

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КНИШ ІННА ВАСИЛІВНА

УДК 17.021.3: 316.324.3-029:93/94 (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НОМАДИЗМ У СОЦІАЛЬНИХ ТА ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИКАХ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНА АКТУАЛІЗАЦІЯ**

Спеціальність: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Галузь знань: Філософські науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ (І. В. Книш)

Науковий консультант – Кочубей Наталія Василівна,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Книш І. В. Номадизм у соціальних та дискурсивних практиках: історія та сучасна актуалізація. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії / Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню актуальних філософських проблем номадизму в соціальних, дискурсивних, у тому числі й освітніх номадичних практиках у ретроспективі та в аспекті сучасної актуалізації. Доведено, що номадизм є складним явищем, яке розвивається історично, географічно, а також в духовному і соціо-культурному вимірах, вимагає певного соціального контексту тощо.

Номадичними практиками запропоновано вважати процеси, що відбуваються у рухливому середовищі: освоєння (нетривалого перебування), ковзання поверхнею, ухиляння, вислизання, детериторізації, впорядкування (розгладження) та зміни середовища існування завдяки практикам лімінальності, «варіювання меж» людини та маргінальності, а седентарними – процеси, що перебігають у нерухомому середовищі та призводять до статуарності, освоєння (вкорінення), ретериторізації, впорядкування (рифлення), заперечення руху і змін. Номадичні та седентарні практики розглянуто з таких позицій: 1) світоглядних – як сукупність переконань і принципів бачення та розуміння світу, місця особистості у ньому, її життєвої позиції, поведінкових і діяльнісних програм (формується на основі свідомості (апріорні складові – архетипи) як складові ментальності та менталітету (у якості загальнолюдського значення); 2) онтологічних – як певний спосіб життя; 3) гносеологічних – як теоретичні уявлення; 4) аксіологічних – як процес формування духовних, моральних, етичних, естетичних та інших цінностей, їх взаємозв'язки, а також з соціо-культурними чинниками та особистістю людини на основі прийнятих у

суспільстві системи значень, принципів, норм, канонів, ідеалів тощо і 5) психологічних – на основі чинників (мотивація, сприйняття, переконання, ставлення тощо), що сприяють формуванню психіки номадів та седентарів (у якості їх менталітету), що розгортаються у складності.

Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, набували у країнах Західної Європи різних виявів: у *докласичний період* – початок експропріації, географічних відкриттів, колонізації та хрестових походів, епідемії та карантин, але вони мали стихійний характер; у *класичний* – продовження експропріації, географічних відкриттів, колонізації, хрестових походів та династичних воєн, які були більш цілеспрямованими; у *некласичний* – науково-технічної революції та воєн, які були більш технологічними, ніж у попереді епохи. Упродовж зазначених періодів на теренах України впроваджувалися практики здебільш седентаризації (закріпачення). З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і відкриттям реальних, віртуальних та інших середовищ у *постнекласичний період* виникли передумови для спільного облаштування і використання номадичного простору і альтернативних середовищ.

Номадичні практики вагантів уведено в європейський соціокультурний дискурс, до їхніх попередників віднесено циркумцеліонів, індійських садху, ромів каста «дім», японський «добрий народ» і самураїв, яничарів Османської імперії, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів. З'ясовано, що всі вони значно випередили свій час, особливо щодо безперервного навчання. Їхній спосіб життя, рівень освіти та номадичні практики позначилися на процесах, які відбувалися у світі.

Констатовано, що, з'явившись у XI столітті та розповсюдившись Західною Європою, у XV столітті ваганти й інші номади почали поступатися своїми позиціями, проте не зникли остаточно, а трансформувалися і прикликали до життя нових послідовників – вагантів XVII – XVIII століть, які мали свої специфічні риси, які сприяли формуванню української ментальності, зокрема «кордологічні», «софійності», «слова», «природи», «етичної цінності вільної особистості», «образ-символ», «вільної самодіяльності особистості, «гри» та інші.

Зауважено, що номадичні практики, які застосовувалися для західноєвропейського та українського населення, неослабне прагнення до здобуття свободи живили практики «варіювання меж» людини та формування неповторної ментальності кожного народу. Номадичні практики «варіювання меж» людини запропоновано розглядати як: «вихід за межі»; вдосконалення завдяки «лімінальності»; «звуження меж» із можливістю деградації або самозбереження; інваріантність. Але визначальним чинником тут завжди була і залишається особиста свобода вибору (у точці біфуркації), яка формувалася, головним чином, завдяки архетипу «етичної цінності вільної особистості». Ці практики сприяли формуванню трансгуманізму (від лат *trans* – через, за і *homo* – людина).

Зазначено, що номадичні практики було започатковано: у *докласичний період* – передвагантами (циркумцеліонами, індійськими садху, ромами касты «дім», японським «добрим народом» та самураями, яничарами Османської імперії, лицарями, труверами, трубадурами і мінезингерами); у *класичний період* – вагантами та номадичною верхівкою; у *некласичний період* – номадами та седентарами; у *постнекласичний період* – радянською владою, седентарами, номадами та неономадами.

Окреслено подальші перспективи суспільства номадів і седентарів щодо їх консолідації для створення якісно нової спільності на засадах різноманітності, а не уніфікації. Подолання обмеженості наукових парадигм, переорієнтування з фізико-математичних на історично-географічні, духовні та соціо-культурні рушії вможливили дослідження не тільки просторово-часових переміщень, а й антропологічних властивостей людського організму.

Наголошено, що впровадження номадичних практик спричинилося до руйнації осілості, у чому переконує аналіз номадів у станах *Homo Mortido* (за Паулем Федерном, Володимиром Кутирьовим та інш.) і *Homo Mobilis* (за Джоном Уррі, Олександром Секацьким та інш.). Одночасно майбутнє планетарного людства вбачається у його вільному пересуванні в пошуках роботи, освіти, відпочинку, кохання тощо (за Володимиром Волковим). Зауважено, що технології

та номадичні практики «варіювання меж» людини не дозволяють владі вдаватися до її просторово-часового обмеження, а також експлуатації інтелектуальних і фізичних можливостей. Так відбувається переналаштування світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій із практик на людину.

Відзначено постійне прагнення номадів до осілості (седентаризації), вкорінення, досягнення спокою, статуарності, стабільності тощо, седентарів – до кочівництва (номадизації) з метою звільнення від поневолення, здобуття свободи тощо, а згодом – і до «мобільного повороту». Це прагнення усвідомлюється як своєрідний трамплін, який уможлиблює оприявлення та реалізацію нових можливостей людини.

З'ясовано сутність «мобільного повороту» (за Джоном Уррі), що визначає переміщення номадичних утворень у рухливому середовищі. У цьому сенсі номадичними практиками можна визнати осілість і переміщення, стан тіла, енергійність і статуарність, ставлення до свого «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікацію і самоідентифікацію, час і простір. Феномен «мобільного повороту», осмислений на прикладі західних країн, запропоновано використовувати для пояснення процесів, які відбувалися в Україні.

Освітньо-виховні номадичні практики та практики антипедагогіки у якості сукупності та підґрунтя номадичних практик, які досліджено на тлі різних періодів розвитку наукового знання. Відзначено, що у *докласичний період* серед седентарів набули поширення традиційні освітньо-виховні практики, а щодо номадів упроваджувались інноваційні. Упродовж *класичного періоду* постали номадичні практики, що призвели до оформлення трьох освітньо-виховних парадигм: латинофільської, грекофільської та старообрядницько-начотницької. У *некласичний період* на землях, які знаходилися під юрисдикцією Російської імперії – «обрусеніє», а Австрійської імперії: в Східній Галичині – онімечення й полонізації, на Буковині – онімечення й румунізації, а на Закарпатті – мадяризації українського населення. При цьому седентарам прищеплювалися послух і покора, натомість освіта і виховання переважної більшості нащадків номадичної верхівки взувалися на суспільно схвалені канони й етикет, причому про надання й

отримання знань не йшлося. У *постнекласичний період* акцентовано на номадичних освітньо-виховних практиках і практиках антипедагогіки, поширених у західноєвропейському соціумі, та доведено, що їхні прибічники переймалися проблемою неспроможності застарілої освітньої системи та суперечностями її методик і технік. Зі здобуттям країнами незалежності увиразнюються тенденції щодо звільнення шкіл від впливу церкви, держави тощо. Доведено, що на межі офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання постає LLL-освіта (Lifelong Learning Education, LLL – навчання протягом життя).

Здійснено етимологічний аналіз понять «ризом», «радікс» і «гіфа», встановлено відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі. З'ясовано, що в контексті опису сучасного стану мережі більш точним, а тому доречним є термін «гіфа», що метафора «дерево життя» Жюльєн Дельоза і Фелікса Гваттарі має поступитись іншій, що її за аналогією можна сформулювати як «ліс життя», вживаючи на означення нелінійного, мережевого гіфа-суспільства. Воно потребує впровадження новітніх номадичних практик, до яких належать: використання інформаційно-комунікаційних технологій, створення реальних, віртуальних та інших середовищ і неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні, габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Наведені практики скеровані на становлення номадичного світогляду, мислення у складності та певної ціннісної шкали для більш плідної життєдіяльності людини. Наголошено, що розрізнити номадів і седентарів у гіфа-суспільстві дуже важко, оскільки вони повсякчас зазнають середовищних трансформацій.

Сучасну мережу позиціоновано як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем новітніх соціальних і дискурсивних номадичних практик. Зазначено, що сучасна мережа (на прикладі інтернету) має всі ознаки гіфа-простору, з'ясовано його роль і доведено актуалізацію в соціальних і дискурсивних практиках. На підставі розгляду складності на теперішньому етапі її розвитку засвідчено апгрейд, який його супроводжує впродовж постнекласичного періоду (від спостережних систем (суб'єкт – суб'єкт)

до середовища, що саморозвивається (суб'єкт-полісуб'єктного), з обов'язковою наявністю людини (номада та седентара), гіфа-простору (введення спостерігача-неономада, користувача-неономада (користувачів-неономадів), суб'єкта (суб'єктів) пізнання в людиновимірні комбіновані мережі (суб'єкт-полісуб'єктне середовище), де зростає людиновимірність (суб'єкт – суб'єкт)), факт безсуб'єктного пост/не/управління (за Володимиром Кутирьовим). Згодом завдяки новим науковим відкриттям така поліваріантність дозволить створювати середовища із заздальгідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик управляти процесами, що в них відбуваються. Своєю чергою, гіфа-простір запропоновано розглядати як метафоричну абстракцію, що розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складники Ноосфери. Це світ, що існує в комп'ютерних мережах із активним залученням спостерігачів-неономадів (сьогочасних кочівників, які неспинно мандрують інтернет-сайтами), тобто суб'єктів пізнання. Акцентовано, що гіфа-простір постає середовищем, де розгортаються і розвиваються номадичні та седентарні практики.

Розроблено авторську класифікацію різновидів номадизму. Номадичні практики згруповано за такими критеріями: ті, які людина може змінити, й ті, які вона наразі змінити не може. Ця класифікація, що виходить із антропного принципу, не претендує на вичерпність, а лише дозволяє виявити зміст і визначити цінність зазначених практик, шляхи подальшої діяльності щодо розробки та використання номадичних практик «варіювання меж» людини, окреслити перспективи їх розвитку, застосування і відображення у соціокультурному дискурсі. Водночас номадичні й умовно номадичні практики можуть виявитися корисними у площині пояснення суспільних процесів і явищ.

Ключові слова: номадизм, неономадизм, седентаризм, мобільність, номадичні, седентарні та освітньо-виховні практики, класифікація номадичних практик, «варіювання меж» людини, освіта, LLL-освіта, ризома, радікс, гіфа, кіберпростір, гіфа-простір.

ABSTRACT

Knysh I.V «Nomadism in Social and Discursive Practices: History and Modern Actualization». – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 09.00.03. – Social Philosophy and Philosophy of History / Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to the research of the relevant philosophical problems of nomadism in social and discursive practices in the context of historical retrospective and contemporary actualization. Nomadism is proven to be a complex phenomenon that is progressing historically, geographically, and requires a particular social environment and other prerequisites.

The author suggests considering nomadic practices as the processes occurring in a volatile environment: familiarization (temporary stay), surface sliding, evasion, slipping out, deterritorialization, ordering (smoothing) and changes in the environment due to the practices of liminality, a person's «varying boundaries» and marginality, while sedentary practices can be understood as the processes occurring in a motionless environment and lead to a statuary, familiarization (rooting), reterritorialization, ordering (corrugation), denial of movement and change, and other factors. Sedentary and nomadic practices are proposed to be considered from the following points: 1) attitudinal, as a set of beliefs, evaluations, views and principles of vision and understanding of the world, the place of the individuals in it, their life positions, programs of behavior and activity; 2) ontological, as a certain way of life; 3) epistemological, as certain theoretical representations, developing in complexity; 4) axiological, as the development of spiritual, moral, ethical, aesthetic and other values, their relationships with sociocultural factors and personality on the basis of socially approved principles, norms, rules, canons, ideals, etc.; 5) psychological, as a set of such factors as motivation, acceptance, beliefs, attitudes, etc. influencing the development of nomads and sedentaries' psyche (in particular, their mentality).

Considering the processes occurring in Western European countries and Ukraine, the conclusion was made that compelling nomadization was typical of the western regions of Europe, while sedentarization was forced in Ukraine. Nomadic practices related to these processes were manifested in the Western European countries during *the pre-classical period*, such as practices of enclosure and crusades; in *the classic period* – great geographical discoveries and dynastic wars; in *the non-classical period* – practices caused by the scientific and technological revolution and wars. During these periods, practices of compelled sedentarization (enslavement) were introduced in Ukraine. Preconditions for the joint settlement and use of the nomadic space were created owing to the development of information and communication technologies in *the post-non-classical period* and due to the discovery of real, virtual and other environments.

Studying the nomadic practices of vagrants in European sociocultural discourse, the author proposed to refer circumcellions, knights, trouveres, troubadours, and minnesingers to their predecessors. All of them proved to be well ahead of their time, especially regarding lifelong learning. Their way of life, level of education and nomadic practices greatly influenced the processes of compelled nomadization.

Having appeared in the 11th century and having spread to Western Europe, in the 15th century the vagrants and other nomads began to give up their positions, however, did not disappear completely. Eventually they were transformed and called for the new followers – the Ukrainian vagrants (17th-18th centuries), which had their own specific features, particularly cordological ones.

The compelling nomadization of the population of Western European countries and sedentarization of Ukrainians, constant aspiring for freedom caused the development of practices of a person's «varying boundaries» and the formation of specific features of each people's mentality. The nomadic practices of a person's «varying boundaries» are proposed to be considered as: «the exit beyond boundaries», improvement owing to the process of «liminality»; «narrowing the boundaries» with the possibility of degradation or remaining oneself; invariance. However, here the determining factor is the freedom of choice of the individuals themselves.

Nomadic practices are found to have been initiated in *the pre-classical period* by pre-vagrants; in *the classical period* – by vagrants and the nomadic ruling apex; in the *non-classical period* – by nomads and sedentaries; in *the post-non-classical period* – by the Soviet authorities, sedentaries, nomads, and neo-nomads.

The author suggested outlining further perspectives for developing a community of nomads and sedentaries in order to create a new unity on the basis of diversity rather than unification. Going «beyond the boundaries» of scientific paradigms and moving from physical and mathematical foundations to historical and geographical ones have opened new opportunities for «extending the boundaries» of studying not exclusively spatial and temporal movements but anthropological properties of the human body as well.

The introduction of nomadic practices was fraught with the destruction of residency or settlement, as it is indicated by the analysis of nomads in conditions of *Homo Mortido* (according to Paul Federn, Vladimir Kutyrev and others.) and *Homo Mobilis* (according to John Urry, Alexandr Sekatskij and others). The future of humanity is defined as the free movement of planetary humanity as a traveller, constantly moving in search of relaxation, entertainment, work, education, love, etc. (according to Vladimir Volkov). Technologies and nomadic practices of a person's «varying boundaries» do not allow the authorities to resort to the space-time limitation of a person, neither to exploit their intellectual and physical abilities. Thus, there is a «transfer» of worldviews, epistemological and ontological positions from practices to a human.

The research indicates nomads' permanent aspiring to get settled down (sedentarization) with the aim of rooting, gaining peace of mind, achieving statuary, stability, etc., and sedentaries' desire to wander (nomadism) for the sake of liberating from enslavement and gaining freedom, etc., and later – striving for the «mobile rotation». These aspirations can be characterized as a «springboard», which enables a person to unleash their potential and realize new opportunities.

The phenomenon of «mobile rotation» on the example of the Western countries has been considered and proposed for summarizing the processes occurring in Ukraine. Besides, the scientific study reveals the essence of «mobile rotation», which determines

the movement of nomadic formations in a mobile environment. Proceeding from this, nomadic practices may be exemplified as some kind of settlement and displacement, body condition, vigor and statuary, attitudes to «Oneself» and «the Other», communication, morality, the condition of community, identification and self-identification, time and space.

The given research has studied the development of educational nomadic practices and practices of antipedagogy at different stages of scientific knowledge advancement. In *the pre-classical period*, traditional methods were used for sedentaries while innovative methods – for nomads. In *the classical period*, Lithuanian, Polish, Romanian and Russian nomadic practices emerged, which led to the formation of three educational paradigms: 1) Latinophilic and 2) Grecophilic for the nomadic elite and 3) Old Believer-neophyte for the sedentary commoners; in *the non-classical period*, for sedentaries – obedience and humility, while for the children of the overwhelming majority of the nomadic ruling apex they used methods based on conventional canons and etiquette approved by society. At the same time, it was not about giving and receiving knowledge. In *the post-non-classical period*, their supporters were proven to be concerned with the problem of incapacity of the outdated educational system and contradictions of its methods and techniques. Having gained independence, countries display the tendencies to free schools from the influence of the church, the state and other institutions. One of the conclusions made is that LLL-education proves to get originated at the edge of offline-education as a system and online-education as a network.

Besides, the author made an etymological analysis of the concepts of «the rhizome», «radix» and «hyphae» and found out certain relevance of their metaphorical usage regarding the explanation of the «rhizome society» as a network. The concept of «hyphae» appears to be more accurate for characterizing the current state of the network. Therefore, the example suggested by Gilles Deleuze and Felix Guattari as the «tree of life» can be changed to the «forest of life» – a non-linear, network hyphae-society. This society needs to attract new nomadic practices which include: practices of the use of information and communication technologies and environments, creation of

neo-tribes, transformative, educational (LLL-education, which should be based on the principles of offline-education as a system, online-education as a network and blended learning), habitual, a person's «varying boundaries», etc. They are aimed at shaping a nomadic worldview, thinking in complexity and a certain scale of human values for a more efficient and fruitful life in various environments. In a hyphae environment, it is very difficult to determine the boundary between nomads and sedentaries, as it is constantly undergoing certain transformations.

The research confirms the perception of the modern network as fourth-order cyberspace and non-linear formation, which is the environment of modern social and discursive nomadic practices. The modern network (on the example of the Internet) is viewed as fourth-order cyberspace and non-linear formation with all the features of hyphaespace, with its role and actualization in social and discursive practices. On the basis of considering complexity at the present stage of its development, an upgrade is attested, which accompanies it in the post-non-classical period (from observing systems (subject – subject) to a self-evolving environment (subject-polysubject), with compulsory presence of a person (nomad and sedentary), hyphaespace (introduction of the observer-neo-nomad, a user (users-neo-nomads), a subject (subjects) of cognition into human-dimensional combined networks (subject-polysubject environment) with increasing human-dimensionality (subject – subject)), that is the fact of a non-subjective post/non/management (Vladimir Kutyrev). Subsequently, owing to new scientific discoveries, such a polivariate will allow creating environments with predetermined parameters, as well as managing the processes that occur in them due to nomadic practices. In its turn, hyphaespace is suggested to be considered as a metaphorical abstraction which evolves in complexity and constitutes virtual and social reality – the components of the Noosphere. This is a world existing in the computer network with the active involvement of *observers-neo-nomads* (nomads travelling through the Internet sites), which are the subjects of cognition. Hyphaespace is viewed as an environment in which the nomadic and sedentary practices are advancing and improving.

The author has proposed an independent classification of types of nomadism. The types of nomadic practices are grouped according to the following characteristics: those

that a person can change and those that cannot be changed (so far). The given classification is based on the anthropic principle and does not claim to be exhaustive and complete. It only allows identifying and outlining their value and content, as well as the ways of further activity regarding the development and the use of nomadic practices of a person's «varying boundaries». The further research can be aimed at defining the prospects for their development and application, as well as reflecting them in sociocultural discourse. Moreover, nomadic practices can come in handy while researching and explaining processes and phenomena occurring in the modern society.

Keywords: nomadism, neo-nomadism, sedentarism, mobility, nomadic, sedentary and educational practices, classification of nomadic practices, a person's «varying boundaries», education, LLL-education, rhizome, radix, hyphae, cyberspace, hyphaespace.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії та розділи в монографіях:

1. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса: КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.
2. Книш І. В. Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар. *Perspective directions of development of philology, linguistics and communication science: collective monograph*. Nelson, New Zealand: Aotearoa Publishing, 2018. P. 55–71.
3. Knysh I. V. Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm. *Cognitive technologies in education and social practice: possibilities of application* : monograph / by ed. N. V. Kochubey, M. O. Nesterova. Mauritius: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. P. 89–110.

Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Книш І. В. Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 1 (3). С. 152–161.
5. Книш І. В. Трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» у постнекласичному дискурсі. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 2 (4). С. 62–72.
6. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 2 (8). С. 25–33.
7. Книш І. В. Становлення сучасного освітнього дискурсу: холістичний, тоталогічний та синергетичний підхід. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2013. Вип. 4. С. 259–269.
8. Книш І. В. Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2015. № 1 (11). С. 136–144.

9. Книш І. В. Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyphe. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 6 (15). С. 157–164.
10. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті LLL-освітньої парадигми. *VERSUS*. 2017. № 2 (10). С. 30–34.
11. Книш І. В. Номадичні практики «варіювання меж» людини: Номо Mortido vs Номо Mobilis. *Схід*. № 4 (150). 2017. С. 98–102.
12. Книш І. В. Класична освітня парадигма: суб'єкт-суб'єктні відносини. *Вища освіта України*. 2017. № 3 (66). С. 35–42. URL : <http://library.ztu.edu.ua/doccard.php/23155>
13. Книш І. В. Концептуалізація номадизму і седентаризму в гіфпросторі: сучасний соціокультурний дискурс. *Схід*. № 5 (151). 2017. С. 78–82.
14. Книш І. В. Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення. *Схід*. № 6 (152). 2017. С. 98–101.
15. Книш І. В. Rizoma, radix і hyphe: рівні розуміння мереж. *Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць*. Суми, 2017. № 12. С. 25–45. URL : http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/65803/1/Knysh_Rhizoma.pdf
16. Книш І. В. Апгрейд управління в контексті складності. *Практична філософія*. 2018. № 1 (67). С. 46–55.
17. Книш І. В. Мережевий філософський дискурс щодо принципів: rhizoma vs radix vs hyphe. *Практична філософія*. 2017. № 1 (63). С. 53–62.
18. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті інноваційних трансверсальних компетенцій. *Практична філософія*. 2018. № 2 (68). С. 21–28.
19. Книш І. В. «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти. *Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць*. Суми, 2018. Вип. 13. С. 89–100.
20. Книш І. В. Вплив голіїв на розвиток освіти України XV–XVIII століття. *Практична філософія*. 2018. № 4 (70). С. 82–87.
21. Книш І. В. Безсуб'єктне пост/не/управління: досвід в'язниць. *VERSUS*. 2018. № 1/2 (11/12). С. 16–23.

22. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неонмад. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2019. Вип. 13, ч. 2. С. 52–58.

23. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неонмад у концепції Питирима Сорокіна та Мішеля Фуко. *Практична філософія*. 2019. № 2 (72). С. 58–70.

**Статті у наукових періодичних виданнях,
які включені до міжнародних наукометричних баз:**

24. Книш І. В. Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти. *European humanities studies. Education and Training*. Slupsk, Poland, 2016. № 2: Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі. С. 4–15.

25. Knysh Inna. Formation of the national educational paradigm in the preclassical period of science. *Modern Science – Moderní věda*. Praha, Česká republika : Nemoros, 2016. № 4. P. 53–59. URL: http://sried.in.ua/uploads/ms_4_2016.pdf

26. Книш І. В., Кочубей Н. В. Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми. *Інформаційні технології і засоби навчання*: електр. наук. фах. вид. / Ін-т інформ. технологій і засобів навчання АПН України, Ун-т менеджменту освіти АПН України; гол. ред.: В. Ю. Биков, д. техн. н., проф., член-кор. АПН України. 2017. Т. 60, № 4. С. 181–194. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/index>

27. Knysh I. V. Upgrade of cybernetics in modern scientific discourse *Modern engineering and innovative technologies*: international periodic scientific journal. 2019. Part 5, March. Issue № 7. P. 72–80. URL: <https://www.sworld.com.ua/meait/issue07-05.pdf>

Навчальні та методичні видання

28. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари : навчальна монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В, 2018 359 с.

Інші публікації за темою дисертаційного дослідження:

29. Книш І. В. Людина – нелюдина: філософська концепція. *Держава і право* : проблеми становлення і стратегія розвитку : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2010р., Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ). / Суми, 2010. С. 600–603.

30. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ*: у 3 т. (15–19 квітня 2013, м. Суми). Суми, 2013. Т. 3. С. 200.

31. Книш І. В. Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 травня 2014, м. Суми). Суми, 2014. С. 387–389.

32. Книш І. В. Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: IV Міжнар. наук.-теорет. конф. (1–2 жовтня 2015, м. Житомир). Житомир, 2015. С. 264–266.

33. Книш І. В. Інформаційно-комунікаційні технології у гуманітарній освіті. *Актуальные научные исследования в современном мире*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інт.-конф.: зб. наук. пр. (25–26 липня 2015, м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 3, ч. 2. С. 73–78.

34. Книш І. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті. *Актуальні питання сучасної науки*. Київ, 2015. С. 48–53.

35. Книш І. В. Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (14–15 травня 2015, м. Житомир – Вінниця). Житомир; Вінниця, 2015. С. 189–191.

36. Книш І. В. Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти. *Інформаційні технології у професійній діяльності*: матеріали ІХ Всеукр. наук.- практи. конф. (25 березня 2015, м. Рівне). Рівне, 2015. С. 132–133.

37. Книш І. В. Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні: комунікативні та інформаційні аспекти. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: зб. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 травня 2016 р., м. Суми). Суми, 2016. С. 231–233.

38. Книш І. В. Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line-освіта як система vs on-line-освіта як мережа. *Вища освіта України*. 2016. № 3 (62). С. 18–24.

39. Книш І. В. Докласичний період розвитку науки: зміна освітніх парадигм. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2016. Вип. 11. С. 137–147.

40. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди»*. Київ, 2016. Дод. 1 до вип. 37. Т. 1 (69): темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». С. 80–89.

41. Книш І. В. Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 18–24.

42. Книш І. В. Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ*: у 3 т. (20–21 квітня 2016, м. Суми). Суми, 2016. Т. III. С. 183.

URL:

http://www.snau.edu.ua/images/nayka/zaprow_konf/2016/materialy_NPK_21_04_2016_tom_3_itf_fht_bf_agro.pdf

43. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Знання. Освіта. Освіченість*: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2016, м. Вінниця). Вінниця, 2016. С. 77–82.

44. Книш І. В., Кочубей Н. В. Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій. *Вища школа*. 2017. № 9 (158). С. 100–115.

45. Книш І. В., Кочубей Н. В. Апгрейд кібернетики: класика, некласика, постнекласика. *Збірник статей, тез і доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення»* (16 листопада 2017, мм. Херсон – Житомир – Одеса – Орpole). Херсон; Житомир; Одеса; Орpole, 2017. С. 124–129.

46. Книш І. В., Кочубей Н. В. Еволюція кібернетики у сучасному науковому дискурсі. *Фізико-математична освіта*. 2017. Вип. 4 (14). С. 192–198. URL: http://fmo-journal.fizmatsspu.sumy.ua/journals/fmo/2017_4-14-Scientific_journal_FMO.pdf

47. Книш І. В., Верьовкіна Ж. Л. NBIC-конвергенції та E-Learning у контексті «розширення людини» та суб'єктності когнітивних процесів. *Proceedings of VIII International scientific conference «Achievements of world science»* (Aug. 12, 2017, Morrisville). Morrisville, USA, 2017. P. 36–39. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/0BzHeLhXrgEG2Wl9mdGFpb3FtV1k>

48. Книш І. В. Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (Номо Mobilis). *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ*: у 3 т. (19–21 квітня 2017, м. Суми). Суми, 2017. Т. I. С. 221.

49. Книш І. В. Принцип множинності Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі: рівні розуміння мереж. *Антропологічні виміри філософських досліджень*: матеріали VI Міжнар. наук. конф. (13–14 квітня 2017, Дніпро). Дніпро, 2017. С. 32–36. URL: <http://conf-ampr.diit.edu.ua/>

50. Книш І. В. Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017»* (25–26 квітня 2017, Київ). Київ, 2017. Ч. 8. С. 28–35 URL: <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%20017%2009.pdf>

51. Книш І. В. Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми. *Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXII Междунар. научн. конф.* (26–27 февраля 2017, Переяслав-Хмельницький): сб. науч. трудов. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вып. 2 (22), ч. 8. С. 67–75. URL: <http://journals.indexcopernicus.com/++++,p24785301,3.html>

52. Книш І. В., Кочубей Н. В. Інноваційні технології у становленні нової освітньої парадигми. *Proceedings of the International scientific conference «Innovative technologies in science and education. European Experience»* (21–24 November, Vienna). Vienna, Austria, 2017. P. 83–88.

53. Книш І. В. Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти. *Актуальні питання вітчизняної юридичної науки: матеріали Четвертої Всеукр. наук.-практ. конф.* (13–14 квітня 2017, Суми). Суми, 2017. С. 13–16.

54. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education: collection of scientific articles.* Nürnberg, Deutschland, 2017. P. 379–383. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-12.pdf>

55. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society: collection of scientific articles.* Roma, Italy, 2017. P. 370–375. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-11.pdf>

56. Книш І. В. Апгрейд кібернетики у гіфпросторі. *World scientific extent : collection of scientific articles.* Coventry, United Kingdom, 2017. P. 401–405. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-10.pdf>

57. Книш І. В., Кочубей Н. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції номад у концепції Питирима Сорокіна. *Perspectives of research and*

development: collection of scientific articles. Dublin, Ireland, 2017. P. 132–137. URL: http://conf.at.ua/index/materialy_konferencij/0-20

58. Книш І. В., Кочубей Н. В., Несветов О. О. Інноваційні підприємницькі структури: світовий і вітчизняний досвід. *Science and practice: innovative approach*: collection of scientific articles. Paris, France, 2017. P. 273-276. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-09.pdf>

59. Книш І. В. Інноваційні технології в освітній галузі: досвід впровадження. *Матеріали II Міжнародної конференції «Інноваційні технології в науці та освіті: Європейський досвід»*. Дніпро; Гельсінкі, 2018. С. 114–117.

60. Книш І. В. Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу (в межах конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» (29 травня 2018 року)). *Філософія освіти*. 2018. № 2. С. 70–99.

61. Книш І. В. Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності. *Нові виміри духовності на початку XXI століття*: матеріали VI Міжнар. on-line-конф. (24–25 травня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 48–49.

62. Книш І. В. Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог»* (14–16 вересня 2018, Глухів). Суми, 2018. С. 24–26.

63. Книш І. В. Апгрейд ноосфери у сучасному науковому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 450.

64. Книш І. В. Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти. *Fundamental and applied research*: collection of scientific articles. Melbourne, Australia, 2018. P. 100–108.

65. Книш І. В. Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького* (20–21 квітня 2018, Мелітополь). Мелітополь, 2018. С. 74–76.

66. Книш І. В. Українські голії XV–XVIII століття – продовжувачі традицій західноєвропейських вагантів. *Perspectives of modern scientific research: collection of scientific articles*. Lisbon, Portugal, 2018. P. 145–152. URL : <http://conferencii.com/files/archive/2018-05.pdf>

67. Книш І. В. Ваганти як атрибутивне явище культури номад. *Problems of the development of modern science: theory and practice: collection of scientific articles*. Madrid, Spain, 2018. С. 197–203.

68. Книш І. В. Експлорація управління в контексті складності. *Problems of modern science: collection of scientific articles*. Namur, Belgium, 2018. P. 151–156. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2018-03.pdf>

69. Книш І. В. Циркумцеліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад. *Science and innovation: collection of scientific articles*. Montreal, Canada, 2018. P. 245–250. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2018-01.pdf>

70. Книш І. В. Неономади в сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (17–20 квітня 2019 р.)*. Суми, 2019. С. 657.

71. Книш І. В. Практики «варіювання меж» людини в контексті державотвірних процесів. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 травня 2019 р., Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ)*. Суми, 2019. С. 199–201.

72. Книш І. В. «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 54–57.

73. Книш І. В. Розвиток мовленнєвої культури Учня (Студента) в умовах упровадження LLL-освіти. *Життя, присвячене Слову: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» до 100-річчя від дня народження професора П. П. Охріменка і 95-річчя від часу заснування СумДПУ імені А. С. Макаренка*. Вип. 2. Суми, 2019. С. 268–276.

ЗМІСТ

ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НОМАДИЗМУ І НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК	42
1.1. Аналіз ключових понять дослідження та їх роль у соціогуманітарному дискурсі	43
1.2. Номадизм як складність: теоретичні та методологічні засади	56
Висновки до першого розділу	67
Список використаних джерел до першого розділу	69
РОЗДІЛ 2. ДОКЛАСИЧНІ НОМАДИЧНІ ПРАКТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ	75
2.1. Соціально-економічні передумови розвитку номадичних практик у докласичній Європі.	76
2.2. Номадичні практики передвагантів та їх вплив на номадизацію Західної Європи	94
2.3. Номадичні та седентарні практики в Україні та їх відображення у соціокультурному дискурсі	114
2.4. Освітньо-виховні та соціальні практики докласичної номадичної та седентарної людини	121
Висновки до другого розділу	136
Список використаних джерел до другого розділу	139
РОЗДІЛ 3. НОМАДИЧНІ ПРАКТИКИ КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЗНАННЯ	150
3.1. Специфіка номадичних практик українських вагантів	151
3.2. Практики номадизації в Західній Європі	183

3.3 Соціокультурний дискурс класичних номадичних практик щодо «варіювання меж» людини	193
Висновки до третього розділу	200
Список використаних джерел до третього розділу	203

РОЗДІЛ 4. НЕКЛАСИЧНІ НОМАДИЧНІ ПРАКТИКИ II ПОЛОВИНИ XIX – СЕРЕДИНИ XX СТОЛІТТЯ

4.1. Вплив освітньо-виховних практик на седентаризацію в Україні	216
4.2. Номадичні освітньо-виховні практики для української верхівки	223
Висновки до четвертого розділу	229
Список використаних джерел до четвертого розділу	231

РОЗДІЛ 5. ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК З ПОЗИЦІЙ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ: ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ

5.1. Зasadничі принципи номадичних практик «звільнення» від шкіл та їх вплив на розвиток радянської та пострадянської системи освіти	236
5.2. Когнітивні експлорації номадичних практик та їх відображення в трансформативній освіті	277
5.3. Подальша трансформація постнекласичних практик «варіювання меж» людини	283
Висновки до п'ятого розділу	296
Список використаних джерел до п'ятого розділу	302

РОЗДІЛ 6. СВОЄРІДНІСТЬ СУЧАСНИХ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК ТА ЇХ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ У МЕРЕЖЕВМУ ДИСКУРСІ

6.1. Практики нелінійного самоорганізованого утворення гіфа-простору як складність	328
6.2. Мережеве гіфа-суспільство як середовище впровадження номадичних практик	349

6.3. Постнекласичний антропологічний тренд: Homo Mobilis vs Homo Mortido щодо формування номадичного мислення	352
Висновки до шостого розділу	379
Список використаних джерел до шостого розділу	383

РОЗДІЛ 7. ВИСВІТЛЕННЯ МОБІЛЬНОСТІ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ 418

7.1. «Мобільний поворот» як новий спосіб осмислення номадичних практик	419
7.2. Цінність і зміст номадичних практик, які людина може змінити	422
7.3. Соціокультурний дискурс щодо перспектив трансформації номадичних практик, які людина (поки що) змінити не може	466
Висновки до сьомого розділу	472
Список використаних джерел до сьомого розділу	475
Висновки	500

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Номадизм і седентаризм можна вважати «молодими» напрямками у філософії, хоча об'єкти їхнього дослідження не нові, оскільки номади (кочівники) й седентари (осілі) співіснували та протистояли з часів появи первісної людини. «Молодими» ці напрями є тому, що інтерес дослідників до окресленої проблематики пов'язаний з низкою чинників, які нещодавно актуалізувались у політиці, економіці, науці, освіті, культурі тощо.

З відкриттям існування віртуальної та інших реальностей і середовищ людство поступово починає усвідомлювати їхні можливості, переймається проблемами їх використання й удосконалення. Цьому також сприяв перехід до інформаційної стадії суспільного розвитку, за якої дослідження номадизму потребує нових підходів і методологій, а також перегляду та переорієнтування вже наявних на тлі зростання уваги до людиновимірності й суб'єктивності.

Соціальні, дискурсивні, зокрема освітні, номадичні практики теж зазнали докорінних змін, зумовлених переходом від суспільства виробників і споживачів товарів, орієнтованого в основному на седентарів, до суспільства надання та споживання послуг, спрямованого на залучення номадів. Осілі, як переконує історичний досвід, здебільшого прагнули до збереження культури, засвоєння традицій, передачі нащадкам знань і практик тощо, а номади – до радикальних змін. Осмислення номадичних освітніх та виховних практик набуває великого значення, оскільки саме вони є квінтесенцією уявлень про номадизм і седентаризм на кожному історичному етапі розвитку людства.

Номадизм у гуманітаристиці розглядається з різних позицій. Наприклад, Людмила Горбунова потрактує його як спосіб мислення й освітню стратегію; Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі – горизонтальне переміщення (на площині) кочівників та осілих; Віра Додонова – «постнекласичний тип соціальної раціональності», підґрунтя розгортання номадичних практик; Питирим Сорокін – вертикальне переміщення «соціального ліфту», практики недовиробництва і

надвиробництва еліти; Олександр Секацький – процеси енергійності та рухливості. Для П'єра Бурдьє, Маргарет Мід і Аліси Толстокорової номадизм насамперед асоціюється із габітуальними практиками. Віктор Андрущенко, Валентин Молодиченко, Айта Сақун та Деніс Свириденко і Сергій Терепищій осмислюють його як освітньо-виховні практики; Зігмунт Бауман і Мішель Фуко – практики «звуження та розширення меж» людини; Лев Гумільов, Мирослав Попович, Марк Постер і Михайло Степико – практики ідентифікації, Жак Лакан – як процес формування «Я» у післяфрейдівському соціумі; Карл Маркс – процеси колонізації, експропріації, зміни системи цінностей, урбанізації, пауперизму, постання банократії, заборону еміграції, очищення тощо в контексті первісного накопичення капіталу; Мішель Маффесолі – практики створення неоплемен. Адріан Бекарев – процеси організації та дезорганізації соціуму, а Джанет Волфф, Ева Йокінен і Йоханна Вейола – дезорієнтацію людини в соціумі; Віктор Зінченко – сферу соціальних практик деліберативності; Беверлі Скеггс – трансформації соціуму та культури; Поль Вірільо – практики швидкості дромології; Джон Уррі – складову мобільності тощо. Отже, номадизм усвідомлюється дослідниками як певний підхід, соціокультурне явище й окремі різновиди практик. Потрібно додати, що сприйняття середовища, де розгортаються зазначені практики, докорінно змінилося. За сучасними поглядами, середовище постає рухливим, заперечуючи колишню статуарність. Також змін зазнали форми та напрямки руху людей, предметів і явищ, які теж почали сприйматись як мінливі та схильні до трансформацій.

На противагу номадизму, седентаризм у сучасному науковому дискурсі сприймається як уявлення осілого світу, що протистоїть кочівникам. Переважає критика на їхню адресу, підживлена нерозумінням, запереченням, зневагою, заздощами тощо (Режіс Дебре, Мері Дуглас, Тім Інгольд, Назікбек Кидирмишев та ін.). Також ідеться про прийняття або неприйняття кочівників узагалі, як маргіналів, «the strangers» – сторонніх (Георг Зіммель); тих, що фізично перебувають поруч, але духовно відлегли (Зігмунт Бауман). Седентаризм також постає як система поглядів, яка віддає перевагу осілому і нерухливому способу

життя (Ольга Трубіна); «осілоцентризм», тобто уявлення осілого світу про кочівників і пов'язані з ними стереотипи (Елері Бітікчі); неусвідомлена симпатія або антипатія (позитивна або негативна компліментарність) (Лев Гумільов); осілість і статуарність (Олександр Секацький) та ін. Узагальнюючи, ці погляди можна окреслити як осілологізм (складники теорії осілості).

Отже, засадничі питання номадизму і седентаризму в науковому дискурсі розроблено доволі ґрунтовно, проте бракує системних досліджень, присвячених філософському, соціокультурному й освітньому осмисленню номадичних і седентарних практик, насамперед в українському контексті. Зазначеним питанням посутньо додає актуальності стрімке поширення інформаційно-комунікаційних технологій та «номадичних предметів» (Жак Атталі, Веслі Клер Мітчелл), що спричиняється до появи неономадів і неоплемен, дослідження яких щойно розпочалося.

Можна впевнено стверджувати, що сьогодні феномен номадизму потребує подальшого осмислення, що спонукає до розгляду виниклих і ревізії усталених концептів.

На кожному історичному етапі існування людства соціальні, дискурсивні, зокрема освітні, практики, на думку Режіс Дебре, Мері Дуглас, Тіма Інгольда, Назікбека Кидирмишева, Канат Нурланової, Олжаса Сулейменова, Аскара Узакбайули та інших дослідників, жили та заохочували більше седентарний тип світогляду. Щодо українців, то їхній світогляд визначається кордологічними рисами ментальності, своєрідною системою цінностей, гендерними пріоритетами, рівнем освіченості та вихованості тощо. Трансформативні процеси, яким підлягають номадичні та седентарні практики (як-от: осілість і переміщення, стан тіла, енергійність і статуарність, ставлення до «Я» й Іншого, позитивна та негативна компліментарність, комунікація, ідентифікація й самоідентифікація тощо) на кожному історичному етапі розвитку наукового знання, спонукають до розробки нових, накопичення, вдосконалення і трансформування вже наявних. Водночас ми спрямовуємо наше дослідження на окреслення перспектив розвитку суспільства номадів і седентарів на таких

засадах: 1) залишатися або на седентарних, або на номадичних позиціях у сучасному плинному світі неможливо; 2) перетворитися виключно на номадів та неономадів так само неможливо, тому що суспільство однаково потребує й седентарів; 3) номадам і седентарам необхідно об'єднатися заради створення якісно нової спільноти на підставі різноманітності, а не уніфікації; 4) завдяки номадичним практикам компліментарності та лімінальності номади й седентари мають «виходити за межі», досягаючи іншого рівня розвитку; 5) завдяки трансформуванню наявних та розробленню нових номадичних і седентарних практик можна «пом'якшити» «шок майбутнього» та «культурошок» (за Елвіном Тоффлером), що його зазнає людина. Отже, актуальність нашого дослідження зумовлено соціальними змінами, які охопили сучасний світ і стрімко набирають обертів. Виклики сьогодення вимагають глибшого осмислення соціальних феноменів, які впродовж тривалого часу перебували поза увагою наукової спільноти. Саме тому на часі соціально-філософська концептуалізація даних соціальних типів і відповідних соціальних практик як край важливих для розуміння сучасних глобалізаційних процесів у аспекті більш адекватного аналізу номадизму та седентаризму.

За наявної соціокультурної інерції та суспільного супротиву номадичним практикам необхідний розгляд дискурсивної реакції на ці процеси та явища (наукової, освітньої й не тільки). На часі й вивчення історії питання, а також його актуалізації в сучасних соціальних, дискурсивних, зокрема освітніх, номадичних практиках. З огляду на вищезазначене дана дисертаційна робота є доволі актуальною і потребує подальшої поглибленої концептуалізації, систематизації, увиразнення та доведення причинно-наслідкових взаємозв'язків практик номадизму і седентаризму.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Осмислення феномену номадичних практик починається з появи седентарів і номадів на інтелектуальній мапі України – з Київської Русі. У тогочасних літописних джерелах, як і в офіційних документах, конкретної інформації про номадичні практики обмаль. Їх висвітлено однобічно, в основному із седентарних позицій, без урахування

особливостей доби та спроектовано виключно на седентарів. Обмеженість і однобічність поглядів седентарних дослідників на номадизм призвела до його неадекватного сприйняття й оцінювання.

Посутні аспекти номадизму висвітлено у працях Жака Атталі, Зігмунта Баумана, де йдеться про сприйняття і класифікацію кочівників осілими; Фелікса Гваттарі, Жилія Дельоза – про них як спільноту, що протистоїть владі держави. Еднан Карабаєв, Володимир Кутирьов, Жак Лакан, Мішель Маффесолі, Олександр Секацький, Олжас Сулейменов, Аскар Узакбайули, Мішель Фуко, Андрій Фурсов, Олексій Шляков, Джон Уррі акцентують на стосунках між номадами та седентарами; Людмила Горбунова вдається до історичного та методологічного аналізу зазначеного феномену тощо.

Особливості становлення і розвитку седентаризму розглянуто у дослідженнях Жака Атталі, Зігмунта Баумана, Елері Бітікчі, де подано теорії кочівників щодо осілих; Фелікса Гваттарі, Жилія Дельоза, які позиціонують осілих як спільноту, що протистоїть номадам; Назікбека Кидирмишева, Володимира Кутирьова, Олександра Секацького, Олжаса Сулейменова, Мирослава Поповича, Аскара Узакбайули, Мішеля Фуко – зі спостереженнями та міркуваннями про стосунки між ними; Джона Уррі, який наводить змістовні описи та класифікації; Олени Трубіної та Любові Бевзенко – з наголосом на габітуальних практиках та ін.

Безпосередніми першоджерелами осмислення ідейного підґрунтя освітньо-виховних практик стали праці про:

– про докласичний період: Олександра Джуринського, Якіма Запаса, Петра Каптерева, Василя Ключевського, Михайла Кожевникова, Дінари Латишиної, Михайла Левківського, Георгія Почепцова, Марії Рисіної, Аліни Сбруєвої, Степана Сірополка, Василя Татищева та ін.;

– класичний період: Станіслава Бушака, Леоніда Гроссмана, Миколи Євреїнова, Павла Житецького, Петра Знаменського, Є. Івахненка, Петра Каптерева, Михайла Ковалинського, Дінари Латишиної, Михайла Левківського, Катерина Леткова, Валерія Пархоменка,

Петра Пекарського, Георгія Почепцова, Марії Рисіної, Павла Сакуліна, Миколи Сумцова, Аліни Сбруєвої, Степана Сірополка, Опанаса Шафонського та ін.;

– некласичний період: Володимира Антоновича, Дмитра Багалія, Олександра Васильчикова, Михайла Владимирського-Буданова, Максима Гніпа, Бориса Грінченка, Олександра Котовича, Олександра Лотоцького, Олександра Нікітенка, Степана Сірополка, Костянтина Ушинського, Михайла Чалого, Володимира Ястребова та ін.;

– засади антипедагогіки висвітлено у працях Франко Базалія, Еккехарда фон Браунмюля, Вільяма Годвіна, Айвана Ілліча, Рональда Ленга, Моде Маноні, Олександра Нілла, Хубертуса фон Шьонебека, Франсеска Ферер і Гарди, Пауло Фрейре, Мішеля Фуко та ін.;

– ідейне підґрунтя радянських освітньо-виховних практик подано в працях: Степана Бархударова, Михайла Берга, Олени Волгіної, О. Воронця, Петра Знаменського, Івана Кавуна, Олександра Куляпіна, Георгія Попова, Наталії Попової, Ольги Скубач, Сергія Смирнова, Євгенії Соловйової, Дмитра Ушакова та ін.;

– практики державотворення на підставі досвіду західноєвропейської лицарської освіти та виховання (на прикладі Запорозької Січі), а також зародження і становлення феноменів українського козацтва й українського бароко: Володимира Голобуцького, Олександра Лазаревського, Дінари Латишиної, Мирослава Поповича, Юргена Райхена, Марії Рисіної, Аліни Сбруєвої та ін.

– практики формування менталітету на засадах національної свідомості, міцно пов'язаної зі способом життя та життєвим досвідом людини як певної духовно-символічної структури, що на шляху свого становлення проходить різні історичні етапи, повсякчас зазнаючи трансформацій. Беручи за основу вчення Карла Юнга про архетипи, вітчизняні вчені Олена Донченко, Олександр Кирилюк, Наталія Ковальчук, Сергій Кримський, Тетяна Пуларія,

Юрій Романенко, Антоніна Швецова, Володимир Ятченко та ін. розглядають їх як складники української ментальності.

З огляду на те, що коло вітчизняних дослідників номадичних і седентарних практик у контексті зазначених вище періодів розвитку наукової раціональності не надто широке, ми залучили корпус праць науковців близького та далекого зарубіжжя.

Постнекласичний період розвитку знань висвітлено у дослідженнях Віктора Андрущенка, Валентини Воронкової, Людмили Горбунової, Ірини Добронравової, Віктора Зінченка, Романа Додонова, Віри Додонової, Ірини Ершової-Бабенко, Сергія Клепка, Наталії Ковальчук, Наталії Кочубей, Віктора Огнев'юка, Ярослава Паська, Марини Препотенської, Сергія Ягодзінського та ін.

Становленню кордологізму, з'ясуванню його впливу на ідентифікацію людини, варіативність її меж в українській літературі та сучасному науковому дискурсі присвячено праці Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Котляревського, Миколи Куліша, Пантелеймона Куліша, Мирослава Поповича, Григорія Сковороди, Михайла Степика, Івана Франка, Дмитра Чижевського, Памфіла Юркевича, та ін. Габітуальні, освітні та виховні практики отримали висвітлення у розвідках українських філософів і соціологів Віктора Андрущенка, Любові Бевзенко, Миколи Бусленка, Людмили Горбунової, Ірини Добронравової, Ірини Ершової-Бабенко, Костянтина Корсака, Наталії Кочубей, Василя Кременя, Віктора Огнев'юка, Айти Саун та ін. Зазначені наукові та художні джерела є підставою для осмислення політичного, економічного, управлінського, соціально-культурного й освітньо-виховного досвіду наших попередників, що вможливило врахування національної специфіки, передусім кордологічності, поступу країни.

Практикам, що їх ми визначили як «варіювання меж» людини («розширення меж», «звуження меж», маргінальності, лімінальності, полегшення переходу з одного середовища до іншого), присвячено праці Жака Атталі, Жюльєн Дельоза, Мартіна Гайдеггера, Фелікса Гваттарі, Арнольда Геннепа, Людмили Горбунової, Жака Дерріда, Арпада Заколзаї, Олександра Куляпіна, Володимира Кутирьова,

Дінари Латишиної, Михайла Левківського, Мішеля Фуко та ін. Ці автори досліджують якісне переформатування практик удосконалення людини, що безпосередньо позначається на оновленні культури.

Наукові розвідки сучасних дослідників Любові Бевзенко, Людмили Богатої, Осипа Вайнштейна, Валентини Воронкової, Людмили Горбунової, Ірини Дедяєвої, Ірини Добронравової, Георгія Заїченка, Сергія Зенкіна, Олександра Зотова, Івана Ільїна, Оксани Йосипенко, Віктора Конєва, Наталії Кочубей, Світлани Куцепал, Володимира Савельєва, Олега Хоми, Сергія Ягодзінського, Володимира Ярошовця та ін. часто ідентифікують як «постмодерні». Ці дослідники намагаються не тільки зібрати й опрацювати фактичний матеріал з позиції внутрішнього / зовнішнього підходу, а й віднайти «точки зламу», «перетину», «трансформації» існуючого ризоморфного середовища та виявити площу перетину між ними, що важливо для нашого дослідження.

Необхідність наукового осмислення зазначених проблем з урахуванням специфіки середовищних трансформацій мережевого соціально-культурного простору на тлі переходу до інформаційної фази розвитку світової спільноти зумовила вибір теми, мету і завдання дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із фундаментальним дослідженням «Концептуальні засади когнітивних технологій в освіті» (реєстраційний номер 0116U000849), яке виконувалось у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова впродовж 2016 – 2019 років.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 28 листопада 2018 року).

Мета дисертаційної роботи полягає в концептуалізації дослідження різновидів соціальних, дискурсивних та освітніх номадичних практик у соціокультурному дискурсі різних історичних епох.

У зв'язку з цим постає низка основних **завдань**, виконання яких має забезпечити досягнення мети дослідження:

- репрезентувати теоретичні та методологічні засади соціально-філософського дослідження номадизму в соціальних і дискурсивних практиках;
- розглянути характерні особливості номадичних практик, поширених у Західній Європі й Україні;
- виявити способи докласичного осмислення соціальних номадичних практик в європейському соціокультурному дискурсі;
- проаналізувати кордологічні засади номадичних практик класичного періоду розвитку наукового знання та їх відображення у соціокультурному дискурсі;
- показати розгортання номадичних практик «варіювання меж» людини завдяки процесам лімінальності у контексті наукових винаходів помежів'я ХІХ – ХХ століть;
- дослідити розвиток номадичних освітньо-виховних практик і практик антипедагогіки як підґрунтя номадичних практик у різні періоди розвитку наукового знання;
- з'ясувати специфіку трансформації соціальних номадичних практик у контексті постнекласичної раціональності;
- здійснити етимологічний аналіз понять «ризом», «радікс», «гіфа» й оцінити відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі;
- осмислити своєрідність сучасних соціальних номадичних практик та їх актуалізацію в мережевому дискурсі;
- згрупувати та проаналізувати соціальні номадичні практики як змістове й аксіологічне підґрунтя соціокультурного дискурсу;
- розглянути феномен «мобільного повороту» в соціальних і дискурсивних номадичних практиках та обґрунтувати релевантність його використання на означення процесів, що відбуваються в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є номадизм як сукупність практик, **предметом** – особливості номадизації сучасних соціальних, дискурсивних та освітніх практик, соціокультурні чинники їх прискорення і гальмування.

Методи дослідження. Складність і багатовимірність феномену номадизму передбачає його комплексне дослідження та конструктивну синергію різноманітних методів і методологічних програм. Їх інтеграція здійснюється на підставі взаємодоповнення соціально-історичної та соціокультурної інтерпретацій у межах *синергетичного, складнісного і компаративного методів*.

У дослідженні використано загальнонаукові методи *аналізу і синтезу, абстрагування, ідеалізації, узагальнення, конкретизації, порівняння* тощо. Це вможливило розгляд складних феноменів номадизму та седентаризму як сукупності відповідних практик.

Синергетичний метод застосовувався для з'ясування стану сучасного соціуму з його мережевим характером. Як номадичні, так і седентарні практики завдяки взаємодоповненню, трансформуванню та широкому використанню в усіх галузях людської діяльності стали невід'ємними атрибутами сучасного суспільства.

Історично-ретроспективний метод застосовувався для аналізу засад номадизму та седентаризму, а також взаємовпливів номадів і седентарів.

Феноменологічний метод уможливив дескриптивний аналіз соціокультурних номадичних і седентарних практик, що склалися під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, та їх порівняння з попередніми.

Компаративний метод застосовувався під час висвітлення окремих методологічних підходів і практик номадизму та седентаризму, які ґрунтуються на різноманітних філософських, соціологічних і культурологічних засадах. Також було здійснено порівняльний аналіз практик, притаманних седентарам і номадам, седентарам і неономадам, номадам і неономадам у відповідні періоди розвитку наукової раціональності. Застосування зазначеного методу дало змогу з'ясувати специфічні риси статусу неономада – суб'єкта (спостерігача) постнекласичної раціональності порівняно з попередніми історичними етапами. Особливо

продуктивним компаративний метод виявився у випадку порівняння внутрішніх та зовнішніх викликів і практик у номадизмі та седентаризмі, а також відповідних трансформацій у ретроспективі й у наш час. Із застосуванням цього методу було досліджено номадичні практики як невід'ємні складники соціуму, проаналізовано соціальні функції та типові переміщення номадів і седентарів.

Виявлення дихотомій та евристичного потенціалу номадизму і седентаризму вможливило вивчення номадичних практик упродовж постнекласичного періоду наукової раціональності. З використанням синергетичного і складнісного підходів було з'ясовано специфіку феномену людиновимірності у реальному та віртуальному (із зазначенням інших) середовищах існування неномадів.

Складнісний підхід застосовувався для розуміння номадизму як складного явища, що розвивається історично та географічно (у часі й просторі), вимагає певного соціального середовища тощо. Цей підхід спонукав по-іншому поглянути й на LLL-освіту, що ґрунтується на засадах номадичних практик офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання.

Під час написання дисертаційної роботи було доречно використано матеріали досліджень із філософії, соціології, історії, географії, культурології, педагогіки, психології, синергетики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в концептуалізації та філософському осмисленні різновидів номадичних практик у соціокультурних дискурсах різних історичних епох.

Наукову новизну дослідження зумовлено тим, що у ньому:

уперше:

- здійснено спробу розглянути історію споконвічного співіснування седентарів та номадів з позиції номадичних практик лімінальності, компліментарності, ініціації, габітуальності, освітньо-виховних та ін., окреслено перспективи їх подальшого розвитку;

- висвітлено механізми седентаризації та номадизації в соціокультурному дискурсі. Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, проявляються в

країнах Західної Європи у *докласичний період* початком великих географічних відкриттів, хрестових походів, колонізації, експропріації, епідемій та карантину; в *класичний* – подальшою експропріацією, великими географічними відкриттями, колонізацією, династичними війнами, епідеміями та карантином; у *некласичний* – як практики, зумовлені науково-технічною революцією і війнами; у *постнекласичний* – інформаційно-комунікаційними технологіями та мережевим станом суспільства;

- згруповано різновиди номадичних практик за такими ознаками: ті, які людина може змінити, і ті, які не може (поки що). Запропонована класифікація дозволяє окреслити шляхи та перспективи подальшого розроблення й використання номадичних практик «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі;

- доведено, що гіфа-суспільство, яке ґрунтується переважно на горизонтальних соціальних зв'язках, потребує нової освітньої парадигми як одного з різновидів номадичних практик, що постає на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання;

- запропоновано розглядати номадичні практики «варіювання меж» людини як «вихід за межі», вдосконалення завдяки лімінальності; практики «звуження меж» – як такі, що засвідчують тенденцію до деградації, інваріантності або можливості залишитися «самим собою»;

уточнено:

- положення про взаємодоповнюваність номадичних практик щодо концепції розвитку освіти в постнекласичний період за умови їх комплексного використання й актуалізації, що сприяє узгодженню етичних, природничих, культурологічних та соціальних аспектів наукового знання і людської діяльності;

- уявлення про розвиток освітньо-виховних номадичних практик і практик антипедагогіки на різних етапах розвитку наукового знання. У *докласичний період* – традиційна освіта для седентарів та інноваційна для номадів; у *класичний* – номадичні практики, запроваджені литовськими, польськими, румунськими та

російськими номадами, що призвели до формування трьох освітньо-виховних парадигм: 1) латинофільської та 2) грекофільської для номадичної еліти, 3) старообрядницько-начотницької для седентарного простолюдю; в *некласичний* – обрусіння, полонізація, мадяризація й онімечення українського населення; у *постнекласичний* – номадичні освітньо-виховні практики та практики антипедагогіки, тенденції щодо звільнення шкіл від впливу церкви, держави тощо, поява на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання LLL-освіти;

- метафоричне вживання поняття «ризом». Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі, оперуючи в межах свого «номадологічного проєкту» запозиченою з біології метафорою «ризом», чітко визначили нелінійні процеси та докладно їх схарактеризували, показали засади і принципи існування світу, методологічні принципи та механізми функціонування даної концепції. Проте вони вповні не потрактували обрану метафору в контексті практик номадизму. «Гіфа» характеризується поєднанням горизонтальних і вертикальних нелінійних зв'язків на противагу лінійному «кореню» з його вертикальними та лінійними зв'язками й «ризомі», яка має горизонтальні (міжвидові) та площинні зв'язки. Наголошено на доцільності вживання метафори «гіфа», що сприятиме подальшому розвитку й актуалізації «номадологічного проєкту» з позиції номадичних практик;

дістали подальшого розвитку:

- концептуалізація понять «номадизація» і «седентаризація» та їх впливу на розуміння номадичних практик в українській культурі. Засвідчено прагнення номадів до осілості (седентаризації) з метою вкорінення, досягнення спокою, а седентарів – до кочівництва (номадизації) заради звільнення від поневолення тощо. Це сприяло становленню номадичного та седентарного типів світогляду, відповідних систем цінностей, ідентифікації та комунікації здебільше завдяки номадичним освітньо-виховним практикам. Засвідчено, що українські номади та седентари змогли «вийти за межі», відновивши у 1991 році незалежність України;

- розгляд номадів у станах Homo Mortido, «знищення людини як соціального виду – своєрідного суїциду», або Homo Mobilis, «розширення її меж». Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Номади, постійно намагаючись «звучити межі» седентарів (головно просторові), спонукали їх досягати нового становища / зберігати попереднє завдяки концентрації сили / волі / терпіння, що призводило до «розширення меж» седентарів, тобто до розвитку. Доведено, що такі технології та практики дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також максимально експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості;

- уявлення про сучасну мережу як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем сучасних соціальних, дискурсивних та освітніх номадичних практик. Засвідчено, що поліваріантність сучасного стану кіберпростору завдяки новим науковим відкриттям дозволить створювати середовища із заздалегідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик керувати процесами, що в них відбуваються. Запропоновано розглядати гіфа-простір як метафоричну абстракцію, що розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складники Ноосфери.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Пропоноване дослідження посутньо розширює проблемне поле сучасної соціальної філософії, філософії історії та методології наукового знання, а також історії, культурології, наук про соціум і освіту. Значно поглиблено і по-іншому концептуалізовано уявлення про номадизм у соціальних, дискурсивних та освітніх практиках за різних часів. Із усього розмаїття номадичних практик (габітуальні, «антиповедінкові», «варіювання меж» людини, недовиробництва та понадвиробництва (товарів, послуг, кадрів тощо), ідентифікації та ін.) найбільш дослідженими в сучасному соціокультурному дискурсі є освітньо-виховні.

Теоретичні та практичні напрацювання здобувача можуть бути використані в навчальному процесі під час розробки програм і методичних рекомендацій,

написання монографій, підручників і посібників, у практиці викладання нормативних і спеціальних курсів філософії, соціальної філософії, філософії науки та сучасного природознавства, філософії освіти, культурології тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи здобувача. Висновки та рекомендації, зокрема щодо наукової новизни, одержано автором особисто. Розробки співавторів, з якими було підготовлено окремі статті, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати дисертації оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах: «Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів СНАУ» (Суми, 2013, 2016, 2017, 2018, 2019), «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010, 2014, 2019), «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2015), «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (Житомир, 2015), «Актуальні наукові дослідження у сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 2015, 2017), «Актуальні питання сучасної науки» (Київ, 2015), «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (Житомир – Вінниця, 2015), «Інформаційні технології у професійній діяльності» (Рівне, 2015), «Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції» (Суми, 2016), «Знання. Освіта. Освіченість» (Вінниця, 2016), «Філософські обрії сьогодення» (Херсон – Житомир – Одеса – Орле, 2017), «Achievements of world science» (Morrisville, USA, 2017), «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпро, 2017), «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017), «Innovative technologies in science and education. European experience» (Vienna, Austria, 2017), «Perspectives of research and development» (Dublin, Ireland, 2017), «World scientific extent» (Coventry, United Kingdom, 2017), «Science and society» (Roma, Italy, 2017), «Science and practice» (Paris, France, 2017), «Science and education» (Nürnberg, Deutschland, 2017), «Актуальні питання вітчизняної юридичної науки» (Суми, 2017), «Передові наукові дослідження і розробки як невід’ємна складова сучасного життя» (Одеса,

2017, 2018), «Інноваційні технології в науці та освіті. Європейський досвід» (Гельсінкі, Фінляндія, 2018), «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (Суми, 2018), «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог» (Глухів, 2018), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, 2018), міжнародному науковому симпозиумі «Інноваційна наука, освіта, виробництво і транспорт» (Одеса, 2018), «Science and innovation» (Montreal, Canada, 2018), «Problems of modern science» (Namur, Belgium, 2018), «Problems of the development of modern science: theory and practice» (Madrid, Spain, 2018), «Perspectives of modern scientific research» (Lisbon, Portugal, 2018), «Fundamental and applied research» (Melbourne, Australia, 2018), «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики» (Київ, 2019), «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» (Суми, 2019). Окремі положення дисертаційної роботи було обговорено на «круглому столі» в межах науково-практичної конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» (Київ, 2018).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 73 публікаціях, а саме: в 1 одноосібній монографії, в розділах 2 колективних монографій, 1 одноосібній навчальній монографії, 20 статтях у фахових наукових виданнях України, 4 статтях у закордонних періодичних наукових виданнях і виданнях України, проіндексованих міжнародними наукометричними базами, 45 інших публікаціях.

Структуру й обсяг дисертації зумовлено логікою розв'язання завдань дослідження і досягнення його мети. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів (20 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 507 сторінок, основний зміст викладено на 370 сторінці, список використаних джерел складається з 1087 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НОМАДИЗМУ І НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК

Культурні джерела людства засвідчують існування номадів за всіх часів, хоча Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі наголошують, що у кочівників «немає історії, в них є тільки географія» [12, с. 664]. Проте для їхнього існування потрібні природні ресурси, які спонукають до постійних просторових переміщень. Саме середовище, що стало рухливим, і культура є визначальними характеристиками номадів. Кожному історичному періоду притаманні певні ресурси, переміщення, культурно-освітній рівень, оскільки розвиток і подальше існування суспільства значною мірою залежать від освіченості та вихованості його членів, від засвоєння ними економічних, правових, культурних, морально-етичних та інших норм. Це дозволяє людям визначати своє ставлення до суспільства та природи, застосовувати набуті знання і духовні цінності у повсякденному житті та професійній діяльності з урахуванням власних цілей, ідеалів і переконань.

Реалії сучасного світу пов'язані з «мобільністю» [47, с. 2], яка постійно зростає, з рухливістю не тільки людей, а й тварин, рослин, речей, підприємств, хімічних елементів і сполук, хвороб тощо. Це актуалізує потребу пошуків нового інструментарію, який дозволить виокремити та дослідити номадизм як рух у самому русі. Поширені історичні, соціологічні та філософські методи, ґрунтовані на теорії седентаризму, за спостереженнями Олексія Шлякова, передбачали «обов'язкове знерухомлення або рухомого об'єкта, або спостерігача» [51, с. 204]. За такого підходу в дослідженні руху, предмета, середовища, явища, суб'єкта й об'єкта втрачалося найголовніше – власне рух. Натомість номадологія дозволяє ввести його в саму процесуальність, що вможливорює виявлення нової якості постмодерної соціальності – номадизму, «глобального кочівництва» [51, с. 204].

З огляду на необхідність осмислення стану сучасного суспільства насамперед потрібно з'ясувати значення деяких понять.

1.1. Аналіз ключових понять та їх роль у соціогуманітарному дискурсі

Седентаризм (від англ. *sedentary* – осілий) протистоїть номадизму і мобільності. Термін «седентаризм», як зазначає Елері Бітікчі, на відміну від саудівського орієнталізму, утворено не від назви дисципліни «Сходознавство», яку логічніше було б назвати «Кочівникознавство» або «Номадизм». Седентаризм, який за організацією подібний до європоцентризму і дослівно може бути інтерпретований як «осілоцентризм», охоплює уявлення та стереотипи осілого світу про кочівників, що становлять підґрунтя наукового знання про них як про диких, нецивілізованих грабіжників, не здатних щось створювати самостійно [4; 5]. Саме таке уявлення й панувало в радянській науці про кочівників, і його вплив досі відлунує в наукових колах пострадянських суспільств. Ідеться про 700-річні упередження проти кочівників, що їх закарбовано в археологічних, етнографічних, літературних тощо джерелах.

Оперуючи концептом **седентаризм** (осілість), ми розумітимемо під ним **седентарний світ**, «позитивну компліментарність» (Лев Гумільов [10, с. 14, 43–45, 271]); думку, що «віддає перевагу осілому й нерухливому способу життя» (Олена Трубіна [46, с. 27]); «осілоцентризм» – уявлення та стереотипи осілого світу про кочівників (Елері Бітікчі [4; 5]); «осілість» і «статуарність» [37] (Олександр Секацький).

Отже, раніше седентаризм висвітлювався з позицій осілого, нерухливого і статуарного способу життя, за якого тебе ідентифікують, «позитивно компліментують» [10, с. 43] і вважають своїм, на відміну від стереотипних уявлення про кочівників, позначених «негативною компліментарністю» [10, с. 43].

З погляду седентаризму, **номадизм** – негативне культурне явище, під час вивчення якого відбувається знерухомлення або зупинення об'єкта / спостерігача або / і руху. Вивчаючи номадизм, седентари виходили з власних світоглядних засад: прагнули спіймати невловиме, пізнати непізнаване, зупинити рухливе, тобто пристосувати кочівництво до визначальних рис власної свідомості –

осілості та нерухомості, у чому й полягала їхня посутня помилка. Натомість кочівники постійно намагалися чинити опір будь-якому втручанню, зокрема й седентарів, у свій світ, що, на нашу думку, і спричинило негативне ставлення до них. Тут доречними видаються слова ваганта-номада Григорія Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав». До них можна додати: не наздогнав, не зупинив, не пізнав, а отже, не зрозумів [21, с. 380]. Звичайно, номадизм набув поширення не тільки на українських теренах.

Кочівники, або **номади** (від фр. *nomade*, від давньогрец. *νομάς (νομάδες)* – пастух, кочівник, грец. *νέμω* – випасаю (худобу)), – це окремі люди, спільноти або цілі племена і народи, які з економічних, політичних, соціальних, традиційно-культурних або інших причин не мають постійного нерухомого житла та пересуваються з одного місця на інше. Здавна розрізняють три різновиди кочівників: мисливці-збирачі, пастухи та торговці, які займаються своєю справою всюди, куди потрапляють. Відповідно в науковому дискурсі з'явився термін «**номадизм**» (від грец. *nomas, nomados* – той, хто кочує), що означає: 1) кочовий спосіб життя людей; 2) концепцію, згідно з якою майбутнє людства вбачається не в національно-територіальній замкненості й обмеженості, а у вільному пересуванні всією планетою людей та їхніх творінь, «усепланетному кочівництві» [56]. Номадичний світ споконвіку влаштований за принципом «або тебе кимось уважають, або не сприймають узагалі» (Георг Зіммель [14, с. 9–14; 65, р. 183; 66, р. 143–150]). Ідеться про маргіналів, «strangers» – чужинців (Георг Зіммель [14, с. 9]), які «фізично перебувають поруч, але залишаються духовно далекими» (Зигмунт Бауман [57, р. 150]), подібно до негативної «компліментарності» Лева Гумільова [10, с. 14, 43–45, 271].

У сучасному світі кочівництво є найбільш поширеним, а отже, глобальним за своїми наслідками феноменом, коли, за спостереженнями вчених, кочівник перетворюється на номада, а згодом (з появою інформаційно-комунікаційних технологій) – і на неономада, такого собі осучасненого кочівника. Досліджуючи потужний потенціал засвоєння кочівницьких традицій сучасним урбанізованим і глобалізованим світом за збереження їхньої унікальності та самобутності,

сучасний гуманітарний дискурс «номадами» вважає первісні кочові племена, що мешкали на теренах євразійських степів, «неономадами» – сучасних мобільних людей, а «неоплеменами» – тимчасові спільноти, які створюються завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям.

Неоплемена (від англ. *neo-tribes*) – тимчасові соціальні групи, що об'єднуються заради спільної мети, досягши якої, зазнають «фрагментації» [63, р. 112] та набувають «анонімності» [63, р. 112]. У науковий обіг цей термін увів Мішель Маффесолі [63], ототожнивши неоплемена із «субкультурами», які «всіляко намагаються чинити опір соціальному негативу та прагнуть до об'єднання із собі подібними» [63]. У подальшому ці ідеї розвинули та доповнили Зигмунт Бауман з його «гардеробним суспільством» [2, с. 141–147], Енді Беннет [58] (про що йтиметься у сьомому розділі) та ін. Сучасні неоплемена постають, зокрема, завдяки **нетворкінгу** (від англ. *networking* – плетіння мережі, налагодження корисних зв'язків < *net* – мережа + *work* – працювати) та форуму **хакатон** (від англ. *hackathon* < *hack* – хакер + *marathon* – марафон) та ін. (про що річ докладно буде йти у шостому розділі).

Виникнення субкультур і неоплемен подібне до створення етнічних угруповань людей змішаного походження, різного культурного рівня тощо. Як наголошує історик й етнолог Лев Гумільов, провідну роль тут відіграє «**компліментарність**» (від лат. *complimentus* – комплімент, привіт) – «неусвідомлена симпатія (позитивна) щодо одних або антипатія (негативна) щодо інших людей» [10, с. 43]. Водночас учений застерігає від урахування таких принципів у випадку виникнення етнічних угруповань, а саме: свідомого розрахунку та прагнення до отримання вигоди, ґрунтованих на усталених традиціях, які дуже важко зламати, а також соціальної близькості, оскільки новий етнос має знищити старі соціальні інституції, а це теж дуже складно, тощо [10, с. 43]. Саме тому принцип компліментарності, за Левом Гумільовим, є провідним (але не єдиним) щодо виникнення та подальшого формування стосунків між номадами й седентарами та створення неоплемен. Очевидно, компліментарність можна вважати одним із різновидів номадичних практик.

Тут доречно залучити й іншу теорію Лева Гумільова – щодо «пасіонарності етногенезу», викладену в праці «Етногенез і біосфера землі» [11]. «Пасіонарність» (від лат. *passio* – пристрасть, пристрастність) – це здатність і прагнення до зміни оточення, а «етногенез» (від грец. *έθνος* – плем'я, народ + *γένεσις* – народження, походження) – процес, що відбувається «з моменту виникнення до зникнення етнічної системи під впливом ентропійного процесу втрати пасіонарності» [11, с. 639] і «залишає по собі слідів не менше, ніж повінь чи викид лави з вулкану» [15].

Розмірковуючи про перспективи сучасних номадів, Кусеїн Ісаєв убачає два можливі варіанти: «колективізація» [15] та «приватизація і комерціалізація» [15], але вони не надто успішні [15]. Позитивне розв'язання цієї проблеми можливе, якщо «модернізація й інтеграція традицій номадів у сучасному урбанізованому світі відбудеться зі збереженням своєї унікальності та самобутності» [15].

Відомий український філософ Мирослав Попович виокремлює такі різновиди соціальних випробувань на шляху до набуття іншого соціального статусу: «ритуали жертвоприношення», «імітація ініціації», «лімінальність», «маргінальність» і «двійництво» [35, с. 18–21], й усі вони, за нашими спостереженнями, виразно покликаються до номадичних практик.

Отже, феномен «варіювання меж» людини потрактовуємо як:

- «звуження меж» людини, тобто створення некомфортного для неї середовища існування, інакше кажучи, витіснення зі світу «своїх»;
- перебування у точці біфуркації, де людина маргіналізується. Завдяки атрактору вона набуває здатності знайти правильний шлях, зробити власний вибір, використовуючи номадичні практики прагматичного розрахунку («ти – мені, я – тобі») [35, с. 18], ініціації, жертвоприношення тощо. Людина обирає: повернутися до світу «своїх», стати для них «своєю» або завдяки лімінальності здійснити перехід в інше середовище, де «чуже» стає «своїм», а те, що було колись «своїм», – «чужим». Також вона може залишитися самою собою, зберігаючи свої межі;

- «розширення меж» людини, що передбачає намагання досягти вихідного стану або зберегти його з використанням практик концентрації та реалізації потенціалу. Активізація **лімінальності** (від лат. *limen* – поріг) сприяє зміні статусу людини: від старого, який вона вже втратила, до нового, якого вона ще не набула;

- «вихід за межі» / поріг «свого» світу / середовища / тіла, за якого «свої» / «чужі» вже / ще не сприймають «свого» / «чужого» як «свого», тобто людина знову маргіналізується, опиняється у точці біфуркації.

Так, на нашу думку, спрацьовують номадичні практики «варіювання меж» людини.

Для більш ґрунтовного дослідження феномену номадичних практик вважаємо за потрібне розглянути формування менталітету на засадах національної свідомості, що відповідає певному способу життя та життєвому досвіду людини, як певна духовно-символічна структура, що проходить різні історичні етапи, змінюючи форму. Як свого часу слушно зазначав Сергій Кримський, «перевагою методу архетипів є його здатність висвітлення найдавніших та майбутніх часів культурно-історичного життя етносів. Водночас вивчення архетипів національних культур послуговує й аналізу їхньої взаємодії, усвідомленню транснаціональних процесів» [27, с. 306]. Саме тому ми вважаємо за доцільне зупинитися на розгляді номадичних практик, які дозволяють архетипам стати складниками української ментальності.

Своє вчення про «колективне позасвідоме» Карл Юнг протиставив пансексуальному потрактуванню психічної енергії «особистого позасвідомого» Зигмунда Фрейда. Відмінність між ними полягає в тому, що «особисте позасвідоме», на думку Зигмунда Фрейда, розвивається індивідуально, а «колективне позасвідоме», за Карлом Юнгом, успадковується і складається з «передіснуючих форм – архетипів, які тільки повторно можуть стати свідомими і які надають змісту свідомості твердо окреслені форми» [54, с. 13]. Архетипи існують до свідомості і, як переконаний Карл Юнг, зумовлюють її, являючи

собою «апріорні структурні форми інстинктивного фундаменту свідомості» [53, с. 294]. Досліджуючи архетипи, Карл Юнг осмислив їхню здатність до самовираження як «культурних символів» [52, с. 91] і «важливих складників нашої ментальної конструкції» [52, с. 91], акцентуючи на тому, що «феномен архетипного вигляду – тобто даність тонша, ніж психічна, – ґрунтується на існуванні якогось психоїдного базису, тобто такого, що лише зумовлений психічно, але належить відповідно до іншої форми існування» [53, с. 299], а такі форми «звичайно називають духовними» [53, с. 299]. Отже, архетипи, на думку Карла Юнга, являють собою апріорні компоненти індивідуальної свідомості, які проявляються в культурі як складники ментальності. У цьому контексті ми й вживатимемо цей термін.

Ідея архетипів знайшла своє висвітлення у працях вітчизняних учених, які вживають цей термін у таких значеннях:

– Олександра Кирилюка: «категорії граничних підстав» (КГП), тобто інваріанти, які становлять підґрунтя свідомості, мають: «1) ціннісно-концептуальну (Абсолют) і 2) змістовно-понятійну, а саме: 2.1) символічно-образну (Дім, Поле, Храм), 2.2) епістемо-етично-естетичну (Істина, Софійність, Добро, Декалог, Серце, Краса) та 2.3) предметно-практичну (економіката політика)) форми прояву» [18, с. 25];

– Володимира Ятченка: «міфологема», «міфологічний мотив»: «братовбивства», «дерева життя», «Різдва», «української міфологічної свідомості» тощо [55]; «архетипи та етноархетипи»: «вогонь», «вода», «змія», «камінь», «гора», «бик (олень, тур, віл)», «ворота (горловина)», «дерево (ліс)», «квітка (рожа)», «міст», «місяць», «сонце», «поле», «стіна (тин, паркан, загорожа)», «Хрест», «птах» тощо [55];

– Сергія Кримського: «образ-символ» «Софії» [27, с. 310–312], «Природи» [27, с. 312–313], «Слова» [27, с. 313–314], «серця» [27, с. 307–310], «вільної самодіяльності особистості» [27, с. 314–315], «гри» [27, с. 316–317] тощо;

– Наталії Ковальчук: «етичної цінності вільної особистості» [26, с. 326] та ін.;

– Олени Донченко й Юрія Романенка: «народного світогляду», «етнокультури», «етносвідомості», «етноархетипи», «національні», «української ментальності», «акумуляції соціального досвіду», «соціального життя», «соцієтальної психіки», «політичного несвідомого» [13];

– Антоніни Швецової: «українського національного характеру» [49, с. 15] та ін.

Отже, увага сучасних вітчизняних науковців до дефініції «архетип» є свідченням її дискурсивності та недостатньої дослідженості у соціокультурному дискурсі. На цьому, зокрема, наголошує й Тетяна Пуларія (чию думку ми поділяємо): з одного боку, залишається поза увагою його трансцендентна функція (за Карлом Юнгом), з іншого – «затінюється синхронний та амбівалентний характер прояву архетипу» [36, с. 165].

Щодо того, що саме зумовлює поведінку людини у певній ситуації, думки вчених розходяться. Так, Нассім Талеб, погоджуючись із 65 науковцями, які поставили підписи під статтею «Національні особливості» в журналі «Science», зазначає, що люди, які, намагаючись пояснити все і вся, оперують міркуваннями про «національний менталітет», «національну самобутність» тощо, вводять в оману себе й інших швидше з безвиході, ніж керуючись здоровим глуздом. Насправді, як вважає Нассім Талеб, «статева приналежність, соціальний статус і професія більшою мірою зумовлюють поведінку людини, ніж національна приналежність» [43, с. 137]. До цього ще можна додати, що національна приналежність є лише одним із чинників, який, поряд з освітою і вихованням, сімейними традиціями та соціальним оточенням тощо, зумовлює поведінку людини. Саме це опосередковано підтверджує і творчий доробок знаних байкарів XVIII століття («Дзеркало і Мавпа» Івана Крилова, «Сова і Дзеркало» Олександра Сумарокова, «Дзеркало і Мавпа» Сергія Тучкова, «Дзеркало і Мавпа» Михайла Хераскова та ін.), а також прислів'я, що його Микола Гоголь зробив епіграфом до комедії «Ревізор»: «На зеркало неча пенять, коли рожа крива» (рос.) («В нього пика бридка, а він на дзеркало наріка») [8]. Також номадичні практики є чинниками, які, впливаючи на людину, спонукають її «варіювати» свої «межі»,

водночас не позбавляючи права вибору: прийняти їх, не прийняти або залишитися самою собою.

Під номадологією сучасний науковий дискурс розуміє:

1) у вузькому сенсі – «концептуальну модель» [12; 17, с. 718; 33, с. 524–526], запропоновану Жилем Дельозом у праці «Логіка сенсу» й остаточно сформульовану в його спільних із Феліксом Гваттарі працях («Капіталізм і шизофренія») [12; 17, с. 718; 33, с. 524–526];

2) у широкому сенсі – «постмодерністську фундаментальну настанову» [17, с. 718–720; 33, с. 524–526], яка спирається на такі презумпції: а) «предметності як аструктури» [17, с. 718–720; 33, с. 524–526]; б) «простору як децентрованого і відкритого для територізації» [17, с. 718–720; 33, с. 524–526]; в) «детермінізму, заснованого на ідеї принципової випадковості сингулярної події» [17, с. 718–720; 33, с. 524–526]; г) «зняття бінарних опозицій» [17, с. 718–720; 33, с. 524–526]; д) «сенсу як проблематичного статусу» [17, с. 718–720; 33, с. 524–526].

Розглянемо процеси, що відбувались у європейських країнах і зумовили виникнення там номадизму як одного з концептів мобільності.

Європа почала «мобілізуватися», на думку Джона Уррі, із середини ХІХ століття, коли було зроблено важливі наукові відкриття (про це йтиметься у шостому розділі), що спричинили «накопичення руху» завдяки взаємозалежним системам мобільності [47]. Дослідник пропонує розрізняти дванадцять форм мобільності, одні з яких більш залежні від паспортів, віз, права на місце проживання, трудової кваліфікації, інші – менш залежні [47]. Аналіз цих різновидів мобільності містить і розгляд наслідків, місць, технологій, «воріт» (gates) (Лорен Грекхем [62]) та «мостів» (Георг Зіммель і Вальтер Беньямін, Жиль Дельоз і Анрі Лефевр, Мішель де Серто [40] й Ервінг Гофман [59; 60; 61 (цит. за : 30, с. 294)]), які підвищують мобільність одних (номадів, неономадів і мобільних), одночасно ще більше знерухомлюючи інших, тобто седентарів. Отже, із середини ХІХ століття впровадження й поширення різноманітних винаходів, а згодом й інформаційно-комунікаційних технологій, у всі галузі життєдіяльності

європейців, насамперед виробничу, докорінно змінили напрям розвитку суспільства, зумовивши появу мобільності.

Останнім часом спостерігається синтезування соціальних зв'язків у мережах, які переміщують потоки товарів, грошей, людей, ідей тощо. Тому соціальний світ Джон Уррі тлумачить як «поле множинних перетинів систем мобільного» [47]. Він пропонує розглядати номадизм у світлі мобільних не тільки людей, а й речей, розрізняючи **чотири сенси поняття «мобільність»**:

1) «на позначення чогось рухливого або здатного до руху» [47, с. 74] («мобільність – це властивість речей і людей» [47, с. 74] («новий мобілітет» [64])); 2) «натовп» (*mob*) – «неформальне зібрання» [47, с. 74], на противагу якому виникають «шкідливі види мобу» [47, с. 74] – «розумний натовп» (*smart mob*) [68], для управління яким потрібні нові екстенсивні фізичні і / або електронні системи підрахунку та фіксування в конкретних межах або прив'язки до відомих місць [67, с. 582–604, цит. за: 47, с. 74–75]; 3) «соціальна мобільність» (за Питиримом Сорокіним [41, с. 295–296]); 4) «тривала мобільність» – середовищні, міграційні переміщення в горизонтальній площині (міграцію, географічне пересування), що означає рух у пошуках «кращого життя» [цит. за : 47, с. 75]. Мобільні також переміщуються й у часі: щодня, щотижня, щороку, а також упродовж усього життя і можуть мати, на думку Джона Уррі, такі комунікаційні типи: «один-до-одного» [47, с. 74], «один-до-багатьох» [47, с. 74], «багато-до-багатьох» [47, с. 74]. Тому «там, де рух заблокований, можуть виникати соціальна депривація або відчуження» [47, с. 60].

Така різноманітність і багатозначність мобільності, вочевидь, є результатом афірмації (від лат. *affirmatio* – підтвердження) неабиякої уваги фахівців у різних галузях науки до цієї проблеми. Водночас немає і не може бути однозначної дефініції, оскільки немає меж мобілізації (під цим терміном ми розуміємо оснащення людини мобільними пристроями та засобами), про що свідчать постійно оновлювані винаходи та породжувані ними нові концепти номадизму.

Як епіграф до книги «Мобільності» Джона Уррі [47] дослідники пропонують узяти гасло капітана Немо: «*Mobilis in mobile*» (від лат. «рухливий у рухливому»)

[7, с. 57], тому що цілу книгу присвячено руху і його різноманітним формам, а також специфічному розумінню соціального життя через конкретно-історичні дослідження соціальних і технічних систем, які його забезпечують [47, с. 2]. Саме це має стати, як зазначає Джон Уррі, предметом дослідження сучасної науки [47, с. 2], а також, на нашу думку, й сучасного соціокультурного дискурсу у світлі концептуальної моделі номадизму.

Отже, поняття «мобільність» [47, с. 2] («рухливий у рухливому середовищі») значно ширше за номадизм: це енергійність як певна соціальна стратегія, з особливим ставленням до **часу**, що «постійно вислизає», та **простору**, що «постійно трансформується». Номадизм, на думку Жюльєн Дельоза та Фелікса Гваттарі, – це «відхилення від порядку», який встановлюють осілі (седентари – І. К.), «рифлячи» середовище, «між-буття» [12, с. 44], що виникає там, де з «первинною абсолютною швидкістю досягається вповільнення» [12, с. 420, 623, 641, 650–653, 849–850]. «Мобільність» [47, с. 2] розглядає пересування і трансформації суб'єктів, об'єктів, предметів та явищ у постійно змінюваному середовищі й у «плинному» часі, а «номадизм» акцентує тільки на переміщенні суб'єктів та об'єктів, повною мірою не враховуючи зміну предметів та явищ, а також стан, в якому перебуває середовище. Тож ми аналізуємо концепт «номадизм» як один із чинників «мобільності» [47, с. 2] й «енергійності» [37; 38; 39], а також як певну соціальну модель, позицію та стратегію седентаризму – «осілість» [37; 38; 39] і «статуарність» [37; 38; 39], що можна назвати осілологізмом (теорією осілості).

Водночас у роботі акцентовано увагу саме на номадичних соціальних та дискурсивних практиках, що їх ми розглядаємо як соціальні (онтологічно-практичні), дискурсивні (гносеологічно-теоретичні) та соціально-дискурсивні (каузальні). Варто наголосити, що цей поділ доволі умовний, оскільки соціум і наука не можуть існувати ізольовано один від одного; вони взаємодоповнюювані та тісно пов'язані між собою (недаремно основні функції науки називають соціальними); спрямовані на покращення життя людей тощо.

З падінням тоталітарного режиму й відновленням незалежності розпочався перехід України на інформаційний щабель розвитку. Поряд із реальністю і віртуальністю відкрились інші середовища людського існування (деяких органів, їхніх можливостей і властивостей), тому для пояснення процесів седентаризації та номадизації ми апелюватимемо ще до таких різновидів практик:

- габітуальних (сімейних);
- недовиробництва і понадвиробництва (товарів, послуг, еліти, кадрів тощо);
- ідентифікації;
- «варіювання меж» людини («звуження» і «розширення»);
- номадичного і седентарного типів світогляду зі своєрідним способом мислення та ментальністю (на підставі формування архетипів);
- створення неоплемен;
- освітньо-виховних та ін.

Усі вони за різних часів формували ментальність українців, їхній своєрідний світогляд, систему цінностей, уміння й навички, визначали рівень освіченості та вихованості, гендерні пріоритети тощо. Саме тому важливо проаналізувати зазначені практики у контексті кожного періоду (докласичного, класичного, некласичного, постекласичного (за В'ячеславом Стьопіним [42])), а також дослідити процеси здебільше примусової номадизації західноєвропейських країн (на прикладі діяльності передвагантів, вагантів, номадів, неономадів) і переважно седентаризації в Україні, з'ясувати причини та наслідки цих процесів для розвитку соціуму, культури, освіти, філософії.

Спершу потрібно дати визначення номадичних і седентарних практик.

Під **седентарними** ми розумітимемо практики, що відбуваються у сталому середовищі та сприяють «статуарності», «вкоріненню», тобто «освоєнню» й «упорядкуванню» – «рифленню» середовища, «ретериторизації», заперечуючи будь-який рух і зміни (за Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі [12, с. 805–851]). Седентари почуваються комфортно у статуарності, перебуваючи у «своїх», чітко визначених межах, у відповідності до «неусвідомленої симпатії» (позитивної)

щодо одних або «антипатії» (негативної) щодо інших людей (за Левом Гумільовим [10, с. 43]).

Натомість **номадичні практики** перебігають у русі в рухливому середовищі завдяки «освоєнню», постійному «ковзанню поверхнею», «ухилянню», «вислизанню», «детериторізації», а під «упорядкуванням» – постійне намагання «розглядити» середовище (за Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі [12, с. 805–851]):

1) практику (в межах соціально-філософської традиції) як специфічну людську свідому цілепокладальну, цілеусвідомлену діяльність, виражену в різних формах [34, с. 321–325]. До речі, поняття «практика» та «практики» не тотожні;

2) спосіб (правила, схеми, моделі, патерни) бачення, мислення, комунікації та дій номадів, неономадів і седентарів (пізнавальна діяльність, розумові та когнітивні практики), що регулюються певними усталеними соціальними закономірностями, закріпленими в культурі;

3) специфічну галузь діяльності номадів, неономадів і седентарів, відсторонену від їхніх повсякденних вузькоутилітарних проблем;

4) особливий різновид практик (у межах «теорії габітуса» та «культурного капіталу» П'єра Бурдьє [6, с. 101–128]), що позиціонуються як «детермінований» глибинний вибір, оскільки габітус – це сукупність стійких схем сприйняття й оцінки, настанови, схильності, розумових і тілесних звичок, сформованих завдяки місцю людини в соціальному просторі. «... габітус є нескінченна здатність вільно (але під контролем) породжувати думки, сприйняття, прояв почуттів, дій, а продукти габітуса завжди лімітовані історичними та соціальними умовами його власного формування, тобто свобода, яка їм надається, зумовлена й умовна, вона не припускає ні створення чогось небачено нового, ні простого механічного відтворення наперед визначеного» [6, с. 108]. Інакше кажучи, «габітус» – це «іманентний закон, *lex insita*, вписаний у тіла зі схожою історією, яка суть умова не тільки узгодження практик, але й практик узгодження» [6, с. 116];

5) зміну середовищ існування завдяки номадичним практикам «лімінальності», «варіювання меж» людини, «маргінальності» та «неусвідомленої

симпатії» (позитивної) щодо одних або «антипатії» (негативної) щодо інших людей (за Левом Гумільовим [10, с. 43]).

На нашу думку, номадичні практики можна розглядати також і як механізми, що пом'якшують для людини «шок майбутнього» [45, с. 21] та «культурошок» [45, с. 22]. Комфортно номади почуваються лише в русі, намагаючись «варіювати свої межі» в постійно змінюваному середовищі.

Отже, седентаризм – це певний погляд на світ людей та людських спільнот, які ведуть осілий, нерухливий і статуарний спосіб життя. Водночас Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі наводять перелік процесів, притаманних седентарам: «укорінення», «освоєння», «впорядкування» та «ретериторізацію» середовища, що призводять до його «рифлення» і заперечення руху та змін [12]. Схожих на себе, за Левом Гумільовим, вони «ідентифікують», «позитивно компліментують» [10, с. 43] і сприймають як «своїх». Ті ж, хто постійно подорожує, наражаються на «негативну компліментарність» [10, с. 43].

На підставі аналізу номадизму та мобільності, здійсненого Джоном Уррі, ми дійшли висновку, що номадизм є одним із чинників мобільності. До процесів, притаманних номадам, Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі відносять «ковзання поверхнею», «ухиляння», «вислизання», «детериторізацію», «впорядкування» (розгладження) середовища. За Олександром Секацьким, номадизм, головними критеріями якого є «рухливість» і «енергійність», є певною соціальною моделлю та стратегією седентаризму з його «осілістю» і «статуарністю». Отже, седентаризм сприймається як певна теорія осілості – осілологізм.

Під **седентарними практиками** ми розумітимемо процеси, що перебігають у практично сталому середовищі та призводять до «статуарності», «освоєння» (вкорінення), «ретериторізації», «впорядкування» («рифлення») і майже повного заперечення руху та змін, а під **номадичними** – процеси й явища, що відбуваються у рухливому середовищі: «освоєння» (нетривалого перебування), «ковзання поверхнею», «ухиляння», «вислизання», «детериторізацію», «впорядкування» («розгладження») та зміну середовищ існування завдяки

номадичним практикам «лімінальності», «варіювання меж» людини й «маргінальності».

Отже, седентарні та номадичні практики ми розглядатимемо з таких позицій, що розгортаються у складності: 1) світоглядних, 2) онтологічних, 3) гносеологічних, 4) аксіологічних, 5) психологічних.

1.2. Номадизм як складність: теоретичні та методологічні засади

Звернімо увагу й на те, що внаслідок стрімкого розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій у світі з'явилися «**номадичні предмети**» (десктоп (від англ. *desktop* – поверхня столу), комунікатор, лептоп (від англ. *laptop*, *lap* – коліна, *top* – на верху), мобільний телефон, смартфон (від англ. *smart* – розумний + *phone* – телефон) та інші), що їх почали широко використовувати як седентари, так і номади, перетворюючись на неономадів. Із цього приводу Жак Атталі у праці «На порозі нового тисячоліття» (1991) зазначав: «Нові предмети, які я називаю номадичними (кочовими), змінять у майбутньому відносини в усьому спектрі сучасного життя. І передусім вони змінять ставлення людини до самої себе, підкажуть вам, як потрібно встановлювати нові відносини, як ставитися до життя та смерті» [1, с. 46–47]. Так постане «номадичне безумство» [1, с. 47], коли «людина почне створювати сама себе так, як вона створює товари» [1, с. 47], та «нестиме відповідальність за будівництво мережі комунікацій» [1, с. 65]. Завданням же панівних кіл має бути сприяння у розробленні, вдосконаленні й упровадженні в усі галузі виробництва «номадичних предметів» та забезпечення / заборона (у випадку загрози) їх вільного доступу до комунікаційних мереж.

Наведені міркування покликаються до специфічних практик «варіювання меж» людей і предметів, таких, зокрема, як: **реплікація** (від фр. *replique* – знову, ще прикладаю, від лат. *replico*, *replicatio* – відбивання, відновлення, повторення) – процес створення копій; **клонування** (від англ. *clone*, від давньогрец. *κλών* – гілка) – копіювання об'єктів; створення **симулякрів** (від лат. *simulacrum* –

подоба, копія) – зображень / відбитків / копій того, чого не існує. Вочевидь, в інформаційному суспільстві особливого значення набувають практики копіювання, зокрема створення **копіасти** (від англ. *copy & paste* – копіювати та вставляти) – тексту, скопійованого із зовнішніх джерел і вставленого в інший контекст, часто без посилання на автора чи джерело, внаслідок чого втрачається ідентичність і з'являються нові професії, як-от **копірайтер** (від англ. *copywriting* = *copy* – рукопис, текстовий матеріал + *writing* – написання) – професійна діяльність, пов'язана зі створенням нових / трансформацією старих текстів тощо. Це відсилає до номадичних практик, започаткованих **скрипторами** (від лат. *scriptor* – переписувач, автор, людина, яка пише) ще за стародавніх часів і особливо затребуваних у Середньовіччі.

Вільям Мітчелл у книзі «Я++: Людина, місто, мережі» (2004) зазначив, що предмети побуту цифрового кочівника (які він називає «номадичними предметами» [32]) змінюють свій характер: «... функції, які колись виконували архітектура, меблі та стаціонарне обладнання, тепер відходять імплантантам і переносним пристроям. Побут втрачає постійність, що дозволяє цифровому кочівникові не брати безпосередню участь у його створенні. Технології «номадизму» (наприклад, номадичні практики аутсорсингу – І. К.) змінюють систему праці, даючи змогу працювати дистанційно, поза офісом. Перед людиною в пошуках роботи постає вибір: вести седентарний спосіб життя або стати номадом» [32] чи неономадом.

Отже, зазначені дослідники, розглядаючи феномени номадизму і неоплемен, прагнули з'ясувати передумови та причини їх появи, класифікувати їх, визначити характерні ознаки тощо, використовуючи лінійні методи дослідження, що й призвело до негативних наслідків.

У сучасному світі номади та седентари перетворюються на складні об'єкти вивчення з використанням в основному нелінійних методів. Про це свідчать релевантні дослідження науковців. Так, Олена Князева пропонує «змінити методологію» та «спиратися на концепцію інактивованого пізнання» [25, с. 101–

103]. Принагідно зауважимо, що, ймовірніше, вона по-різному виявлятиметься під час дослідження номадів, неономадів і седентарів.

Розглянувши поняття «номадизм», «седентаризм», «мобільність», «номади», «неономади», «седентари», «неоплемена» тощо та їх концептуалізацію в сучасному соціокультурному дискурсі, можна дійти таких висновків. З позицій седентаризму номадизм розглядався як негативне явище, адже уявлення й стереотипи седентарного світогляду спричиняють знерухомлення об'єкта чи спостерігача та припинення руху, намагаючись пристосувати їх до своєї свідомості. Саме спробою зрозуміти та пояснити сутність кочівництва на підставі власного, головню лінійного, світогляду й зумовлене негативне ставлення седентарів до номадів. Проте нині ситуація зазнає якісних змін: номади та їхні об'єднання – неоплемена розглядаються в середовищі їхнього існування без знерухомлення (як мобільні – рухливі в рухливому середовищі). І тут постає потреба змінити пріоритети, цінності, методи, методики, тактики щодо їх дослідження з урахуванням попереднього досвіду, тобто вдатися до розгляду людини як нелінійної системи шляхом, наприклад, інактивованого пізнання.

Отже, увага дослідників до проблеми долі соціуму в сучасному науковому дискурсі значно зростає, тому ми вважаємо за доцільне розглянути феномени номадизму, неономадизму і седентаризму, які, на нашу думку, адекватно відбивають стан сучасного суспільства.

Потрібно зазначити, що такі процеси притаманні не тільки пострадянським, а й іншим країнам світу. З цього приводу Мануель Кастельє слушно зауважує, що соціум використовує й використовуватиме інтернет як майже головний інструмент діяльності. «Кіберпростір при цьому стає дедалі більш конфліктною територією» [16, с. 164], що пояснюється зростанням людиновимірності та людинопорівнянності, що виявляються у постійній присутності користувачів-неономадів, які повсякчас спостерігають за собою й іншими в інтернеті. Кіберпростір стає кінцевим і постійно освоюваним, управління перетворюється на «безсуб'єктне пост/не/управління» [28, с. 198], час набуває цінності, а свобода – все більших можливостей, а отже, «формується новий спосіб життя... змінюється

саме соціальне середовище людини...» [20, с. 12]. Дослідження значення цих концептів, вивчення їхньої динаміки в сучасному науковому дискурсі, концептуалізація їхніх інтерпретаційних та інноваційних можливостей має сприяти значному розширенню меж пізнання.

Номадизм і неономадизм несуть із собою також рефлексивність та інноваційність, оскільки постнекласичний тип наукової раціональності передбачає цілу низку дослідницьких практик із людиновимірними та людинопорівнянними об'єктами, як і постійну рефлексивність суб'єкта. Ця риса є визначальною у плинні розгляду постнекласичних практик як особливого різновиду людських практик, з-поміж яких вирізняються номадичні. Динамічна цілісність і відкритість цього концепту вбирає в себе все розмаїття типів та видів соціокультурних практик, розгорненість, багатовимірність проявів «голографічності», а якісні характеристики дозволяють вписати його в концептосферу постнекласичної науки.

Усі ці процеси характеризують події, що відбувалися на західноєвропейських теренах і спричинилися до номадизації населення тамтешніх країн (до початку експропріації землі, зумовленої зростанням ціни на вовну, різким скороченням площі орних земель і розширенням пасовиськ, тощо). До цього переліку варто додати колонізацію, війни, урбанізацію, християнізацію, занепад, а згодом піднесення міст і наукового знання, арабські завоювання, хрестові походи, покращення якості, збільшення кількості й урізноманітнення ремісничих виробів, пожвавлення торгівлі, зміну вподобань, смаків та бажань феодалів на витонченіші й різноманітніші, що сприяло виникненню моди, появі нових соціальних станів (лицарства, бюргерства).

Щодо епідемій, і нині, як і колись, вони виникають, поширюються, вдосконалюються та залишаються досить актуальним явищем (наприклад, СНІД, «пташиний» грип тощо). У поширенні епідемій ми вбачаємо певний спосіб ведення біологічної війни з метою скорочення чисельності населення, управління рештою, примусу, «тортурам» [48, с. 6–89], «покаранню» [48, с. 90–67], «дисципліні» [48, с. 168–285], «розподілу» [48, с. 176–185], «муштри» [48, с. 213]

«нагляду» [48, с. 214–222], «екзамену» [48, с. 231–243] та «контролю» [48, с. 186–195]. Проте останнім часом термін «епідемія» зазнав певних видозмін і почав вживатися на означення поширення будь-чого: туризму, модних товарів, продуктів, послуг, інформації тощо. Отже, епідемії (будь-які) були (і є) дієвим засобом седентаризації та номадизації населення.

Седентаризація виявлялась у примусовій або добровільній «ізоляції» людей у певних місцях, а також у здебільш примусовому поширенні товарів і послуг на певній території серед певних категорій населення, націй тощо (так у країни третього світу з метою стримування їхнього розвитку постачаються нереалізовані товари та ті, що були у вжитку) ззовні завдяки номадичним практикам управління, нагляду, контролю і покарання. Також практикується **переселення** (номадизація) з розвинених країн із подальшою седентаризацією в країнах третього світу (з метою приховування злочинів проти людяності, розміщення підприємств, товарів, послуг, інформації тощо).

У своєму дослідженні ми оперуватимемо концептами, запропонованими Мішелем Фуко: «відлучення» від / «залучення» до суспільства, «поділи» соціуму на касти, стани, класи тощо, дії пенітенціарної системи, «посилення» / «розгалуження» влади (бюрократизація), «спостереження», «муштра», «розподіл», «арешт» (седентаризація), «вигнання» (номадизація та подальша седентаризація «поза межами»), «дисципліна», «послух» тощо [48].

Розглянемо, як відбувалася здебільш примусова **номадизація населення західноєвропейських країн і седентаризація українців**. Покажемо, як унаслідок перетину трьох течій номадизму (із заходу – циркумцеліони, або агоністики (від лат. *circumcelliones* – ті, що блукають навколо селищ, або ті, що ходять навколо клітки; грец. *ἀγωνιστικός*, лат. *agonistikos* – здатний до боротьби), лицарі, трувери, трубадури, мінезингери та ваганти (від лат. *vagantes* – мандрівні) (Польща й Литва); з півдня – татаро-монголи; зі сходу – Росія) перебігала самоорганізація українського суспільства та створювались умови для появи номадів – власної української еліти (козацтва з XV століття, Української Радянської Соціалістичної

Республіки (1919–1936), а згодом відновлення незалежності України з 24 серпня 1991 року), неономадів і неоплемен.

За часів свого існування Україна була й залишається державою з потужним аграрним потенціалом. З початку XIX століття та за радянської влади вона наблизилася до стадії індустріалізації. Невдалий перерозподіл засобів виробництва панівною верхівкою, а також індустріалізація (особливо за радянських часів) призвели до спрямування економіки головно на вироблення продуктів для важкої промисловості та формування дефіциту на товари легкої промисловості. Тому Україна була, в основному, країною виробництва, а не споживання товарів. Одночасно західноєвропейські держави їх і виробляли, і споживали. Тут, до речі, мав місце протилежний процес – понадвиробництво товарів легкої промисловості, які значно швидше окупаються, що зумовило виникнення консюмеризму. **Дефіцит** в Україні та **консюмеризм** у Західній Європі, своєю чергою, сформували відповідну систему аксіологічних номадичних практик і життєвих настанов людей.

Трансформації, що відбулися на виробництві, радикально змінили й напрям розвитку суспільства. Закономірно, що в цей час змін зазнає й освітня галузь, де пріоритетними стають творчий підхід, комунікабельність, здатність швидко знаходити потрібну інформацію та її ефективно використовувати, вміння працювати в команді, критичне мислення, допитливість тощо. Зазначені зміни зумовили появу нових стратегій сучасності, як-от формування «мобілістичного способу мислення» [9, с. 179] і «трансверсальних компетенцій» [9, с. 365–380]. Усе це стало можливим, на наше переконання, завдяки впровадженню «трансформативної» [9, с. 527–562] LLL-освіти впродовж усього життя людини.

Після розпаду Радянського Союзу внаслідок широкого розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій життя українців докорінно змінилося. З'явилися **неономади** (номади, які використовують інформаційно-комунікаційні технології, «номадичні» та «мобільні» предмети) [1; 46]. Земля почала тікати з-під ніг людей, які, втрачаючи колишню впевненість у завтрашньому (ба навіть сьогоднішньому) дні, поступово перетворюються на номадів і неономадів.

Одночасно українці, застосовуючи номадичні практики, розроблені ще за часів радянської планової економіки, зберігали відносну стабільність у суспільстві [20, с. 10–11].

Отже, «плинна сучасність» [3] Зигмунта Баумана, за допомогою якої він описав процеси, що відбуваються в Європі, притаманна й Україні. Перехідний етап розвитку (від індустріального суспільства до інформаційного – на Заході) та від аграрного до інформаційного, який нині переживає Україна, позначений посиленням неконтрольованих людьми тенденцій, які спонукають людей до соціальних перетворень. Інакше кажучи, в Україні активізуються процеси самоорганізації соціуму. Позитивним є те, що в наш час набридла, неспроможна керувати, а лише здатна контролювати, наглядати, примушувати та карати бюрократична система стрімко втрачає свої позиції.

Однак, як зазначає Пекка Куусі, «людина завжди прагнула до інформаційного розвитку й удосконалення своєї поведінки: зміни стали видовою специфікою поведінкової характеристики людини. Мислення, навчання, розуміння – ось ті сили, які вели людину через найбільші перетворення аграрної епохи. Отже, джерело змін перебуває в самій людині. Ми самі змінювали світ шляхом зміцнення своїх позицій у боротьбі за виживання і підвищення якості життя. Велика перерва, про яку йдеться, – це просто успіх людства як біологічного виду» [29, с. 128–129].

Так, віддаючи перевагу саме інформаційним чинникам, Пекка Куусі наперед визначив перспективи розвитку суспільств, зокрема аграрних. Як свідчить практика, провідну роль у процесах суспільної самоорганізації відіграють інформаційні ресурси. Ці впливи зумовлюють вихід суспільства на інший рівень розвитку – інформаційний (отримання незалежності, номадизації та неономадизації, переорієнтування не тільки на виробництво продовольчих, промислових товарів і продуктів аграрного виробництва, а й альтернативних, наприклад, віртуальних товарів та послуг тощо). Пріоритетом має стати якісно нова освіта, здатна забезпечити підготовку принципово інших кадрів та еліти (цю проблему докладно висвітлено в четвертому розділі). Усе зазначене становить

предмет нашого дослідження, здійсненого на прикладі України. Водночас ми залучаємо до розгляду й політичний, економічний, філософський та культурний досвід західноєвропейських країн.

Автор ідеї «хвильового» історичного розвитку, американський футуролог Елвін Тоффлер (англ. *Alvin Toffler*), докладно характеризуючи цивілізації «Першої хвилі» [44, с. 19–23]) (аграрне суспільство), яка існувала до 1650–1750 років, зауважує, що сільське господарство визначалось «обмеженим простором» [44, с. 22] і «вузькою виробничою спеціалізацією» [44, с. 22] людей, які, послуговуючись «необхідними винаходами» [44, с. 22], збільшували силу м'язів (людей або тварин). Вони (седентари – І. К.) жили великими сім'ями та працювали разом як єдиний виробничий осередок. Інформація зазвичай передавалася безпосередньо з вуст в уста (використовуючи номадичні практики орального ментального тренінгу – І. К.). Продукти харчування, товари та послуги, створювані тогочасними людьми, споживалася ними або дуже обмеженим колом еліти (номадами – І. К.). Не маючи змоги довго зберігати харчі та шляхів, щоб вчасно доставити їх на ринок, і розуміючи, що будь-які надлишки, ймовірно, або зіпсуються, або будуть конфісковані рабовласниками, феодалами, тому люди не прагнули до покращення технології або збільшення обсягів виробництва. Ці суспільства існували за рахунок широко розсіяних джерел енергії, тому і тогочасні швидкості були невеликими; люди здебільшого були неписьменними та неосвіченими [44, с. 19–23]. Усе зазначене, як ми доведемо у наступних розділах, притаманне й Київській Русі.

Варто зазначити, що Елвін Тоффлер не передбачив і не розвинув ідеї подальшого розвитку аграрного суспільства («Першої хвилі» [44, с. 19–23]) у суспільствах «Другої» [44, с. 29–116] та «Третьої» [44, с. 117–322], розглядаючи його лише як ранню стадію цивілізаційного поступу людства. На нашу думку, це не повною мірою відбиває реалії подальшого розвитку «Першої хвилі» взагалі [44, с. 19–23] та становлення Київської Русі як держави зокрема. Звернімо увагу на те, що українські етнічні землі, які ми розглядаємо, були і є теренами з

потужним аграрним сектором економіки, тому доцільно звернутися до праць Пекки Куусі, який досліджував подальший розвиток таких суспільств.

У праці Пекки Куусі «Цей людський світ» зазначено: «Добра третина людей досягла стадії науково-технічної культури, більшість продовжує існувати на стадії аграрної культури, а незначна меншість залишається збирачами та мисливцями» [29, с. 235]. Відомо, що виробнича діяльність змінюється з часом. Одночасно зменшується чисельність седентарів, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції на тлі постійного зростання попиту на неї. З огляду на це, важливо, як наголошує Пекка Куусі, «змінити свою поведінку, щоб співіснувати у злагоді з природними процесами» [29, с. 21]. Тож розгляд аграрного розвитку в контексті цивілізаційного підходу є актуальним щодо визначення його постіндустріальної моделі. Для Київської Русі це питання мало присутнє політичне й економічне значення, оскільки вона географічно належала до Європи та культивувала тамтешній тип сільського господарства.

Багато що в ментальності, національному характері, системі цінностей, світогляді, а також в освіті та вихованні визначається особливостями природного середовища, в якому люди опинилися через об'єктивні обставини. Як наголошує Василь Ключевський, природа і географічне розташування дають людям неоднакові ресурси та засоби для існування (світло, тепло, воду, корисні копалини, блага і лиха), а від цієї нерівномірності залежать місцеві особливості, тобто ті економічні, соціальні, політичні, культурні, побутові умови та духовні особливості, які виробляються в людей «під очевидним впливом навколишньої природи і сукупність яких становить те, що ми називаємо народним темпераментом» [19, с. 40].

На сьогодні **освіта та виховання** – одна з найбільш досліджених у фаховій літературі номадичних практик, загальна парадигма організації та змісту знання, яку вчителі (викладачі, батьки та ін.) готові передати тим, кого навчають, – знання, вміння, навички й досвід, набуті, збережені та примножені попередніми поколіннями; світоглядні цінності, які правлять за мету виховання, сприяють духовному становленню особистості, що формується не тільки у стінах

навчальних закладах, а й поза ними. На сучасному етапі розвитку суспільства людина сама має вирішувати, які знання (**якість**) і скільки (**кількість**) їй потрібні, де (**простір**) і коли (**час**) вона навчатиметься, що визначає її життєву позицію, роль і способи поведінки. У цьому контексті важливого значення набуває LLL-освіта, що ґрунтується на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання (про це більш докладно йтиметься у п'ятому розділі).

Необхідно зазначити, що від заснування Київської Русі та її становлення як держави існувала потреба у всебічно освічених, здатних до управління особистостях. На часі постійно залишалася проблема підвищення рівня освіти, бо існувала гостра потреба у фахівцях, які б самостійно мислили, переконували живим словом, спонукали до дій в ім'я торжества істини, добра та краси. Саме тому ми вважаємо за доцільне розглянути освітньо-виховні практики у контексті періодизації розвитку науки, запропонованої В'ячеславом Стьопіним [42].

Виховна система у координатах «батько (мати) – батько (мати)» та «батько (мати) – дитина», «дитина – дитина», яка спиралася на фізичне покарання й наочний приклад батьків, була підґрунтям традиційної освітньо-виховної парадигми (про що докладно йшлося у наших попередніх публікаціях [24, с. 125–126, 249–250, 252–254]). Вона гальмувала розвиток як самої дитини, так і суспільства в цілому, тому що дитина, вихована за шаблоном і зразком, дорослішала й виховувала своїх дітей за цими ж стандартами, не впроваджуючи нічого нового, не виявляючи творчої ініціативи тощо. Аналоги такої виховної системи знаходимо у праці Маргарет Мід «Культура і світ дитинства» [31]. За її міркуваннями, «саме культура є головним чинником, який вчить дітей, як думати, відчувати й діяти в суспільстві» [31, с. 48–49], саме «культури визначають норми очікуваної поведінки чоловіків і жінок» [31, с. 50].

Маргарет Мід визначила три основні типи культурного обміну знаннями між старшим і молодшим поколіннями:

- 1) «постфігуративний» – від дорослих до дітей [31; 50, с. 557–558];

2) «кофігуративний» – отримання дітьми і дорослими знань переважно від своїх однолітків [31; 50, с. 557–558];

3) «префігуративний» – від дітей до дорослих [31; 50, с. 557–558].

Зазначимо, що Маргарет Мід розглядала виховну систему на культурологічних засадах, натомість ми виходимо з габітуальних практик, що існують у соціології, філософії, культурі й формуються завдяки освіті та вихованню.

Процеси, які відбуваються в Україні, розглянуто нами на підставі концепцій Елвіна Тоффлера [44] та Пекки Куусі [29]; розвиток освіти – виходячи з теорії В'ячеслава Стюпіна [42]; процеси, що сприяють формуванню і становленню світоглядних принципів викладачів, учнів та батьків, – з опертям на концепцію Маргарет Мід [31; 50, с. 557–558].

Пропоноване дослідження містить філософсько-історичний огляд номадичних практик, які застосовуються в освіті та вихованні щодо седентарів і номадів. Ми акцентуємо увагу на тому, що з упровадженням у життя людини інформаційно-комунікаційних технологій змінилися пріоритети та цінності суспільних інституцій, зумовлені процесами глобалізації та виникненням такого явища, як неономадизм. Для людини головними цінностями стали не домівка, сім'я, робота, а свобода пересування, спілкування тощо. Виникає новий феномен – неоплемена, що якісно відрізняються від кочових племен стародавніх часів, які населяли територію України, а люди дедалі частіше перетворюються на номадів і неономадів.

Трансформативні процеси, яким підлягають номадичні та седентарні практики на кожному історичному етапі розвитку наукового знання, спричиняються до розробки нових та накопичення, трансформації, вдосконалення вже наявних. Ми спрямовуємо наші зусилля на окреслення перспектив розвитку гіфа-суспільства.

Отже, констатувавши актуалізацію номадичних практик у сучасному соціальному житті та наявність соціокультурної інерції й супротиву їм з боку седентарів, ми розглянули дискурсивну реакцію (наукову і не тільки) на ці

процеси та явища. Ми виокремили особливості номадичних практик, пов'язані з неможливістю їх окремого розгляду, а також визначення, яка з них є головною, а яка другорядною, тощо. Усі вони однаково вимагають філософської рефлексії, заглиблення в історію питання, побудови власної класифікації номадизму на підставі антропного принципу (ті, що людина може чи (поки що) не може змінити) та сучасних соціальних практик, їх значення для соціуму як адекватної відповіді на виклики невизначеності та нелінійності суспільної динаміки на кожному історичному етапі розвитку наукового знання.

Обґрунтовано ідею утопічності існування або суто седентарного, або суто номадичного суспільства, адже в седентарному так само є номади, як і у номадичному – седентари, тому їх необхідно розглядати лише у взаємозв'язку, визначаючи перспективи їх подальшого співіснування у сучасному мережевому суспільстві.

Засвідчено, що номадизм є складним явищем, що розвивається історично і географічно, вимагає певного соціального середовища тощо.

Розглянуто седентарні та номадичні практики зі: 1) світоглядних, 2) онтологічних, 3) гносеологічних, 4) аксіологічних і 5) психологічних засад, які розгортаються у складності. На підставі аналізу сутності, змісту та значення цих явищ з'ясовано, що не можна їх розглядати окремо один від одного. Саме так відбувається становлення номадизму у складності, сприяючи розвитку гіфікованого соціуму на якісно інших принципах.

Висновки до першого розділу

На підставі аналізу новітніх філософських досліджень з'ясовано, що реалії сучасного світу пов'язані з **мобільністю**, яка постійно зростає й актуалізує потребу пошуків нового інструментарію, що дозволяє виокремити та дослідити номадизм у самому русі.

Для того щоб розібратись у складній сучасній ситуації, розглянуто потрактування понять «номадизм», «седентаризм», «неоплемена», «номадичні та

седентарні практики», «номади», «неономади», «седентари», «мобільність», «лімінальність», «осілість», «статуарність», «енергійність», «компліментарність» (позитивна та негативна), «варіювання меж» людини («розширення» і «звуження») та ін.

У нашому дослідженні седентаризм розглядається з позицій осілого, нерухливого і статуарного способу життя, в якому людину ідентифікують, позитивно компліментують і приймають як «свою», на відміну від стереотипних уявлень про кочівників з негативною компліментарністю, а концепт номадизму – як один із чинників мобільності й енергійності, а також як певна соціальна модель і стратегія седентаризму (осілість і статуарність, тобто осілологізм). У контексті нашого дослідження концепт «номадизм» сприймається як один із чинників мобільності та енергійності, на відміну від стереотипів про кочівників з негативною компліментарністю.

Трансформативні процеси, пов'язані з номадичними та седентарними практиками, впродовж кожного історичного періоду розвитку суспільства сприяють виникненню нових і трансформації, вдосконаленню вже наявних. Констатуючи актуалізацію номадичних практик у сучасному соціумі за наявності соціокультурної інерції та спротиву їм з боку седентарів, далі розглянемо дискурсивну реакцію на ці процеси й явища, виявимо суперечності, які, безперечно, вимагають філософської рефлексії та вивчення історії питання як адекватної відповіді на виклики невизначеності й нелінійності суспільної динаміки на всіх етапах розвитку наукового знання.

Результати дослідження проблематики першого розділу висвітлено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс» [20], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [24], у статтях «Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі» [21], «Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі» [22], «Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі : від стереотипного сприйняття до пояснення» [23] та ін.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Аттали Ж. На пороге нового тысячелетия : [пер. с англ.]. Москва : Международные. отношения, 1993. 135 с.
2. Бауман З. От паломника к туристу. *Социологический журнал*. 1995. № 4. С. 133–154.
3. Бауман З. Текущая современность / пер. с англ.; под ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 240 с.
4. Битикчи Э. Седентаризм – «научный» метод унижения кочевников. *ЦентрАзия*. 2014. URL : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1398701700>
5. Битикчи Э. Седентаризм в исследовании кочевников (на примере дебатов о кочевом государстве). URL : <http://www.gumilev-center.ru/sedentarizm-v-issledovanii-kochevnikov-na-primere-debatov-o-kochevom-gosudarstve>
6. Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. : А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
7. Верн Жюль. Собр. соч. : в 12 т. Т. 4. Двадцать тысяч лье под водой. Москва: Гос. изд-во худож. лит., 1956. 468 с.
8. Гоголь М. Ревизор. URL : <https://ukrclassic.com.ua/katalog/gg/gogol-mikola/1749-mikola-gogol-revizor>
9. Горбунова Л. С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 710 с.
10. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало : популярные лекции по народоведению. Москва: Айрис-пресс, 2008. 384 с. (Серия : «Библиотека истории и культуры»).
11. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Санкт-Петербург : Кристалл, 2001. 642 с. (Вехи истории).

12. Делез Ж. Гваттари Ф. Тысяча плато : Капитализм и шизофрения / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского; науч. ред. В. Ю. Кузнецов. Екатеринбург : У-Фактория; Москва : Астрель, 2010. 895 с.
13. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. 334 с.
14. Зиммель Г. Эскурс о чужаке. Социологическая теория : история, современность, перспективы / пер. А. Ф. Филиппова. *Альманах журнала «Социологическое обозрение»*. Санкт-Петербург. Владимир Даль, 2008. С. 9–14.
15. Исаев К. Уникальность феномена номадизма. *Слово Кыргызстана*. 12 февраля 2016. URL : <http://slovo.kg/?p=54056>
16. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитонов. Екатеринбург : У-Фактория (при участии изд-ва Гуманит. ун-та), 2004. 328 с. (Серия : «Академический бестселлер»).
17. Керимов Т. Х. Номадология. *История философии* : энциклопедия / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. С. 718–720.
18. Кирилюк О. С. Універсально-культурні структури міфологічних підвалин масової політичної свідомості. *Універсальні виміри української культури* : колект. монографія / ред. кол. : В. А. Рижко, О. С. Кирилюк, В. С. Горський, С. Б. Кримський, Б. О. Парахонський, П. Г. Гопченко, А. Г. Баканурський. Одеса : Друк, 2000. С. 24–38.
19. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. 1 : Курс русской истории. Ч. 1 / [послесл. и коммент. сост. : В. А. Александров, В. Г. Зими́на]. Москва : Мысль, 1987. 430 с.
20. Книш І. В. Концептуалізація номадизму : соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.
21. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education* : collection of scientific articles. Nürnberg, Deutschland : Verlag SWG imex GmbH, 2017. P. 379–383.

22. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society : collection of scientific articles*. Roma, Italy, 2017. P. 370–375.
23. Книш І. В. Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі : від стереотипного сприйняття до пояснення. *Схід*. 2017. № 6 (152). С. 98–101.
24. Книш І. В. Філософія освіти : номади і седентари : навчальна монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В, 2018 359 с.
25. Князева Е. Н. Творческий путь Франциско Вареллы : от теории автопоэзиса до новой концепции в когнитивной науке. *Вопросы философии*. 2005. № 8. С. 101–103.
26. Ковальчук Н. Д. Архетипи української культури. *Totallogy–XXI (Постнекласичні дослідження)*. Вип. 7. Київ : ЦГО НАН України. С. 326–335.
27. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 161 с.
28. Кутырёв В. А. Бытие или ничто. Санкт-Петербург : Изд-во «Алетейя», 2009. 496 с.
29. Кууси П. Этот человеческий мир / пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. Э. А. Араб-Оглы. Москва : Прогресс, 1988. 368 с.
30. Лэнг Р. Д. Расколотое «Я» / пер. с англ. Санкт-Петербург : Белый Кролик, 1995. 352 с.
31. Мид М. Культура и мир детства : избр. произв. / пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; ред. пер. и коммент. В. И. Беликова ; сост., авт. послесл. и отв. ред. И. С. Кон. Москва : Наука, 1988. 430 с. (Серия : «Этнографическая библиотека»).
32. Митчелл У. Дж. Я++: Человек, город, сети. Москва : Изд-во Strelka Press, 2012. 328 с.
33. Можейко М. А. Номадология. *Постмодернизм* : энциклопедия / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. С. 524–526.

34. Огурцов А. П. Практика. *Новая философская энциклопедия*. Т. 3. Н – С. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. С. 321–325.
35. Попович М. Нариси історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
36. Пуларія Т. В. Сучасне осмислення поняття «архетип» у культурфілософському дискурсі. *Філософія. Культура. Життя*. Київ : Ун-т митної справи та фінансів. 2016. № 43. С. 158–166.
37. Секацкий А. Книга номада. URL : <http://readr.ru/aleksandr-sekackiy-kniga-nomada.html>
38. Секацкий А. Прикладная метафизика : эссе. Санкт-Петербург : ТИД Амфора, 2005. 414 с.
39. Секацкий А. Три шага в сторону : роман, эссе. Санкт-Петербург : Амфора, 2000. 280 с.
40. Серто де М. Изобретение повседневности. Искусство делать / пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. Санкт-Петербург : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. 329 с. (Серия : «Прагматический поворот»).
41. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
42. Стёпин В. С. Теоретическое знание. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
43. Талеб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / пер. с англ. : В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попова под ред. М. Тюнькиной. Москва : КоЛибри, 2010. 528 с. (Серия : Человек Мыслящий. Идеи, способные изменить мир).
44. Тоффлер Е. Третья Хвиля / з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
45. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва : Изд-во АСТ, 2002. 557 с.
46. Трубина Е. Г. Мобильность и седентаризм в социально-теоретическом дискурсе. *Известия Уральского федерального университета*. Сер. 3. *Общественные науки*. 2012. № 2 (103). С. 22–34.

47. Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. ст. Н. А. Харламова. Москва : Праксис, 2012. 576 с.
48. Фуко М. Наглядати та карати: народження в'язниці / пер. з фр. Петро Таращук. Київ : Основи, 1998. 392 с.
49. Швецова А. В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу: автореф. дис. ... Київ, 1999. 24 с.
50. Шило Н. Ю. Мид (Mead) Маргарет. *Социология* : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Интерпрессервис ; Книжн. Дом, 2003. С. 557–558.
51. Шляков А. В. Номадизм постмодерна: классификации моделей номадности. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : в 2 ч. Тамбов : Грамота, 2015. № 4 (54). Ч. I. С. 204–207.
52. Юнг К. Г. К вопросу о подсознании. *Юнг К. Г., Франц М. Л. фон, Хендерсон Дж., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы* / пер. с нем. С. Н. Сиренко. Москва : Серебряные нити, 1998. С. 13–102.
53. Юнг К. Г. Поздние мысли / пер. с нем. А. Темчина. *Собр. соч.* : в 19 т. Т. 15 : Феномен духа в искусстве и науке. Москва : Ренессанс, 1992. С. 271–302.
54. Юнг К. Г. Понятие коллективного бессознательного / пер. с нем. Т. А. Ребеко. *Структура психики и архетипы*. Москва : Академический проект, 2007. С. 12–23 (Психологические технологии).
55. Ятченко В. Ф. Історія духовної культури українського етносу : навч. посібник. Ч. 1. Давня українська культура. Київ : Міленіум, 2004. 148 с.
56. Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 524 с. (Учебники для вузов).
57. Bauman Z. Modernity and Ambivalence. *Theory, Culture & Society*. 1990. Vol. 7. P. 143-169.
58. Bennett A. Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship between Youth, Style and Musical Taste. *Sociology*. 1999. Vol. 33. No. 3 (August). P. 599–617.

59. Goffman E. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. USA: Anchor Books / Doubleday, 1961. 386 p.
60. Goffman E. *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York : Basic Books, 1971. 396 p.
61. Goffman E. *Stigma: Notes on Management of Spoiled Identity*. New York : Simon and Schuster, 2009. 168 p.
62. Graham S., Marvin S. *Splintering Urbanism : Network Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. London and New York : Routledge, 2001. 512 p.
63. Maffesoli M. *Le temps des tribus : Le déclin de l'individualisme dans les sociétés postmodernes*. Paris : La Table Ronde, 2000. 330 p.
64. Makimoto T., Manners D. *Digital Nomad*. New York : Chichester : John Wiley, 1997. 256 p.
65. Simmel G. *Simmel on Culture: Selected Writings* / D. Frisby, M. Featherstone (Eds). London : Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications Ltd, 1997. 320 p.
66. Simmel G. *The Stranger. On Individuality and Social Forms*, Chicago : Univ. of Chicago Press, 1971. P. 143–150.
67. Thrift N. *Movement-Space : the Changing Domain of Thinking Resulting from the Development of New Kinds of Spatial Awareness*. *Economy and Society*. 2004. Vol. 33. P. 582–604.
68. Thrift N., French S. *The Automatic Production of Space*. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2002. New Series, 27. P. 309–335.

РОЗДІЛ 2

ДОКЛАСИЧНІ НОМАДИЧНІ ПРАКТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ

Поява номадів у часі збігається з появою первісних людей, які були змушені об'єднуватись у племена і постійно кочувати в пошуках кращого життя. Перші літописні свідчення про них містяться у працях письменників і філософів Стародавніх Індії, Китаю, Греції, пізніше Риму та інших держав. Межі нашого дослідження не дозволяють більш докладно їх висвітлити (на цьому ми вже наголошували у попередніх публікаціях [29; 30; 31; 33; 36; 38]), тому розглянемо часовий проміжок із часу падіння Римської імперії (476 рік) до сьогодення на теренах Західної Європи й України. Доцільно, на нашу думку, дослідити такий феномен європейської філософії, історії, культури й освіти, як вагантизм раннього Середньовіччя (VI–VII століття). Спершу з'ясуємо передумови (політичні, економічні, соціальні) та чинники, що сприяли появі **передвагантів**, їх виокремлення із седентарного (духовного, бюргерського і селянського) середовища, а також становлення їхнього світогляду, ідеології, філософії, культури, освіти та виховання, способу життя, методів і тактик діяльності, стосунків з іншими суспільними верствами, номадичних практик тощо.

Зазначимо три витоки, що їх має слово «вагант»: науковий «вагант» [20, с. 115–143] (поширений на німецьких та італійських теренах), народний (міфологічний) «голіард» [20; 101; 106, р. 230–237], що набув поширення у Франції й Англії, духовний (релігійний) «циркумцеліон» [14; 119, р. 745–746] (у країнах Північної Африки). Наведені визначення можна вважати синонімічними, проте доречно буде уточнити терміни на позначення представників номадизму різних часів: вагантів раннього Середньовіччя (VI–VII століття), які власне й були «передвагантами» [38, с. 245–250] (індійські садху, роми касты «дім» [4, с. 11], японський «добрий народ» [78, с. 10; 97, с. 16] та самураї [4, с. 11], яничари Османської імперії [13, с. 744–784; 80, с. 26–41; 98, с. 2125–2126], «циркумцеліони» [119, р. 745–746], лицарі, трувери, трубадури, мінезингери та

ін.), західноєвропейських номадів (XI–XIII століття) – «вагантами» [29, с. 197–203; 30, с. 55–71], українських, із міркувань зручності опису й увиразнення відмінностей, – «номадами» [29, с. 197–203; 30, с. 55–71], зрештою осілих – «седентарами» [6; 7; 73; 86, с. 27–30; 122, р. 183], як це узвичаєно у фаховій літературі.

Паралельно розглянемо перебіг здебільш примусової **номадизації населення західноєвропейських країн і седентаризації українців** на лінії зіткнення трьох течій номадизму (циркумцеліонів, або агоністиків, вагантів із заходу (Польща та Литва) і тюркських народів з півдня та сходу (Росія)). Проаналізуємо також процеси самоорганізації українського суспільства від створення у XV столітті передумов для появи номадів – української еліти (козацтва) до відновлення незалежності України та появи неоплемен.

2.1. Соціально-економічні передумови розвитку номадичних практик у докласичній Європі.

Передумовами розвитку номадичних і седентарних практик на теренах Західної Європи стала низка соціально-економічних, політичних та інших чинників. У цьому розділі розглянемо перші дві групи, а також процеси, які сприяли або перешкоджали розвитку наведених нижче номадичних практик.

- **Трансформація європейського політичного простору** із 476 року (часів падіння Західної Римської імперії). Ідеться про *появу нових держав і розширення кордонів уже наявних* унаслідок **війн та хрестових походів** із використанням холодної зброї (мечів, сокир, списів та ін.).

Показовим з огляду на використання номадичних практик був і дитячий хрестовий похід 1212 року. Десятирічний Ніколас виступив у Кельні і заявив, що нібито бачив у небі хрест, який знаменував хрестовий похід. Незважаючи на заборону короля Фрідріха II, навколо Ніколаса зібралось майже 20 тисяч дітей. Історичні джерела свідчать, що для залучення прибічників Ніколас використав номадичні практики впливу музики та риторики (показово, що вік дітей не

перевищував 12 років) і худобу.

У цьому контексті доречна і легенда про щуролова-музиканта, ошуканого магістратом міста Гамельн, який відмовився, попри попередню домовленість, сплатити винагороду за порятунок міста від зграй гризунів. Ображений щуролов за допомогою чаклунства та гри на флейті вивів з міста всіх дітей, яких більше ніхто не бачив. Ця легенда, видана в XIX столітті Людвігом фон Арнімом і Клеменсом Brentано, стала джерелом натхнення для митців різних часів: Роберта Браунінга (вірш «Флейтист із Гамельна»), Клеменса Brentано («Казка про Рейне та мельника Радлауфе»), Йоганна Вольфганга Гете («Щуролов»), братів Грімм (казка «Гамельнський щуролов»), Генріха Гейне (балада «Бродячі щури»), Вільгельма Раабе (повість «Гамельнські діти»), Марини Цвєтаєвої (лірична сатира «Щуролов»), Йосифа Бродського (поема «Шестя»), братів Стругацьких (повість «Бридкі лебеді») та ін. Розглянемо більш «земні» номадичні практики, які ознаменували хрестові походи.

Хрестові походи спричинило загострення суспільних суперечностей, особливо у XI столітті. Помітно зростало невдоволення дрібних лицарів, яким бракувало земель, оскільки феодал переходив старшому синові, а його молодші брати не могли претендувати на спадщину. Щоб запобігти усобицям і відволікти увагу лицарів від перерозподілу землі, великі феодали (князі та барони) спрямували їхню увагу на похід за звільнення Гробу Господнього й інших християнських святинь Палестини з-під влади невірних. Олії у вогонь підлила й *економічна криза* через кількарічний неврожай. Унаслідок цього втративши змогу сплачувати лицарям за їхню службу, феодали переорієнтували їх на отримання здобичі під час воєнних дій.

Наслідки хрестових походів. Знайомство європейців зі східною культурою, традиціями, медициною, математикою, географією, алхімією, сільським господарством і промисловістю, зокрема з прийомами текстильного та ливарного виробництва, фарбувальної справи, парфумерії, виготовлення паперу тощо сприяло присутньому розширенню світогляду, поглибленню онтологічних, гносеологічних, психологічних та інших засад. Лицарі звикли до дисципліни й

опанували практиками, подібними до номадичних: створення неоплемен – лицарських орденів зі їхнім статутом і суворим кодексом правил. Християнізація Європи призвела або до руйнації язичницьких святинь, або їх перетворення на християнські храми, демонізації язичницьких богів, заборони традиційних язичницьких культів та обрядів. Ті з них, що відповідали аграрному календарю, були засвоєні християнами та сприяли розвитку прозелітизму (від грец. *προσήλυτος* – обернений). Розквіт і занепад держав хрестоносців, а також приборкання єретиків підготували ґрунт для доби Відродження. Так завдяки номадичним практикам хрестових походів і війн відбулася трансформація європейського політичного, соціального, економічного, культурного та наукового простору.

- **Початок великих географічних відкриттів (IV–XVII століття).** До наукових чинників цих відкриттів належать вагомні здобутки в розвитку техніки (створення водяного двигуна, токарних, шліфувальних і гвинторізних верстатів; удосконалення ручної вогнепальної зброї: пістолетів, важких рушниць – мушкетів тощо), що сприяли розвитку промисловості, сільського господарства, судноплавства тощо. Накопичення географічних знань зумовило формування наукового уявлення про кулястість Землі. Посутнім географічним чинником було вигідне розташування Іспанії та Португалії з огляду на здійснення морських подорожей у західному напрямку, тому саме ці країни вели перед у номадичних практиках великих географічних відкриттів. До їх матеріальних чинників відносимо державну підтримку морських подорожей і отримання значних прибутків від торгівлі та колонізації. Удосконаленню конструкцій кораблів та оснащенню їх навігаційними приладами сприяли технічні чинники. Гносеологічні чинники були зумовлені прагненням людини до пізнання (світу, культури, традицій і вірувань інших народів), номадичного існування тощо.

Причини великих географічних відкриттів поділяються на кілька груп. *Політичні:* поширення впливу на інші регіони світу; *економічні:* збільшення й урізноманітнення товарного виробництва; брак цінних металів, коштовного та напівкоштовного каміння; зростання попиту на екзотичні товари, прянощі та

рабів; прагнення європейських купців до позбавлення від посередників, пошуку нових торгівельних шляхів, розширення і контролювання наявних; *демографічні*: перенаселеність Західної Європи (внаслідок експропріації селянських земель) та інші процеси.

Номадичні практики «відкриття територій» IV – XVII століть тривали й поза цими часовими межами. Упродовж XVII – XXI століть було відкрито інші території та середовища, де реалізовувалися практики, подібні до номадичних: створення неоплемен, габітуальні, освітньо-виховні, трансформативні, «варіювання меж» людини та ін. (про це йтиметься у шостому розділі). Але саме великі географічні відкриття, здійснені впродовж IV – XVII століть, породили цілу низку наслідків. Відкриття й освоєння європейцями нових територій і морських шляхів до Африки, Америки, Азії та Океанії сприяло їх освоєнню та колонізації. Зміна напрямків основних торгівельних шляхів (із Середземного моря в Атлантичний океан) зумовила переорієнтацію пріоритетів у торгівлі з Венеції та Генуї на Севілью, Антверпен і Лісабон, а з першої половини XVI століття – з Португалії та Іспанії на Нідерланди й Англію. Створення перших колоніальних держав шляхом заснування факторій і колоній, з одного боку, сприяло промислому розвитку цих територій, а з іншого – призводило до переважного закріпачення місцевого населення, пауперизації тощо.

Надмірне надходження на європейський ринок срібла і золота породило «революцію цін»: падіння цін на дорогоцінні метали та здешевлення робочої сили зумовили здорожчання товарів. Розквіт піратства робив судноплавство, торгівлю і рибальство вкрай небезпечними, що своєю чергою спричиняло підвищення цін на товари. «Харчова революція» почалась із завезення з Нового Світу картоплі, перцю, томатів, квасолі, маїсу та інших продуктів, із XVI століття – шоколаду, а із XVII століття – кави. Так зросла кількість і покращилась якість страв, а харчові вподобання населення стали більш різноманітними. Науковий прогрес сприяв розвитку промисловості, військової справи тощо; християнство стало провідною світовою релігією, передусім завдяки діяльності орденів єзуїтів і домініканців, тощо.

Європейські держави поступово входили в добу колоніалізму й імперіалізму – в основному завдяки примусовим та непримусовим номадичним і седентарним практикам. Відбувалося нечуване доти переселення людей, змішування й асимілювання культур, освоєння і розвиток невідомих територій тощо внаслідок активізації економічних (передусім, зумовлених жадобою збагачення), політичних (поширення впливу на відкриті та захоплені території) та соціальних чинників (експлуатація місцевого населення, його номадизація (виселення з обжитих земель) із подальшою седентаризацією в містах, на узбережжях тощо). Усі ці процеси певною мірою вплинули на трансформаційні зміни, які сприяли розвитку тогочасного соціуму.

- **Колонізація Америки** почалась у XI столітті завдяки вікінгам, які заснували колонії в Гренландії й одне тимчасове поселення Л'Анс-о-Медоуз (L'Anse aux Meadows) в норвезькому районі Вінландія (нині Ньюфаундленд). Нас цікавить європейська колонізація після відкриття Америки Христофором Колумбом у 1492 році. Контраст між англійським капіталістичним землеволодінням з його «комбінованою працею» і роздробленим американським селянським господарством, на думку Карла Маркса, переконливо відтворив Едвард Векфілд у першому томі своєї праці «Англія і Америка» [132]. Тут американський народ постає заможним, незалежним, підприємливим і порівняно освіченим, на противагу англійському пауперові та люмпенові («a miserable wretch» [132, р. 24, цит. за : 51, с. 775]). Відповідаючи на запитання про те, як вилікувати американські колонії від антикапіталістичної виразки та передати землю з народної власності у приватну (що сприяло б викоріненню зла, але водночас знищило б і колонії), Карл Маркс у 25 розділі першого тому «Капіталу» як приклад наводить метод Едварда Векфілда, який пропонував «одним пострілом убити двох зайців» [51, с. 775] : «панівні кола дали незайманій землі штучну ціну, незалежну від закону попиту та пропозиції: вона змусить поселенця порівняно довго працювати як найманого робітника, поки він не заробить такої кількості грошей, що дозволить йому купити ділянку землі» [104, с. 267–271; цит. за : 51, с. 775] і «перетворитися на незалежного селянина» [51, с. 775]. За отримані

кошти з Європи завозитимуть нових злидарів, поповнюючи ринок праці. У цьому, за уявленнями Карла Маркса, і полягає велика таємниця «систематичної колонізації» [51, с. 776]. Робітник, за законом «первинного накопичення капіталу», запропонованим Едвардом Векфілдом для колоній, спершу має створити капіталістові «капітал» для експлуатації ще більшої кількості робітників, а потім поповнити ринок праці своїм «наступником», якого привезуть з Європи [51, с. 776].

За концепцією Алексиса де Токвіля, викладеною у праці «Демократія в Америці» [85], колонії там заснувала секта пілігримів, «яка за суворість своїх моральних принципів була названа пуританською» [85, с. 46]. Від попередніх колоністів їх відрізняла мета, з якою вони це робили: «Аж ніяк не виняткова необхідність змусила їх покинути батьківщину; вони залишали там дуже вагоме суспільне становище, про втрату якого можна було пошкодувати, і надійні засоби до існування. Вони переселялись у Новий Світ аж ніяк не за тим, щоб покращити своє становище або примножити статки, – вони відмовлялися від тепла рідної землі тому, що, підкоряючись поклику розуму і серця та терплячи неминучі для пересельців поневіряння і негаразди, прагнули домогтися торжества якоїсь ідеї» [85, с. 46]. 150 осіб (включаючи жінок і дітей) заснували колонію там, де сьогодні знаходиться місто Плімут (1620). Подібно до емігрантів, які заснували Нью-Хейвен (1637), Род-Айленд (1638), Коннектикут (1639), Провіденс (1640), вони підписали суспільну угоду: «Ми, що нижче підписалися, здійснюючи задля слави Божої, для поширення християнської віри та слави нашої вітчизни подорож із метою заснування першої колонії на цих далеких берегах, цим урочисто й у повній згоді між собою перед обличчям Бога заявляємо, що вирішили об'єднатись у громадянський політичний організм для кращого самоуправління, а також для досягнення нашої мети; внаслідок цієї угоди ми вводимо закони, ордонанси й акти, а також за необхідності створимо адміністративні установи, яким ми обіцяємо слідувати та підкорятися» [85, с. 48]. Водночас усі визнавали, що землі, які було відкрито певною державою, їй по праву і належали. Закономірно, що до

кінця XVI століття все північноамериканське узбережжя належало Англії, де англійці запровадили свою систему управління, релігію й освіту.

До форм управління колоніями, за Алексисом де Токвілем, належали: 1) призначення губернатора, який здійснював керівництво від імені англійського короля і відповідно до його настанов; 2) передача землі у власність компаніям та окремим особам, які керували ними під контролем англійського уряду; 3) надання деяким емігрантам права створювати суспільно-політичні об'єднання під егідою метрополії, а також права на самоуправління [85, с. 48–49]. Отже, як переконуємось, якби Америка не зазнала впливу більш розвиненої Англії з її системою управління та культурою, вона б, напевно, не досягла б сьогодні такої могутності.

Заслуговують на увагу спостереження Фредеріка Тернера, який відзначав, що англійська колонізація Америки сприяла її бурхливому розвитку завдяки наявності «вільних» земель у «прикордонні» [127; 128; 129]. Проте, на думку сучасних науковців, Фредерік Тернер не врахував визначальний чинник, що впливає на характер виробництва, – головні закономірності, пов'язані з певним способом виробництва.

Ми поділяємо думку Наталії Ковальчук [41], яка стверджує, що подібна ситуація, сприятлива для розвитку державотвірних процесів, за наявності Дикого поля та певного способу виробництва, склалась і в Україні. Якщо «прикордоння» для США – це межа між оброблюваною землею та преріями, індіанськими тубільцями й англійськими колоністами, то для України – це межа між «розумною ойкуменою» та степом і кочовими племенами. Виходячи з концепції Арнольда Тойнбі щодо схеми «заклик – відгук» [84, с. 60], освоєння чи то американських прерій, чи то українського степу стало відгуком на «звуження меж» людини у цивілізаційному середовищі «на заклик універсуму» [41].

Із цього приводу Сергій Кримський зазначав: «Степ з простору кочовища перетворюється на переоране поле, річки – на зони перешкоди набігам (номадів – І. К.) у транспортні артерії околиці міст і сіл – у хутори на зразок ферм чи ранчо» [44, с. 104 (цит. за : 41)]. Саме тому у свідомості народів (американців, українців

тощо) зазнавали змін світоглядні, аксіологічні, онтологічні й інші чинники, завдяки яким «зростає цінність поняття кордону, межі, ліміту» [41], а також формувалося певне ставлення до землі як окультуреної ниви, з одного боку, й українського Дикого поля / американських прерій – з іншого. Отже, архетип землі у свідомості українців і американців почав розглядатись у таких аспектах: аграрно-виробничому, соціально-історичному та культурно-духовному. На нашу думку, номадичні практики, які сприяли розвитку державотвірних процесів, наявності вільних земель і певного способу виробництва притаманні й іншим країнам (Російська імперія – Сибір (з 1581 року, похід Єрмака на Сибірське ханство), СРСР – освоєння цілих земель (1954–1965) тощо).

Щодо впливу освітніх практик, запроваджених англійцями у своїх колоніях. Щоб вижити, американці були змушені багато і тяжко працювати, внаслідок чого їм бракувало і часу, і бажання займатись освітою. Розподіл ресурсів за штатами призвів до умовного поділу Америки на промисловий північний і землеробський південний регіони. На консервативному півдні, де інновації впроваджувалися дуже повільно, рівень освіти був здебільшого низьким. «Їхні пристрасті, потреби, освіта й обставини – воістину все спрямовано на те, щоб схилити мешканця Сполучених Штатів до землі. Тільки релігія спонукає його час від часу мигцем, розсіяним поглядом дивитись у небо» [85, с. 338].

На відміну від півдня, промислова північ, де інновації впроваджувалися швидкими як на ті часи темпами, потребувала середнього рівня освіти. «У демократичних суспільствах, як і всюди, промисловість більш не потребує особливих витрат і знаходиться у руках людей, які не вивищуються своїм багатством і освітою над середнім рівнем тих, кого наймають» [85, с. 423]. Сучасним Сполученим Штатам середньої освіти вже замало, а інформаційний етап розвитку соціуму вимагає більше вищої: «Нові політичні інститути та нові звичаї збирають разом, а часто примушують жити спільно людей, які отримали абсолютно різні рівні виховання й освіти, все ще зберігаючи несумісні звички» [85, с. 439]. Саме тому стає очевидним, що «в демократичних суспільствах інтереси особистості, як і безпека держави, вимагають, щоб переважна більшість

громадян отримувала не стільки літературну, скільки наукову, комерційну і промислову освіту» [85, с. 352]. Сучасні американці «пізнають закони, беручи участь у законодавчій діяльності, вони знайомляться з формами управління, беруть участь у роботі органів влади. Велика справа суспільного життя відбувається щодня на їхніх очах, і можна сказати, що вона робиться їхніми руками. У Сполучених Штатах усе виховання людей має політичну спрямованість, у Європі ж його основною метою є підготовка до приватного життя» [85, с. 231].

За спостереженнями Алексиса де Токвіля, англійці, заснувавши колонії в Америці з використанням свого права, культури, релігії / ідеї й освіти, заклали підвалини процесів, що вможливили досягнення такої могутності держави, яку зумовлює високий рівень демократії, та прискорили ці процеси. Колонізація Америки англійцями як представниками вищої культури сприяла розквіту судноплавства, торгівлі, великим географічним відкриттям, розвитку демократії, піднесенню економіки й освіти, розробці та трансформації номадичних і седентарних практик тощо.

- **Масова експропріація** – це процес позбавлення власності шляхом насильницького відчуження, конфіскації, реквізиції, грабунку, обмеження прав на селянське майно або секуляризації церковного [1; 116 (цит. за : 11, с. 72–75)]. Її причини та наслідки на прикладі європейських держав докладно описано у 23 і 24 розділах першого тому «Капіталу» Карла Маркса [51]. На нашу думку, висвітлені ним процеси подібні до номадичних і седентарних практик, але, оскільки вони у тих чи інших формах упроваджувалися ще з Античності, а Карл Маркс розглядає їх виключно в контексті кінця XIII – початку XIX століття, ми з огляду на необхідність дотримання коректності та логічності викладу проаналізуємо процеси експропріації в цьому розділі.

Феодальне виробництво всіх європейських держав визначалося розподілом земель між васально залежним населенням.

Англія. Могутність старих англійських феодалів залежала *«не від розміру ренти, а від чисельності підданців»* [51, с. 722], тобто селян, які господарювали

самостійно. Ці феодали, вирішивши ослабити королівську владу, викопали яму й собі. Сприяючи розпуску феодальних дружин, вони створили «нових пролетарів», які опинилися на ринку праці без будь-яких засобів для існування і перспектив. Потрапивши у лещата, вони були змушені шукати ресурси, і тут слушною нагодою став розквіт фландрської вовняної мануфактури, зумовлений зростанням ціни на вовну. А оскільки для овець були потрібні пасовиська, то новий пролетаріат, «узурпувавши громадські землі та зігнавши селян із ґрунту» [51, с. 722–723], перетворивши ниви на пасовиська, став численнішим і могутнішим.

Наслідками цих процесів стали:

1) війни, в яких надовго загрузло старе вельможне панство, виборюючи своє «місце у владі» [51, с. 722];

2) зміна системи цінностей: якщо могутність старої аристократії вимірювалася «чисельністю підданців» [51, с. 722], то для нової «гроші за ренту були силою всіх сил» [51, с. 722];

3) перетворення орних земель на пасовиська [51, с. 722];

4) експропріація селянських земель, унаслідок якої селяни мали або переселятися деінде, або ставати робітниками [51, с. 722, 725–727];

5) «Clearing of Estates» [51, с. 732–733] – очищення земель від нерухомості й, відповідно, від людей. Селяни були змушені «переселятися» з власних будинків і земельних ділянок у міські бараки та котеджі. Так, на думку Карла Маркса, «сільськогосподарські робітники вже не знаходять собі необхідного місця для життя на оброблюваній ними землі» [51, с. 732–733];

б) урбанізація: відносно перенаселення міст, до якого «належить будь-який робітник, коли він зайнятий наполовину або зовсім не має роботи» [51, с. 646];

7) пауперизм (від лат. *pauper* – бідний) було офіційно визнано англійською королевою Єлизаветою I у 1601 році; завдяки схваленню закону «Про соціальний захист незаможних» було введено податок на їхню користь. Цей соціальний прошарок складався з люмпен-пролетаріату (волоцюг, злочинців, проститутток), сиріт і дітей злидарів, безробітних та ін. [51, с. 649–650]. Пауперизм, за

визначенням Карла Маркса, «складає інвалідний будинок активної робочої армії та мертвий вантаж промислової резервної армії» [51, с. 649];

8) зміна побуту, що призвела до зміни традицій. Капіталістичне виробництво, як зауважує Карл Маркс, не просто потребувало більше робочої сили, а ще й якісної (дітей, молодих і здорових). Цю потребу задовольняла прискорена завдяки раннім шлюбам зміна поколінь [51, с. 649–650]. Унаслідок раннього залучення дітей до праці, працездатний вік був дуже недовгим, люди швидше старішали та помирали. До цього ще додавалися численні хвороби, травми, пияцтво, куріння тощо;

9) секуляризація церковних земель із XVI століття (доби Реформації) новопосталим пролетаріатом, які ставали їх власниками [51, с. 725–727];

10) розкрадання / привласнення державних земель аристократичною верхівкою (землевласниками та капіталістами) впродовж «Glorious Revolution» [51, с. 728] (славної революції) за часів правління Вільгельма III Оранського. До речі, показово, що ці землі й досі залишаються власністю англійської олігархії [51, с. 728];

11) поява банократії [51, с. 728, 758–759] та ін.

Отже, в Англії здебільш примусова експропріація земель, коли, за влучним висловом, «вівці витіснили людей», призвела до перетворення більшості седентарів на робітників. Меншість селян, змінивши місце проживання і продовжуючи займатися сільським господарством, стали майже єдиними постачальниками харчів на міські ринки, створюючи конкуренцію товарам, імпортованим з інших країн. Зменшення площі орних земель і чисельності осіб, які її обробляли, компенсувалося «покращенням методів обробки, розширенням кооперації, концентрацією засобів виробництва» [51, с. 749] тощо. Зовсім по-іншому процес експропріації землі перебігав у Шотландії.

Шотландія. Гірські кельти (седентари) жили кланами, кожний з яких володів землею, яку займав, на відміну від англійської королеви, у власності якої за статусом перебував увесь національний земельний фонд. Гели постійно нападали на землі англійців, які, намагаючись припинити грабіжницькі набіги, вирішили

примирити «великих людей» [51, с. 733]. Проте гели не відмовилися від розбійницьких методів, лише їх видозмінили. Війни між кланами призвели також і до зміни форми власності на землю. «Великі люди» [51, с. 733] використали владу у власних інтересах, і з власності за титулом земля перейшла в їхню приватну власність, що спричинило невдоволення та відповідні дії з боку гелів [51, с. 733].

У боротьбі за землю використовувалися такі заходи:

1) заборона на еміграцію. З XVIII століття гелів почали зганяти з їхніх земель, змушуючи переселятись у Глазго й інші промислові міста [51, с. 733–734];

2) «очищення» («Clearing of Estates» [51, с. 732–733]) за часів правління герцогині Гарріет Сатерленд. Завдяки тактиці «економічного лікування» [51, с. 734] вона прагнула перетворити всі землі графства на пасовиська для овець [51, с. 734–735];

3) зменшення чисельності населення шляхом вигнання, руйнування та спалювання селищ, перетворення орних земель на пасовиська. У відповідь на ці заходи гели чинили опір, здіймаючи кровопролитні повстання [51, с. 741];

4) переселення гелів на морське узбережжя. «Вони перетворилися на амфібій і жили... наполовину на землі, наполовину на воді, але і земля, і вода разом лише наполовину забезпечували їхнє існування» [51, с. 735]. Незабаром «великі люди» [51, с. 733] «відчули запах риби» [51, с. 735] і в надії на великі прибутки віддали морське узбережжя в оренду англійським риботорговцям. Так гелів удруге було зігнано з обжитих земель [51, с. 735];

5) перетворення пасовиськ на мисливські парки. Це, на думку Роберта Сомерса, було зумовлене «почасти модою, аристократичною примхою, пристрастю до полювання і т. п., почасти ж вони («великі люди» [51, с. 733] – К. М.) торгують дикими тваринами, маючи на увазі виключно вигоду. Бо фактично ділянка гірської землі, відведена для полювання, виявляється в багатьох випадках незрівнянно більш прибутковою, ніж та сама ділянка, перетворена на пасовище для овець...» [123, цит. за : 51, с. 735–736] чи рільню.

Вочевидь, у Шотландії наслідки впровадження номадичних практик експропріації земель були жахливішими, ніж у Англії: вівці витіснили седентарів, а овець, своєю чергою, витіснили олені (й альтернативні тканини: шовк, льон і бавовна); орні землі перетворилися на пасовиська, які згодом стали мисливськими угіддями, що зрештою призвело майже до повного знищення місцевого населення – гелів-седентарів.

Спільним лихом для всіх західноєвропейських країн стало масове розповсюдження жебраків, волоцюг і розбійників. До висвітлених вище об'єктивних причин, що до цього призвели, додалися ще й суб'єктивні: схильність до жебрацтва та гра обставин. Аристократам усіх країн довелося самоорганізуватися, щоб протистояти загрозі зростання чисельності жебраків. Упродовж XV–XVI століть було видано низку законів, що передбачали як їх покарання (побиття, таврування, ув'язнення, примусові роботи, страта тощо), так і підтримку (милостиня, працевлаштування, пошук господаря, який, даючи дах над головою та харчі, отримував право розпоряджатися тілом робітника за власним бажанням: продавати, дарувати, вбивати тощо) [51, с. 737–746]. Для покращення свого становища і захисту від злиднів у Франції жебраки змогли об'єднатися, створивши у XVII столітті своє «королівство» («*royaume des truands*») [51, с. 741].

Отже, стиль життя жебраків, волоцюг і розбійників, на нашу думку, нагадує номадів, а їхнє «королівство» – номадичні практики створення неоплемен.

- **Епідемії** (чуми, холери, віспи тощо). Страх перед хворобами закарбований в історичній пам'яті людства: чума Антоніна (кір або віспа) в 165 році н. е. стала причиною смерті навіть римського імператора Марка Аврелія; чума Юстиніана, збудником якої була *Yersinia pestis*, у 541 році поширилася з Північної Африки через Середземне море на Константинополь та інші міста. Епідемія 1348–1350 років, спричинена тим самим збудником, цього разу поширювалася повітряно-крапельним та трансмісивним (через бліх) шляхами від людини до людини. Рухаючись Великим шовковим шляхом зі Східної Азії, хвороба досягла Середземномор'я, далі – Італії та решти Європи. Проте найжахливішою досі вважається пандемія грипу («іспанки») 1918 року.

Людство постійно намагалося боротися зі збудниками цих хвороб, розробляючи ліки, здійснюючи вакцинацію тощо. Визначальну роль іноді відіграло просте усвідомлення того, що хворобу можна зупинити, порушивши **механізм** передачі збудника. Одним із таких дієвих методів є карантин (**обмеження середовища існування / розповсюдження збудника**).

Витоки карантину. Вперше його було введено у 1665 році в селищі Ім (Eyam) графства Дербішир, де розпочалася чума. Місцевий священник Вільям Момпессон, усвідомивши необхідність радикальних заходів, розробив план карантину. По-перше, він уклав домовленість із графом Девонширським, який мав повністю забезпечувати селище. Посильні залишали все необхідне приблизно за 1 км від Іму на межовому камінні, де було зроблено заглиблення, наповнені оцтом (антисептиком), – туди місцеві мешканці клали гроші за надані послуги, товари та харчі. По-друге, селяни погодилися суворо дотримуватись умов самоізоляції / самоліквідації: триматися на відстані один від одного, не навідувати рідних і сусідів, швидко та самотужки ховати померлих. Карантин тривав упродовж року, більшість мешканців Іму померли, але вчасно вжиті адекватні заходи зупинили подальше поширення чуми [508].

Режим самоізоляції / самоліквідації, з одного боку, змушує відмовитися від спілкування в реальному середовищі, піти у своєрідну «внутрішню еміграцію» й обмежити спілкування вузьким сімейним колом, а з іншого – спонукає шукати інші шляхи комунікації та створювати специфічний мовно-естетичний ідеал. «Внутрішня еміграція» зумовлена неможливістю фізичного переміщення через об'єктивні (карантинні обмеження) та суб'єктивні (інстинкт самозбереження) обставини.

Показовими можуть стати приклади із життя відомих діячів науки та культури, які свого часу теж були змушені вдатися до такої комунікації. Зокрема, під час епідемії чуми 1665 року і «соціального дистанціювання» (тодішня назва карантину) в родовому маєтку Вулсторп сер Ісаак Ньютон, відкрив закон всесвітнього тяжіння, «метод плинних кількостей, або повільних переходів», відомий як інтегральне обчислення, і «теорію світла». Олександр Пушкін через

холерний карантин у Москві 1830 року впродовж трьох місяців самоізоляції в родинному маєтку Болдіно закінчив роман «Євгеній Онегін», «Повісті Белкіна» та «Маленькі трагедії» [59]. Іншого митця, Євгенія Баратинського, карантин застав у маєтку поблизу Казані, де він уперше випробував свої сили у прозі, створивши містичну повість «Перстень» [70]. Так режим ізоляції, змушуючи обмежити спілкування вузьким, здебільш сімейним, колом, а також практиками «внутрішньої еміграції» спонукав до самозаглиблення і пошуку нових можливостей для комунікації, а отже, й формування своєрідного мовно-естетичного ідеалу, втіленого у спілкуванні з потенційними однодумцями.

Зазначені обставини періодично спричинялися до **занепаду міст**, адже коли тамтешня ситуація починала стрімко погіршуватися, представники панівної верстви переїздили до резиденцій-латифундій, не обтяжуючи себе розв'язанням будь-яких нагальних проблем. Демографічні чинники зумовлювали зростання смертності (від третини населення певних міст і держав до повного знищення), економічні – зростання цін, падіння / припинення виробництва товарів та надання послуг, зубожіння народу, соціальні – завезення та розповсюдження нових хвороб, дезертирство, міграцію, депортацію тощо. Номадичні практики залякування, створення штучної паніки призводили до формування у людей різних фобій, насамперед агорафобії, антропофобії [79] та ін. Одночасно епідемії сприяли розвитку медицини, хімії, фармакології, анатомії, фізіології й інших наук, а також номадичних практик організаційних і профілактичних заходів (санітарії, гігієни, дезінфекції, дезінсекції, дератизації тощо), зміні способу життя (каналізаційна система, підвищення рівня культури тощо), прищепленню нових корисних звичок, запозичених зі Сходу (миття рук, відвідування лазні тощо), піднесенню моралі населення (особливо щодо венеричних захворювань), розгортанню при монастирях лікарень, шпиталів, лазаретів та лепрозоріїв (*Hotel-Dieu* (Дім Божий) у Ліоні (VI ст.), Парижі (VIII ст.) тощо) зі спеціальними приміщеннями (палатами) для хворих – *ксенодохіями* для незаможних, *пандохейонів* і *мітат* для заможних. Завдяки розробленню й упровадженню номадичних практик ізоляції, самоізоляції, карантину, самоліквідації,

переміщення тощо більшість населення отримувала більші шанси на виживання.

- **Культурне піднесення** XI–XII століть стало наслідком соціально-політичних і економічних здобутків. Проте вагантство високого Середньовіччя, яке прийшло на зміну передвагантству раннього, було принципово іншим – і щодо діяльності, і щодо поетичної творчості (про що йтиметься далі).

Інший – **духовний** – чинник поставав на ґрунті *послаблення впливу церкви* та стимулював два процеси – *християнізацію Заходу* (чернецьку колонізацію VI–VII століть) і *повернення до язичництва*. *Занепад наукового знання* був пов'язаний зі скороченням зв'язків з Візантією, через що з ужитку вийшла грецька мова, було втрачено значні політичні, економічні та культурні набутки, а також практики ченців-самітників, які запозичували психотехніки візантійського чернецтва або практикували стовпництво. Ченці-анакорети, об'єднуючись подібно до циркумцеліонів, почали створювати монастирі, які згодом перетворювалися на важливі культурно-освітні осередки. Із чернецькою колонізацією пов'язують не тільки духовне, а й економіко-політичне відродження Заходу після Великого переселення народів IV–VII століть.

Пізніші *арабські завоювання*, позначені нами як паралельна, поряд із західноєвропейською, хвиля, що стимулювала зародження, становлення і розвиток державотворення в Україні, на теренах якої вони й зіткнулися, сприяючи появі номадів-козаків, які стримували пересування арабів до Європи (про що йтиметься у наступному розділі) спонукали греків з візантійських провінцій переселятися до Італії. Із VII до VIII століття папський престол посідали здебільше представники цієї нації, а духовне життя Італії зазнало виразних візантійських впливів. Церква перестала бути втіленням Божої влади на землі, оскільки її істинне призначення затьмарили жадібність і корумпованість.

Усі наведені вище практики тією чи іншою мірою сприяли «первинному накопиченню капіталу» [51, с. 1413–1418].

Отже, розглянувши соціально-економічні та політичні чинники, а також процеси, які сприяли або перешкоджали розвитку номадичних практик у західноєвропейських країнах, ми дійшли висновку, що трансформація

європейського політичного простору внаслідок війн і хрестових походів та початок великих географічних відкриттів (IV–XVII століття), колонізації, експропріації, епідемій і карантину тощо призвели до того, що європейські держави вступили в добу колоніалізму й імперіалізму здебільш завдяки примусовим номадичним та седентарним практикам.

Колонізацію Америки, на думку Алексиса де Токвіля, вможливила діяльність секти пілігримів. Наявність «вільних» земель у «прикордонні» вплинула на виокремлення у свідомості людей аграрно-виробничого, соціально-історичного та культурно-духовного аспектів архетипу землі. Ці колонії спиралися на англійське право, релігію / ідею й освіту, які посутньо стимулювали державотвірні процеси. Фредерік Тернер так само наголосив на тому, що англійська колонізація Америки сприяла її бурхливому розвитку, проте не врахував головні закономірності, пов'язані з певним способом виробництва. Натомість їх докладно проаналізував Карл Маркс, який зазначив, що після масової **експропріації** більшість седентарів перетворилася на робітників завдяки вдосконаленню методів обробки, кооперації та концентрації засобів виробництва тощо. Констатовано, що номадичні практики, які сприяли розвитку державотвірних процесів, за наявності вільних земель та певного способу виробництва засвідчено і в історії інших країн: України («Дике поле»), Російської імперії (Сибір), СРСР («цілина») тощо.

За спостереженнями Павла Сацького, запроваджувалися такі практики, як:

- виведення нових порід і сортів [71, с. 67]. Це, на нашу думку, нагадує нам виведення: у номадів – худоби (тварина придатна для переробки та споживання впродовж усього її життя), а у седентарів – зернових (сільськогосподарська продукція придатна для переробки та споживання лише за певних умов);
- потреби у людських ресурсах [71, с. 67]. Наприклад, у номадів – мінімальні (догляд за тваринами та переробка продукції тваринництва не вимагає залучення великої кількості фахівців), а у седентарів – максимальні (догляд за рослинами та переробка сільськогосподарської продукції значно більш трудомісткі);

- зростання доданої вартості [71, с. 67–68] у номадів. Економічна мобільність і самостійність не сприяла створенню передумов для розвитку побічних галузей. Зникали потреби – відповідно зникали й витрати. Так, у седентарів додана вартість знижувалась унаслідок виокремлення в сільськогосподарській галузі низки дрібних спеціалізацій (ремесла, торгівля, садівництво, догляд за оселею, господарством, сільськогосподарськими угіддями тощо). Зростали потреби – зростали і витрати;

- екстенсивний тип господарювання [71, с. 67–68] номадів в основному пояснювався розширенням площі пасовиськ, седентарів – освоєнням нових середовищ, а не впровадженням нових технологій і виведенням нових порід та сортів, що стало можливим лише у ХХ столітті (селекція, генна інженерія) [71, с. 67–68].

Позитивними наслідками цих процесів були: міграція (зокрема й внутрішня), змішування й асимілювання культур, освоєння і розвиток невідомих територій, урбанізація, вдосконалення методів обробки, кооперації та концентрації засобів виробництва, створення інфраструктури, освітньої системи, трансформація номадичних та седентарних практик, розквіт торгівлі, географічні відкриття, розширення раціону харчування, розвиток економічних, аграрних, хімічних та технічних наук, гідромеліорації, селекції та генетики, зміни системи цінностей, світогляду, традицій, поява банкократії тощо. До негативних тенденцій належали: експропріація, екоцид, зумовлений, головню, екстенсивним веденням господарства, що призвело до утворення «пилних котлів» (англ. *Dust Bowl*), суховіїв, вирубування цінних порід дерев, зростання чисельності жебраків, волоцюг, розбійників (пауперизму), війни та революції, здебільше примусове «варіювання» чисельності населення тощо.

Отже, на історичній і географічній мапах Європи відбувалось активне переміщення населення з політичних, економічних, соціальних і духовних причин, які, завважимо, є похідними взаємодії між седентарами та номадами. Так відбувалася **номадизація та седентаризація** Західної Європи. Для розв'язання

нагальних економічних, соціальних та політичних проблем украї необхідно було модернізувати виробництво, тож актуалізувалася потреба в освічених кадрах. І ними, на нашу думку, стали передваганти, поява яких започатковує розгляд індивідуалізму. Панівна верхівка Західної Європи, перейнята політичними чварами, не могла (і не бажала) змінити ситуацію на краще. Як розв'язувалися ці проблеми, ми простежимо на прикладах, породжених номадичними практиками.

2.2. Номадичні практики передвагантів та їх вплив на номадизацію Західної Європи.

Появу передвагантів на теренах Західної Європі було зумовлено такими обставинами:

1. Зміни в соціальній сфері. Досі *«неотесані» західні феодала*, відчувши потяг до вишуканих речей, видовищ та їжі, *стали більш вибагливими, а їхні вподобання, смаки і бажання – більш витонченими та різноманітними*. Поряд з номадичною знаттю та седентарами з'явилися і зміцніли *нові стани – бюргерство та лицарство*. Для управління *«рухливим мурашником»* феодального суспільства, насамперед у канцеляріях королів, герцогів, графів та консисторіях пап, архієпископів, єпископів, абатів тощо, потрібні були освічені (принаймні письменні) люди.

2. Практики самоорганізації суспільства зумовили своєрідний культурний переворот, пов'язаний зі створенням монастирів, які незабаром стали впливовими політичними та культурно-освітніми осередками.

3. Освітньо-виховні практики перебували на досить низькому рівні, що засвідчують хоча б спогади історика першого хрестового походу: *«Незадовго до мого дитинства та, мабуть, і тоді ще шкільних учителів було так мало, що в маленьких містах знайти їх було майже неможливо, а у великих – хіба що з великими труднощами; якщо й траплялося зустріти такого, то знання його були вельми вбогими, що їх не порівняти було навіть з ученістю нинішніх мандрівних кліриків»* [120, р. 184 (цит. за : 14, с. 421–514)]. Навчання відбувалося рідною або

грецькою мовою, пізніше, з посиленням ролі Риму, – латиною. Учні монастирських шкіл утворювали культурні низи раннього Середньовіччя. Після завершення навчання одні, влаштувавшись на роботу (що тоді було нескладно), ставали седентарами, навчаючи дітей із заможних родин. За відсутності інформаційних джерел, засобів комунікації, належного стимулювання (низька платня, відсутність конкуренції тощо) циркумцеліони обмежувалися знаннями, набутими під час навчання, й у подальшому професійно майже не зростали.

Інформаційна обмеженість позначалась і на виборі тем для панегіриків, послань, секвенцій та сороміцьких пісень – криптадій: у них, по-перше, викривалися зловживання і невігластво папи та духівництва, а не система в цілому, тому їхня діяльність не становила великої загрози для церкви [54, с. 21–22], по-друге, оспівувалося чуттєве кохання. Мандрівні клірики послуговувалися не латиною, а грецькою або народною (якоюсь із романо-германських) мовою, запозиченою від жонглерів і мімів. На українських теренах ці практики згодом було адаптовано, поширено і розвинено вже українськими вагантами (про що йтиметься у наступних розділах). Отже, циркумцеліони не запозичили презирства до народної культури («мужицької грубості» та «мужицької мови» – *sermo rusticus*), і саме тому в їхньому середовищі зародилися поетичні жанри, які пізніше стали підґрунтям для поезії трубадурів.

4. Одночасно виникали своєрідні габітуальні практики: одні створювали сім'ї, влаштовуючи родинний побут, інші, тобто циркумцеліони, номадизувавшись упродовж навчання, не долучившись до якоїсь справи та через целібат не створивши сім'ю, збивалися на манівці.

Тож маємо підстави стверджувати, що попередниками вагантів були ченці-циркумцеліони, які блукали шляхами середньовічної Європи після розпаду Римської імперії. Вихідці з низів тогочасного соціуму, вони навчались, а потім і самі викладали грецькою або національною мовою, професійно майже не розвивались, оскільки працевлаштування було легким (унаслідок недовиробництва освічених кадрів, великої затребуваності суспільством тощо), подорожували самотою, не групувались у спільноти, не обмінювались знаннями

та культурним досвідом через погану комунікацію. Незважаючи на те, що рівень знань циркумцеліонів, за нашими уявленнями, був дуже низьким, їхній внесок у розвиток політичного, економічного, соціального, культурного й освітнього потенціалу всього світу переоцінити складно.

Феномен номадизму (починаючи з передвагантів) змушує згадати «ефект метелика», описаний у 1963 році Едвардом Лоренцом: «незначна флуктуація початкових умов спричиняє непередбачувані наслідки» (англ. «*When a butterfly flutters its wings in one part of the world, it can eventually cause a hurricane in another*» [115, р. 14–15, 109, с. 179–182]): метелик, який змахнув крильцями десь у Бразилії, може спричинити лавину ефектів (торнадо) в Техасі (англ. «*Does the Flap of a Butterfly's Wing in Brazil Set Off a Tornado in Texas?*») [115, р. 179]). Саме ця, спершу незначна, частка соціуму, справляла великий вплив на всі сфери його життєдіяльності, постійно піддаючи його трансформаціям (завдяки номадичним практикам), руйнуючи старе, віджиле, непотрібне, створене седентарами (завдяки седентарним практикам), для побудови нового, прогресивного, інноваційного тощо. Постійно сприяючи розвитку та трансформації соціуму, номади почали кількісно і якісно переважати та відігравати у ньому значну роль.

Як зазначає Едуард Беляєв, на вулицях сучасної Індії можна зустріти тисячі номадів-садху (мандрівників), що відпочивають. Вони вважаються вищими з вищих у традиційній індійській ієрархії – брамінами, які обрали за мету свого життя служіння богам, відмовившись від оселі та майна. Нижчими з нижчих вважаються номади-роми – нащадки індійської касты «дім». Деякі з них, колись залишивши Індію, розповсюдилися по всьому світу [4, с. 11].

У середньовічній Японії селянина, який утік від свого гнобителя і звільнився, називали «ронін» / «фуронін» / «р'юмін» (букв. волоцюга, «людина-хвиля») [78, с. 10]. Втікачі мали назву «добрий народ» [78, с. 10; 97, с. 16]; об'єднуючись у неоплемена, вони займалися грабунками, нападали на маєтки дайме, прислужували у приватних маєтках сьоен (від яп. 莊園 / 庄園, しょうえん або мánор (англ. *manor*)), ішли на службу і ставали со́хей (від яп. 僧兵, そうへい – чернець-

воїн) при буддистських храмах, створювали пости воєнізованої поліції кебіїсі [25, с. 195] тощо. На противагу номадам, людей, які мешкали на одному й тому самому місці та були залежними (як раби), називали «домін» / «семін» – «залежний народ» [78, с. 10; 97, с. 16], яких ми ототожнюємо з седентарами.

У подальшому, як зазначає Едуард Беляєв, «прагнення ронінів до сьоеу, з одного боку, і потреба володарів у ронінах, що використовувались як військова сила для придушення селянських повстань, боротьби із загонами селян-утікачів та сусідніми дайме, які намагалися здобути для себе кращі землі, з іншого, – спричинилися до створення нового стану суспільства, відірваного від економіки, – стану самураїв, або воїнів (бусі, або буке)» [4, с. 11].

Схожі номадичні практики існували і в інших державах, як-от яничари (від тур. *yeniceri* – нове військо) в Османській імперії. Упродовж XIV–XIX століть це була регулярна піхота, що набиралася, в основному, з полонених віком 8–20 років, яких виховували в дусі фанатизму, безумовного послуху і покори. Шляхом упровадження номадичних практик їх спонукали зректися власної культури, залучаючи до своєї, та використовували як найманців, які за платню брали участь у воєнних діях проти своїх та інших народів [13, с. 744–784; 80, с. 26–41; 98, с. 2125–2126].

Морально-правові питання у номадів урегульовувались, здебільшого, за допомогою: 1) судів беїв (від тур. *bey* – князь; від давньотюр. *baq* / *baу* – вождь) у казахів, киргизів, каракалпаків, ногаїв та ін.; 2) звичаєвого права (самосуду) – баранта (баримта) (від чагатайського *baranta* – розбійницький набіг, казах. *barymta*, монг. *barimta* – напад), зокрема за несплату боргу (*қалың* – викуп за наречену, *құн* – за вбивство, *айн* – за образу) тощо.

За міркуваннями Кусеїна Ісаєва, «серцем Євразії» є Великий степ, що від Китайської стіни сягає Карпат, на півдні – Афганістану й Ірану, на півночі – Сибіру. Греки називали його Скіфією, перси – Тураном, китайці – степом «північних варварів», Бей-ху, українці – «Диким полем» тощо. Історично змінювалися гегемонії «степових імперій»: тюрки-хунни (від кит. 匈奴)

(X століття до н. е.), монголи-сеньпеї (III століття до н. е.), монголи-жужани (від кит. 柔然) (V століття), тюрки – ту-кю (VI століття), тюрки-уйгури (від уйг. ئۇيغۇرلار, кит. 维吾尔) (VIII століття), тюрки-киргизи (IX століття), монголи-кидани (від кит. 契丹, пал. *qìdān*) (X століття), тюрки-кереїти (наймани) (XII століття), тюрко-монголи (XIII століття), тюрки-темуриди (XIV–XV століття), тюрки-османи (XVI століття), а з XX століття – національна революція в Туреччині під проводом Ататюрка [24].

Повертаючись на західноєвропейські терени, до передвагантів доцільно віднести ще лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів, оскільки їхня діяльність мала виразне номадичне забарвлення.

Існування вагантів раннього Середньовіччя світові відкрили романтики Нового часу, що засвідчує «Буранський збірник» (*Carmina Burana* [103], XIII століття). 40–50 роками XIX століття датовано переважну більшість розвідок, присвячених поезії вагантів, в яких насамперед висвітлювалися питання щодо розвитку індивідуальності, пізнання світу і людини, визначення місця в історії європейської культури (Якоб Буркхардт [102], Вільгельм Гісбрехт [108], Якоб Грімм [110; 111], Хелена Водделл [130; 131] та ін.). Специфіку національного романтизму досліджували Томас Райт (Англія) [125; 126], Едельстан дю Мериль (Франція) [117], Йоганн Шмеллер (Німеччина) [103] та ін.

У міру того, як актуалізувалися й активізувалися процеси, що надавали людству руху (з різних причин вони з певною періодичністю виникали на всіх етапах його історичного розвитку), поезія вагантів привертала дедалі більшу увагу науковців. У аспекті загального аналізу і з'ясування особливостей її досліджували Юрій Барабаш [2; 3], Михайло Гаспаров [14, с. 343–399], Михайло Ковалинський [39], Володимир Кутирьов [46], Василь Микитась [54], Геннадій Нога [56], Борис Пуришев [64, с. 7], Наталія П'ятакова [65], Віктор Распопін [66], Лариса Семенюк [74, с. 251–260], Павло Уваров [87], Андрій Фурсов [94] та ін.; Микола Гоголь [15, с. 170–375], Григорій Квітка-Основ'яненко [27, с. 191–412],

Григорій Сковорода [76; 77], Іван Франко [91, с. 170–375; 92, с. 344], Тарас Шевченко [95] та ін. осмислювали феномен тогочасної літератури у своїх працях тощо.

Саме попит на освічених людей наперед визначив долю вагантів [107; 112; 118]. Потреба у його задоволенні, тобто не тільки кількісному збільшенні, а й якісному врізноманітненні, спонукала до впровадження певних різновидів номадичних практик.

1. Освітньо-виховні практики для селянських дітей мали стихійний характер і були тісно пов'язані з повсякденною працею. Батьки наголошували більше на фізичному і трудовому вихованні, маючи на меті розвиток **витривалості, спритності та покірності** в боротьбі за виживання.

У **монастирських школах**, які мали становий характер, викладали сім вільних мистецтв, а також богослов'я, філософію, канонічне право, засади шляхетної поведінки у світському товаристві (танці, гра на лютні або клавесині, ведення бесіди). Вихованок жіночих пансіонатів навчали арифметиці, географії, історії, теології, а також озброювали правилами ведення домашнього господарства.

До номадичних практик **лицарської (духовної) освіти та виховання** із 7-річного віку залучали хлопчиків, які спершу виконували обов'язки пажів при дружинах феодалів (сюзеренів). Згодом, у віці 14–21 року, вони були їхніми зброєносцями до **ініціації** – посвячення в лицарі. Порівняно з розумовим, фізичне виховання, що мало за мету формування здорового, сильного і загартованого організму, цінувалося вище. Хлопчики мали навчитися «семи лицарських чеснот»: їздити верхи, фехтувати, метати спис, полювати, плавати, складати вірші та грати в шахи. **Виховними ідеалами** вважались *особиста свобода, здатність і готовність пожертвувати собою заради вищої мети та безумовний послух*. Ці практики обмежувалися наданням і набуттям *знань лише щодо лицарських і народних традицій*, а отже, більшість пажів і зброєносців були неписьменними [55, с. 53].

На шляху засвоєння *«засад кохання, війни та релігії»* переважали практики «постфігуративного» і «кофігуративного» типів культурного обміну (за Маргарет Мід [53; 96, с. 557–558]). Опанування *«засадами кохання»* передбачало не тільки набуття знань щодо правил етикету, знання «міри» і складання віршів на честь дами серця, а й уміння застосовувати їх на практиці. На відміну від циркумцеліонів і вагантів, пажі та зброєносці з їхніми *високими моральними якостями, шляхетністю і гарними манерами* здобули прихильність загалу [55, с. 53]. *«Засади війни»* містили певні фахові вміння і навички воїна, мали спонукати до боротьби за виживання [55, с. 53]. Щодо *«засад релігії»*, то кожен лицар мав ревно зберігати вірність Богу, брати участь у відправах і хрестових походах [55, с. 53].

Виховні практики для селян-седентарів зосереджувалися здебільше на фізичному і трудовому вихованні, формуючи покірність, а для лицарів – лише на фізичному вихованні, маючи на меті розвиток умінь і навичок воїна. Головне, що їх об'єднувало, – розвиток витривалості та спритності в боротьбі за виживання.

Отже, релігійне спрямування було більш притаманне освіті шляхетних жінок, ніж чоловіків-лицарів. Так виховуючи жіноцтво, церква намагалася тримати під контролем світських феодалів. Невипадково у посагу дівчини з поважної сім'ї обов'язково мала бути релігійна література.

Практики **бюргерської освіти та виховання** реалізовувались у гільдійських і цехових школах, метою яких була підготовка дітей до торговельної та ремісничої справи. Вихованців навчали читанню, письму, лічбі та богослов'ю, а в деяких школах – риторики, граматики та геометрії. Наприкінці учень мав скласти іспит – створити «шедевр», що, на думку Мішеля Фуко, засвідчував остаточну передачу знань, умінь і навичок від майстра учневі [93, с. 234]. Далі він, спонукуваний конкуренцією та боротьбою за існування, повинен був навчатися й удосконалюватися самостійно. Отже, вочевидь, уже тоді йшлося про формування підвалин номадичних практик LLL-освіти.

Підґрунтям бюргерських освітньо-виховних практик було набуття вміння домовлятися, тобто впливати завдяки вправному володінню словом і знанням із

психології («слово проти сили та слова»), на відміну від воїнів, які спиралися виключно на фізичну силу («сила проти сили»).

Школи, активно впроваджуючи практики лицарської, бюргерської та стихійної освіти й виховання, починали руйнувати церковну монополію в освітній галузі, практики якої вже не задовольняли суспільні вимоги. Номадичні освітньо-виховні практики сили (лицарського виховання) поступаються місцем номадичним практикам словесного впливу (монастирського і бюргерського), що в подальшому сприяло розвитку торгівлі та зародженню дипломатії.

Помітне пожвавлення духовного життя сприяло реорганізації системи освіти та появі університетів, змінюючи становище як учнів (студентів), так і вчителів (викладачів). Тогочасні учні переходили з однієї школи до іншої, дбаючи про візноманітнення своєї освіти та міждисциплінарність. У XII столітті це явище стало масовим. Можна стверджувати, що учні монастирських шкіл почали перетворюватися на номадів, але це було вже **якісно нове вагантство**, яке, на відміну від своїх попередників циркумцеліонів, презентувало не культурні низи, а верхівку суспільства.

Водночас вагантство XII – XIII століть, ставши більш **освіченим, не набуло високих моральних якостей**. Із цього приводу чернець Гелінанд, який перед постригом був мандрівним трувером, влучно занотував: «Школярі вчать ся благородним мистецтвам – у Парижі, давнім класикам – у Орлеані, судовим кодексам – у Болоньї, медичним припаркам – у Салерно, демонології – у Толедо, а добрим звичаям – ніде» [121, р. 603 (цит. за : 14, с. 360)]. Наведений вислів засвідчує загалом низький культурний рівень вагантів, увиразнюючи обмеженість отримуваних ними освіти і виховання та гаяння вільного часу в розвагах. Однак вибагливість і прагнення до знань спонукали кращих учнів (студентів) шукати гідних учителів (викладачів), тобто за тих часів підґрунтя авторитету складала саме **компетентність**, що було явищем новим і прогресивним. Наприклад, коли П'єр Абеляр залишив собор Паризької Богоматері та почав викладати на околицях Парижа, то за ним пішли і його учні (студенти). Прикметно, що в середньовічних школах не існувало уніфікованої процедури допуску вчителів до

викладання [65].

Також у XII столітті почали виокремлюватися науки, що раніше входили до складу філософії, і навчальний процес прискорився, тому що час вимагав засвоєння меншого обсягу (на тлі підвищення якості) знань для вузької спеціалізації в певній галузі. Як зазначає Михайло Гаспаров, через низку причин «університети не були прямими наступниками соборних шкіл» [14, с. 358]. По-перше, учні (студенти) стали численнішими, в їхньому середовищі посилилася станово-національна диференціація, а це потребувало інших форм організації навчального процесу, ніж у соборних школах. По-друге, ця молодь була вже вибагливішою, розбірливішою, її приваблювали не шкільні стіни, а особистість учителя (викладача). Водночас учні (студенти) й учителі (викладачі) були зайшлими, безправними і тому мали об'єднуватись у корпорації та отримувати від папи певні привілеї [14, с. 358], що нагадує практики створення неоплемен.

2. Практики створення неоплемен. Уважається, що неоплемена з'явилися у середині XX століття завдяки появі інформаційно-комунікаційних технологій, які впроваджувались у всі сфери життя, й урбанізації, внаслідок чого людям почало бракувати чуття сім'ї, роду, домівки, батьківщини тощо. Розглянемо формування неоплемен на прикладах лицарських орденів, вагантського ордену, корпоративних організацій освічених людей (університетів) аж до циганських таборів, племен компрачикосів, бойових загонів яничарів тощо.

Лицарські ордени в середньовічній Франції створювались елітарними номадичними родами, які походили від римських воїнів. Спочатку вони вели головню седентарний спосіб життя, більшість часу перебуваючи у своїх маєтках. Залучення до хрестових походів і міждинастичних воєн завдяки номадичним практикам мобілізації сприяло їх номадизації. Після невдалих хрестових походів військові ордени хрестоносців почали видозмінюватися до стану спадкової аристократії, ідеалізуватися й романтизуватися, внаслідок чого за часів пізнього Середньовіччя з'явилися лицарі-блукачі, вихідці з нижніх прошарків суспільства, а також шляхетні, але збіднілі представники еліти, які торували биті шляхи Європи, ведучи номадичний спосіб життя. Про це свідчить і класифікація

лицарських орденів XIV–XV століття: монархічні, принців, баронів, братства, військово-лицарські, клятвені, почесні (за Д'Арсі Бултоном, 1987). Спочатку до лицарських орденів приймали виключно спадкоємців шляхетних родів, а вже згодом – і досі «чужих» вихідців з інших соціальних прошарків. Це засвідчує подібність лицарських орденів до неоплемен, оскільки до них залучали не за соціальною ознакою, а завдяки номадичним практикам посвячення («ініціації»), на взірць описаних Мирославом Поповичем [62, с. 18–21].

Появу **корпоративних організацій освіченого стану**, подібних до неоплемен, у XII – XIII століттях було спричинено виходом західноєвропейських університетів зі сфери впливу місцевої світської та духовної влади. Наприклад, університет у Парижі складався з аристичного факультету «семи вільних мистецтв» і трьох вищих факультетів – богословського, медичного й юридичного. Організація навчання нагадувала середньовічний цех, де взаємодіяли студенти (учні), бакалаври (підмайстри), магістри і доктори наук (майстри). Корпоративна організація, а також наявність земляцтв і колегій об'єднували їх у єдину групу, що постійно змінювалася через переміщення представників учнівсько-викладацького середовища. Такі корпорації вчителів-магістрів та учнів-школярів пізніше стали першими європейськими університетами. Як зауважує Мішель Фуко, випробування, що ним закінчувалось учнівство за цеховою і гільдійською традицією, афірмувало набуті вміння та навички шляхом створення «шедевру» (свідчення остаточної передачі знань від майстра до учня, тобто завершення навчання), то екзамен в університеті / школі вможлилював 1) постійну передачу знань від учителя (викладача) учневі (студентові), безперервне стимулювання їх до пізнання; 2) надходження потрібних вчителю (викладачеві) знань, здобутих на учнівському матеріалі [93, с. 234]. Наведені міркування схиляють нас до згадки в цьому контексті про зародження номадичних практик LLL-освіти.

Вагантський орден пов'язував своїх членів спільною метою й особливими правилами життя, зафіксованими в **уставі** як необхідному елементі організації [65], згадка про який міститься в поезії «Орден вагантів». Також там перераховано низку обов'язків, що їх мали виконувати ваганти: належність до

студентства («вічні студенти», які не можуть / не бажають завершити навчання, блукаючи від одного міста (факультету) до іншого), перетворення навчання, яке не було вузькоспеціалізованим, на дослідження тощо. Номадичні практики створення вагантських орденів, на наше переконання, подібні до практик створення неоплемен.

Розглянувши номадичні практики створення лицарських орденів, вагантського ордену та корпоративних організацій освіченого стану (університетів), ми довели, що неоплемена почали формуватися ще за тих часів на підставі спільності духу, інтересів, світогляду, способу життя тощо, а не з появою й упровадженням у другій половині ХХ століття інформаційно-комунікаційних технологій, як уважалося раніше. Лицарі, ваганти, викладачі й учні почали застосовувати інноваційні на той час методи, методики та тактики розширення комунікаційних зв'язків: єдина мова – *латина* (що була засобом консолідації, ідентифікації й майже єдиним каналом комунікації; водночас седентари її не розуміли, що стало каменем спотикання між ними та вагантами), анонімність, цілісність колективного способу мислення, що свідчить про окремішність, відстороненість від системи, спільність духу і світоглядних позицій, інтересів і цінностей, гнучкість мислення, невловимість, бездоказовість, безперспективність, безцільність, нестабільність, відкритість, фрагментарність, плинність, егалітарність, надання переваги не домівці, сімейним зв'язкам і державі, а свободі, не седентарному, а кочовому (номадичному) способу життя, не історії, а географії тощо. Усе зазначене сприяло формуванню певних індивідуальних архетипів, а на їх основі – й відповідної своєрідної ментальності, характерної для всієї нації.

3. Практики «варіювання меж» людини. Власне навчання, як зазначає Наталія П'ятакова, тривало впродовж 10 років і завершувалось отриманням докторського ступеня. Викладання латиною вможливило **номадичні практики міграції** між університетами без будь-яких обмежень. Студенти мусли скласти на слух «ритмічні» поезії; більш досвідчені вправлялись у «метричному» віршуванні, для чого вже були потрібні ґрунтовні теоретичні

знання, неабияка начитаність і чималий запас завчених класичних творів. Отже, значна частина вагантських віршів створювалася талановитими та професійно підготовленими авторами. Після завершення навчання всі учні (студенти) склали іспит, який тривав 12 годин поспіль – із 6 до 18. За цей час змінювалися 20 опонентів, а учневі (студентові) заборонялось їсти та пити [65]. Така сувора процедура більше схожа на **«ініціацію»** – перехід від неосвіченості (вже «чужого» учнівського середовища) до освіченості (ще не «свого» викладацького), випробування у контексті **номадичних практик «варіювання меж» людини** (у стані маргінальності, точці біфуркації), що передбачає перевірку набутих знань, умінь і навичок. Тут головне – знайти й обрати правильний атрактор, щоб завдяки процесу лімінальності стати «своїм» у колі освічених осіб. Ці номадичні практики (ініціації, маргінальності та лімінальності), на нашу думку, виразно покликаються до процесів, описаних Мирославом Поповичем [62, с. 18–21].

4. Практики маргінальності та лімінальності у вагантському середовищі проявлялись у створенні образу не освіченого, дипломованого (такого, що здобув освіту!), а *недоосвіченого / недоученого* («вічного студента»), який **не вимушено, а добровільно** перебував на межі двох культур (*освічених і неосвічених*). Це спонукає згадати стани «застиглої маргінальності» та «лімінальності», як їх висвітлює у своїх працях Мирослав Попович [62, с. 18–21], та «принцип компліментарності»: «неусвідомленої симпатії» (позитивної) до одних людей або «антипатії» (негативної) до інших (за Левом Гумільовим [16, с. 43]).

5. Практики ідентифікації. Після хрестових походів і поживлення торгівлі шляхи Європи стали безпечнішими для седентарів і вагантів-номадів. Якщо передваганти раннього Середньовіччя блукали Європою поодинокі, то ваганти високого Середньовіччя сприймали один одного як товаришів зі спільною долею та метою (за біблійною настановою «полюби ближнього свого як самого себе» (Матвій 22 :39) [8, с. 1098]) або за принципом «позитивної компліментарності» / «неусвідомленої симпатії» (за Левом Гумільовим [16, с. 43]). Отже, засобами номадичних практик ідентифікації були єдина мова (латина), номадичні практики «неусвідомленої симпатії» (позитивної),

«антипатії» (негативної) (за Левом Гумільовим [16, с. 43]), а не випробування.

6. Практики створення нової культури, як зазначає Михайло Гаспаров, наперед визначали характер і наукові зацікавлення вагантів, які начебто й сприймалися як єдине ціле, але не були цілісними насправді. З уламків зруйнованої давньої культури вони **прагнули збудувати нову**. Так змагалися розум і почуття: одні дорікали іншим, що вони тішаться непотребом античних поетів, у відповідь інші закидали першим, що вони позбавляють мистецтво живого змісту і краси. Ця суперечка точилася не вперше і не востаннє (за доби Античності в суперечці зійшлися «аналогісти й аномалісти»), у часи класицизму – «давні та нові», у ХХ столітті – «фізики і лірики») та ввійшла в історію культури під назвою **суперечки між класиками – «антиками (*auctores*)» (Орлеан) і «теоретиками (*artes*)» (Париж)**, що її французький поет XIII століття Генріх Анделійський описав у алегоричній поемі «Баталія семи мистецтв».

Шкільна освіта розпочиналася з «антиків», а метою, до якої вона вела, були лише «теорії», проте вони не могли обійтись одне без одного. Перемогу здобули «теоретики», тому що «цій добі паризькі “Суми” Томи Аквінського, які підбивали підсумок усієї середньовічної культури, були потрібніші за “античне овідіанство” та його розкиданих усією Європою учнів» [цит. за : 14, с. 360]. Варто зазначити, що ваганти обстоювали позиції класиків (переможених) і саме тому їхня яскрава, проте нетривала творчість стала потужним поштовхом для розвитку світової культури. «Причина і наслідок тут перехрещувалися: з одного боку, “теоретики” – богослови, правники – легше отримували викладацькі та канцелярські посади й дедалі рідше опинялися на битих шляхах, а з іншого – ті, хто їх торував у пошуках щедрих покровителів, мали більше шансів привернути до себе увагу класичною риторикою віршованих панегіриків, залишивши далеко позаду витончену діалектику “теорій”» [14, с. 360].

7. Практики понадвиробництва освічених кадрів призвели до безробіття, оскільки випускникам університетів і соборних шкіл усе важче було знайти собі роботу (місце клірика в церковній парафії, службу в канцелярії, викладацьку кафедру тощо). «Метою свого життя вони вважали здобуття гарного та вигідного

місця, де б їхні знання могли давати належний прибуток» [14, с. 358], але з кожним роком знайти його було дедалі складніше, що й змушувало їх мандрувати. Якщо раніше циркумцеліонам це вдавалося без особливих зусиль, оскільки кваліфікованих кадрів бракувало, то ваганти зіткнулися з труднощами, спричиненими понадвиробництвом освічених кадрів [14, с. 358], і були змушені ставати номадами.

Тут необхідно наголосити, що **ваганти заробляли собі на прожиття розумом**, а не фізичною працею, і це для Середньовіччя було явищем новим і прогресивним, а отже, незрозумілим для загалу, породжуючи заздрість, ненависть, відторгнення тощо (принцип «негативної компліментарності» / «антипатії» Лева Гумільова [16, с. 43]). Попри це ваганти поступово розширювали свій вплив, набуваючи в середньовічному соціумі великого значення. Без вагантів уже не могли обходитись, але вони продовжували робити вигляд, ніби незалежні й не обтяжені земними справами. Брак коштів на навчання чи хабар для працевлаштування призводив до того, що певна частина вагантів пустилася берега, усвідомивши, що знання як дар Божий продавати не можна («*Scientia donum Dei est, unde vendi non potest*»), і розчарувавшись у тому, що дуже часто диплом магістра та гарну посаду нездари купували за гроші [87, с. 23]. До цього додавалась і конкуренція з освіченими мирянами – лицарями та купцями. Так Європа вперше зіткнулася з номадичними практиками понадвиробництва людей розумової праці, завданням яких було обслуговування панівної верстви. Вони почувалися вигнанцями (за принципом «негативної компліментарності» / «антипатії» Лева Гумільова [16, с. 43]), які випали із системи та не могли знайти місце у тогочасному соціумі [100; 105; 109; 124; 131].

8. Практики зображення вагантами власного життя. «Описуючи себе, ваганти акцентували увагу на зображенні свого вбогого життя, вдавалися до іронічної самокритики, скаржилися на принизливу бідність, вимушені мандри, холод і голод» [23, с. 63]. Вони змальовували себе як безкорисливих у прагненнях і благородних, постійно напівголодних «бідних голяків», багатих лише своєю «вбогістю та скорботою», важкі умови навчання, знущання вчителів і суперечки з

ними тощо [12, с. 23–24; 22, с. 173–207]. Вочевидь, за таких умов навчання учня (студента), який заради «святої науки» терпить гірку нужду, прирівнювалося до подвигу.

Однак тут учувається дуалізм : ваганти прагнуть бути інтелектуалами, але не бажають навчатися; мріють стати членами корпорації, але не бажають дотримуватись її правил; проголошують увесь світ своєю домівкою, але насправді обмежують його орденом, університетом, містом, оскільки університетська культура була суто міським феноменом, а місто, як відомо, сповнене спокус і перспектив. Хоча статuti університетів були досить демократичними та регламентували лише сам процес навчання, ваганти створювали власні правила поведінки (своєрідні номадичні практики «антиповедінки») та закріплювали їх у статuti свого ордену. Тож вони завжди, як і номади, прагнули «вийти за межі».

Підґрунтям ідеології вагантів, як наголошує Наталія П'ятакова, є саме поняття «**мандрів**»: постійно переміщуватись у довіллі (яке вважають за домівку), милуватися та насолоджуватися його красою та нести людям знання і / або інформацію. Для цього потрібно бути «**вільним**» від оселі, сім'ї, власності, держави тощо, тобто не мати жодних упереджень, прав і обов'язків. До декларованих вагантами цінностей належать «**свобода**» як життєва мета і «**любов**» до Бога та людей у різних проявах. Любов, за уявленнями вагантів, постає як Божий і природний закон, вона сходить на людину часто проти її волі, змушуючи втрачати розум, вести внутрішню боротьбу, страждати, ревнувати тощо [65].

9. Любовні практики. Ваганти, за Наталією П'ятаковою, розрізняли «любов у думках» [65] та «любов у дії» [65]. З-поміж інших чеснот ваганти шанували милосердя – серце, дане людині Господом, яке має бути прихильним до всіх та щедрим, і в цьому можна вбачати витоки кордологізму. Творчість для вагантів – теж Божий дар і можливість пояснити людям життєві істини; вино, жінки, пісні, азартні ігри, веселощі та жебракування – каталізатори цього процесу. Ваганти вірили у грецьких богів та їхню активну участь у своєму житті, вони фаталісти, постійно розмірковували про смерть і очікували на неї, передчуваючи Страшний

суд та посмертну відплату [65].

Кохання у сприйнятті лицарів і трубадурів нагадувало ставлення вагантів до цього почуття. Відмінність, на думку Бориса Пурішева, полягала в тому, що «мадонна, оспівувана трубадурами, знаходилася на недосяжних небесах» [64, с. 9], натомість «прекрасна дама – на землі, посідаючи місце в серці закоханого лицаря і мінезингера» [64, с. 9]. Якщо ваганти, лицарі та трубадури зазвичай страждали від нерозділеного почуття, то мінезингери під коханням розуміли саме «блаженство двох сердець» [64, с. 22–23]. Його був вартий лише той, хто мав благородне серце, і саме воно «розмивало кордони» станової нерівності [64, с. 11]. Отже, у зверненні до серця увиразнюються, на нашу думку, **кордологічні практики**, використовувані вагантами, лицарями, трубадурами та мінезингерами.

Практики ідентифікації та ставлення до дами серця. Образи жінок у вагантів безликі, адже їх так багато в їхньому житті, що вони навіть не переймаються тим, щоб їх запам'ятовувати, як і наслідками кохання – хворобами, вагітністю, зламаною долею; **габітуальні практики шлюбу** для них абсолютно неприйнятні. Куртуазне кохання у лицарів, трубадурів і мінезингерів, на відміну від вагантського, було потаємне й анонімне (умовна назва – сеньяль), тонке та вишукане. Зухвалість, пустощі та надмірна наполегливість проголошувалися неприпустимими на противагу трепетному обожнюванню тощо. Кохання, возвеличуючи даму в поезії, підносило її на п'єдестал, одночасно вимагаючи від закоханого постійного самовдосконалення [64, с. 7].

Ваганти, як і циркумцеліони, створювали макаронічну поезію, що постала на ґрунті поєднання біблійних текстів та праць античних філософів і поетів та являла собою пародію – змішування благочестивого тексту з нечестивим контекстом. Її провідними темами були вино, жінки, пісні (зокрема **криптадії**), лайки, жебрацтво та релігія. Куртуазна поезія також подарувала світові нові поетичні форми: кансона, альба, тенсона, партимен, віршотвірний диспут, пастораль, балада, сирвента, плач тощо. Це є свідченням неабиякої популярності та затребуваності любовної тематики. Проте автори не цурались буденних тем і

висвітлення політичних та соціальних подій.

Так намагалися заявити про себе люди нешляхетні, які не мали станових привілеїв або були їх позбавлені. Феодална щедрість із часом перетворилася на скупість, лицарська честь і гідність зійшли нанівець, а новітні багатії, відсидівшись по домівках і накопичивши чималі статки на крові та стражданнях, заповзялися скуповувати палаци збанкрутілих лицарів, які брали участь у хрестових походах, зазнаючи впливу не тільки різних культур, а й кліматичних умов.

10. Практики антеїзму. Загальновідомо, що Німеччина, Франція, Англія, Північна Італія знаходяться північніше за Грецію та Південну Італію, тому в них сезонні зміни відчуються більше. Людям, які не мають даху над головою, доводиться стійко зустрічати всі природні явища: дощ, вітер, спеку, ожеледицю, хуртовину тощо. Тож не випадково у творах вагантів, як зауважує Наталія П'ятакова, на відміну від їхніх попередників, по-особливому змальовується довгоочікуване закінчення зими, настання весни, пробудження та краса природи, буяння й аромати рослин, пташині співи та парування, ласкавий легіт, жебоніння струмка тощо [65]. У ставленні вагантів до природи ми вбачаємо зародки **практик антеїзму**, які вони принесуть із собою на терени України в XV столітті і які згодом, трансформувавшись, стануть невід'ємним надбанням української ментальності (з архетипами «дерева життя» [99], «вогню», «води», «змії», «каменю», «гори», «бика (оленя, тура, вола)», «квітки (рожі)», «місяця», «сонця», «поля», «птаха» тощо [99]; «Софії» [45, с. 310–312], «Природи» [45, с. 312–313], «серця» [45, с. 307–310], «вільної самодіяльності особистості» [45, с. 314–315], **кордологізму**, «етичної цінності вільної особистості» [40, с. 326] та ін.).

Для лицарів світ грубий, але багатий, їх цікавить не природа, а раціональне кохання, для них важливіший *процес* (як змагання, очікування і довготерпіння), а не *результат* – служіння дамі (навіть коштом боротьби з «вітряками» [75, с. 62–67]), а фізичне оволодіння нею відходить на другий план [65]. Натомість у вагантів «весна пробуджує кохання» (вони гідні його, тому що освіченіші, вишуканіші, ввічливіші, їхнє кохання чуттєве, дієве); переважає тема швидкого

оволодіння дамою (*результат, а не процес*), шлюб же змальовується в похмурих тонах [65], оскільки традиційні **габітуальні практики**, притаманні седентарам, для них абсолютно неприйнятні. Однак подібні практики набули поширення лише у ХХІ столітті (про що йтиметься в п'ятому, шостому і сьомому розділах).

11. Практики «антиповедінки». Західноєвропейські ваганти полюбили вживати алкогольні напої, за що їх часто називали «пиворізами», вони оспівували пристрасть до пияцтва, що «дарувало омріяну свободу й очікувану насолоду» [23], потрактовуючи його як ознаку свята, перебування у «нижньому» світі чи «небезпечну звичку» [62, с. 21]. Натомість українські «мандрівні дяки» досить часто наголошували на шкідливості алкоголю, радили карати пияків «дубовим суком» [52, с. 322–323], «лікувати» [52, с. 322–323], «морити голодом» [57, с. 93–98] тощо.

12. Практики відносин із соціумом. Вважаємо за потрібне визначитись із соціальним складом вагантів. До вагантів Раннього Середньовіччя належали священники, справжні й удавані ченці, які не мали парафій; до Високого Середньовіччя – мандрівні священники, ченці-втікачі, попи-розстриги, ті, що через одруження чи пияцтво втратили духовний сан, а також школярі та студенти [90, с. 7].

Ставлення до верхівки соціальної піраміди. Як зазначає Мирослав Попович, лицарська справа в очах представників еліти не завжди була престижною, оскільки до військовиків належали й раби – **кабаларії** (від лат. *caballum* – кінь), або шевальє [62, с. 59]. Шляхетні дами, яким лицарі, трубадури, трувери та мінезингери присвячували свої вірші, прихильно ставилися до куртуазної поезії, яка в очах загалу підносила їх на п'єдестал, одночасно підвищуючи їхню самооцінку. Отже, куртуазія, на думку Бориса Пурішева, стала «прапором соціальної еліти, яка претендувала на володарювання у соціальній, моральній та естетичній сфері» [64, с. 7].

Завдяки духовному сану ваганти не підлягали світському суду. Це захищало їх від шибениці, ставлячи вище за седентарів, але не рятувало від побоїв. Кошти на прожиток ваганти знаходили в оселях світських і духовних сеньйорів, які

призвичаїлися цінувати світську ввічливість (інакше кажучи, лестоці латиною). Невипадково Авессалом Сен-Вікторський зазначав, що в єпископів «палати сповнюються піснями про подвиги Геркулеса, столи тріщать від наїдків, а опочивальні – від непристойних веселоців» [цит. за : 113, р. 30]. Очевидно, ваганти знаходили підтримку й розуміння панівної верстви за принципом «свій» – «свій» (подібно до «позитивної компліментарності» / «неусвідомленої симпатії» Лева Гумільова [16, с. 43]). Водночас вони оминали увагою бюргерів, як і будь-які згадки про міське життя (крім вікопомної міської сторожі та шинкарів).

Ставлення до низів соціальної піраміди. Якщо міських мешканців вагант зневажливо ігнорує, то селян відверто поливає образами. Таке ставлення пояснюється тим, що, шукаючи притулку та харчів, вільний вагант-номад часто зазнавав принижень і кпинів від неосвічених селяків-седентарів, а тому палко прагнув їм помститися. До того ж, він був розумний і незрозумілий (говорив латиною, був *недоосвічений* / *недовчений* («вічний студент»), ухилявся від праці, розбещував жінок тощо) у бінарній позиції «свій» – «чужий» (подібно до процесу «негативної компліментарності» / «антипатії» Лева Гумільова [16, с. 43]), а отже, гнаний і селянами, і містянами. Звідси, як зазначає Михайло Гаспаров, обмеженість і безперспективність опозиції вагантів тогочасному суспільству, адже вони не мали ні соціального підґрунтя, ні позитивної програми, а рушієм їхніх дій була лише «образя інтелігента» [14, с. 358–359, 399] – людини, «яку суспільство вивищило, давши освіту, проте гідно не поцінувало» [14, с. 358–359, 399]. «Лицарі-пілігрими», як зазначає Мирослав Попович, мандруючи шляхами Європи, жили грабунками, асоціюючи «честь» [62, с. 59] зі «здобиччю» [62, с. 59], що й пояснювало зневагу до них з боку седентарів.

Ставлення до кліру. Ваганти піддавали критиці весь клір – від парафіяльного кюре до Папи Римського, заперечували целібат, викривали зловживання духівництва та його численні моральні вади: зажерливість, пияцтво, розпусту, любов до розкошів тощо [17, с. 253–295; 60, с. 111; 74]. Саме ваганти, пародіюючи церковне богослужіння, відродили драматургію, що вперше постала завдяки процесіям на честь бога вина і виноробства Діоніса (Бахуса) [65].

Якщо у XII столітті папство, перейняте власними справами, хрестовими походами та запеклою боротьбою з германськими імператорами, ще не зважало на вагантів, то з XIII століття, відчувши перевагу й усвідомивши загрозу своєму престижу та всевладдю, воно обрушилося на них з усією силою. Якщо у XII столітті соборні постанови проти недбайливих кліриків виносяться нечасто і мляво, то у XIII столітті мало не щороку провінційні собори Лондона, Майнца, Парижа та Руана згадують мандрівних кліриків без зайвої дипломатії: «співає застільних пісень» [131], «вдається до ганебного блазнювання» [131], «відвідує кружала» [131], «пиячить, грає в зернь, вбирається в зелене і жовте та носить зброю» [131], «вночі блукають вулицями з шумом, дудками, бубнами і танцями» [131] тощо. Пізніше офіційна церква вдається до найрішучіших заходів: якщо винні не розкаюються, то їх позбавляють духовного звання і видають світській владі, прокладаючи шлях просто на шибеницю.

Причинами занепаду циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів (а точніше, переходу їхніх послідовників – вагантів – на інший щабель розвитку) стали хрестові походи, рання схоластика, відмова від народної мови на користь грецької та латини, «овідіанське відродження», комунальні революції, розвиток міст і сіл, ремесел і торгівлі, поява університетів тощо. Усі вони були людьми, які значно випередили свій час, але відчували себе вигнанцями, непотребом. Своєю мовою, освіченістю, способом життя циркумцеліони, лицарі, трувери, трубадури, ваганти та мінезингери привертали до себе увагу одних (здебільш номадичної верхівки), схилилися до порозуміння, викликали співчуття, а отже, були затребувані, натомість у інших (переважно седентарів) породжували заздрощі, зневагу, огиду. Обираючи замість народної мови грецьку, тим паче латину, і переорієнтовуючись на номадів, вони поглиблювали прірву між собою та седентарами, і прірва ця незабаром стала нездоланною. Водночас їхня ідейна і творча спадщина (особливо практики здобуття освіти впродовж усього життя) стала безцінним надбанням не тільки сучасних номадів, неономадів і створених ними неоплемен, але і седентарів.

Є всі підстави стверджувати, що, передваганти, з'явившись у XI столітті на

теренах Західної Європи розповсюдились та перетворились у вагантів й інших номадів у XV столітті почали втрачати свої позиції, але не зникли остаточно, а трансформувались і прикликали до життя своїх нових послідовників. На теренах України в XVII – XVIII століттях з'явилися носії їхніх ідей, але зі своїми специфічними рисами.

2.3. Номадичні та седентарні практики в Україні та їх відображення у соціокультурному дискурсі.

Співіснування на теренах України номадів і седентарів – явище не нове, пов'язане з побутуванням кочових племен із давнини до появи Київської Русі у плинні «вкорінення» номадів, тобто перетворення на седентарів. Усі ці аспекти докладно висвітлено в соціально-дискурсивних, історичних і культурологічних розвідках, головним чином, седентарних науковців.

Номадичні практики в Україні за давнини. Осмислити впровадження номадичних практик у кочових племенах та об'єднаннях седентарів, які співіснували на теренах України, досить складно через відсутність належних джерел. Сенс їхнього існування зводився до постійного пошуку засобів для прожиття та був наперед визначений світоглядом і ціннісними орієнтаціями тогочасної людини. Саме ці матеріальні та духовні чинники на рівні буденної свідомості, ґрунтованої на традиціях і народній творчості, а також примітивний рівень існування наперед визначили появу, становлення та подальший розвиток освіти й виховання. Розглянемо більш докладно, як відбувалися ці процеси.

1. Освітньо-виховні практики. Відокремлення розумової праці від фізичної зумовило появу низки нових професій: філософа, дослідника, вчителя та ін. Отже, зародки освіти й виховання кочових племен та об'єднань седентарів на теренах України мали синкретичний вигляд і сприяли фізичному, розумовому та морально-емоційному дорослішанню людини. Згодом освіта і виховання отримали потужний поштовх для розвитку завдяки ускладненню своїх технік і технологій, знарядь праці та виробництва, а також збагаченню мови, суспільного

та культурного досвіду та передачі їх наступним поколінням. Одночасно освіта та виховання, постійно видозмінюючись, набули колективного характеру.

2. Практики «варіювання меж» людини виходили з потреби в постійно оновлюваних знаннях про довкілля, рослинний і тваринний світ тощо. За таких умов відбувалися процеси відбору, розвитку, постійного вдосконалення і розширення фізичних можливостей людини (влучно стріляти, користуватися знаряддями праці й удосконалювати їх, бути сильними, швидкими, кмітливими тощо) [19, с. 4–5].

3. Практики приналежності, диференціації та ідентифікації. Вік і стать були чи не єдиними показниками приналежності, диференціації та ідентифікації людей у соціумі. Завдяки номадичним освітньо-виховним практикам суспільство кочівників-номадів однаково готувало всіх своїх членів до повсякденного життя, проте поступово виховання почало втрачати одноманітність.

4. Практики підготовки дітей до дорослого життя. Завдяки номадичним освітньо-виховним практикам змінилися **світоглядні настанови** із задоволення безпосередніх потреб та інтересів дітей щодо **підготовки до дорослого життя**. Водночас актуалізувалися такі процеси: 1) посилення опозиції дітей світу дорослих (стало витокком проблеми батьків і дітей); 2) набуття цими практиками та світоглядними настановами більш вираженого, жорсткого й авторитарного характеру [19, с. 4–5].

5. Габітуальні практики номадів і седентарів пов'язані з особливостями створення сімей. Як зазначає Мирослав Попович, «з точки зору шлюбних союзів клас “своїх” чітко окреслювався тією групою, до якої належав Ego (Я) і з якої заборонялося брати жінок для уникнення інцесту. Клас, до якого належала моя мати і з якого Ego мав брати жінок, був уже класом “чужого” (“освоєним чужим”)» [62, с. 14]. Такі габітуальні практики були притаманні седентарам.

Натомість номадична верхівка дотримувалася габітуальних практик крос-кузенного шлюбу (в межах династичних традицій), але водночас її представникам дозволялося мати позашлюбні стосунки та позашлюбних дітей (бастардів, байстрюків, мамзерів, мофаків, парфеніїв, «сколотків», чун'їнів тощо). Це яскраво

засвідчують легенди про двох царів (наприклад, братів-близнюків Ромула і Рема, засновників Риму), близнюків (Артеміда (Діана) – донька Зевса, сестра-близнючка Аполлона тощо), первородний гріх і початок історичного часу в літописних джерелах тієї доби, а також наявність позашлюбних дітей у королів і римських пап.

Отже, у середовищі седентарів практикувалися габітуальні практики, які забороняли інцест (коли чоловіки з одного роду можуть брати дружин лише з іншого роду), а номади впроваджували практики крос-кузенного шлюбу (династичні шлюби). Це, на нашу думку, було зумовлено для седентарів, з одного боку, практиками покращення генетики (різноманітність, досконалість, витривалість тощо), а з іншого – розбещеністю, всездозволеністю і легкодоступністю. Номади, навпаки, впроваджували практики, спрямовані на збереження генетичної та моральної (з розповсюдженням венеричних захворювань, зокрема сифілісу) чистоти й досконалості.

6. Седентарні практики. Олжас Сулейменов свого часу зазначав, що тих, хто не міг дозволити собі мати коня називали «жатак», «той, хто лежить», і до цього визначення приєднувались аксіологічна й оцінна складові – «парія» [81; 82], «бідняк» [81; 82], «вигнанець» [81; 82], «негідний чоловік» [81; 82]. Подібно до седентарів, у них була власна система цінностей, пов'язана з поняттям багатства, що насамперед передбачало наявність дому, знарядь праці, худоби (овець, корів) та птиці; вони вживали здебільш варену їжу, пили воду, узвар, сире молоко, їздили верхи на простому сідлі. Усе це стосувалося також одягу, зброї тощо, на чому докладно зупинявся Мирослав Попович [62, с. 31–32, 38]. Отже, як бачимо, у світосприйнятті седентарів домінували прагнення до осілості, «вкорінення» [18, с. 805–851] та привласнення / окультурення / «рифлення» [18, с. 805–851] простору, боротьба за простір / територію / середовище, що надає засоби та ресурси для існування.

7. Номадичні та седентарні практики. Кочівник і кінь у свідомості номадів були єдиним цілим (згадаймо міфи про кентаврів). Дослідниця Канат Нурланова слушно зауважує, що «стосунки між людиною та конем були одухотворені,

опоетизовані» [58, с. 19]. Без цих стосунків, у яких чоловік почувався чоловіком у повному сенсі слова, номадична культура була б приречена, адже потреба перебувати в постійному русі, пересуватися на великі відстані була продиктована самим номадичним способом життя [58, с. 19]. Альжан Узакбайули наголошує, що «козак торкався до землі лише тоді, коли виникала потреба у похованні померлих. Звідси й асоціація: землеробство – справа гробаря» [88, с. 39–48], а отже, у свідомості номадів седентари асоціювалися з «нижнім» світом.

Номади теж по-своєму розуміли багатство. За Мирославом Поповичем, головною цінністю для них була худоба (коні, вівці, верблюди); вони харчувалися більше сирю їжею, пили кумис, айран, але ніколи не вживали молока (здебільш кобилячого) сирим, а також води. Харчова стриманість була свідченням витривалості та сприймалась як чеснота. Багатий їздив на аргамаку, в красиво інкрустованому сідлі. Усе це стосувалося й одягу, зброї тощо [62, с. 31–32, 38]. Кочове плем'я не мало чітко визначених меж (кордонів) і прагнуло постійного руху, намагаючись «розглядити» простір [18, с. 805–851], оскільки для нього важливим був постійний пошук ресурсів і боротьба за існування.

8. Практики управління і нагляду. Тогочасному номадичному суспільству було притаманне «**вождівство**» [42, с. 11], а седентарному – «**князювання**» [42, с. 11]. До їх головних *ознак* належали: ієрархічна організація влади, соціальна стратифікація, різний рівень доступу до ресурсів, виокремлення ендогамної еліти в замкнений стан, редистрибуція (від лат. *redistributio* – перерозподіляю), спільна ідеологія (культи, ритуали тощо) [43, с. 4–12].

Отже, розглянувши номадичні практики за давнини, ми усвідомили, що вони сприяли зародженню, становленню і розвитку кочових племен та об'єднань седентарів, які співіснували на теренах України. Їхнє життя зводилося до виживання, що й зумовлювало вибір практик постійного пошуку засобів для існування, наперед визначений світоглядними настановами, системою цінностей, уміннями та навичками тогочасної людини. Згодом, коли виживати стало складніше, виникла потреба в централізації соціуму, що зумовило появу держави – України-Русі, трансформування номадичних практик (головно під впливом

процесів, які відбувались у західноєвропейських країнах) і становлення докласичної парадигми. Доцільне розглянути ці процеси докладніше.

Поява дослідних знань. З XIII століття зростає інтерес до вивчення природи та прагнення до заглиблення у сутність її явищ. Один із перших природодослідників Роджер Бекон виокремлював три джерела знань: «авторитет» [9, с. 27], «розум» [9, с. 81] і «дослід» [9, с. 337–344]. «Те, що доведене за допомогою авторитетних суджень, ще достовірніше підтвердить досвід будь-якої [людини]» [9, с. 51], – наголошував він. Ці погляди поділяли й інші тогочасні вчені, що закономірно стимулювало розвиток багатьох наукових дисциплін.

Розвиток медицини, хімії, фізики та інших наук. У медичній школі в Салерно вивчали, описували й апробовували властивості різноманітних речовин і рослин, досліджували отрути та створювали антидоти. Певні здобутки засвідчили анатомія та фізіологія людини. Так, (псевдо)лікарі **практикували видалення з мозку «каменю глупоти», або «суцвіття дурості»** (до речі, цю операцію зображено на однойменному полотні славетного митця доби Відродження Ієроніма Босха). Алхіміки досліджували хімічні речовини та їхні сполуки, а справжнім тогочасним ідефіксом став пошук **«філософського каменю»**, здатного перетворювати метали на золото. Завдяки цим дослідженням було з'ясовано особливості окремих сполук і сплавів, дію на них різних речовин, створено й удосконалено прилади та знаряддя, уточнено умови для проведення дослідів тощо.

Військова справа. У XII–XIII століттях із винайденням пороху з'явилася гладкоствольна та стрілецька зброя (гармати, рушниці, пістолети тощо), почали використовуватися гарматні ядра, зчеплені ланцюгом. Цей різновид зброї не тільки вможлилював масове знищення живої сили супротивника, але й психічний вплив на неї (гучність, радіус ураження, тяжкість ушкоджень, чисельність жертв тощо).

Розвиток дипломатичних відносин сприяв створенню засад і розвитку досліджень у галузях лінгвістики та герменевтики з метою **усунення недовиробництва перекладачів** і задоволення суспільної потреби в них.

Розвиток господарства, освіти і культури стимулював постійне зростання потреби в інформації та знаннях, що містились у книгах. Звичайні переписувачі (скриптори) не встигали задовольняти попит на них, тому гостро постало питання про інший, швидший спосіб їх виготовлення – **друкування** (німецький винахідник Йоганн Гутенберг створив друкарський верстат у 1445 році). Так у західноєвропейських країнах виникла кадрова потреба **не в переписувачах**, а саме в **перекладачах** філософських і природничих творів грецьких та арабських авторів.

Доба пізнього Середньовіччя позначена як збільшенням кількості шкіл і грамотних людей, так і суттєвим урізноманітненням освітньо-виховних закладів. Необхідно наголосити, що кількість шкіл, які вже не перебували під прямим церковним наглядом і контролем (**гільдійських**, де викладали магістри, **приватних**, що діяли під патронатом владної номадичної верхівки, й **елементарних** – співоцьких та хорових), починає стрімко зростати. Особливого значення набувають школи, які цілеспрямовано готують учнів (виключно дітей номадичної верхівки) до адміністративної діяльності в системі державного правління.

Номадичні практики за часів Київської Русі. Її географічне розташування сприяло розвитку комунікацій з іншими країнами, проте язичницькі традиції гальмували політичний, економічний, науковий і освітній розвиток, окрім того, державі бракувало цілісності та централізації. Визначальною подією, з огляду на централізацію Київської Русі, посилення її політичної й економічної могутності, а також створення сприятливих умов для формування української ментальності, стало запровадження християнства.

Варто зазначити, що Київська Русь прийняла хрещення майже на 1000 років пізніше за європейські держави, через що опинилася, так би мовити, на задвірках Європи. Тому періодизація, застосовна для європейських країн, не збігається з українською. Водночас для становлення і розвитку Київської Русі революційним став початок докласичного періоду, який тривав, на нашу думку, з IX до XVII століття, коли її територіальна цілісність підтримувалася завдяки релігійній

інтеграції, полісній структурі та єдиній культурі. Зауважимо, що цей тривалий та складний часовий проміжок став підґрунтям для наступних періодів, і без нього, на наше глибоке переконання, не було б класичної, некласичної та постнекласичної доби розвитку наукової раціональності (за В'ячеславом Стьопіним [42]). Йдеться про створення докласичної філософської парадигми в системі формування нового типу особистості – **докласичної людини** (седентарів і номадів), слабкої перед силами природи у прагненні до виживання та перетворення (себе й довкілля), здатної розгортатися на різних рівнях буття: тілесному, психічному, духовному, соціальному тощо.

Практики переважно примусової седентаризації українців. Седентари (народ) мали дотримуватися законів і традицій, а також беззаперечно дослухатися до думок представників панівної верстви та виконувати їхню волю. Переважання аграрного виробництва, примітивна механізація та спосіб виробництва не вимагали впровадження якихось новацій, що й зумовлювало низький рівень освіти седентарів. До цього можна додати, що й сільськогосподарське виробництво через свою примітивність не вимагало великих знань (достатньо було вміти читати, писати та рахувати). Отже, як бачимо, відбувалася в основному **примусова седентаризація українців** на відміну від номадизації Західної Європи. Для посилення **гноблення та здебільш примусової седентаризації** вперше почали використовуватися **практики закріпачення седентарів**, офіційно викладені в «Руській правді» [69] (смерди, «посаджені на землю» холопи, а також кабальні люди: закупи, рядовичі, закладники та ін. [83, с. 37–62]). Утім, процеси седентаризації стосувалися головно сільського населення України, залежного від номадів. Одночасно в зазначеному правовому документі чітко розмежовувалися різновиди кріпацтва – як системи соціальних відносин та їх юридичного оформлення.

Отже, нами розглянуто номадичні та седентарні практики докласичного періоду, що сприяли формуванню докласичної седентарної людини. Вони постали завдяки розвитку господарства, освіти та культури, появі дослідних знань, досягненням у галузях медицини, хімії, фізики та інших наук; початку епохи

великих географічних відкриттів, які сприяли освоєнню нових територій і впровадженню номадичних практик колонізації (IV–XVII століття). До цих практик належать практики «варіювання меж» людини; приналежності, диференціації та ідентифікації; позитивної та негативної компліментарності, підготовки до дорослого життя, управління, нагляду, контролю та ін. Усі вони були пов'язані з потребою в розширенні знань для пошуку альтернативних ресурсів для існування.

Седентарні практики зумовлювали неможливість седентарів мати засоби для пересування. Це сприяло створенню своєрідного седентарного світогляду, системи цінностей, побуту тощо. У світосприйнятті седентарів домінували прагнення до осілості, вкорінення, «ретериторізація» та привласнення / окультурення / «рифлення» простору, боротьба за простір / територію / середовище, що надає засоби для існування.

Номадичні практики були пов'язані з можливістю кочівника мати коня і худобу, оскільки потреба перебувати у постійному русі, пересуватися на великі відстані була зумовлена самим номадичним способом життєдіяльності.

Отже, у свідомості номадів седентари асоціювалися з «нижнім» світом. Кочове плем'я не мало чітко визначених кордонів і прагнуло постійного руху, намагаючись «розглядити», «детериторізувати» простір (за Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі), оскільки для нього визначальною була постійна боротьба за існування. Важливу роль у цих процесах відігравали освітні та виховні практики.

2.4. Освітньо-виховні та соціальні практики докласичної номадичної та седентарної людини.

Освітньо-виховні практики докласичної номадичної та седентарної людини формувалися на підставі потреби у номадичних і седентарних кадрах, головним чином, для обробітки великих землеволодінь, які належали тодішній номадичній верхівці. Осмислення феномену **освіти для седентарів і номадів** починається практично з появи цієї інституції на інтелектуальній мапі України – з Київської

Русі. У літописних джерелах про школи Київської Русі, а також про освітньо-виховний процес із притаманними йому практиками конкретної інформації практично немає, як і в нечисленних офіційних документах, що дійшли до нашого часу. Брак інформаційних джерел, які дозволяли б відтворити картину розвитку освіти та виховання за часів Київської Русі, змушує використовувати різноманітні непрямі джерела: церковну літературу, нотатки іноземних мандрівників, фольклор, книжкові мініатюри, іконопис тощо. Особливо важливими для висвітлення питань розвитку освіти та виховання в Київській Русі є літературні пам'ятники та праці митрополита Іларіона, Феодосія Печерського, Нестора Літописця, Кирила Туровського, Володимира Мономаха та ін. Сучасні дослідники – Петро Каптерев [26, с. 258–270], Василь Ключевський [28, с. 5–28], Діляра Латишина [47], Михайло Левківський [48], Марія Рисіна й Аліна Сбруєва [72] та ін. – здійснили глибокий теоретико-філософський аналіз літературних джерел зазначеної доби, але однобічно – в основному із седентарних позицій. Отже, кількісна обмеженість джерел породила діаметрально протилежні оцінки стану освіти та виховання в Київській Русі – від твердження, що всі слов'яни були неосвіченими, до надмірної їх ідеалізації. Задля об'єктивності спробуємо відійти від цієї дихотомії.

Традиційна / седентарна освіта (для дітей простолюду), як зазначав Василь Ключевський, складалася з розмежування завдань (сфер впливу): сім'я мала займатися вихованням, школа – навчанням («стільки навчаємо виховуючи, скільки виховуємо навчаючи» [28, с. 6]). Освітній процес був спрямований, так би мовити, в інший бік і акцентував, в основному, на життєвих правилах та традиціях, а не наукових знаннях та інновації [28, с. 5–28].

Седентари навчались у парафіяльних школах на чолі з номадом-священиком, духовним батьком вірян. Джерелом пізнання, як зазначає Георгій Почепцов, було лише Святе Письмо, а тогочасні вчителі-священики могли інтерпретувати те, що відбувається у довкіллі, тільки на підставі релігійних книг. Будь-який «вихід за межі» суворо карався, а обмеження підтримувалися ще й малим накладом інформаційного матеріалу (рукописних книг). Монастирі були монополістами в

цій галузі, проголошуючи одні знання правильними, а інші – хибними, тим самим їх знищуючи. Суспільство використовувало лише фізичне середовище для продукування, поширення й отримання інформації [63].

Здобувши освіту за західноєвропейським зразком у середовищі циркумцеліонів і знайшовши собі місце роботи, вчитель (викладач) «пускав коріння», тобто ставав седентаром. Це було досить нескладно, оскільки освічених кадрів бракувало через гостре недовиробництво тогочасної еліти. Методи та прийоми викладання були примітивними (але з огляду на особливості тієї доби доволі прогресивними) й обмежувалися богослужіннями, повчаннями, прикладами з власного життя, сповідями тощо. Церковний курс, за Домостроєм, охоплював: богослов'я – «како веровати...» [21, с. 6–7], політику – «како царя или князя чтити и повиноватися во всемъ...» [21, с. 6–7], мораль – «како святительский чинъ почитати ако ж и священнический, и мнишеский...» [21, с. 6–7], побут – «о праведномъ житии...», економіку – «хозяйственный, экономичный наказ про домовии устроение» [21, с. 6–7] тощо. Так відбувалося формування докласичної людини з елементарним рівнем знань і вмінь (писати, читати та рахувати). Можна впевнено стверджувати, що така освіта була спрямована не на передачу, засвоєння інформації та здобуття знань, а на впокорення, часто із застосуванням фізичних покарань.

Виховання за часів Київської Русі спиралося на кілька вагомих підстав.

1. Фізичні покарання. Учителі, розробляючи навчальні програми, викладаючи та навчаючи, не тільки розмірковували про дітей, а ще й бачили їх, тобто любили, тому що бачити дітей і любити їх – це, можна стверджувати, два міцно поєднані психологічні акти. Наставники розглядали тілесне покарання дітей як гігієнічно-виховну операцію, такий собі «додатковий гімнастичний прийом» [21, с. 159], (Сир. 30: 1, 7, 9–13) [10].

Водночас діти номадичних можновладців фізичних покарань не зазнавали – для цього існували «хлопчики для биття» (англ. *whipping boy*, нім. *prügelknabe*), які були особами благородного походження зі збіднілих родин, сиротами або підкидьками (XV–XVI століття). До появи такої практики спричинилася

поширена думка про божественне походження й зумовлені ним особливі права та привілеї представників панівної верстви. Вважалося, що ніхто, крім них самих, не міг карати їхніх дітей, одночасно покарання мало справляти неабиякий ефект через співчуття до «хлопчика для биття». У сучасному вжитку вислів «хлопчик для биття» став крилатим: так називають того, кого змушують спокутувати чужу провину (перше заміщення – для дитини шляхетного походження); поряд із метафорою «цап-відбувайло» (Вих. 12:5) [8, с. 84; 67; 68, с. 127] – того, на кого поклали відповідальність за дії інших, щоб приховати наслідки й убезпечити винних. Так, на думку Рене Жирара, відбувається друге заміщення жертви «зі зручноприношеної (*sacrifiable*) категорії» [68, с. 127], яка не належить до громади (як, наприклад, сирота або підкидьок).

Отже, метою виховання мало стати прищеплення певних чеснот та страху Божого, і досягти її можна було завдяки аскетизму, суворості та насильству. Земні блага, вважалося, маловартісні, тому людині потрібно постійно прагнути до небесного, духовного. І тут світські науки, мистецтва та громадянські доблесті відходять на задній план, втрачаючи своє призначення [10].

Як переконуємося, за часів Київської Русі, коли обстоювалася необхідність фізичного покарання дітей, стосунки між ними та батьками розбудовувались у системі «батько (мати) – дитина» [37, с. 60–65]. Ця думка закріпилася в українській ментальності й існує, як не прикро, і досі. На відміну від неї, західноєвропейська традиція спиралася на виховання словом, власним прикладом і засуджувала тілесні покарання.

2. Особистий приклад. Початкова загальноосвітня школа докласичного періоду – це дім, сім'я, тобто габітуальні практики. Дитина мала виховуватися не стільки під час уроків, скільки тією **моральною атмосферою**, в якій перебувала. На це й взувалося сімейне життя, де «все було обмірковано й випробувано, витримано й розмірено, кожна річ мала своє місце, кожне слово, що лунало, було логічно обґрунтованим і морально зваженим, кожен крок – завченим, кожен учинок – передбаченим і підказаним, кожне почуття і кожна думка ґрунтувалися чи то на заборонній, чи то на заохочувальній цитаті з Писання або батьківському

наказі» [28, с. 13].

3. Кордологічні практики. Сукупність знань, умінь і навичок, які вважалися необхідними для засвоєння та дотримання життєвих правил, становила своєрідний кодекс праведного християнського життя. Опанування ними й було головним завданням освітньо-виховних практик за часів Київської Русі, що, на нашу думку, в подальшому сприяло формуванню засадничої риси самобутньої української ментальності – **кордологізму**, причому головню в середовищі седентарів (народу). У номадичному середовищі панівної верстви це було швидше винятком із правил, оскільки її представники, як свідчить історія, в боротьбі за владу завжди зазнавали впливу польської, литовської, російської культури, за першої ж нагоди зраджуючи власну країну і народ.

4. Патріотичні практики. Велике значення надавалося формуванню патріотизму підлітків і юнацтва, яке відбувалося під впливом цих практик для седентарів як потенційних захисників своєї батьківщини, привілеїв і власності номадичної верхівки.

5. У габітуальних практиках, порівняно з попередніми щодо заборони інцесту для седентарів, улаштування ігрищ із подальшим викраданням дівчат (що нагадувало полювання – улюблене дозвілля князів-номадів) [62, с. 53–54], особливого значення набуває створення сімей іншого типу. Як зазначає Мирослав Попович, «пізніше, коли система обов'язкових адрес для «шлюбних контрактів» зникла, «освоєння» чужого людського світу відбувалось шляхом двох ритуально значущих процедур: спільної трапези та обміну жінками» [62, с. 14].

Значних змін зазнала і шлюбна обрядовість. У седентарів практикувалися попередні домовленості з батьками про шлюб (сватання, заручини) [62, с. 53] на кшталт торговельної угоди «дарування – віддарування» [62, с. 58–59], весілля та «антивесілля» («романщина» – весілля навиворіт) [55, с. 54], що свідчить про певне впорядкування, зміну традицій, культурних цінностей і моральних настанов. У габітуальних практиках домінували такі техніки: наслідування, приклад батьків, імітація життя дорослих, ініціація (трудова, моральна, фізична,

когнітивна тощо), механічне повторення, заучування, закріплення відповідних навичок, супроводжуване болем від ударів, щипків, уколів наставників тощо.

Очевидно, що тодішні габітуальні практики для седентарів спростилися й уніфікувалися, а жінку вже не відносили до нижнього соціального прошарку, засвідчуючи її присутню роль у суспільстві та сім'ї.

6. Практики ідентифікації та визначення соціальної приналежності.

Мирослав Попович зауважує, що перше ім'я дитина отримувала від повітухи при народженні (ініціації «приходу в цей світ» [62, с. 51, 54]), потім батьки могли його змінити під час хрещення (ініціації щодо «залучення до спільноти» [62, с. 51, 54]); втретє його «забирали» під час сміхового поховального обряду (ініціації «виключення зі спільноти» та «виходу з цього світу» [62, с. 51, 54]) на підтвердження табуїзованості, ієрархізованості та жорсткої регламентації всієї життєдіяльності людини, кожний крок якої був пов'язаний з космогонічними, міфічними, морально-етичними, традиційними, культурними настановами та певною системою цінностей [62, с. 51, 54].

Важливу роль у формуванні докласичної людини відігравали освітньо-виховні практики. Докласична традиційна освіта та виховання для седентарів демонстрували глибинні зміни у **виховних та освітніх практиках**: якісно і кількісно змінювалися засоби передачі культурного досвіду, виникали спеціальні структури. **Патріотичні практики** для седентарів мали на меті виховання оборонців батьківщини, привілеїв і власності номадичної верхівки. **Габітуальні практики** для седентарів спочатку були спрямовані на заборону інцесту, пізніше стали цивілізованими, а потім спростилися до спільної трапези й обміну жінками. Виховна система, що спиралася на фізичне покарання і батьківський приклад, гальмувала розвиток як самої дитини, так і суспільства в цілому, тому що людина, вихована за шаблонами, так само виховувала й своїх дітей, не прагнучи новизни, не виявляючи ініціативи тощо. Практикувалося **«варіювання меж людини»**, що виявлялось як у **«звуженні»** (діти простолюду залучалися до праці дуже рано, а отже, необхідно було починати їх навчати та виховувати раніше за нащадків шляхетних родин, унаслідок чого *скорочувалося дитинство, людина рано*

дорослішала і звикала до безумовного послуху), так і «розширенні» (розвиток фізичних властивостей тіла).

За спостереженнями сучасних дослідників, докласичній освіті та вихованню були властиві «тривалість, пильна праця, наслідування традицій і биття» (за Ділярою Латишиною [47, с. 103–157]), але на зміну примусу і покаранню закономірно мали прийти «доброчесність, самопожертва, душевна велич», які «суть налаштованість серця та розуму» (за Петром Каптеревим [26, с. 622]), «послух, безініціативність, смиренність» (за Миколою Бердяєвим [5, с. 74 (цит. за : 38, с. 100)]). Саме така організація освітньо-виховної справи відповідала тогочасним потребам держави та суспільства. Не на часі були будь-які зміни та нововведення, тому до XVII століття в Київській Русі освітніх закладів бракувало.

Важливою особливістю української культури, освіти та виховання докласичного періоду, відзначеною Петром Каптеревим, було те, що «мовою богослужіння, освіти та літератури стала не грецька, як у Візантії, або латина, як у Західній Європі, а рідна слов'янська» [26, с. 258–270], що сприяло своєрідній ідентифікації номадів і седентарів. Тому освітній ідеал, сформований за таких умов, значною мірою зумовив характер, самотність і подальший розвиток освіти та виховання, а отже, становлення української нації, здебільше в середовищі седентарів на підставі самотньої ментальності та типу мислення – **кордологізму**.

До основних кордологічних рис тогочасної людності, за висновками Діляри Латишиної, належали: «поважне» [47, с. 98], «совісне» [47, с. 98] і «турботливе ставлення до старших, дітей, немічних» [47, с. 98], «милосердя» [47, с. 98], «миролюбність» [47, с. 98], «взаємодопомога» [47, с. 98], «працелюбність» [47, с. 98], «чесність» [47, с. 98], «відповідальність» [47, с. 98], «гостинність» [47, с. 98], «незлопам'ятність» [47, с. 98], «правдивість» [47, с. 98], тобто, за Миколою Лоським, якості «абсолютного добра» [49, с. 9] тощо. Також відбувалося формування інших рис української ментальності на засадах світогляду та свідомості (на основі архетипів).

Розглянувши освітні та виховні практики докласичної седентарної людини,

звернімося до її номадичного сучасника.

1. Практики недовиробництва еліти були пов'язані з васалітетом і боротьбою за владу (міжусобицями, дипломатичними війнами, династичними шлюбами). Васалітет призводив до обезземелення панівної верхівки, що спричиняло її номадизацію. Ця тенденція спочатку була слабкою, пов'язаною зі становленням і розвитком державотвірних процесів (представники номадичної верхівки часто гинули, династичні шлюби вели до погіршення генофонду тощо), тобто йшлося про **недовиробництво еліти**.

2. Практики понадвиробництва еліти. Пізніше, з розширенням географічних та історичних меж простору / середовища, габітуальними практиками династичних шлюбів, а також під впливом польської, литовської та російської культури, відзначається тенденція до **понадвиробництва еліти**, що зумовлювало «виживання найсильніших». Панівна верхівка змінювала пріоритети – з аграрних (земля, як засвідчує історія, ніколи не стане чиеюсь остаточною власністю) на владні та кланові інтереси (простір / середовище і час).

3. Габітуальні практики для номадичної верхівки впроваджувалися з метою укладання вигідних для Київської Русі шлюбів. Як приклад візьмемо доньок Ярослава Мудрого: Анна стала дружиною короля Франції Генріха I, Єлизавета – норвезького принца Гаральда, Анастасія – угорського короля Андрія. Подальший розвиток внутрішньогромадських економічних процесів поступово зумовив і зміни **габітуальних практик**: зокрема, з одного боку, номади **намагалися зберегти** традиції крос-кузенних шлюбів, спрямовані на збереження генетичної та моральної чистоти й досконалості, тобто продовжували культивувати практики приналежності до осіб «блакитної крові», а з іншого – підтримували **виокремлення сім'ї** як самостійного господарського осередку та формування різних соціальних верств – хліборобів і ремісників (седентарів), общинної знаті та жерців (номадів).

4. Практики розширення дипломатичних і торговельних зв'язків Київської Русі з Візантією й іншими країнами потребували високоосвічених кадрів, які були б здатні самостійно мислити та вільно володіли словом. І тут

значну роль відігравали саме тогочасні освіта і виховання.

5. Інноваційна / номадична освіта та виховання для дітей зі шляхетних і заможних родин була необхідна для здійснення зовнішньої та внутрішньої дипломатичної діяльності, укладання династичних шлюбів, міжусобної боротьби тощо. Водночас суспільні, політичні, економічні, культурні та інші процеси спричинили докорінну зміну запитів суспільства і виробництва щодо підготовки освічених кадрів, а отже, програм, методів, освітньо-виховних практик. Значний внесок у розвиток освіти в Україні відразу після хрещення зробили циркумцеліони, чію справу згодом продовжили західноєвропейські ваганти, трувери, трубадури, мінезингери та лицарі. На нашу думку, їхні культурні надбання стали невід'ємним атрибутом культури українських номадів і седентарів, але в дещо іншому сенсі.

Освітній процес, бідний на знання, рутинний, тривалий, складний, трудомісткий, болісний і вузькоспеціалізований, затискав людину в жорстких межах суспільного стану та статусу. Цьому також сприяло виокремлення і формування панівної верстви, яка починала прибирати до рук владу та матеріальні цінності. Це, своєю чергою, зумовлювало диференціацію і спеціалізацію в усіх галузях, зокрема в освітній та виховній, чий методичний арсенал поповнили «заучування» [47, с. 205–209], «переписування» [47, с. 205–209], «диктанти» [47, с. 205–209], «просте та багаторазове повторення» [47, с. 205–209], «механічне запам'ятовування слів, текстів, задач та їх розв'язків» [47, с. 205–209], «бесіди» [47, с. 205–209], «пояснення» [47, с. 205–209], «діалогі-суперечки» [47, с. 205–209] (з учителем «постфігуративний», а з однокласниками – «кофігуративний» типи взаємин (за Маргарет Мід [53; 96, с. 557–558])). Поступово школа почала здобувати певну незалежність і відігравати роль стимулятора прогресу. Закріплюючи результати передачі досвіду поколінь, вона сприяла подальшому розвитку суспільства без значних втрат накопичених у минулому знань.

Отже, часи зародження і становлення Київської Русі позначено радикальними змінами в освітньо-виховних практиках. Якісно змінювалися

способи та засоби передачі культурного досвіду від дорослих до дітей («префігуративний» тип взаємин (за Маргарет Мід [53; 96, с. 557–55])), виникали спеціальні освітньо-виховні структури для впровадження освітньо-виховних практик.

Докласична освіта і виховання значно зміцнюють свої позиції, коли:

а) київські правителі почали вкладати в освітній процес значні кошти з метою формування національного інтелектуального ресурсу. Отже, спершу освіта в Київській Русі насаджувалася згори, тому що школа була явищем абсолютно новим і неосвічені люди упереджено ставилися до неї [61, с. 280];

б) виникла потреба у створенні при Софії Київській принципово нових **шкіл «книжного вчення»**. Їхню специфіку докладно висвітлив Борис Греков, підкресливши, що «це були не тільки школи, де навчали грамоти, а викладалися рідкісні науки» (цит. за : 48, с. 72). Тут дітей навчали читання грецькою мовою, їх викладали курс «семи вільних мистецтв», а також історію, право, географію, богослов'я, граматику, риторику, діалектику (засади філософії), читання, письмо, арифметику, природознавство; вони вивчали властивості різних речовин і матеріалів, набували знань із медицини, перекладу тощо [48, с. 72]. В академії навчалися діти номадів, найвищої знаті Київської Русі, зокрема й самого Ярослава, а також іноземці – майбутні претенденти на престоли («діти англійського короля Едмунда Залізнокорого – Едуард і Едвін, угорські королевичі Андраш і Леванте, данський королевич Герман, польський – Вистрим, шведський – Інге, юні скандинавські спадкоємці престолів Олаф і Гаральд» [89, с. 17–22] та ін.). До речі, й самі київські князі були доволі освіченими. Так, Володимир Мономах володів п'ятьма мовами, Ярослав Осмомисл знав вісім мов, завдяки чому вони набули слави «книжних мужів» [48, с. 74–75].

Проте з XIII століття починається **занепад шкіл «книжного вчення»**, однією з причин якого стало те, що православні священники, не обтяжені обітницею безшлюб'я, почали передавати професію та пов'язані з нею знання у спадок, одночасно практикуючи навчання грамоті вдома, і традиції сімейного виховання та навчання виявилися сильнішими за спроби створювати школи. Дуже

важливим був і той факт, що гарна освіта навіть для еліти ставала все менш необхідною. Православні священники, на противагу католицьким, переконували парафіян у тому, що філософія їм не потрібна, тому що всі істини викладено у Святому Письмі та працях «отців церкви». Своєю чергою, діти представників номадичної верхівки навчатися, як і займатися будь-чим, могли й удома;

в) виникла потреба в освічених кадрах, готових до розв'язання складних завдань у галузі державного управління. З метою їх підготовки відкрили **«школи грамоти»**, які перебували під патронатом світської влади. Навчання фінансувалося коштом батьків і фактично було недоступним для незаможного населення. У школах грамоти навчали читати Часослов і Псалтир, писати на вощених табличках, а пізніше на бересті, рахувати за допомогою пальців рук, писати ікони, робити книжкові палітурки, а також Закону Божого, церковного співу, схедографії, буквиці (абетки) методами хорového повторення літер за вчителем та літероскладання, письма, прикмет про погоду [48, с. 73]. Формування патріотизму підлітків і юнацтва відбувалося під впливом **патріотичних практик**, які передбачали вивчення історичних дум, легенд і переказів. Важливу роль відіграло, звичайно, релігійне виховання, зокрема, заучування напам'ять Часослова і Псалтиря, проте передбачалось і підвищення культурного рівня учнів завдяки хорovому співу [47, с. 16];

г) державний вплив на школи поступився церковному (на відміну від західноєвропейських освітньо-виховних практик). Спочатку держава створювала навчальні заклади при княжих дворах, але незабаром, зі зростанням влади церкви, вони почали переходити в її відання. Це пояснювалося двома причинами: по-перше, опанування християнською книжністю було необхідне насамперед священникам, які поширювали православ'я, по-друге, навчання грамоти та навчання віри сприймалось як єдиний процес [47, с. 16–17];

д) для розв'язання кадрового питання в галузі церковного управління, було відкрито **церковні, монастирські, соборні, або кафедральні, школи**, які передбачали навчання тих, хто в майбутньому планував присвятити себе служінню Богові та церкві, а також членам певної парафії. Курс навчання

складався із «семи вільних мистецтв», а також латинської граматики та діалектики. Граматика на тогочасних гравюрах зображувалась у вигляді цариці, яка покоїться під деревом пізнання, тримаючи у правиці *ніж* (своєрідне лезо Оккама) для виявлення і виправлення помилок, а в лівиці – *батиґ*, невід’ємний атрибут середньовічного вчителя [47, с. 16]. Як бачимо, у ті часи про гуманне або хоча б толерантне ставлення до учнів не йшлося.

Загалом навчання майбутніх риторів сприяло розвитку освіти, але його вузькорелігійне спрямування зводило все нанівець, оскільки згодом учні не могли застосовувати набуті знання, вміння і навички в інших галузях. Навчання відбувалося виключно латиною з використанням таких методів: повторення за вчителем, самостійне читання, письмо, вивчення 150 псалмів і молитов латиною, церковний спів тощо. Книжки були рукописними, що дуже ускладнювало навчання, адже, по-перше, їх було замало, а по-друге, почерки переписувачів були різними, іноді не надто розбірливими. Дітям давали забагато зайвої інформації, передбаченої базовою освітою, не готуючи їх до розв’язання практичних завдань, що знадобилося б їм у житті. У школах не було ні певних термінів навчання, ні поділу на ступені [47, с. 16–17];

е) освітньо-виховні практики для **жінок** знаменувалися відкриттям першого в Європі жіночого училища при Андріївському монастирі в Києві та монастирського училища в Полоцьку, де вчителювали здебільш кияни;

ж) з XIII–XV століть завдяки зусиллям батьків і міської влади почали створюватися **цехові** (для дітей ремісників) та **гільдійські** (для дітей купців і торговців) школи, подібні до європейських, які згодом об’єднались у міські. Навчання в перших відбувалося рідною мовою, у міських – ще й латиною. Крім навичок читання, письма і лічби, учні набували ще й професійних знань [47, с. 17]. Освіта та виховання для кожного з цих прошарків, як і в інших народів, почала набувати специфічних рис з огляду на певні ідеали та систему цінностей. Так, діти номадичної знаті, зокрема, мали готуватися до керівництва життям громади, служителів культури – до набуття священних знань, седентари – до трудової діяльності [47, с. 15–18];

з) **виховні практики** в сім'ях номадичної верхівки, на відміну від седентарів, як наголошує Олександр Джуринський, були спрямовані на подовження дитинства, внаслідок чого нащадки шляхетних і заможних родин пізніше розпочинали доросле життя. До того ж вплив на сам процес і практики виховання з боку батьків та вихователів був мінімальним, що сприяло **самовихованню** дитини. Також досить розповсюдженими були практики спрямування дітей номадичної еліти до притулків до досягнення ними певного віку. По-перше, там вони мали «загартуватися» під дією практик «варіювання меж людини», а по-друге, сама номадична еліта відверто не переймалася вихованням своїх нащадків, адже часто їй або було шкода гаяти на це час, або просто його бракувало. Тому сам процес здобуття освіти був зведений до мінімуму: надавалися тільки такі знання, які могли знадобитись у подальшому житті та практичній діяльності [19, с. 4–5].

Отже, освіта і виховання учнів (студентів) за часів Київської Русі були інноваційними та відрізнялися досить високим рівнем. Переведення шкіл зі сфери впливу держави під керівництво церкви було зумовлене нав'язаними соціуму XIII–XIV століть уявленнями, згідно з якими філософська мудрість не дає пізнати Бога, а сподівання на розум губить віру. Але попри це докласична галузь освіти та виховання на українських теренах була досить розвиненою, оскільки державотвірні процеси в Київській Русі постійно потребували освічених кадрів і тогочасна еліта робила все можливе для того, щоб готувати їх.

Про тодішній рівень освіти свідчить хоча б те, що самі українські правителі були високоосвіченими, а києворуські навчальні заклади здобули заслужену славу завдяки своїм прогресивним методам і вагомим результатам навчання, адже до них вступали навіть королівські нащадки з інших держав. Збільшення тривалості дитинства, мінімізація впливу на виховання батьків, вихователів і вчителів сприяли **самовихованню** та **загартуванню** дітей, а також обмеженню отримуваних ними знань тим, що могло їм знадобитись у подальшому житті та практичній діяльності.

Акцент робився не стільки на засвоєнні сукупності знань, скільки на

морально-релігійному вихованні, а також на духовному самовдосконаленні докласичної людини. Як бачимо, у докласичний період розвитку освіта і виховання значною мірою збігалися з моральною освітою. Християнські моральні принципи не лише визначали стосунки між людьми, а й програмували взаємодію між людиною і природою.

Друга половина XVI – середина XVII століття позначені бурхливим розвитком ремесел і торгівлі, посиленням ролі міст як економічних і культурних осередків, зростанням національної самосвідомості, антифеодальною і національно-визвольною боротьбою. Завдяки цим процесам починає формуватися самобутня українська народність, утверджується специфічна система виховання, проте водночас змінюється й сама докласична освітня парадигма;

л) практики впровадження нової освітньої парадигми за польським взірцем. Цьому безпосередньо сприяло те, що католицькі можновладці привласнили право призначати на посади православних єпископів та архімандритів. Оскільки освіта безпосередньо залежала від церковної влади, вона теж зазнала значного удару з боку польської влади та була поставлена в нерівні умови з освітою в польських навчальних закладах, більш доступною, вигідною і престижною. Це призвело до того, що діти української еліти почали вступати до польських університетів, де отримували здебільш *антиукраїнську освіту та виховання*. У списках іноземних студентів, як зазначає Михайло Левківський, із XIV століття можна знайти осіб, які за національною належністю ідентифікувались як «RUTENUS, ROXOLANUS, RUSSICUS» [48, с. 87–88]. Так поглиблювалася криза традиційної та інноваційної освітніх парадигм докласичного періоду;

м) практики збереження культурної самобутності. Натомість українське селянство і незаможне міщанство міцно трималися своєї віри як запоруки *збереження культурної самобутності та національної свідомості*. Тоді в Україні були відсутні осередки національної середньої та вищої освіти. Відрив української еліти від основної маси населення і виродження, примітивізація православного духівництва гальмували розвиток української культури, освіти та

виховання, проте водночас жорстке колоніальне гноблення сприяло піднесенню національної свідомості українців;

н) практики відродження національної свідомості. *Національне відродження* на українських теренах почалося з організації міських братств, які створювалися православними міщанами та шляхтою, духівництвом і козацтвом. Вони ставили за мету піднесення громадянської свідомості, здобуття й оборону прав народу, добре розуміючи, що найкраще цьому сприятиме національна українська освіта та виховання. Так започатковується створення шкіл, друкарень, шпиталів тощо, а духовність, просвіта і моральність стають надійною запорукою *формування ментальності української нації з її самобутньою рисою – кордологізмом* (милосердя, миролюбність, взаємодопомога, працелюбність, старанність, лагідність, поміркованість, терплячість, стриманість тощо).

Висновки. Таким чином, у зазначений період відносну свободу вченого, філософа й учителя (викладача) було обмежено тогочасною традицією. Прийняття християнства сприяло залученню до України надбань передвагантів (циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів, мінезингерів) і вагантів із Заходу. Це своєю чергою сприяло «породженню матрицею» докласичного мислення певних знань, що забезпечували генерацію наукових інновацій в Україні у «школах книжного вчення», «школах грамоти», школах майстрів грамоти та ремісничих училищах. Хоча кожен із зазначених навчальних закладів мав конкретне цільове призначення, їх об'єднувало чітко визначене релігійне спрямування освіти.

Незважаючи на те, що освіта в Україні становила собою єдиний процес, освітньо-виховні практики для номадів і седентарів відрізнялися. Традиційні освітньо-виховні практики для седентарів передбачали, з одного боку, формування і реалізацію концепції правильної поведінки людини та способу її життя (виховні завдання), з іншого – заучування текстів Святого Письма, вміння читати, писати та рахувати (освітні завдання). Розвиток інноваційних освітньо-виховних практик для номадів (панівна верхівка, духівництво, купці) був спонукуваний необхідністю здійснювати зовнішню та внутрішню дипломатичну

діяльність. Недо- та понадвиробництво еліти стимулювали розвиток мобільності, а також переорієнтацію поглядів панівної верстви із седентарних позицій на номадичні.

Отже, можна впевнено стверджувати, що номади не просто були освіченими, а мали навчатися впродовж усього життя, щоб спершу посісти певні позиції, а згодом їх утримати та зміцнити. Простежувалася тенденція до створення елітарних сімейних кланів у річищі **практик створення неоплемен**. До кінця XVII століття українські терени підпали під владу Російської та Австрійської імперій, які у Східній Галичині провадили політику з онімечення й колонізації, на Буковині – онімечення й румунізації, на Закарпатті – мадяризації, на інших територіях – обрусіння українців.

Висновки до другого розділу

Розглянувши суспільні процеси у країнах Західної Європи та в Україні, ми дійшли висновку, що на Заході відбувалася переважно примусова номадизація, а в Україні – седентаризація.

Передумовами розвитку номадичних і седентарних практик на теренах Західної Європи стала ціла низка чинників. Констатовано, що трансформація європейського політичного простору внаслідок війн і хрестових походів та початок великих географічних відкриттів (IV–XVII століття) сприяли поступовому входженню європейських держав у добу колоніалізму й імперіалізму, головним чином, завдяки примусовим та непримусовим номадичним і седентарним практикам. Відбувалося незнане доти переміщення людей, змішування і нищення культур, освоєння і розвиток невідомих територій тощо. Виокремлено трансформаційні чинники, які живили розвиток тогочасного соціуму: економічні – жадоба збагачення; політичні – поширення впливу на відкриті та захоплені території; соціальні – утиски місцевого населення здебільше шляхом номадизації (зганяння з обжитих територій) з подальшою седентаризацією (в містах, на узбережжях тощо). Констатовано, що номадичні

практики, сприятливі для розвитку державотвірних процесів, за наявності вільних земель і певного способу виробництва були притаманні й іншим країнам, наприклад, Україні, Росії, СРСР тощо; висвітлено позитивні та негативні наслідки цих процесів. Зауважено, що у свідомості людей архетип землі почав розглядатися в аграрно-виробничому, соціально-історичному і культурно-духовному аспектах.

Так формувалися **практики переважно насильницької номадизації** західноєвропейських країн, які потребували нових кадрів, озброєних певними знаннями. У цьому контексті на перший план виходили індивідуальні **освітньо-виховні практики** передвагантів, вагантів, седентарів і номадів. Щодо **габітуальних практик** для номадів, то передваганти, які змогли седентаризуватися, мали можливість створювати сім'ї, а всі інші – ні. Ваганти ж узагалі не створювали сімей. Практикувалося **«варіювання меж» людини**, а саме **їх звуження**, шляхом раннього дорослішання, зумовленого залученням дітей до трудової діяльності, що своєю чергою призводило до **«розширення меж» людини** завдяки розвитку фізичних властивостей тіла. До цього потрібно додати й надання пріоритету щодо впровадження **практик нагляду та контролю**. Натомість затиснені в лещата українці завжди намагалися вивільнитись, у будь-який спосіб «вийти за межі», що й породило цілу плеяду визнаних світом українських вагантів-номадів (про це йтиметься далі).

Зазначені чинники зумовили зародження, а згодом – становлення відповідної **номадичної та седентарної індивідуальної свідомості** (на підставі «архетипів»), **світогляду**, відповідних ціннісних систем і моральних настанов, моделей комунікації та ідентифікації, тобто заклали підвалини самобутніх рис **української ментальності**. Відбувалося впровадження двох практик – здебільш примусової номадизації західноєвропейського населення та седентаризації українського. Зазначені практики не влаштовували нікого: номади прагнули, в основному, до осілості (седентаризації), а седентари – до кочівництва заради звільнення від поневолення і здобуття свободи (номадизму). Це сприяло творенню, відповідно, номадичної та седентарної свідомості, типів світогляду, цінностей, ідентифікації

тощо й зрештою української ментальності. Подальший перебіг цих процесів та їхні наслідки висвітлено в наступних розділах дисертації. Окреслені явища спричинили кризу в українській докласичній освітньо-виховній парадигмі, адже традиційні методи й техніки вже не задовольняли потреби прогресивної номадичної еліти щодо підготовки седентарного простолюду до життя з упровадженням номадичних практик «варіювання меж» людини. Зближення представників української номадичної еліти із Заходом увиразнило відмінність у ставленні до неї з боку польської, угорської, німецької, литовської, румунської та російської. Унаслідок цієї кризи докласична освітньо-виховна парадигма поступилася місцем класичній.

Результати дослідження ключових питань другого розділу висвітлено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс» [33], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [37], у статтях «Ваганти як атрибутивне явище культури номад» [29], «Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар» [30], «Вплив голіїв на розвиток освіти України XV–XVIII століття» [31], «Докласичний період розвитку науки: зміна освітніх парадигм» [32], «Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі» [34], «Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі» [35], «Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення» [36], «Циркумцелліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад» [38], «Formation of the national educational paradigm in the preclassical period of science» [81] та ін.

Список використаних джерел до другого розділу:

1. Агибалова Е. В., Донской Г. М. Всеобщая история. История Средних веков. 6 класс : учебник. Москва : Просвещение, 2019. 287 с.
2. Барабаш Ю. Я. Дух животворить... Читаємо Сквороду. Київ : Темпора, 2014. 478 с.
3. Барабаш Ю. Я. Вибрані студії: Скворода, Гоголь, Шевченко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 744 с.
4. Беляев С. А. Феномен бродяжничества: история, философия, психология. *Психологический журнал*. 2009. № 1. С. 10–13.
5. Бердяев Н. А. Судьба России. Москва : Эксмо, 2008. 324 с. (Серия : Русская классика).
6. Битикчи Э. Седентаризм – «научный» метод унижения кочевников. *ЦентрАзия*. URL : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1398701700>
7. Битикчи Э. Седентаризм в исследовании кочевников (на примере дебатов о кочевом государстве). URL : <http://www.gumilev-center.ru/sedentarizm-v-issledovanii-kochevnikov-na-primere-debatov-o-kochevom-gosudarstve>
8. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. І. Огієнка. Київ : Українське біблійне товариство, 2003. 1375 с.
9. Бэкон Р. Избранное / под ред. И. В. Лупандина. Москва : Изд-во Францисканцев, 2005. 480 с. (Серия : Францисканское наследие. Т. IV).
10. Ветхий Завет. Книга премудрости Иисуса, сына Сирахова, гл. 30. URL : <http://www.vrau.net/bible/sir30/>
11. Винокурова М. В. Мир английского манора (на материалах земельных описей графств Ланкашир и Уилтшир второй половины XVI – первой трети XVII вв.). Москва : Наука, 2004. 493 с.
12. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2 кн. Львів : Світ, 1994. Кн. 2. 555 с.

13. Галенко О. Яничари. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 744–784.
14. Гаспаров М. Л. Поэзия вагантов. *Избр. труды : в 3 т.* Т. I : О поэтах. Москва : Языки русской культуры, 1997. С. 343–399.
15. Гоголь М. В. Вій / пер. Антін Харченко. URL : <http://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=14>.
16. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. Москва : Айрис-пресс, 2008. 384 с. (Серия : «Библиотека истории и культуры»).
17. Давній український гумор і сатира / упор. текстів, вступ. ст. і примітки Л. Є. Махновця. Київ : Держлітвидав, 1959. 493 с.
18. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского ; науч. ред. В. Ю. Кузнецов. Екатеринбург : У-Фактория ; Москва : Астрель, 2010. 895 с.
19. Джуринский А. Н. История зарубежной педагогики : учеб. пособие для вузов. Москва : Издат. дом «ФОРУМ», ИНФРА-М, 1998. 272 с. (Высшее образование).
20. Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья / отв. ред. чл.-корр. АН СССР В. И. Рутенбург. Москва : Наука, 1987. 345 с. (Научное наследие).
21. Домострой / подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесов, В. В. Рождественская. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 400 с. (Серия : «Литературные памятники»).
22. Єфименко П. С. Зразки викривальної сатири в Малоросії. *Матеріали до вивчення історії української літератури : у 5 т.* / упоряд. І. П. Скрипник, П. М. Сіренко. Київ : Рад. школа, 1959. Т. 1. С. 173–207.
23. З лірики вагантів. *Тема*. 1998. № 2. С. 3–17.
24. Исаев К. Уникальность феномена номадизма. *Слово Кыргызстана : общенациональная газета*. 12 февраля 2016. URL : <http://slovo.kg/?p=54056>.

25. История Японии. Т. I. С древнейших времён по 1868 г. / отв. ред. А. Е. Жуков. Москва : Ин-т востоковедения РАН, 1998. 659 с.
26. Каптерев П. Ф. Избр. пед. соч. / под ред. А. М. Арсеньева ; сост. П. А. Лебедев. Москва : Педагогика, 1982. 703 с. (Серия : «Педагогическая библиотека»).
27. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Прозові твори. *Зібр. тв. : у 7 т.* Київ : Наук. думка, 1980. Т. 4. 545 с.
28. Ключевский В. О. Два воспитания. *Сочинения : в 9 т.* Т. 9 : Материалы разных лет. Статьи по русской культуре / под ред. В. Л. Янина ; послесл. и коммент. Р. А. Киреевой. Москва : Мысль, 1990. С. 5–28.
29. Книш І. В. Ваганти як атрибутивне явище культури номад. *Problems of the development of modern science: theory and practice* : collection of scientific articles. Madrid, Spain : Cartero Publishing House, 2018. P. 197–203.
30. Книш І. В. Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар. *Perspective directions of development of philology, linguistics and communication science* : collective monograph. Nelson, New Zealand : Aotearoa publishing, 2018. P. 55–71.
31. Книш І. В. Вплив голіів на розвиток освіти України XV–XVIII століття. *Практична філософія*. 2018. № 4 (70). С. 82–87.
32. Книш І. В. Докласичний період розвитку науки: зміна освітніх парадигм. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2016. Вип. 11. С. 137–147.
33. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.
34. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education* : collection of scientific articles. Nürnberg, Deutschland : Verlag SWG imex GmbH, 2017. P. 379–383.
35. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society* : collection of scientific articles. Roma, Italy, 2017. P. 370–375.

36. Книш І. В. Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення. *Схід*. 2017. № 6 (152). С. 98–101.
37. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари : навч. монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 359 с.
38. Книш І. В. Циркумцелліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад. *Science and innovation : collection of scientific articles*. Montreal, Canada : Publishing house «BREEZE», 2018. P. 245–250.
39. Ковалинський В. Лицар ордена людинолюбців (М. А. Терещенко). *Вітчизна*. 1998. № 3/4. С. 51–54.
40. Ковальчук Н. Д. Архетипи української культури. *Totallogy–XXI (Постнекласичні дослідження)*. Вип. 7. Київ : ЦГО НАН України. С. 326–335.
41. Ковальчук Н. Д. Символічні структури етнокультурного процесу в Україні. Київ : Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2012. 260 с.
42. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения. *Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. Москва : Издат. фирма «Вост. лит.» РАН, 1995. 350 с.
43. Крадин Н. Н. Понятие «племя» в современной антропологии. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2015. № 2. С. 4–12.
44. Кримський С. Б. Архетипи української культури. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ : Фенікс, 1996. С. 91–112.
45. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 161 с.
46. Кутырёв В. А. Последнее целование. Человек как традиция. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 312 с. (Серия : «Тела мысли»).
47. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли) : учеб. пособие. Москва : Гардарики, 2005. 603 с.
48. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч. посібник. Вид. 3-тє, доп. Київ : Центр учб. літ., 2008. 190 с.

49. Лосский Н. О. Характер русского народа. Франкфурт : Посев, 1957. 152 с.
50. Лысенко Д. Героический подвиг. *Англия*. 08.04.2020. URL : <https://angliya.com/2020/04/08/karantin-derevnya-eyam-angliya/>
51. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1 : Процесс производства капитала / пер. И. И. Степанова-Скворцова. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1952. 795 с.
52. Махновець Л. Давній український гумор і сатира / упор. текстів, вступ. ст. і прим. Л. Є. Махновця. Київ : Держ. вид-во худож. літ., 1959. 493 с.
53. Мид М. Культура и мир детства : избр. произв. / пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; ред. пер. и коммент. В. И. Беликова ; сост., авт. послесл. и отв. ред. И. С. Кон. Москва : Наука, 1988. 430 с. (Серия «Этнографическая библиотека»).
54. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
55. Наумчик В., Савченко Е. А. Этика педагога : учеб.-метод. пособие. Минск, 1999. 216 с.
56. Нога Г. Звичаї тієї у давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII – XVIII ст.). Київ : Стилос, 2001. 187 с.
57. Нудьга Г. А. Українські пародії / упор., вступ. ст. та комент. Г. Г. Нудьги. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 93–98.
58. Нурланова К. Ш. Человек и мир. Казахская национальная идея. Алматы, 1994. 48 с.
59. Перцова В. Как самоизоляция во время чумы помогла Исааку Ньютону совершить научную революцию. *Forbes*. 17.03.2020. URL : <https://www.forbes.ru/forbeslife/395257-kak-samoizolyaciya-vo-vremya-velikoy-chumy-pomogla-isaaku-nyutonu-sovershit>
60. Писаренко Ю. «Прибічники Бахуса та Венери» (творчість мандрівних дяків та вагантів). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2000. № 3. С. 109–115.

61. Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод / подгот. текста Д. С. Лихачёва, пер. Д. С. Лихачёва и Б. А. Романова ; под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. [Изд. 1-е]. Москва–Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1950. 407 с. (Литературные памятники).
62. Попович М. Нариси історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
63. Почепцов Г. Фейки соцмедиа конструируют в наших головах динамично меняющийся текст. URL : <https://psyfactor.org/psyops/feyki-10.htm>
64. Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия вагантов / пер. Л. Гинзбурга и др. Москва : Худож. лит., 1974. 575 с. (Литературные памятники).
65. Пятакова Н. Мир вагантов. URL : <http://www.vaganti.narod.ru/mirvagantov.html>
66. Распопин В. Н. Лекции по истории зарубежной литературы : сборник. Москва : Рассвет, 2002–2004. 319 с.
67. Рене Ж. Козел отпущения / пер. с фр. Г. Дашевского ; предисл. А. Эткинды. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. 336 с.
68. Рене Ж. Насилие и священное / пер. с фр. Г. Дашевского. Москва : Новое литературное обозрение, 2000. 400 с. (Интеллектуальная история).
69. Руська Правда. Просторова редакція (За Троїцьким списком другої половини XV ст.). URL : <http://bibliograph.com.ua/rus/3-2.htm>
70. Сальникова Л. Как переживали изоляцию русские писатели и их герои. *Культура. РФ*. URL : <https://www.culture.ru/materials/255668/kak-perezhivali-izolyaciyu-russkie-pisатели-i-ikh-geroi>
71. Сацький П. В. Економічна система тюркських держав раннього середньовіччя як база державного устрою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 7, ч. 3. С. 67–71.
72. Сбруєва А. А., Рисіна М. Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах. Суми : СумДПУ, 2000. 208 с.

73. Секацкий А. Книга номада. URL : <http://readr.ru/aleksandr-sekackiy-kniga-nomada.html>
74. Семенюк Л. Традиції західноєвропейського вагантизму у творчості українських мандрівних дяків. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2008. Вип. 6 : Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті. Ч. 2. С. 251–260.
75. Сервантес С. М. де. Хитроумный идалго Дон Кихот Ламанческий / пер. «Дон Кихота» по изд. «Academia» 1929–1932 годов ; под ред. Б. А. Кржевского и А. А. Смирнова, посвящ. памяти проф. Д. К. Петрова ; изд. подгот. Н. И. Балашов, В. Е. Багно, А. Ю. Миролубова, С. И. Пискунова. Москва : Рос. акад. наук и изд-во «Наука», 2003. 720 с. (Серия : Литературные памятники).
76. Сковорода Г. С. Повн. зібр. тв. : у 2 т. Т. 1 / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1973. 532 с.
77. Сковорода Г. С. Повн. зібр. тв. : у 2 т. Т. 2 / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1973. 576 с.
78. Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. Москва : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1981. 168 с.
79. Список фобий. *Вестник психологии*. URL : <https://psychologyjournal.ru/stories/fobii/spisok-fobii/>
80. Срібняк І. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.). *Україна у Центрально-Східній Європі*. Київ : Ін-т історії НАНУ, 2010. Вип. 9/10. С. 26–41.
81. Сулейменов О. О. Собр. соч. : в 7 т. (8 кн.). Т. 3 : Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. Семипалатинск : Изд-во «Атамура», 2004. 530 с.
82. Сулейменов О. О. Философские проблемы культуры. *Собр. соч. : в 7 т. (8 кн.)*. Т. 5 : Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркского письма. Семипалатинск : Изд-во «Атамура», 2004. С. 241–263.

83. Тимочко Н. О. Економічна історія України : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2005. 204 с.
84. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія. Т. I–VI Д. Ч. Сомервелла. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
85. Токвиль А. де. Демократія в Америці / пер. с фр. В. П. Олейника, Е. П. Орловой, І. А. Малаховой, І. Э. Иванян, Б. Н. Ворожцова ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. Москва : Прогресс, 1992. 554 с.
86. Трубина Е. Г. Мобильность и седентаризм в социально-теоретическом дискурсе. *Известия Уральского федерального университета. Сер. 3. Общественные науки.* 2012. № 2 (103). С. 22–34.
87. Уваров П. Ю. Статус інтелектуала и умственного труда глазами современников: карьеры интеллектуалов. Спецкурс. *История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе.* Москва : Ин-т всеобщ. ист., 2000. С. 21–27. URL : <http://www.vaganti.narod.ru/researchers/uvarov.html>
88. Узакбайулы А. Мировоззренческие и концептуально-методологические основания интерпретации феномена номадизма. *Вопросы философии.* 2013. № 3. С. 39–48.
89. Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ століття : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1. 624 с.
90. Фондові лекції викладачів факультету іноземної філології : [навч. вид.] / за заг. ред. П. Л. Шулик, О. В. Кеби. Ч. І. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. 152 с.
91. Франко І. Я. До історії українського вертепу ХVІІІ ст. *Зібр. тв. : у 50 т.* Т. 36 : Літературно-критичні праці (1905–1906) / упор. та ком. О. О. Білявської, А. В. Горещького ; ред. М. Д. Бернштейн. Київ : Наук. думка, 1982. С. 170–375.
92. Франко І. Я. *Зібр. тв. : у 50 т.* Т. 40 : Літературно-критичні праці / упор. та ком. В. П. Колосової, В. І. Кречотня, М. В. Мишанича, М. М. Сулими ; ред. О. В. Мишанич. Київ : Наук. думка, 1983. 559 с.

93. Фуко М. Наглядати та карати: народження в'язниці / пер. з фр. Петро Таращук. Київ : Основи, 1998. 392 с.
94. Фурсов Андрей: видео, пресса, работы, форум, поиск. URL : <http://andreyfursov.ru>.
95. Шевченко Т. Кобзар. Повна ілюстрована збірка / С. Гальченко, І. Дзюба, Т. Андрущенко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. 720 с.
96. Шило Н. Ю. Мид (Mead) Маргарет. *Социология* : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Интерпрессервис ; Книжн. Дом, 2003. С. 557–558.
97. Эйдуc X. Т. История Японии с древнейших времен до наших дней : краткий очерк. Москва : Наука, Глав. ред. вост. лит., 1968. 223 с.
98. Яничари. *Українська мала енциклопедія* : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1967. Т. 8, кн. XVI : Літери Уш–Я. С. 2125–2126.
99. Ятченко В. Ф. Історія духовної культури українського етносу : навч. посібник. Київ : Міленіум, 2004. Ч. 1. Давня українська культура. 148 с.
100. Bechthum M. Beweggrunde und Bedeutung des Vagantentums in der lateinischen Kirche des Mitlelalters. Jena, 1941.
101. Brinkmann H. Goliarden. *Germanisch-romanische Monatsschrift*. 1924. No. 12. S. 118–123.
102. Burckhardt J. Die Kultur der Renaissance in Italien. Basel : Schweighauser, 1860. 576 s.
103. Carmina Burana: lateinische und deutsche Lieder einer Handschrift des XIII Jahrhunderts... herausg. von Johann Andreas Schmeller. German: Stuttgart, 1847. 600 s.
104. Colins J. G. L'économie Politique Source Des Révolutions Et Des Utopies Prétendues Socialistes. Paris : Nabu Press, 2012. Vol. 3. 450 p.
105. Dobiache-Rojdestvensky O. Les poesies des gollards. Paris, 1931. 196 p.

106. Fichtner E. G. The Etymology of «Goliard». *Neophilologus*. 1967. Vol. 51. No. 3. P. 230–237.
107. Ghellinck M. J. de. L'essor de la littérature latine au XII siècle. Paris : Bruxelles, 1946. 544 p.
108. Giesebrecht W. Die Vaganten oder Goliarden und ihre Lieder. *Allgemeine Monatsschrift für Wissenschaft und Literatur*. 1853. 381 s.
109. Goff J. Le. Les intellectuels au Moyen Age. Paris : Le Seuil, 1957. 191 p.
110. Grimm J. Kleinere Schriften. Bd. III. Berlin, 1866.
111. Grimm J. Gedichte des Mittelalters auf König Friedrich I. den Staufer und aus seiner sowie der nachstfolgenden Zeit. Berlin : Abhandlungen der Kgl. Akad. der Wissensch. zu Berlin, 1843.
112. Haskins C. H. The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge : Harvard University Press, 1927. 440 p.
113. Haureau J.-B. Notices et extraits de quelques MSS. de la Bibliothèque Nationale. 1880. T. XXIX/2. 404 p.
114. Knysh I. V. Formation of the national educational paradigm in the preclassical period of science. *Modern Science – Moderní věda*. Praha, Česká republika : Nemoros, 2016. № 4. P. 53–59.
115. Lorenz E. The essence of chaos. Seattle, USA : University of Washington Press, 1995. 236 p. URL : <https://epdf.pub/the-essence-of-chaos.html>
116. Martin J. E. Feudalism to Capitalism: Peasant and Landlord in English Agrarian Development. London : Palgrave Macmillan, 1983. 255 p. (Studies in Historical Sociology).
117. Meril E. du. Poésies populaires latines antérieures au douzième siècle, Paris : Brockhaus et Avenarius, 1843. 430 p.
118. Pare G., Brunet A., Tremblay P. La Renaissance du XII siècle: les écoles et l'enseignement. Paris : Vrin, 1933. 324 p.
119. Patrologia latina. Париж : Католическая типография Миня, XIV округ Парижа, 1844–1855. Т. 103. 1476 p.

120. *Patrologia latina*. Париж : Католическая типография Миня, XIV округ Парижа, 1844–1855. Т. 158. 1207 p.
121. *Patrologiae cursus completus: sive bibliotheca universalis, integra uniformis, commoda, oeconomica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad usque Innocentii III tempora floruerunt ...* [Series Latina, in qua prodeunt Patres, doctores scriptoresque Ecclesiae Latinae, a Tertulliano ad Innocentium III], Jacques-Paul Migne, 1865. 1086 p.
122. Simmel G. *Simmel on Culture : Selected Writings* / D. Frisby, M. Featherstone (Eds). London : Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications Ltd, 1997. 320 p.
123. Somers R. *Letters from the Highlands; or, The Famine of 1847*. London : Simpkin, Marshall, and Co. Edinburgh : Sutherland & Knox. Glasgow : J. R. Macnair, 1848. 214 p.
124. Süßmilch H. *Die lateinische Vagantenpoesie des 12 und 13. Jahrhunderts als Kulturerscheinung*. Leipzig : Teubner, 1917. 104 s.
125. *The Latin Poems Commonly Attributed to Walter Mapes* / Th. Wright (Ed). London, 1841. 371 p.
126. *The Political Songs of England, from the Reign of John to that of Edward II* / Th. Wright (Ed). London : Printed for the Camden Society, by J. B. Nichols and Son, 1839. 444 p.
127. Turner F. J. *The significance of sections in American history*. New York : Henry Holt and Company, 1932. 347 p.
128. Turner F. J. *The United States. 1830–1850. The nation and its sections*. New York : W. W. Norton & Company, 1965. 640 p.
129. Turner F. J. *The frontier in American history*. New York : Henry Holt and Company, 1921. 375 p.
130. Waddell H. *Poetry in the Dark Ages*. New York : Haskell House Pub Ltd, 1948. 48 p.
131. Waddell H. *The Wandering Scholars*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1989. 332 p.
132. Wakefield E. G. *England end America : A Comparison of the Social and Political State of Both Nations*. London : Richard Bentley, New Burlington Street, 1833. V. I. 361 p.

РОЗДІЛ 3

НОМАДИЧНІ ПРАКТИКИ КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Окреслений період розвитку України визначається в роботі як період Нового часу, тому доцільно розглянути особливості його перебігу в економічній, політичній, соціальній, культурній та освітньо-виховній царині за участю номадів і седентарів. Розпочнемо зі з'ясування витоків, наслідків і подібності вагантизму до номадизму на українських теренах.

Для України це була, на нашу думку, «доба зміни аграрної стадії розвитку індустріальною» (за Елвіном Тоффлером [98, с. 23–26]). Виробництво створювалося, розширювалося, модернізувалося дуже повільними темпами, потребуючи значних капіталовкладень та освічених кадрів; природні ресурси (корисні копалини) здебільш експортувалися до інших країн; земельні ресурси, що не потребували значних капіталовкладень, модернізації тощо, нещадно експлуатувалися; тривала розпочата за часів Київської Русі переважно насильницька седентаризація більшості населення (наприклад, кріпацтво, офіційно скасоване в 1861 році). Ці та інші численні чинники свідчать, що Україна відігравала роль сировинного додатка для інших країн, тобто впроваджені раніше номадичні практики здебільш примусової седентаризації українців удосконалювались, але набували інших форм, потребували нових методів, стратегій і тактик, що зумовлювало подальше становлення седентарного світогляду, цінностей, ідентифікації, а також кордологічності української нації.

Отже, саме в Україні в XV столітті склалися передумови для появи феномену національного вагантизму, що втілювався у діяльності українських номадів, типологічно близьких до західноєвропейських вагантів, але зі своїми специфічними особливостями й освітніми практиками (сполученої верхівки, козаків і седентарів). Якщо про діяльність західноєвропейських вагантів ідеться головню в їхніх працях, то про українських вагантів-номадів – у документальних і літературних джерелах.

3.1. Специфіка номадичних практик українських вагантів.

У XV–XVI століттях з’являються так звані мандрівні дяки та світські майстри грамоти, тобто ваганти (подібні, на нашу думку, до номадів). Їх поява пов’язана з тим, що на хуторах не було церков, а отже, і шкіл. Українські ваганти-номади, які навчались у західноєвропейських університетах, повертаючись на батьківщину, шукали можливість працевлаштуватись і зрештою взяли на себе велику культурницьку місію, організовуючи пересувні школи для простолюду.

У XVII–XVIII століттях феномен вагантизму на українських теренах пережив «друге народження» й отримав висвітлення у працях українських учених Юрія Барабаша [5, с. 86–100], Олександра Білецького, Михайла Возняка [9], Тетяни Кохановської та Михайла Назаренка [55], Василя Микитася [67], Василя Наріжного [69, с. 5–286], Миколи Пом’яловського [81], Ірини Приліпко [85], Анатолія Свидницького [89, с. 28–210], Миколи Сумцова [97, с. 1–20], Дмитра Яворницького [110] та ін. Доречно зауважити, що українські мандрівні дяки були не тільки носіями, а й творцями культури.

До беззаперечних здобутків українських вагантів-номадів можна віднести освітньо-виховну спадщину та культурницьку діяльність Миколи Гоголя (1809–1852) [11; 12], Григорія Сковороди (1722–1794) [91; 92], Тараса Шевченка (1814–1861) [104] та ін. Потрібно відразу зазначити, що їх розділяло майже століття, але ми вдалися до спроби зіставити життєві шляхи та діяльність Григорія Сковороди й Тараса Шевченка, виокремивши спільні та відмінні риси.

За часів навчання в Києво-Могилянській академії (1744–1750), яка завдяки впровадженню в навчальний процес ідей раннього Просвітництва за рівнем освіти не поступалася кращим університетам Західної Європи [38, с. 271–272, 278], Григорій Сковорода належав до «жебракуючої братії». Оскільки його сім’я не могла надати фінансової підтримки, він був змушений дбати про себе сам, приєднавшись до товариства мандрівних студентів і дяків. Згодом мандрівка стала способом його існування, маніфестацією відмови від гонитви за матеріальним благополуччям, «тихою місцинкою», де з людини вичавлюють

абсолютну покiрність як плату за добробут. Це цiна, яку вiн вiдмовився сплатити за викладацьку працю в Переяславському та Харкiвському колегiумах, життя при царському дворi тощо.

Тарас Шевченко був третьою дитиною в сiм'ї селян-крiпакiв Григорiя Шевченка i Катерини Бойко. З дитинства вiн допомагав батькам, чумакував, наймитував у дяка Петра Богорського, навчався малярства в диякона Єфрема, був козачком (слугою) при панському дворi Павла Енгельгардта.

Отже, i Григорiєвi Сковородi, i Тарасовi Шевченку змалку довелося самим заробляти собi на життя. Постiйнi перемiщення змушували їх вести номадичне життя в пошуках засобiв до iснування.

Григорiй Сковорода як фiлософ *створив власну модель життя*, подавши приклад мудрого вчителя. Вiн не схвалював традицiйну освiтньо-виховну систему, поширену в тогочасних навчальних закладах, постiйно перебуваючи в *номадологiчному пошуку нового*. Передусiм Григорiй Сковорода розмiрковував про те, як i чому вчитель має навчати молодь, щоб наставити її на шлях iстини та щастя, переймався питаннями впровадження нових методiв i технологiй, а також стосунками в системах «учитель – учитель», «учитель – учень (студент (спудей))», «учень (студент (спудей) – учень (студент (спудей))» та «батько (мати) – батько (мати)», «батько (мати) – дитина», «дитина – дитина».

За часiв, коли Григорiй Сковорода викладав поетику i «добронравiє» в Харкiвському колегiумi (1759–1768), його колегами були здебiльш кияни, якi вiдчутно оновили навчальний процес. Учнi поважали Григорiя Сковороду, тому що їхнi навчальнi досягнення вiн оцiнював диференцiйовано й об'єктивно. Як засвiдчує список учнiв «школи синтаксими» 1763 року, вiн давав їм промовистi оцiннi характеристики: «весьма остр», «остр», «звѣрок острой», «горзда понят», «очень понят», «весьма понят», «не понятен», «не годен», «не очень понят», «весьма не понятен», «туповат», «туп», «очень туп», «самая бестолковица» [67, с. 281–286], що перегукуються iз сучасною шкалою оцiнювання знань, умiнь i навичок школярiв та студентiв [41, с. 80-89].

На протипагу учнівському визнанню та любові чимало колег, насамперед учитель риторики Михайло Шванський, ректор Іван (Гринарх) Базилевич, єпископ Никодим Сребницький, недооцінювали Григорія Сковороду та відчували до нього неприязнь через інноваційну освітньо-виховну діяльність. Так, учень і біограф славетного українського філософа Михайло Ковалинський із цього приводу згадував: «Сковорода, маючи ґрунтовні й обширні знання в науках, ніж ті, які тоді були в училищах провінційних, написав роздуми про поезію і керівництво до мистецтва таким новим образом, що єпископу це вдалося дивним і несообразним попередньому старовинному звичаю. Єпископ наказав перемінити і викладати потодішньому звичайному образу вчень» [53, с. 441]. Проте Григорій Сковорода продовжував викладати поезику за власною програмою, зауважуючи, що вона слухна, адже натхненна природою цього різновиду мистецтва, і він цілком покладається на присуд знавців. На завершення поет додав латинську приказку: «Одне діло пастирський жезл, а інше – пастуша сопілка» («*Alia res sceptrum, alia plectrum*») [цит. за : 105, с. 170]. Розгніваний єпископ відповів: «Обманець не сяде в середині дому мого, і міцно не стане навпроти очей моїх неправдомовець» (Псал. 100 (101):7) [6, с. 675], і незабаром Григорій Сковорода «вигнан був з училища переяславського» [53, с. 441].

Навесні 1762 року Григорій Сковорода, на кілька тижнів прибувши до Харкова, почув від знайомого протоієрея Петра Ковалинського схвальні відгуки про його племінника Михайла. Він спеціально вирушив до Харківського колегіуму, щоб познайомитися з ним, і з 1 вересня 1762 року почав викладати в класі синтаксими, а також екстраординарний дворічний курс грецької мови. Навколо Григорія Сковороди відразу ж, подібно до неоплемені, згуртувалися шанувальники: Яків Правицький, Василь Білозерський, Микола Заводовський, Михайло Ковалинський зі своїм молодшим братом Григорієм, Яків Єнкевич та ін. Саме за дружбу з Михайлом Ковалинським Григорія Сковороду почали цькувати, і переслідування, яких він зазнав у колегіумі, вельми нагадують сучасні номадичні практики мобінгу (*знуцання*, від англ. *mob* – юрба).

Після смерті Йоасафа Миткевича на посаду білгородського й обоянського єпископа було призначено Порфирія Крайського, який не належав до кола прихильників філософа. Викладачі колегіуму влаштували пишну зустріч на честь прибуття владики до Харкова з інспекцією, проте Григорій Сковорода рішуче відмовився брати в ній участь. «Для шляхетної людини, – зауважив філософ, – ніщо не є таким тяжким, як пишній бенкет, особливо коли на ньому перші місця посідають дурномудрі» [92, с. 63]. Оскільки дійшло до звинувачень у ересі та моральній розбещеності, він припинив зустрічатися з Михайлом Ковалинським, перервав листування з ним і знайшов своє покликання в мандрах.

Тарас Шевченко теж подорожував Україною, зустрічаючись із видатними сучасниками. Такий спосіб життя, що нагадує стосунки між номадами у неоплеменах (щодо обміну досвідом, думками тощо), був цілком новим явищем. Мандруючи, цікавлячись життям українців і казахів, збираючи та вивчаючи фольклорні й етнографічні матеріали, малюючи жанрові сценки та історичні й архітектурні пам'ятки, закликаючи до боротьби за визволення українського народу тощо, Тарас Шевченко *витворив власну картину світу, дав моральні та ціннісні настанови*. За культурницько-просвітницьку діяльність його неодноразово заарештовували, намагаючись седентаризувати, закидали «написання віршів «малоросійською мовою», з якими могли посіятись і згодом укоренитися думки про вигадане блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ці часи й про можливість Україні існувати як окремій державі» [19].

Як бачимо, у Григорія Сковороди і Тараса Шевченка є *спільні номадичні риси*. Обом змалку доводилося заробляти собі на життя. Однак якщо Григорій Сковорода на освіту заробляв самотужки і навчався в Україні, то Тарас Шевченко завдяки фінансовій підтримці Павла Енгельгардта навчався у Петербурзі та Вільно. Обоє намагалися седентаризувати – Григорія Сковороду імператриця Катерина запрошувала до свого двору, а Тараса Шевченка кілька разів арештовували за його політичну діяльність.

Творчість Григорія Сковороди була присвячена освітній справі та викриттю суспільних вад, Тарас Шевченко пізнавав і відтворював реальний світ, збирав

фольклор та етнографічні матеріали, займався політичною діяльністю, зокрема беручи участь у Кирило-Мефодієвському товаристві, схожому на сучасне неоплем'я. Усвідомлення власної невідповідності світові, де панує матеріальне, змушувало Григорія Сковороду тікати від нього, натомість Тараса Шевченка арештовували впродовж усього життя, тобто *для Григорія Сковороди мандри стали вільним вибором* (у точці біфуркації), *а для Тараса Шевченка – вимушеним кроком*, що вповні відповідало їхньому самоусвідомленню та самореалізації. Тут ставали на заваді некомпетентні чиновники, які вже за тих часів застосовували номадичні практики, подібні до мобінгу, постійно нагадуючи їм про їхній соціальний стан та «непотрібність світові і часові», а також усіляко перешкоджаючи їхній інноваційній культурницькій, політичній (у випадку Тараса Шевченка), освітній і філософській (для Григорія Сковороди) діяльності.

Можна впевнено констатувати, що Григорій Сковорода і Тарас Шевченко *були людьми, які значно випередили свій час за способом життя і мислення*. Це засвідчив і Михайло Ковалинський, узагальнивши життєві пошуки та прагнення свого вчителя: «Не визначивши себе з жодним станом, поклав він твердо в серці своїм оздобити своє життя стриманістю, задоволенням малим, цнотливістю, лагідністю, трудолюбством, терпінням, благодушністю, простотою звичаїв, чистосердечністю та залишити всі шукання суєтні, всі турботи любостяжання, всі труднощі в осягненні зайвого. Таке самовідречення наближало його успішно до любомудрія (філософії)» [53, с. 465]. На наше переконання, цей вислів щонайповніше характеризує й Тараса Шевченка.

Дуже цікавою є думка Григорія Сковороди щодо необхідності об'єднання європейських учених заради створення своєрідного осередку – «Горньої республіки» [91, с. 47], в якій вони нарешті зможуть самореалізуватися. На жаль, за часів життя і Григорія Сковороди, і Тараса Шевченка, як і згодом, таких можливостей в Україні не було. Але із здобуттям незалежності ситуація почала радикально змінюватись (про що йтиметься далі).

Доцільно наголосити на ще одному факті з біографії Тараса Шевченка: він був кріпаком, який завдяки допомозі друзів, які зібрали гроші на викуп, зміг

розірвати невольницькі кайдани й стати на один шабель із представниками тодішньої інтелігенції. І це був не виняток, а закономірний наслідок протидії кріпацтву, на чому, зокрема, наголошує й Павло Сакулін : «... Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, кріпацька маса виділила зі свого середовища інтелігенцію... яка була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя... тому, що в самому кріпацькому народі була внутрішня потреба вирватися з п'їтьми й неволі» [88, с. 69–70, 101]. Пізніше цю тему було докладно висвітлено в працях Михайла Гаспарова [10, с. 358–359, 399], Леоніда Гройсмана [14], Миколи Євреїнова [20], Катерини Леткової-Султанової [60, с. 157–158], Миколи Негорева [71, с. 131–134; 72, с. 151–154; 73, с. 171–174; 74, с. 191–194; 75, с. 211–214] та інших дослідників.

Українські ваганти сприяли зародженню та розвитку народного музичного театру (кінець XVI ст.) – **вертепу** та виникненню нових форм світської вокальної музики (кант, сольна пісня з інструментальним супроводом тощо), що відображали переживання людини, її душевний стан. Основним жанром шкільного театру була **трагікомедія**. Між актами «трагедії» публіка розважалася, переглядаючи веселі **інтермедії**. Вертеп поширювали Україною студенти духовних шкіл, бурс, колегій та академій, які культивували бурлескно-травестійну поезію. Як зазначає Станіслав Бушак, «запозичуючи сюжети в народному середовищі, бурсаки надавали їм форми гумористичних віршів, які згодом знову повертались у народ, зазнаючи посутніх доповнень і видозмін» [7, с. 41]. Так лірники, кобзарі, каліки та просто мандрівники, торуючи биті українські шляхи, формували народну культуру в самому ж народі, середовищі, взорованому на традиції.

Розглянемо важливі процеси, які в цей період відбувалися в Україні, призводячи до седентаризації переважної більшості її населення.

- *Занепад Київської держави* після смерті Ярослава Мудрого (1054). Міжусобиці призвели до того, що політичний центр із Києва, що наприкінці XIII століття опинився під безпосередньою владою татар, було перенесено до Галицького князівства. Татари вороже ставилися до церкви та школи, тому

знищували ці заклади, а принагідно – й бібліотеки, які існували при них. Проте школа продовжувала своє існування, про що свідчить діяльність Печерського монастиря в Києві.

- *Включення українських земель (Поділля, Чернігово-Сіверщини, Переяславщини) впродовж XIV століття до складу Литовської держави та перетворення Галичини з II половини XIV століття на провінцію Польського королівства* [77, с. 521–522]. Як зазначає Степан Сірополко, Литовська держава, у складі якої українські терени перебували впродовж майже двох століть, істотно не вплинула на культурно-національне життя українців, оскільки тогочасна литовська культура стояла нижче за українську. Тамтешні можновладці підпадали під вплив більш освічених українців, а «українська мова ставала мовою діловодства, законодавства і судочинства» [90, с. 49].

- *Церковні непорозуміння української еліти та литовських князів на ґрунті боротьби за владу та сфери впливу. Протистояння православ'я і католицизму призвело до занепаду українського шкільництва. Відомо, що освітній процес відбувався, в основному, при церквах і монастирях, де знаходилися скрипторії та бібліотеки.*

- *Розвиток друкарської справи. Першу українську типографію було відкрито у Львові в середині XV століття (у 1460 році Степан Дропан подарував монастирю свою типографію). Однак офіційно вважається, що перша типографія почала діяти за ініціативи Івана Федорова. Водночас церква перешкоджала розвитку друкарської справи, тому що скрипторії з численними переписувачами книг втрачали свої позиції (понадвиробництво переписувачів), натомість затребуваними ставали професійні якості, пов'язані з перекладацькою діяльністю (недовиробництво перекладачів). До того ж, у цю добу переходу влади та важелів впливу від церкви до державних інституцій виникла потреба у створенні публічних бібліотек, а отже, книжки ставали дедалі доступнішими для широкого загалу. За влучним висловом Григорія Почепцова, друкарство зруйнувало церковну монополію на отримання інформації та набуття знань, ставши першим*

прикладом урізноманітнення та тиражування джерел інформації. Відразу змінилося все, що ґрунтувалося на інформаційній основі (релігія, наука, освіта, мистецтво тощо). «Світ пізнав розділення церков, об'єктивну науку, роман як літературний жанр, держави, побудовані за національною ознакою» [84]. Водночас суспільство продовжувало використовувати для продукування, поширення й отримання інформації лише фізичне середовище. Отже, друкарство створило той світ, у якому людство існувало до появи засобів масового інформування й інформаційно-комунікативних технологій [84].

Оскільки в Україні до 1576 року (відкриття Острозької академії) вищих навчальних закладів не було, заможні українці змушені були здобувати освіту в європейських університетах. Захоплення української еліти європейською, передусім польською, культурою було спонукане, з одного боку, привілеями шляхетського стану, з іншого – неможливістю довести свою станову приналежність до польської еліти. Поляки почали «витіснити за межі» представників української еліти з посад, які вони обіймали, заміщуючи їх своїми кривими, що зрештою призвело до диференціації в середовищі української еліти. Та ж її частина, якій пощастило втримати позиції перед обличчям польської експансії, почала культивувати презирливе ставлення до рідної мови, культури, віри та простолюду [90, с. 54].

Більшість же представників української еліти, які не мали достатньо коштів, влади й досвіду в дипломатичних справах та інтригах, почали швидко втрачати свої привілеї, права, посади, станову приналежність. Не вбачаючи перспектив і не маючи засобів для існування на теренах України, вони, залучаючи своїх селян-кріпаків (седентарів), почали переміщуватися на незайману територію – «Дике поле», тобто перетворилися на номадів. Осівши (седентаризувавшись) там, представники української еліти почали швидко збагачуватися. Цьому сприяли відносно вільні умови ведення господарства (необмеженість ресурсів і засобів існування, значне зниження або й відсутність певних податків, зменшення нагляду і покарань тощо). Проте, позбувшись польського гноблення, на теренах Дикого поля вони зіткнулися з іншою загрозою – татаро-монголами, тому

господарувати доводилося зі зброєю наготові. Усе зазначене незабаром спонукало українців-пересельців до об'єднання і створення козацької держави – Запорозької Січі.

Так вплив вагантів із Заходу і татаро-монголів з Півдня сприяв українському державотворенню.

Польський король Сигізмунд II Август, маючи на меті розкол козацтва, записав до реєстру 100 козаків, однак натомість Запорозька Січ здобула визнання інших держав, а козацтво зміцніло та згуртувалося, що вчергове нагадує створення неоплемен. До того ж козаки не тільки не зрадили інтереси народу, не зріклися національної культури, а й витворили власну – українське бароко, що постало на ґрунті суперечностей Середньовіччя та Відродження.

Середньовіччя, як зауважує Дмитро Чижевський, де панували спокій, статика і статуарність, не було «мертвим царством», у якому переважав консерватизм. Дехто в авторитетних джерелах (Священному Писанні, працях Отців Церкви, античних мислителів та ін.) дошукувався не старого як такого, а істини. «...легко було засудити “єресіарха”... Але і в тих, хто сліпо вірив в старе, і в тих, хто без страху шукав правди, не лякаючись розходження з загальноприйнятим, була віра в те, що існує повна гармонія між авторитетом та свободою, між традицією та творчістю, між особою та надособовими силами, тенденціями, законами...» [102, с. 363]. У цю духовну статичну дійсність мало ввійти нове утворення – Відродження.

Однією з рис людини цієї доби, на думку Дмитра Чижевського, була недовіра до авторитетів, традицій, тобто всього, що накладало на «пізнавальну свідомість» людини зовнішні пута, прагнуло обмежити її право на пізнання істини. Але піддаючи сумніву існування об'єктивної істини, людина не зневірилась у своїй здатності її пізнати. У цьому контексті розвивали свої ідеї про «непевність наук» Мішель Монтень, Корнелій Агріпа Нетесгаймський та ін. [102, с. 362].

Проте головною рисою Відродження, за міркуваннями Якоба Бургардта, стало не стільки «відкриття людини» (Кирило Туровський, ігумен Мойсей, Григорій Сковорода та ін.), а «виривання» її з цілісності матеріального та

духовного всесвіту, «відокремлення» від вищого світу / світів [112]. Так, на думку Дмитра Чижевського, якщо людині раннього Відродження «тяжіння» над нею зовнішніх авторитетів, приписів, вимог, традицій здавалося важким тягарем, то людині пізнього Відродження стало «ніяково» (що нагадує нам стан маргінальності) в ізоляції від вищих цінностей. «Саме в цю мить і зародилося бароко» [102, с. 362–363]. Завдяки процесу лімінальності людина доби Відродження змогла перейти до стану людини барокової. «Людина бароко не лише прагне нового, зміни, оригінальності, вона не має страху перед новим. Але поруч з цим людині бароко питома глибока пошана, повага до старовини, до традиції, в якій бароко вбачає та шукає вічне, неперехідне...» [102, с. 361].

Тогочасні мислителі шукали **сенс людського життя та виправдання людського існування** у таких практиках:

- **християнської праведності**, тобто слідування заповідям. Ці ідеї пронизують усі барокові твори;

- **оборони рідної віри**. З цього приводу Микола Костомаров зауважував, що потреба захищати власну віру породжувала в козаків «релігійну настроєність духа, внутрішнє благочестя, підлеглість життя набожному світогляду» [цит. за : 99, с. 47]. Невипадково деякі дослідники називають Запорозьку Січ «православним Афоном» [цит. за : 99, с. 47];

- **марності земного життя та його благ**, тому що саме по собі козацьке життя, подібно до життя номадів, – плинне, непередбачуване, мандрівне, сповнене пригод, – сприяло присутній трансформації системи цінностей: проголошенню нікчемності земних благ, знеціненню матеріального і світоглядного переорієнтуванню на духовне. Свого часу Дмитро Чижевський влучно зауважив, що козаки – герої «Чорної ради» [57] – висловлюються ледь не цитатами з трактату Томи Кемпійця: «Марнота – шукати зникоме багатство й покладати на нього надії» [цит. за : 99, с. 47];

- **кордологізму**, які ми висвітлювали у своїх розвідках [44; 45]. Наприклад, Тома Кемпієць у трактаті «De imitatione Christi» («Про наслідування Христа») [35]

трактував «серце» як основу людського життя. У цьому сенсі він нагадує Григорія Сковороду, в чийх творах слово «серце», за підрахунками Леоніда Ушкалова [99], згадується 1146 разів [94, с. 46];

- **характерництва** (від гр. *character* – відмінна риса). Козаки-характерники вміли «варіювати» свої можливості для того, щоб ворожити, чаклувати, передбачати, гіпнотизувати, лікувати, володіли номадичними практиками у формі технік, подібних до сучасної сугестії (від лат. *suggestio* – навіювання), лікантропії (від давньогр. *λύκος* – вовк + *ἄνθρωπος* – людина), мали надлюдські здібності та якості. До найвідоміших характерників належали Дмитро Байда-Вишневецький, Іван Богун, Остап Дашкевич, Самійло Кішка, Максим Кривоніс, Мамай, Северин Наливайко, Данило Нечай, Іван Підкова, Петро Сагайдачний, Іван Сірко та ін.

Отже, козаки – це номади, люди лицарського етосу, для яких багатство – ніщо, а свобода – все. Вони постійно прагнули всенсовнити та виправдати людське життя завдяки практикам, взорованим на християнську праведність, боронили рідну віру, проголошували марність земного життя та нікчемність його благ, зміцнюючи засади українського кордологізму.

Практики колонізації, впроваджені в Україні панівною верхівкою, спочатку нагадували подібні заходи в західноєвропейських країнах (так, фільваркове господарство й експорт збіжжя у Польщі забезпечували великі прибутки). Номадична еліта, намагаючись облаштуватися на теренах Дикого поля, заохочувала селян перспективою надшвидкого збагачення, пропонуючи їм захист, звільнення на певний час від податків або їх зменшення та залучаючи до нагляду за господарством факторів-євреїв. Невгамовна «лихоманка збагачення», поширювана серед седентарів, спричинила загострення відразу всіх соціальних проблем, і швидко стало очевидно, що практики феодальної колонізації створюють лише безлад, а отже, із самого початку приречені на провал.

Практики внутрішньої колонізації, поширені в Західній Європі, що ґрунтувалися на феодальному землеволодінні, передбачали обопільно вигідну взаємодію землевласників-номадів і селян-седентарів. Усі спроби налагодити такі стосунки в Україні виявилися марними, оскільки будь-які намагання

придбати / продати / подарувати / успадкувати тощо основний ресурс – землю – доводили неможливість повноцінного володіння нею, її використання й обробітку, адже ніхто вже не знав, де чия земля. Водночас саме українське суспільство в особі козаків виявило здатність до самоорганізації й упорядкування цього хаосу. Ретельно сплановані та по-господарськи впроваджені практики козацько-селянської колонізації й стали першим кроком на шляху державотворення, а також альтернативою пансько-феодалній колонізації.

Перші згадки про «кайсацьку орду» [82, с. 160], тобто козацтво, датовано кінцем XV століття. Сама структура козацької корпорації нагадувала практики міських ремісничих братств. До товариства кандидатів приймали тільки після своєрідної **ініціації**, яка тривала майже сім років і завершувалася зміною імені на переважно жартівливе прізвисько: «*Не-ридай-мене-мати*», «*Гнида*», «*Лутиніс*», «*Держихвіст-ністолям*», «*Непийтиво*» тощо [82, с. 165]. Такі «антиімена» асоціювалися з усвідомленням Низу (Військо Запорозьке Низове), до якого новачки щойно потрапили, на противагу «антисвіту», звідки вони вирвалися. Крім того, посвята в козаки нагадувала сміхове поховання. Якщо «вхід» був веселим, то «вихід» – просто жахливим (смерть на полі бою, стовпова, у кращому разі – чернецтво). Вражають і козацькі **практики «антиповедінки»**: байдужість до господарської діяльності, приватної власності, торгівля на кшталт «антиторгівлі» [82, с. 166], пияцтво і паління, жадібність до військової здобичі тощо.

Габітуальні практики забороняли присутність на Січі жінок. Повертатися ж додому козаки-ваганти не вважали за доцільне з огляду на те, що впродовж їхнього січового побутування діти зростали та дорослішали, згодом залишаючи сімейне гніздечко спорожнілим, дружини старішали та марнішали тощо.

Практики маргіналізації були пов'язані з тим, що Запорозька Січ перебувала на перетині кількох культур – Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства й Османської імперії. Кожна зі згаданих держав намагалася використати козацтво у власних інтересах, одночасно розколюючи його і сіючи безлад, тобто «рифлила соціальне середовище». Натомість козаки, застосовуючи практики його згладжування, виявляли стабільну здатність до самоорганізації.

Освітньо-виховні практики. Перший навчальний заклад на землях «вольностей Війська Запорозького Низового» [21, с. 628] постав у 1576 році. Тут, в основному, створювалися **церковно-парафіяльні, монастирські та січові школи.**

Церковно-парафіяльні школи існували при парафіяльних церквах, паланках по слободах, зимівниках і хуторах [13, с. 342] та були найбільш поширеними в початковій ланці освіти. Ці школи давали гарну, як на той час, освіту. Тут дітей навчали грамоті, співам і військовій справі («Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти та списом добре колоти» [58, с. 145–146 (цит. за : 90, с. 201; 110, с. 176)]).

Багато дітей опановували грамотою під керівництвом *мандрівних дяків*. Предметами навчання були латинська, старослов'янська й українська (руська) мови, письмо, лічба, читання граматики за «Букварем», «Часословом», «Псалтирем», «Октоїхом» українською мовою, Закон Божий, співи, поетика та риторика [68, с. 100–103].

Козаки відрізнялися високим рівнем культури, чому сприяла розвиненість номадичних освітньо-виховних практик. Наприклад, лубенський полковник Іван Кулябка у XVII столітті запропонував проєкт створення *козацьких шкіл*, згодом схвалений і рекомендований для застосування гетьманом: «Щоб такому прикладу слідувати і чекати за це підвищення від вищого уряду... похвали й нагород» [цит. за : 68, с. 102]. Представники козацької верхівки мали гарну освіту і володіли кількома іноземними мовами. Водночас державні управлінські структури та козацька старшина активно підтримували навчання українською мовою і чинили потужний спротив русифікації.

Уведення на території України загальноімперських феодално-кріпосницьких порядків призвело до остаточної ліквідації самоврядування, підпорядкування абсолютистській монархії та знищення Запорозької Січі. Однак її внесок у національну та світову культуру був надзвичайно великим. У творах козацьких митців, подібних до вагантів, оспівувалися патріотизм, боротьба з ворогами, козацьке життя і побутування, дружба між побратимами. Цікаво, що

теми туги за домівкою, сім'єю, дружиною і дітьми були відсутні, адже грошей для сім'ї козаки не збирали та додому не передавали, живучи одним днем. Козаки пиячили в шинках, причому часто пропивали набагато більше грошей, ніж мали. Життя вони закінчували не в рівчаку, як західноєвропейські ваганти, а в монастирях, якщо не гинули в бою, на стовпі або не помирали згодом від ран.

На відміну від докласичного, класичний період розвитку освіти і виховання позначився тим, що освітніми та виховними практиками почала цікавитися держава, поступово відтісняючи церкву. Освіта мала підпорядковуватися державним інтересам, освічені та практично зорієнтовані кадри готувалися вже для державної служби. Водночас учні не повинні були перетинати межі станів, до яких належали з народження, але і не мали залишатися неосвіченими, готуючись до майбутньої діяльності.

«Державність, професійність і становість» [26, с. 262] – ось засадничі риси освіти класичного періоду. Тут потрібно згадати і протистояння латинофільської, грекофільської та старообрядницько-начотницької освітньо-виховних парадигм, які, ворогуючи між собою **за владу при дворі**, зробили вагомий внесок у розвиток культури. Так відбувався **перехід освітньо-виховних практик з-під влади церкви під контроль держави**. Інноваційні номадичні практики для представників еліти в Україні зводилися до підготовки їх дітей до державної служби.

Повертаючись назад, необхідно констатувати, що XV століття було позначене боротьбою українського народу проти литовських та польських князів на ґрунті церковних непорозумінь, що, своєю чергою, призвело до занепаду українського шкільництва, адже відомо, що саме церкви та монастирі були осередками освіти, там само знаходились бібліотеки та скрипторії. Заможні українці віддавали перевагу європейській освіті, а їхнє захоплення польською культурою було спонукане привілеями шляхетського стану. Ці обставини, як зазначає Степан Сірополко, певною мірою пояснювали презирливе ставлення споляченої верхівки суспільства до рідної мови, віри, культури та простолюду [90, с. 54]. Отже, спочатку західноєвропейські традиції охопили Україну, а потім, у

XVII столітті, поширились і на Росію. Михайло Щербатов з цієї нагоди зазначав, що при московському дворі з'явилося «сотні дві людей» латинників, які знають «давню філософію» [108, с. 134] і яких «не можна б було зріти раніше» [108, с. 134]. Розглянемо номадичні практики, які використовувались у зазначений період, більш докладно.

Практики критичного переосмислення існуючих авторитетів і догм. Створена Симеоном Полоцьким, Сильвестром Медведєвим, Стефаном Яворським, Каріоном Істоминим, Петром Артем'євим, Яном Белобоцьким та іншими випускниками єзуїтських центрів Західної Європи і місцевих християнських колегій, які прийняли православ'я, **латинофільська освітньо-виховна парадигма** взорувалася на західноєвропейську освіту. Ці діячі займалися як організацією нових навчальних закладів, так і перекладом з інших мов та виданням навчальних книг, що сприяло збагаченню не тільки вітчизняної, а й світової освітньої думки. Водночас не можна не помітити, що їхній інтелектуальний ресурс був спрямований на *критичне сприйняття авторитетів і догм, переосмислення буттєвосповідальної традиції російського православ'я й усталених розумових практик*. Тільки залучення свіжих інтелектуальних сил дозволило розірвати коло, яким упродовж кількох століть жорстко оперізувалися російські уми. Школи латинників були не вузькопрофесійними, а всестановими та загальноосвітніми, й у них навчалися діти номадичної еліти, головно священнослужителів і української шляхти [24, с. 92–95].

Залучення номадичних практик низової ідеології, автаркії, аскези, космополітизму, природовідповідності, свободи слова, естетичної адаптації тощо. Необхідно наголосити, що «європеїзації» передувала, як зазначає Євген Івахненко, праця двох поколінь «грекофілів». Ми вважаємо, що цьому сприяли також і наведені практики софістів, Сократа, Еврипіда, нофів, метеків, рапсодів, кініків, орфіків, стоїків та ін., чий світогляд за часів кризи античного грецького полісу «випадав зі зручної схеми, у якій не було місця для ідеології безправних та пригноблених мас» [70, с. 5].

Усе це збагатило світоглядні практики такими питаннями, як-от: свобода уявна й істинна, зовнішня та внутрішня, моральна автономія й відповідальність особистості, історичний детермінізм і свобода вибору (в точці біфуркації), культура та природа, людина і природа, кордони самообмеження, підпорядкування людини обов'язку, критика і переоцінка конвенціональних цінностей, зовнішніх благ, моральний ідеал, життя як діяння тощо.

Практики «перекарбування цінностей». Усі ці течії об'єднує те, що вони (поки що) не створили теорію радикальної зміни соціуму, пропонуючи лише *практики «перекарбування цінностей»* (*paracharattein to nomisma*) для низів і верхів тогочасного суспільства. Здобутки грецької культури взяли за основу, розвинули, збагатили та доповнили новими видами діяльності представники Середньовіччя.

Практики «втечі» від зовнішнього світу у світ внутрішній – «внутрішня еміграція». У добу Середньовіччя представники панівної верстви намагалися розробити та впровадити практики нелюдської експлуатації населення. Її жертви намагались, як зазначав Фрідріх Енгельс, *«тікати від зовнішнього світу у світ внутрішній»* [64, с. 313; 109, с. 306–314], у різноманітних релігійних містеріях намагалися знайти гарантоване майбутнє та спасіння душі. Подібні практики «втечі» існують і зараз: одні люди намагаються втекти від реальності у внутрішній світ, «замкнутись» у ньому, інші шукають притулку у віртуальному середовищі, про що йтиметься у четвертому та шостому розділах. Об'єктивні та суб'єктивні причини того, що душа людина, змушеної фізично перебувати в одному місці, «тікаючи» від зовнішнього світу, «замикається» у внутрішньому, не змінилися – змін зазнали лише простір / середовище та час: незгода з політикою, ідеологією, діями владних структур різного рівня; брак можливостей для самореалізації; застосування практик «звуження меж людини» та її намагання «розширитися» та «вийти за межі».

Завдяки номадичним практикам, упроваджуваним панівною верхівкою, почала значно зростати чисельність волоцюг. Але ставлення до них у Середні віки, як зазначає Олексій Шляков, було дещо іншим, ніж за доби Античності,

амбівалентним (від лат. *ambo* – обидва, *valere* – володіти, діяти). Прагнення людської душі долучитися до Бога перетворив світ лише на тимчасовий притулок, де перебуває тіло людини. Свобода поступово перетворилася на покарання, прирікаючи людину на одвічні блукання [107, с. 15–17].

Західноєвропейські держави були змушені офіційно легалізувати інститут жебрацтва / бродяжництва / пауперизму, що поступово формував певний спосіб життя. В одних випадках із цим явищем, забороненим законодавчо, всіляко боролися, вдаючись до превентивних заходів проти злодіїв, розбійників, повій, волоцюг, юродивих, прокажених, жебраків тощо, в інших – вони підпадали під захист законів.

Так, «Указ про робітників» («Ordinance of Labourers»), виданий королем Едуардом III у 1349 році з метою подолання наслідків епідемії чуми 1348–1350 років, зобов'язував працювати всіх працездатних. «Кембриджський устав» («Statute of Cambridge») 1388 року встановлював межі переміщення жебраків. Упродовж XVI–XX століть діяв «Закон про бідних» («English Poor Laws»), спрямований на боротьбу із жебраками та волоцюгами. Згідно з Кримінальним кодексом Німеччини (§ 361 des Strafgesetzbuches von 1871), волоцюг примусово відправляли у робітні [111]. Подібні положення містив і «Звід законів про робітників» («Statute of Labourers») тощо. У Російській імперії з часів правління Івана Грозного (1530–1584) до волоцюг ставилися амбівалентно, з одного боку, плекаючи їхню «святість», з іншого – засуджуючи їхній спосіб життя.

Отже, номади, які перебували на нижчому шаблі середньовічної соціальної піраміди, з одного боку, наділялись ореолом праведності, богообраності та шанувались, а з іншого – відторгалися суспільством як «чужі». Седентари, керовані інстинктом самозбереження, їх боялися, тримали на відстані, зневажали, принижували, виганяли, калічили й убивали.

Зазначимо, що з усього різноманіття релігійних течій та напрямів, на думку Василя Соколова, виокремлювалося християнство, тому що лише воно:

- мало міжнаціональний характер;

- було релігією абстрактної людини – своєїрідної **ідентифікації**, сприятливої для багатьох вірян;
- являло собою монотеїстичну релігію, що ґрунтувалася на ідеях гріховності, спокутування, спасіння;
- виходило з демократичних засад усезагальної рівності (перші добровільні християнські общини створювалися на тих самих засадах, що й сучасні **неоплемена**, і лише згодом у них почалося диференціювання) [95, с. 7, 17];
- було пов'язане як із пригнобленими низами тогочасного соціуму, далекими від античної культури й науки, так і з панівною верхівкою – носіями та продовжувачами античних традицій, з одного боку, «мудрості», з іншого (в очах простолюду) – аморальності [95, с. 14] тощо.

Християнство використовувало і пропагувало такі **кордологічні практики**, як терпимість, покора, непотівлення злу, прощення, всезагальна любов тощо, що ґрунтувалися на визнанні та прийнятті як власної гріховності, так і зіпсованості інших людей. До цього можна додати, що Халкідонський собор 451 року остаточно затвердив християнство як державну релігію візантійської (східної) та римської (західної) імперій.

Отже, «європеїзації» сприяли практики грецької, а згодом і середньовічної культури, освіти, філософії та науки, що їх взяли за основу, розвинули, збагатили та доповнили грекофіли.

Повертаючись до реалій України, зазначимо, що представники грекофільського напрямку культивували, спираючись на античні надбання, ренесансне розуміння слова не тільки як «свободи слова», а й як «знання» і «чесноти», проголошували, нехай і неявно, принцип десакралізації влади. Одночасно **грекофільська освітньо-виховна парадигма** була орієнтована, в основному, на візантійсько-російську традицію. У молодшому класі Друкарської школи (1681), заснованої ієромонахом Тимофієм, навчалися за абеткою 50 учнів, у старшому – за Псалтирем 10. Поступово чисельність учнів (студентів) школи збільшувалася, розширювалася її програма: вивчали вже не тільки слов'янську мову, а й грецьку. Поступово заклад об'єднав дві ланки: початкову школу й

училище для підготовки **перекладачів** Друкарської школи, адже держава і церква потребували не переписувачів книг, а перекладачів. Брати Іоаникій і Софроній Ліхуди дозволили викладати всі вільні науки грецькою і латинською мовами. Так, грецької навчав Каріон Істомін, учитель царевича Петра Олексійовича й автор численних підручників. Прикметно, що у XVII столітті межі між середніми та вищими школами були досить розмиті, й усе залежало від рівня освіченості вчителів (викладачів) і мети навчального закладу [24, с. 95–97].

Уявлення «латинників» про саму Росію, а також про те, яка діяльність у ній буде найбільш доцільною, розкриваються у «Записці» Юрія Крижанича. Він припускав, що Московській державі не потрібно починати з боротьби зі схизмою та єрессю, у яких росіяни впали «по простоте душевній», а починати потрібно з розповсюдження знання. «Умовляти їх до чеснот, до наук та мистецтву, завдяки введенню яких було б вже більш легкою справою вказувати їм на оману і обман» [18, с. 117].

Про це мова йде і у праці «O jedności Kościoła Bożego» польського освітянина, проповідника і полеміста Петра Скарги, який переконував, що на Русі не може бути жодної освіти та культури, тому що за орган культури взято слов'янську мову: «Сильно надули греки тебе, народе руський, що, даючи тобі свою віру, не дали тобі своєї мови, а казали вдоволитися слов'янською, аби ти ніколи не міг прийти до правдивого розуміння й науки. Бо тільки дві є мови, котрими розповсюджена і закріплена по всім світі віра свята, і без них ніхто не може опанувати ніякої науки, а особливо духовної – мови грецька і латинська. Не тільки через те, що інші мови тягом змінюються і не задержують одного постійного порядку в людським уживанні, а ті дві мови завжди однакові і ніколи не міняються, але також і тому, що тільки в тих двох мовах держиться вся наука, а перекласти їх добре на інші мови не можна. Ще не було на світі, ані не буде ніякої академії, ані колегії, де богословіє, філософія й інші свободні науки викладалися і могли відповідно розумітися на інших мовах. Зі слов'янським язиком ніхто не може бути ученим. І вже його тепер ніхто не розуміє добре, бо нема на світі такого народу, який би говорив ним так, як пишеться в книжках, а

своїх правил, граматик і словарів для науки він не має і не може мати. І тому попи ваші мусять удаватися до польського за толкованням, коли хочуть щось зрозуміти в слов'янськiм» [цит. за : 15, с. 70–71], які засвідчують, що прибічники грекофільського напрямку вже до початку конфронтації мали неабияку перевагу над «латинянами» [18, с. 117 (цит. за : 15, с. 70–71)].

Як бачимо, номади у II половині XVIII століття вже не вдовольнялися латинськими школами й почали створювати пансіони, запрошуючи викладати в них переважно чужинців із Російської імперії. Так було відкрито пансіони в Харкові, Глухові та інших містах. У них викладали французьку та російську мови, історію, географію й арифметику, навчали малюванню, міфології, добрим звичаям та ін. [90, с. 199]. Отже, пересвідчуємося, що українських номадів уже вчили живим мовам та добрим звичаям, що стало прогресивним та інноваційним явищем, на відміну від західноєвропейських практик. Починалася нова доба русифікаторської політики Росії, яка з перервами тривала до 1917 року, а потім за радянських часів до 1991 року – часу відновлення Україною незалежності.

Києво-Могилянська колегія, яка згодом перетворилася на академію, за змістом навчання і рівнем викладання відповідала вимогам до **європейської вищої освіти**. Тут викладалися «сім вільних мистецтв», майже всі латиною, але й слов'яно-руська, грецька, польська, німецька, французька і старосврейська мови та інші дисципліни. Студенти вивчали літературу, історію, географію, математику, медицину, філософію тощо. На відміну від європейських університетів, у Київській академії були відсутні факультети та не застосовувалися схоластичні методи навчання; студентам не присуджувалися вчені ступені, не робився акцент на викладання богословських дисциплін тощо [90, с. 118–153].

Академія була світським навчальним закладом, до якого приймали учнів незалежно від станової та національної приналежності й віку. Про це йдеться у документі під назвою «30 мая 1737 г. Доношеніє Кієвскаго архієпископа Рафаїла Заборовскаго Св. Синоду, съ представленіємъ именныхъ вѣдомостейъ объ

учителяхъ и всѣхъ ученикахъ Кіевской Академіи за 1736⁶/₇ учебный годъ»: «... по давнымъ обыкновениямъ, по которымъ учащіеся въ школахъ теперь и испрежде разныхъ званій люде свободны въ училища приходятъ, и посколко кто желяеть, учаться, и паки свободно куда похощеть, въ какое кто званіе и отлучаются» [1, с. 36]; а також у першому пункті інструкції, складеної Рафаїлом Заборовським: «Сообразно монаршему повелѣнію, въ Академію для пріобрѣтенія познаній принимается каждый, откуда бы кто ни прібыль, свободный человѣкъ всякаго состоянія и званія, только бы исповѣдываль восточную христіанскую вѣру и былъ способенъ къ ученію» [4, с. 102]. Існували обмеження тільки за статтю – з часів заснування в академії навчались і викладали виключно чоловіки, про що свідчать «Catalogus suntacticorum anno Domini 1736 in annum Salvatoris 1737» [1, с. 23–32 (цит. за : 25, с. 245–254)], «Табель школы піитики о ученикахъ, 1737 года Априля 6 дня составленная» [1, с. 32–35 (цит. за : 25, с. 163–166)] та ін.

Особливу увагу, як зазначає Наталія Ковальчук, приділяли створенню специфічного «мікроклімату розкутості», що сприяв усвідомленню та піднесенню почуття гідності студентів. «Високе значення Києво-Могилянської освіти для розвитку національної освіти базувалося на організаційних засадах існування самої академії, в яких знайшов свій прояв архетип етичної цінності вільної особистості» [54, с. 296].

Крім цього архетипу, в середовищі викладачів та учнів (студентів) Києво-Могилянської академії особливої ваги набув, як зазначає Наталія Ковальчук, і архетип «софійності». Він відомий ще з часів Сократа, який був переконаний, що основою моралі є знання, а людина грішить через відсутність / недостатність інформації, яка перетворюється на знання. Пізніше, за христіянства, був сформульований інший принцип: мораль залежить лише від доброї волі людини на шляху до добра у боротьбі зі злом, а не від рівня освіченості та знань. Тривале протистояння цих двох концепцій завершилося завдяки поняттю «духовного розуму», розвиненому в науковому середовищі Києво-Могилянської академії [54, с. 296]. З цього приводу київський митрополит Ісая Копинський зазначав: «Розум

вищий за віру, бо веде до неї» [цит. за : 54, с. 296]. Отже, можна погодитися з думкою Наталії Ковальчук, яка наголошує, що «... духовний розум постає як знання, сполучені з мудрістю, як об'єднання інтелекту та моралі, що виступає проєкцією архетипу софійності» [54, с. 296].

Викладене вище дає підстави стверджувати, що архетипи «софійності», «етичної цінності вільної особистості» та ін., пропаговані у викладацько-студентському середовищі Києво-Могилянської академії, згодом сприйняли й інші навчальні заклади, сприяючи увиразненню ментальних особливостей українців, формуванню відповідного світогляду, онтології, гносеології та системи цінностей українського народу.

На особливу увагу заслуговує й постать Петра Могили, який, подорожуючи Західною Європою, здобув освіту в закордонних університетах. Як зазначає патріарх Філарет, «розробляючи... систему освіти в Києві, Петро Могила запозичив усе те позитивне, з чим познайомився у школах і вищих учбових закладах Західної Європи» [78]. Справою життя Петра Могили було об'єднання православних України та Білорусі (греко-католиків (уніатів), які перебували під патронатом Римського папи, та вірян у складі Константинопольського Патріархату) на підставі Берестейської унії. Досягненню цієї мети, на його переконання, сприяла просвітницька діяльність: «освіта (заснування школи у Києво-Печерській лаврі. – І. К.) та друковане слово» (видання книг у Печерській друкарні. – І. К.)» [78].

Після відкриття школи у 1631 році Петро Могила усвідомив, що в Україні бракує добрих учителів. Зібравши талановитих людей, він відправив їх за кордон навчатись: як зазначається у передмові до «Анфологіону...» (1636) [3, цит. за : 78], Петро Могила, коштом «свого родинного майна відновивши занедбані й спорожнілі київські школи... постачав, постачає і дуже хоче за допомогою небесною до кінця свого життя постачати школи книгами, вчителями, засобами на існування бідних студентів» [78]. Студенти-ваганти в похвалах Петрові Могилі зазначали, що він «доказав ясніше від сонця в полудні наші права, щодо сили тверді, як алмаз, золоті по своїй дорожочінності, святі по своїй давнині» [78].

Отже, Петро Могила, вкладаючи власні кошти у розвиток освіти за західноєвропейським зразком, «відчинив двері» в Європу, що сприяло вагантському взаємообміну й активізації всіх сфер життя України. Але ваганти-латиняни, як і в попередній суперечці між «теоретиками» й «антиками», поступилися грекофілам, підтримуваним представниками Російської імперії, засвідчивши, що час для розвитку вагантства в Україні ще не настав.

Майже через століття вже Петро I намагався «прорубати вікно» в Європу, але Катерина II «одним помахом пера» «звужила межі» за допомогою переважної седентаризації, зачинивши перед українським вагантством усі вікна і двері та позбавивши його прав, привілеїв, свобод тощо: 1) секретною інструкцією від 10 листопада 1764 року скасувала гетьманство, передавши владу на теренах України Малоросійській колегії, очолюваній Петром Рум'янцевим; 2) у 1775 році знищила Запорозьку Січ; 3) у 1782 році розчленувала Гетьманщину на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва [56, с. 224]; 4) у 1783 році закріпачила українців, заборонила козацьке військо, запровадила російську мову викладання в Києво-Могилянській академії; 5) у 1785 році надала українським старшинам за вірну службу права російського дворянства тощо.

Практики зміни усталених підходів на інноваційні з метою сприяння подальшому розвитку науки, освіти та виховання. Спеціальними указами Петра I в 1694 році Академії було надано право самоврядування, а в 1701 році – статус академії, за яким офіційно дозволялося викладати курс богослов'я. Професорсько-викладацький склад мав європейську освіту, тож закономірно, що його найбільш прогресивні представники, наприклад Теофан Прокопович, відчували потребу в заміні *традиційних підходів інноваційними заради подальшого розвитку науки, освіти та виховання в річищі вимог часу*. «Треба не йти лише стежкою, що її протоптали інші учні, але йти вслід за самостійними науковими поглядами, себто стежкою, що, творячи солідну вченість, готує знавців, а не *гендлярів від науки*... Уже остогидла до нудоти, якщо можна так висловитися, та наука, що не тече з первісних джерел, але крапля за краплею в зіпсутім вигляді просочується скрізь пожовклий папір з боліт *невмілих учителів*»

блaзнів (ludi magistrorum) та не залишає в людських умах нічого, крім безглузлого переконання у власній мудрості, якоїсь мряки, сновидіння і химерності» [65, с. 158 (цит. за : 90, с. 151)] (курсив наш. – І. К.).

Практики формування сервільної психології. Подібну оцінку наукової справи в Києво-Могилянській колегії-академії дав і Микола Сумцов. Він зазначав, що її учні переважну увагу звертають на форму, а не на сутність предмета, який вивчають. Також він засуджував «огидний сервілізм» [97, с. 6–7], що панував у навчальному закладі. Освіта, як зазначав Микола Сумцов, була спрямована здебільш на те, щоб підготувати «вправних підлесників і вмілих полемістів» [97, с. 6–7 (цит. за : 90, с. 151)]. Навчання поезики та риторики розвивало в учнях схильність складати панегірики, що завдавало б шкоди і їм самим, і їхнім адресатам, адже учнів привчали до «ганебного підлещування» [97, с. 6–7 (цит. за : 90, с. 151)], а тих, кого вони звеличували, – до «безмірної зарозумілості та пихи» [97, с. 6–7 (цит. за : 90, с. 151)]. «Старинная кїєво-могилянская академія не развивала мышления. Внимание учащихся было обращено на формы, а не на сущность предметовъ. Все коллегіумское образование клонилось къ тому, чтобы приготовить искусныхъ льстецовъ и умѣлыхъ полемистовъ. Преподавание богословія не столько утверждало учениковъ въ истинахъ христіанства, сколько приучало ихъ къ религіозному ханжеству и внѣшней обрядности, укрепляло ихъ въ предразсудкахъ и суевѣріяхъ. Преподавание піитики и реторики развивало въ ученикахъ склонность къ составленію панегириковъ, которые вредно дѣйствовали и на хвалителей и на хвалимыхъ, – первыхъ приучали къ постыдному ласкательству, во вторыхъ развивали неумѣренное самомнѣніе и гордость» [97, с. 6–7 (цит. за : 90, с. 151)] (курсив наш. – І. К.).

Отже, за Феофаном Прокоповичем «гендлярі від науки» та «невмілі вчителі-блaзні» [65, с. 158 (цит. за : 90, с. 151)] могли нав'язувати учням тільки номадичні практики, які Микола Сумцов зводив до «огидного сервілізму» [97, с. 6–7], що сприяли зміцненню «денаціоналізуючих принципів». Ми ж вбачаємо в цьому процесі підготовки українських номадів усі ознаки західноєвропейського вагантизму: формування «певних архетипів» [54] (за Наталією Ковальчук),

нехтування проблемами й інтересами народу, зречення народної мови. Але водночас зауважуємо й принципову відмінність: якщо західноєвропейські ваганти були особисто незалежні, за жодних умов нікому не корилися і ні перед ким не вислужувалися, то специфічною ознакою українських номадів був саме «огидний сервілізм» [83, с. 55; 97, с. 6–7].

Така освіта вже не вдовольняла шляхту, яка з XVIII століття почала відчувати гостру потребу в інших знаннях (щодо військової служби та адміністративної кар'єри). Тому в 1817 році академію було реорганізовано в Київську духовну академію, але її здобутки істотно вплинули на організацію й методи навчання в Чернігівському (заснований у 1700 році), Харківському (1721), Переяславському (1738) колегіумах і Львівському університеті. Розглянемо діяльність одного з них – Чернігівського – більш докладно.

Чернігівський колегіум був відкритий для всіх станів, бо не мав суто церковного спрямування. Навчання тут провадилося слов'янською, латинською та польською мовами, а викладали граматику, синтаксис, богослов'я, арифметику, історію, географію, математику, фізику, природне право, практичну філософію та ін. Але, як із цього приводу зазначає Опанас Шафонський, «касається до настоящихъ наукъ, разумъ и душу исправляющихъ... то объ нихъ не только ученики, но и сами учителя и понятия неимѣють, умалчивая о благодѣльномъ, благородномъ и благопристойномъ воспитаніи» [103, с. 182 (цит. за : 90, с. 174)], тобто, подібно до західноєвропейських вагантів, були **освіченими, але не високоморальними**.

Практики ідентифікації. Щодо якості освіти в Чернігівському колегіумі Петро Знаменський зазначав, що ставлення до неї було утилітарним і корисливим [23, с. 388–469, 680–806], а Опанас Шафонський наголошував, «что принадлежит до самого ученія, образа, порядка или методы его, то оный самый затруднительный, для учащихся отяготительный, время теряющій и бесполезный» [103, с. 282]. Своєю чергою мова, як і на західноєвропейських теренах, швидше виконувала **ідентифікаційну** функцію [23, с. 117–118, 119–122; 103, с. 282].

Практики переважно **примусової номадизації**. Учні мали змогу **переходити** з Чернігівського колегіуму до іншого навчального закладу (частіше за все, до Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму). Про це свідчить документ – відповідь Чернігівського колегіуму Св. Синоду на його запит 1727 року про наявність і чисельність учнів [79, с. 109–110]. Злидні змушували бідного учня (студента), що був «покрытый нѣсколько ученістю» [103, с. 284 (цит. за : 90, с. 172)], постійно мандрувати всією Україною під час літніх вакацій, проголошуючи в різних домах промови латинською, польською та рідною мовами. Опанас Шафонський до того ж зазначає, що раніше на тих «аппетиціях» «представляли студенты разныя комедіи» [103, с. 284 (цит. за : 90, с. 172)]. Тут, знову ж таки, явно простежуються риси, притаманні західноєвропейському вагантизму.

Практики здебільш **примусової седентаризації**. Із часом учні (студенти) ставали **осілими**, тобто перетворювалися на седентарів, оскільки шкільне керівництво й учителі (викладачі) негативно ставилися до школярського мандрування, на відміну від Західної Європи, де це явище було доволі поширеним. Це, за спостереженнями Степана Сірополка, було зумовлено тим, що з II половини XVIII століття українське панство почало домагатися високого рівня освіти для своїх нащадків, щоб відкрила б для них шляхи до військової та дипломатичної кар'єри й урядової служби.

Однак програма Чернігівського колегіуму мало відповідала світським запитам. Навчальний заклад втрачав дедалі більше учнів цього стану, тому що вони обирали або інші школи у межах Росії, або за кордоном. Одночасно російське керівництво вживало найрізноманітніших заходів, намагаючись заохотити молодь до навчання у професійних школах згідно з їх становою приналежністю. Саме тому з II половини XVIII століття Чернігівський колегіум набув статусу духовної професійної школи на підставі закону 1809 року про перетворення духовних шкіл на суто професійні для підготовки священно- і церковнослужителів [90, с. 175].

Можна дійти висновку, що грекофіли, перетворивши школи на всестанові та загальноосвітні, а також вузькопрофесійні, сприяли розв'язанню широкого кола проблем – книжкової справи, толерантного ставлення до духовної спадщини і традицій вітчизняної освіти, її трансформації та залучення до надбань російської та західноєвропейської культури. Це, з одного боку, сприяло розвитку вітчизняної освіти та виховання, з іншого, як засвідчив подальший перебіг подій, – призвело до русифікації вітчизняної освітньо-виховної системи та майже повного розчинення української культури в лоні російської.

Як бачимо, **конфронтація між «грекофілами» та «латинянами»** спровокувала біфуркаційні зміни у світогляді наближених до влади людей. **Боротьба за інтелектуальні пріоритети** точилася на кількох рівнях одночасно – філософському і богословському, міжпартійному і міжособистісному, світському і релігійному. Але обстоювана «ревнителами благочестя» програма **вийшла далеко за межі суперечки з приводу окремих богословських питань** (звіряння духовної літератури з грецькими текстами, момент зміни святих дарів у таємниці Євхаристії тощо) й **охопила широке коло проблем – книжкової справи, ставлення до духовної спадщини, трансформації освітньо-виховних практик, традицій і культури.** Проте якщо виправлення книг спричинило лише невдоволення, то **виправлення обрядів** (уведення триперстя, нових правил іконопису, форми хреста тощо) спровокувало відкрите непримиренне протистояння.

Ще у 1661 році Юрій Крижанич, інформуючи у своїй «Записці» Священну Конгрегацію про **звичаї** московитів, зосередив увагу саме на цій рисі російської ментальності. «Вельми тяжко постраждає той, хто наважиться викрити росіян у їхніх обрядах» [18, с. 117 (цит. за : 24, с. 97–98)], а «латиняни» **замірилися саме на обряд.** Ідейне протистояння було також формою політичної боротьби опонентів за вплив при царському дворі. Ужиті в перші роки правління Олексія Михайловича заходи зумовили визнання очевидної їх невідповідності виниклим у невеликих інтелектуальних і правлячих спільнотах того часу стратегіями модернізації держави. У підсумку перемогу здобули «грекофіли», а «латинян»

було піддано осуду на церковному соборі 1690 року. З цього часу поступово, але неухильно культурне життя Росії (й України) почало повертатися обличчям до Заходу [24, с. 94–95]. Однак не тільки протистояння латинян і грекофілів зумовило європеїзацію культури українського народу. Цьому також сприяв соціально-економічний розвиток, що вимагав набагато більше якісно нової робочої сили. І це завдання мали розв'язати освіта та виховання.

На основі дрібних селянських промислів і міських ремесел сформувалися мануфактури, що працювали за принципом примітивної механізації з використанням енергії води та вітру. Ці, здавалося б, незначні зміни, а також упровадження у виробничий процес водяного колеса **зумовили перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого**. Зростання його обсягів закономірно потребувало більше найманої робочої сили, що своєю чергою спричинило **кількісні зміни**, а потреба в освічених кадрах, зумовлена поглибленням розподілу праці, – **якісні**. Отже, виробничі інновації породили потребу в якісно новій та кількісно численнішій генерації освічених людей, якими й стали українські номади. Бурхливий розвиток тогочасної науки сприяв усвідомленню того, що працівник має навчатися впродовж усього життя, оскільки нові часи вимагали від вузькоспеціалізованих фахівців **засвоєння більшої кількості якісно іншої інформації** тощо. Тому саме в Україні в XV столітті склалися передумови для докорінної трансформації освіти й виховання для номадів.

Відкривалися вищі навчальні заклади, зокрема **Острозька академія на Волині**. Тут навчали за системою «семи вільних мистецтв», викладали слов'янську, грецьку, латинську, польську мови, граматику, поезію, риторику, діалектику, співи тощо. Тож представники номадичної еліти мали знати кілька мов, тобто бути поліглотами, не обтяжуючи себе знаннями з богословських дисциплін. Перевага віддавалася вивченню дисциплін, які сприяли цілісному сприйняттю й осягненню дійсності, формуванню цілісного світогляду та своєрідної шкали цінностей.

Школи для міщан (де, за висловом львівського єпископа Гедеона Балабана, навчалися «хлопи прості – кушніри, кожум'яки, сидельники» [цит. за : 90, с. 64]) давали освіту відповідно до соціального статусу учнів з обов'язковим трудовим спрямуванням та вузькопрофільною спеціалізацією. Про це яскраво свідчить одне з тогочасних історичних джерел – шкільний статут братської **Успенської школи** під назвою «Порядокъ школьный или уставъ Львовской Ставрпигійской братской школы». У ньому, зокрема, зазначалося, що вчитель (дидаскал) має бути «благочестивий, розумний, смиренномудрий, скромний, не хабарник, не грошолоб, не гнівливий, не заздрісник, не насмішник, не соромітник, не чародій, не казкар, не пособник ересей, а прихильник благочестя, добрих справ, що в них себе проявляє, а не лише в таких чеснотах, то й учні будуть такі, як їхній учитель... Навчати й любити учитель повинен всіх однаково: страху Божого і звичаїв інтимних молодіжних... дотримуватися чесноти і сором'язливості: Богові і його святим – честь і страх; родичеві й учителеві – послух; перед усіма громадянами – покора й повага, собі самому – сором і чесноту» [2, с. 181–184 (цит. за : 90, с. 67–70)]. Натомість «розпусник, п'яниця, злодій, облудник, лицемір, хабарник, наклепник, зверхник – такий не тільки учителем, а й жителем тут нехай не буде» [2, с. 181–184 (цит. за : 90, с. 67–70)].

Отже, процитований документ докладно регламентував як внутрішньошкільне життя, так і вимоги до вчителів та учнів, а також містив вказівки вчителеві, чому і коли потрібно навчати учнів.

Підбиваючи підсумки щодо розвитку освітніх та виховних практик зазначеного періоду для нащадків номадичної верхівки, необхідно зазначити, що перевага віддавалася вивченню кількох мов і дисциплін, які сприяли цілісному сприйняттю й осягненню дійсності, формуванню цілісного світогляду та відповідної шкали цінностей. Не обтяжені вивченням богословських дисциплін, вони майже повністю були звільнені від влади церкви. Зовсім іншими були освітньо-виховні практики для седентарів.

Потребуючи освічених кадрів, державні структури спочатку сприяли розвитку освіти для нижчих прошарків суспільства, проте, усвідомивши, що вона

загрожує самому суспільно-політичному устрою, почали гальмувати її розвиток [26; 27; 28; 29]. Оскільки політика католицької експансії була спрямована на покатоличення та колонізацію народів України, Білорусії та Литви, постала загроза їх асиміляції, а згодом і остаточного знищення традиційної православної релігії та культури. Одним з дієвих інструментів цієї політики стали **школи ордену єзуїтів – колегії**.

На противагу їм з'являються подібні **школи**, створені **православними церковними братствами**. У той час освіта та виховання для українських, білоруських і литовських седентарів стає, як зазначає Петро Каптерев, «знаряддям боротьби за віру, національну культуру, збереження власної ідентичності й одним із засобів утвердження в суспільстві» [26; 27; 28; 29]. У 1584 році король Стефан Баторій був змушений відкрити першу братську школу в Вільно, а з 1585 року такі навчальні заклади з'явилися і в інших містах. За програмою вони були навчальними закладами середнього типу, де вивчали «сім вільних мистецтв», слов'янську, грецьку, латинську й інші мови. Вихованці цих шкіл ставали викладачами, організовували власні школи, вели активну боротьбу за збереження православної віри та культури (Іов Борецький, Кирило Ставровецький, Стефан і Лаврентій Зизанії, Іоанікій Тусановський, Юрій Рогатинець та ін.).

За рівнем викладання братські школи не поступалися єзуїтським і протестантським, а набуті тут знання відкривали для учнів можливості ведення полеміки з іноземними опонентами [26; 27; 28; 29]. Седентари за будь-яку ціну намагалися зберегти, розвинути та передати нащадкам здобутки народної культури, освіти та виховання. У цьому їх підтримували й представники консервативної течії **старообрядницько-начотницької парадигми** розвитку освіти та виховання з двома поглядами на майбутнє – за нововведення і проти них.

Зазначені розбіжності в поглядах протопопа Аввакума, його учня Авраамія, попа Лазаря і диякона Федора пояснювалися різним баченням майбутнього Росії, і відповідно до цього їхні прибічники були відомі як західники та слов'янофіли. Їхні освітньо-виховні практики виходили з того, що Ісус Христос не вивчав

діалектики та красномовства, тому вони й заперечували проти вивчення християнами будь-яких наук та іноземних мов, перевагою традиційного «вчення книжного» вважаючи формування «внутрішньої людини», наділеної такими чеснотами, як «мужність, мудрість, правдивість і цнотливість» [цит. за : 28, с. 14–15].

Отже, єзуїти, братчики та старообрядці обстоювали традиційну систему освіти, спрямовану не на набуття знань, а на послух і нехтували вивченням іноземних мов, «зовнішніх наук» тощо.

Одночасно церква не бажала поступатися своїми позиціями щодо контролю над освітніми та виховними практиками. Втративши вплив на номадичну еліту, вона будь-що намагалася втримати свої позиції в середовищі седентарів. Ця боротьба за ресурси та сфери впливу відбувалась і в лоні самої церкви, де точилося запекле протистояння між православ'ям і католицизмом. Прикметно, що їхні представники формували людину із застарілими поглядами на світ, притаманними державам «Першої хвилі» [98, с. 19–23], яка була вже майже приречена, адже не могла пристосуватися до умов індустріального суспільства («Другої хвилі») [98, с. 29–116].

Можна виокремити специфічні риси номадичних практик, притаманних лише українським вагантам. Відкритість їхнього товариства (а не закритість, як у західноєвропейських представників вагантизму) дозволяла залучати більш широкі кола населення. Використовуючи самоосвітні номадичні практики, вони, постійно навчаючись самі, навчали інших не латиною, а народною мовою, активно розробляли й упроваджували номадичні практики творення власної культури – українського бароко тощо, й усе це знову ж таки перегукується із **практиками створення неоплемен.**

Усі спроби можновладців контролювати вагантів виявлялися марними, про що свідчить життєвий і творчий шлях Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя.

Отже, проаналізувавши практики переважно примусової номадизації української еліти, які постійно трансформувалися завдяки пошуку внутрішніх

ресурсів для життєдіяльності в Дикому полі ми намагалися виявити чинники, які сприяли цьому процесу. Цими чинниками були: «вільні» умови ведення господарства, польське і татаро-монгольське гноблення, виникнення козацької держави – Запорозької Січі, створення власної культури – українського бароко та ін. Розглянуто освітньо-виховні практики та з'ясовано їх вплив на розвиток державотвірних процесів.

Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (наприкінці XVIII століття) українські землі опинились у складі Австрії, Росії та Туреччини. Ці держави піддали соціально-культурний простір України певним корективам. Так, нововведення у галузі мануфактурного виробництва зумовили потребу в якісно та кількісно новій генерації освічених людей, шляхом постійної самоосвіти та самовихованню. Ними й стали українські ваганти-номади.

Класичні практики «звуження меж» людини продовжували традиції, започаткованими у докласичну добу, шляхом залучення дітей простолюду до трудової діяльності, що насамперед призводило до їх раннього дорослішання, а в подальшому – до «розширення меж людини» (розвитку фізичних властивостей тіла). Натомість подовжувалося дитинство нащадків панівної верстви, що, своєю чергою, теж зумовлювало «розширення меж людини» (фізичний розвиток завдяки тренуванням), а індивідуальне навчання «не засмічувало мозок» зайвими дисциплінами та практиками.

Проаналізовано історичні, політичні та соціальні процеси, які в цей період перебігали в Україні, призводячи до седентаризації переважної більшості її населення. Щоб позбутися гноблення, українці на теренах Дикого поля, маючи за взірець середньовічні лицарські традиції, змушені були об'єднатися для захисту батьківщини та створити козацьку державу – Запорозьку Січ. До того ж козаки не тільки не зрадили інтересів українського народу, не тільки не зріклися національної культури, а й витворили власну – українське бароко. Водночас українські козаки використовували практики, взоровані на християнську праведність: захист рідної віри; кордологічні; ініціації; «антиповедінки»,

габітуальні; характерництва; маргіналізації, самоорганізації; освітньо-виховні, що виходили з підпорядкування державі, а не церкві.

Вважаємо за необхідне зазначити, що, порівняно з українськими козаками, середньовічні лицарі так і не спромоглися створити власну державу, але сформували певну шкалу цінностей, архетипів і світоглядних засад завдяки впровадженню певних габітуальних, освітньо-виховних, ініціації, маргінальних та інших різновидів практик. До того ж, сенсом життя лицарів було служіння сюзеренові, прекрасній дамі чи певній державі та церкві, а не батьківщині, й тому ідея створення власної держави не була для них актуальною.

Далі зупинимося на історичних, політичних і соціальних процесах, які в цей час відбувалися у західноєвропейських країнах, в основному, призводячи до номадизації їх населення.

3.2. Практики номадизації в Західній Європі.

У XVI–XVII століттях політичне, економічне та соціальне життя європейських держав зазнало трансформацій. Окреслимо лише ті з них, що безпосередньо стосуються нашого дослідження.

- Утворилося кілька культурних центрів: *західноєвропейський, візантійський, східноєвропейський* (держави турків-османів) і *центральноєвропейський*. Останній у процесі свого розвитку поступово зближався із західним. Майже всі європейські держави змагалися за **першість у Європі**, що призводило до численних збройних конфліктів між ними. До цього додалися і внутрішні релігійні війни (передусім, тривале і жорстоке протистояння католиків і протестантів). Отже, всі держави перебували в стані хаосу, в точці біфуркації, не маючи чіткої внутрішньої та зовнішньої програми розвитку, політичної та дипломатичної стратегії тощо. Такі суспільства нагально потребували **нових елітних (номадичних) кадрів**.

- **Великі географічні відкриття IV–XVII століть і війни**, сприяючи розширенню кордонів (простору) та свого впливу на інші регіони світу, заклали **підвалини колоніальної системи**. Своєю чергою, колонізаційні процеси породили докорінні соціальні зміни.

У цей час на перші ролі виходить **дипломатія** – мистецтво домовлятися на противагу брязканню зброєю, що йому віддавала перевагу номадична еліта попередньої доби та частково описуваного періоду. Культурний обмін між державами потребував розвитку дипломатичної справи, що своєю чергою вимагало від дипломатів **уміння не стільки перекладати, скільки вільно володіти багатьма мовами**.

Розвиток торгівлі та туризму (подорожей і паломництва) сприяв **зміні поведінки** торговців і воїнів, що було пов'язано зі зміною світоглядних пріоритетів: здобувати матеріальні ресурси та владу не шляхом воєн, загарбання, поневолення, тобто **мистецтва сили**, а завдяки торгівлі, дипломатії та розвитку **мистецтва слова** (вмінню торгуватися, домовлятися). **Воїн (сила проти сили)** мав за мету нагляд, тримання в покорі, страху і послуху, владу та володіння, натомість для **купця і торговця (сила слова проти сили)** були важливі володіння, вчасне і доречне використання ресурсів та інформації, отримання прибутків, для **дипломата (сила комунікації проти сили)** – вміння домовлятися та використовувати знання, володіння кількома мовами. Принагідно згадаймо дворянську, закорінену в культурі сили, зневагу до «гендлярів», вправних у мистецтві домовлятися.

Дворянське (феодалне) правління на Заході пізніше, у XVI–XX століттях, призвело до буржуазних революцій (**сила проти сили**), недовиробництва еліти, її занепаду і заміни буржуазією (**сила слова проти сили**), зокрема «гендлярями» (**нуворишами, парвеню**), які створили прогресивнішу систему – капіталізм, що забезпечив **прискорений і більш рівномірний соціальний розвиток**. З'явився новий суспільний прошарок **набобів**, або **навабів** (у переносному сенсі): так у Великобританії та Франції з II половини XVIII століття називали людей, які збагатилися в індійських колоніях.

Отже, паралельно відбувалися два процеси: розширення земельних володінь спонукало, головним чином, до номадизації, а їх освоєння – до здебільш седентаризації населення колонізованих країн. Одночасно маємо зазначити:

- перехід від традиційного до нового суспільного устрою, що спричинив зміну звичних стосунків між людьми, їхніх світоглядних і ціннісних уявлень та настанов тощо;

- епідемії, голод, урбанізацію і війни, що обмежували зростання чисельності населення, а також корегували процеси набуття осілості та мобільності;

- зміну вподобань щодо їжі, одягу, побуту, що зумовила феномен моди. Хоча, як зазначають Людмила Кібалова, Ольга Гербенова та Мілена Ламарова, мода виникла значно раніше – за часів Стародавнього Єгипту (3000 до н. е. – 200 н. е.) [36] і була надбанням лише номадичної еліти. Увага до моди особливо посилилась у XVI – XVII століттях, коли до номадичної еліти почали приєднуватися торговці, дипломати та ін., які хотіли бути схожими на її представників. Ще можна згадати номадичні практики, що їх номадична еліта використовувала для демонстрації «своєї персони» простолюду заради вивищення над ним, поклоніння і прославлення [36]. До речі, впливових номадів оспівували й ваганти, отримуючи за це визнання, шану, винагороду тощо;

- розширення **габітуальних практик** створення династичних сімей, що поєднувалося зі звичкою мали стосунки з представниками інших соціальних прошарків і позашлюбних нащадків (парфеніїв, чуньїнів, мамзерів, бастардів, бастерів, пауголгів, безбатешників, байстрюків тощо);

- використання номадичною елітою практик **утечі від управління, нагляду та контролю** (ховатися, перенаправляти (акцентувати) погляд на інші речі, явища, події тощо) простолюду, про що йтиметься в наступних розділах. Слідування моді, яка дуже швидко змінювалася (номадизувалася, набуваючи ознак епідемії та пандемії), поступово перетворилося з **примхи на стимул розвитку**. Завдяки їй розвивалися виробництво, торгівля, створювалися нові підприємства і галузі виробництва. Усе це **сприяло появі нових спеціальностей**

і видів діяльності, що, своєю чергою, потребувало більшої кількості фахівців з іншими якісними характеристиками;

- створення парової машини, що мало свою передісторію: в 1698 році англієць Томас Севері створив машину для перекачування рідини, а француз Дені Папен – поршневу парову машину, що її в 1712 році вдосконалили англійський коваль Томас Ньюкомен разом із Джермейном Коулі. За допомогою цих винаходів та можливості транспортувати паливо вдалося розв’язати проблему залежності від джерел енергії, актуальну для гідросилових установок. Цей винахід, зображений на одній із тогочасних гравюр із підписом «Парова машина для прискореного виправлення дівчаток і хлопчиків», знайшов своє застосування не тільки в промисловості, але й в освіті та вихованні. Пані Гризиніготь та Мотлохия у Парижі пропонували виправити «ледачих... неслухняних, вередливих, безсоромних, сварливих, балакучих, безбожних... ябед та з іншими вадами дітей, які потребують виправлення» [101, іл. 29].

Велетенським «мурашником» нового покоління номадів і седентарів потрібно було керувати, тримаючи їх у страху, послуху та покорі, суворо наглядати за ними та карати винних. Відповідні кадри мали підготувати тогочасні освіта, виховання і наука країн Західної Європи.

Розвиток західноєвропейської освіти та виховання, як переконаємося, був тісно пов’язаний із соціальними, економічними, політичними процесами, а також інтенсивним розвитком науки та мистецтва. Феодальні відносини занепадали, натомість починало зароджуватись індустріальне суспільство, що потребувало іншої освіти та виховання. Це була доба зміни аграрної стадії розвитку індустріальною (за Елвіном Тоффлером [98, с. 23–26]).

Школи й університети вже не відповідали вимогам часу, а тому мали докорінно змінити свої пріоритети та підходи до організації освітньо-виховного процесу. Така освітньо-виховна революція була споріднена з ідейними та культурними течіями **Відродження (кінець XIV – початок XVII століття), Реформації та Контрреформації.**

Людина, що стала головною цінністю, потребувала нової, якісно іншої освіти та виховання, що розкривали б у ній усе найкраще. У філософсько-освітній думці пропагувався ідеал гармонійно розвиненої особистості, яка була б взірцем мудрості, моральності, духовності, сповненим конкретно-історичним змістом, що його визначала та пропагувала панівна верства. Унаслідок світоглядних змін виник гуманістичний рух. Якщо церква пропагувала ідею залежності людини від Бога, лише на якого вона має покласти свої надії, то людина з новою ідеологією усвідомлювала, що може розраховувати виключно на себе. Пробудження національної самосвідомості, розвиток мистецтва, науки, друкарства, визначні географічні відкриття тощо зумовили бурхливі зміни й у царині освітньо-виховних практик.

Сприйняття номадів-волоцюг за доби Відродження, як зазначає Мішель Фуко, дещо змінилося [100, с. 73 (цит. за : 107, с. 17)]: цей соціальний прошарок ототожнювався зі злиднями, відповідальність за які ніс не Бог (як у Середньовіччі), а сама людина. Формування підвалин агресивно-пригніченого і ціннісно-звинувачувального ставлення до будь-яких форм маргіальності стало можливим завдяки сприйняттю й усвідомленню її як Божої карі на тлі категорії провини. Так бродяжництво зі сфери релігійного досвіду поступово переміщується у царину моральних категорій, де зазнає звинувачення та засудження. У часи Відродження маргінал-волоцюга, на відміну від таємничого середньовічного блукача, постає порушником встановленого суспільного порядку [100, с. 79 (цит. за : 107, с. 17)], і це тільки посилює ворожість до нього, програмуючи агресивно-пригнічене та ціннісно-звинувачувальне ставлення з боку осілих і роблячи вразливим.

Гуманісти вповні усвідомили цінність і потенціал античної культури. Із прагнення успадкувати ідеали цієї доби постала сама ідея **Відродження**, тобто відновлення античної традиції (фізично й естетично розвиненої людини, здатної на самостійні дії, корисні для суспільства), зіставної з номадичними практиками «варіювання меж» людини.

У XVI столітті країнами Західної Європи прокотився масовий суспільний рух **Реформації**, спрямований проти римо-католицької церкви. Плекаючи своє розуміння природи та шляхів застосування номадичних освітньо-виховних практик щодо «варіювання меж» людини, Реформація водночас проголошувала принцип індивідуальної «самості» людини, яка має нести особисту відповідальність перед Богом.

Рух Контрреформації (від лат. *contra* – проти і *reformatio* – перетворення, виправлення) виник наприкінці XV століття в Іспанії на ґрунті церковної реформ. Завданнями Контрреформації, на думку Вікторії Любащенко, були:

- очищення католицької церкви від зловживань (V Латеранський собор (1512–1517)), що спонукало до трансформації доктринально-літургійного базису, церковної організації та духовності;
- протидія протестантизму (створення карального органу – **інквізиції**, **неформальної антипротестантської організації** «Каплиця Божественної любові» й **ордену єзуїтів** («Товариства Ісуса»));
- уведення церковної **цензури** шляхом створення Конгрегації (1559–1966), що сформувала «Індекс заборонених книг» [62, с. 108–110].

Отже, Відродження, Реформацію та Контрреформацію зближує прагнення зробити людську особистість осердям освітньо-виховних практик, залучити її до національної культури, мови, літератури, тобто заохочувати не церковну (сакральну), а світську освіченість. Усе це сприяло зміні світоглядних, онтологічних, гносеологічних, ціннісних, культурних та інших настанов і, своєю чергою, сприяло подальшому формуванню ментальності українців.

Одночасно навчанням і вихованням седентарів продовжували опікуватися монастирські, церковно-парафіяльні та кафедральні школи. Вочевидь, освіта, перебуваючи в лоні церкви, обмежувалась елементарними знаннями та викладанням переважно «семи вільних мистецтв». Такі номадичні освітньо-виховні практики передбачали формування у седентарів певного світогляду,

наперед визначеної системи цінностей, ідеалів і переконань, а також жорстко регламентувала їхні життєві позиції та пріоритети [59, с. 15–18].

Наприкінці XV століття в Європі діяло 79 юридично, адміністративно та фінансово самостійних університетів, які склалися головно з артистичного, юридичного, медичного і богословського факультетів. Термін навчання залежав від факультету: наприклад, майбутні лікарі або правники мали навчатися 5–6 років, а підготовка богословів тривала впродовж 15 років [59, с. 18].

Крім лекцій професорів, були поширені диспути на заздалегідь обрані теми. На той час це було явищем прогресивним, оскільки диспут уможлиблював ефективну взаємодію між студентом і викладачем, а також між студентами, що відсилає до ідеї Маргарет Мід щодо «постфігуративного» [66; 106, с. 557–558] та «кофігуративного» культурного обміну [66; 106, с. 557–558]. Університети справляли значний вплив на культурне життя, а їхні випускники поповнювали лави церковних і державних службовців [59, с. 18].

Отже, панівна верхівка всіляко намагалася, з одного боку, давати седентарам певні елементарні знання (читати, писати, рахувати, співати тощо), з іншого – стримати поширення у цьому середовищі знань, ґрунтованих на наукових засадах. Однак зробити це вже було неможливо. Звільнення окремих шкіл з-під влади церкви стимулювало процес набуття знань і вносило в нього своєрідні корективи. Цьому сприяли й ідеї Відродження та Реформації, які переорієнтовували освітньо-виховні номадичні практики на людську особистість, заохочуючи не церковну, а світську освіченість.

Змінилась і світоглядна позиція людини щодо її залежності від Бога: піддаючи все сумніву, вона усвідомила, що може сподіватися лише на свої сили та розум у прагненні до самостійних і корисних дій. Так змінювалися світоглядні, ціннісні, культурні й інші настанови. Для номадичної еліти продовжували діяти університети, але вона змушена була переорієнтувати свої світоглядні, гносеологічні, онтологічні та ціннісні позиції з мистецтва сили та воєн на мистецтво слова та дипломатію, тому що до цього прошарку (здебільше завдяки

шлюбам) усе частіше потрапляли торговці. У згадувану добу це було революційним явищем.

У XVII–XVIII століттях (**Новий час і доба Просвітництва**) соціальні інституції почали стримувати розвиток освітньо-виховних практик у країнах Західної Європи через усталену хибну традицію, за якою життєвий успіх забезпечували не ділові якості й освіченість, а гра обставин і належність до привілейованого стану. Так до владних кіл потрапляли невігласи, які не отримали належної освіти й виховання.

Частина номадів-жебраків, як зазначає Олексій Шляков, утворила своєрідний феномен – «набрід». Ці люди, щоб вижити в селі, були змушені вести господарство і продавати сільськогосподарську продукцію в містах. Тамтешні «легкі гроші», доступні розваги, алкоголь, вільний час – і колишні селяни починають поступово перетворюватися на набрид [107, с. 30]. Цю спільноту відрізняє активність, нехтування як сільською, так і міською культурою, прагнення отримати насолоду «тут і зараз», безвідповідальність, аморальність тощо. З цього приводу Дмитро Ліхачов зазначає: «Свобода, якою ця маса володіє, складається не тільки зі свободи творіння, але і зі свободи зрікатися чужого та свого, троцити, знищувати й відправляти у безвість» [61, с. 5–6 (цит. за : 107, с. 30)].

Постійне зростання чисельності волюг змусило переглянути моральні норми щодо жебрацтва і безпритульності як явищ. За спостереженням Олексія Шлякова, до існуючого критерію «можливо – неможливе» додався новий: «пристойно – непристойно» [107, с. 27]. Виходячи з цих критеріїв, російський патріархат був змушений вжити невідкладних заходів і з кінця XVII століття заборонив пускати жебраків до церкви: «Дивні люди являлись до церкви у блюзнірському одязі, кричали, співали і чинили безлад під час богослужінь, єдино з корисливих намірів звернути на себе увагу» [86, с. 216 (цит. за : 107, с. 26–27)]. 14 липня 1732 року Синод постановив: «волюг у потворному одязі до церкви не пускати...» [86, с. 217 (цит. за : 107, с. 27)].

У 1712 році Петро I законодавчо закріпив заборону просити, а пізніше – і подавати милостиню, тому що цінність людини дорівнювала вартості її праці. Проте невдовзі з порушенням принципу «закон не має зворотної дії» ці закони було скасовано, тому що вони йшли всупереч тогочасній традиції просити «заради Христа» [107, с. 27]. Катерина II (1762–1796) доручила розв’язання справ щодо волоцюг поліції. За часів Олександра I (1777–1825) було створено «фонд допомоги безпритульним» [107, с. 28].

Отже, завдяки трансформаціям політичних, економічних і соціальних чинників у XVI–XVIII століттях на світовій політичній мапі з’явилися такі культурні центри: західноєвропейський, візантійський, східно- і центральноєвропейський. На таке просторове варіювання впливали практики переважно примусової номадизації, причини цих процесів (експропріація й географічні відкриття) та їхні наслідки (перенаселеність міст, понадвиробництво дешевої робочої сили, недовиробництво еліти, війни й епідемії, суспільні трансформації тощо). Незабаром керівна номадична верхівка усвідомила необхідність постійного:

- 1) поповнення знань, в основному, шляхом самоосвіти та самовиховання;
- 2) надання седентарам елементарних знань.

Керівна номадична верхівка вже була не в змозі стримати їхній потяг до набуття, а не отримання готових (наперед визначених) знань, адже:

- 1) освіта поступово звільнялася з-під влади церкви та переходила у відання держави;
- 2) ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації переорієнтували освітньо-виховні номадичні практики на людину, заохочуючи не церковну, а світську освіченість тощо.

Соціальні інституції в XVII–XVIII століттях стримували розвиток освітньо-виховних практик на теренах Західної Європи. У надрах феодалізму прискорилося формування нових суспільних і духовних цінностей: для **воїна-номада** головними були сила, влада, володіння, утримання, для **купця / торговця** – слово, інформація, прибуток, вигода, накопичення, а для **дипломата** – комунікація,

знання, вміння домовлятися, поліглотство. Якщо епідемії і вносили корективи в чисельність переважно седентарного населення, а також у процеси номадизації, то мода сприяла появі таких якостей номадів, як примха та стимул. Номадична еліта практикувала **демонстрацію** «власної персони» простолюду задля пошанування, уславлення, піднесення самооцінки тощо. Поповнилися габітуальні практики створення династичних сімей, але засвідчуються й практики народження позашлюбних дітей від представників інших соціальних прошарків.

Потяг до пошуку інформації та набуття знань, на противагу їх отриманню, сприяв усвідомленню того, що інформація і знання стають затребуваним ресурсом, доступним не тільки для номадичної еліти, а й для простолюду. Це, зокрема, стосувалося перегляду світоглядних позицій номадів і седентарів, завдяки чому було розроблено й упроваджено багато педагогічних концепцій, які пропонували свої моделі «варіювання меж» людини. Насамперед ішлося про набуття нею здатності сприймати довкілля цілісно. Тут у пригоді ставали нові освітньо-виховні практики, які ґрунтувалися на знаннях, необхідних для занять комерцією, подорожей тощо. Отже, на Заході розпочався процес переходу від богословсько-релігійних до світських освітньо-виховних практик з іншим змістом освіти.

Щодо номадів-жебраків, то, як зазначає за Олексій Шляков, в добу Античності жебри сприймалися як своєрідний спосіб життя, притаманний деяким маргінальним прошаркам суспільства. За Середньовіччя цей феномен розглядався з проповідницької та практичної позицій зі з'ясуванням вини суб'єкта за свій спосіб життя. Відродження ототожнювало жебракування зі злиднями, провина за які покладалася на людину [107, с. 30]. Також розглядалися практики «втечі», «внутрішньої еміграції» людини зі світу зовнішнього у внутрішній, що, своєю чергою, заклало підвалини «екзистенційного номадизму». Показовим є ставлення до жебрацтва у різних країнах: західноєвропейські його забороняли, а Російська імперія – захищала. У Новий час починається трансформація критеріїв жебрацтва: до «можливості – неможливості» додається «пристойність – непристойність» [107, с. 27]. На зміну аграрним державам «Першої хвилі» (за Елвіном Тоффлером

[98, с. 19–23]), номадична панівна верхівка яких намагалася прив'язати людину до землі, внеможливлуючи будь-які пересування, приходять індустріальні «Другої хвилі» (за Елвіном Тоффлером [98, с. 29–116]), що породили потужний шар новітніх номадів-жебраків: «бродячий пролетаріат», набрід і пауперів (за Карлом Марксом, про що мова йшла у другому розділі), які згодом стануть основною частиною «інфраномадів» (за Жаком Атталі) у державах «Третьої хвилі» (за Елвіном Тоффлером [98, с. 117–322]) (про що річ буде йти у шостому розділі).

3.3. Соціокультурний дискурс класичних номадичних практик щодо «варіювання меж» людини.

Вважаємо за доречне зупинитися на ще одному явищі – номадичних практиках «розширення меж людини», що їх намагалася впроваджувати панівна верства з метою посилення свого впливу на маси.

Практики створення нової «генерації людей шляхетного виховання» [63]. У 60-х роках XVIII століття Катерина II, перейнявшись планом Івана Бецького «Генеральное учреждение о воспитании обоего пола юношества» від 12 березня 1764 року, забажала створити **«генерацію людей шляхетного виховання»** [63]. Згідно з цим планом, планувалося відкрити державні школи-інтернати, де діти зі шляхетних сімей мали виховуватися від 5 до 20 років у повній ізоляції від будь-яких суспільних впливів. Виховане за таких умов нове покоління батьків і матерів мало передавати набуті в школах ідеальні засади своїм дітям, а ті – своїм і т. д. [63] у річищі «постфігуративного» типу культурних взаємин (за Маргарет Мід [66; 106, с. 557–558]).

У 1818 році за наказом імператора Олександра I Олексій Аракчєєв підготував секретний проєкт, який передбачав звільнення кріпаків із подальшим їх переведенням до військових поселень, де вони мали поєднувати сільськогосподарські роботи з військовою муштрою за армійським взірцем. Ці поселення підлягали жорсткому управлінню, тотальному контролю і нагляду, чіткому регулюванню всіх сфер життя. Напевно, найбільш абсурдно виглядали

номадичні габітуальні практики, що вимагали від жінок народжувати лише хлопчиків: «У мене кожна баба повинна щороку народжувати... і краще сина, ніж доньку. Якщо в кого народиться донька, то стягуюватиму штраф. А в який рік не народить, то подати 10 аршинів точива» (полотна) [76, с. 383].

Упровадження таких номадичних практик викликало невдоволення і спричинило цілу низку повстань, посутньо увиразнюючи український **кордологізм**. Водночас необхідно наголосити на такому прикметному складнику ментальності українців, як терплячість, адже вони витримали майже 10 століть кріпацтва – з доби Київської Русі («Руська Правда» [87]) до 1861 року, відновленого за радянських часів (з 1930-х років до початку 1950-х) шляхом скасування паспортної системи для селян [16, с. 404–405], що свідчить на користь існування **практик** переважно **примусової седентаризації** українців.

Розчарувавшись у своїй мрії – завдяки впровадженню номадичних освітньо-виховних практик **створити нову генерацію людей**, Катерина II вирішила зреформувати шкільну систему лише щодо самого навчання. Для цього наказом від 7 вересня 1782 року вона доручила сенаторові Петру Завадовському створити «комісію для заснування шкіл», що мала виконувати такі завдання: 1) розробити та ступенево впроваджувати загальний план народних шкіл; 2) готувати для них учителів (викладачів); 3) перекладати російською мовою іноземні підручники або створювати власні. Так виникла установа, яка через 20 років стала основою міністерства народної освіти.

Згідно з новим планом, затвердженим 5 серпня 1786 року, передбачалося створення трьох типів шкіл: головних чотирикласних, середніх трикласних і малих двокласних. Учителям наказувалося «не робити смішних рухів, не показувати, як птахи літають, і не відтворювати пташиного, конячого або собачого голосу» [17, с. 331]. У «Керівництві вчителів народних училищ» (1789) заборонялися «тілесні покарання, ремені, палиці, батоги, лінійки й різки, ляпанці, штовхани й кулаки, смикання за волосся, ставити навколішки, крутити вуха, всілякі глуми й посміхи – осяче вухо, назви скотини, віслюка й т. п.» [17, с. 331].

Отже, як бачимо, реформи Катерини II призвели лише до руйнування колишньої шкільної системи, не давши натомість майже нічого, крім скасування деяких фізичних покарань. Стало зрозуміло, що не можна «створити» «нову» людину завдяки насамперед **примусу та седентаризації**. Для цього, на наше глибоке переконання, необхідні **власне бажання** людини та її **особистий вибір** у точці біфуркації.

Практики видавання незнання за знання й аморальності за моральність наприкінці XVIII – у I половині XIX століття були зумовлені змінами життєвих пріоритетів українського дворянства, перед яким постала дилема: «служити чи господарювати?» Вочевидь, щоб вижити, потрібно було служити, а для цього, своєю чергою, – здобути освіту.

Так номадичні освітньо-виховні практики стали засобом соціальної «вертикальної мобільності» (за Пителимом Сорокіним [96, с. 295–296]), що сприяло розвитку тогочасного соціуму. Зміна вподобань, системи цінностей і привілеїв, пріоритетність служіння, а не побутування, усвідомлення потреби у здобутті якісно іншої освіти тощо – ці чинники посутньо вплинули на світогляд і дворянський побут. До того ж добре освічені батьки прагнули навчати і своїх дітей (на чому наголошує Маргарет Мід, ведучи мову про практики «постфігуративного» типу культурного обміну [66; 106, с. 557–558]). Але діти, занурюючись у середовище західноєвропейської культури, почали руйнувати свою автентичність, зневажаючи батьків (за Маргарет Мід, своєрідний негативний «постфігуративний» тип культурного обміну [66; 106, с. 557–558]), народ, культуру і зрештою власну державу).

Розглянемо ці практики на прикладі творів Григорія Квітки-Основ'яненка. Письменник правдиво й майстерно зображає освітньо-виховні номадичні практики, поширені за тих часів: школа дяка Тимофія Книшевського, домашнє навчання (індивідуальне та колективне) під керівництвом батьків і гувернерів (Ігнатій Галушинський з «Пана Халявського» [32, с. 7–197]), вдова священника («Хибні поняття») [32, с. 321–363], Оленка Опецьковська з «Українських дипломатів» [32, с. 198–290]), мадам Ламбо, Торшон, Вашер і Гросваш

(«Ярмарок» [32, с. 364], «Ганнуся» [31, с. 330–374], «Приїжджий із столиці, або Метушня в повітовому місті» [30, с. 29–96], «Життя і пригоди Петра Степанова сина Столбікова, поміщика в трьох намісництвах» [33, с. 7–377] та ін.).

Освітньо-виховні практики, застосовувані гувернерами. Обрати професійного вчителя для навчання та виховання своїх дітей було для батьків доволі складно. Насамперед вони керувалися розміром платні та віком гувернерів, а не їхніми моральними якостями чи професійними вміннями та навичками («Ярмарок» [32, с. 364], «Ганнуся» [31, с. 330–374], «Приїжджий із столиці, або Метушня в повітовому місті» [30, с. 29–96], «Життя і пригоди Петра Степанова сина Столбікова, поміщика в трьох намісництвах» [33, с. 7–377], «Українські дипломати» [32, с. 198–290]).

Гувернерство мало свої переваги: це були професійні вчителі та вихователі, які застосовували західноєвропейські освітньо-виховні практики, знали іноземну мову (здебільше французьку) і культуру. Наприклад, Оленка Опецьковська, отримавши освіту від гувернантки Торсон, сама стала гарною вчителькою для дівчаток, а пани Шпаки, вчасно забравши свою доньку з пансіону, не дали її зіпсувати, вона почала займатися самоосвітою та стала для батьків надійною помічницею [32, с. 210–211].

Поряд із позитивними, існувала і ціла низка негативних рис гувернерських номадичних освітньо-виховних практик: майже повна ізоляція дітей від батьків; відсутність контролю за діяльністю гувернерів з боку батьків чи будь-яких керівних органів; відсутність єдиної освітньої програми та методик викладання; повна свобода дій у вихованні дітей; низька освіченість і вихованість гувернерів; завищені вимоги щодо платні тощо. Наприклад, Анастасія Миколаївна, запросивши сімейну пару французьких гувернерів, отримала не ті наслідки, на які сподівалася. Діти почали грубіянити, зневажати її, глузувати з неї, а згодом навіть припинили вітатися, тобто поводитись аморально, знущаючись із матері [33, с. 209–211]. Це яскравий приклад реалізації номадичних **практик видавання аморальності за моральність**.

Практики сімейного виховання Григорій Квітка-Основ'яненко висвітлив у

творах «Життя і пригоди Петра Степанова сина Столбікова, поміщика в трьох намісництвах» [33, с. 7–377], «Достовірний переказ» [34, с. 583–612], «Розумні діти» [34, с. 507–513], «Українські дипломати» [32, с. 198–290] та «Пан Халявський» [32, с. 7–197]. Переважна частина дворянства вважала, що освітньо-виховні номадичні практики є необхідною передумовою розвитку та сприятимуть соціальній мобільності й адаптації їхніх дітей у соціумі.

Практики формування моральних цінностей. Формування моральних якостей дітей, взорованих на любов до ближнього, мало забезпечити батькам щасливу і спокійну старість. Наприклад, Наталія Миколаївна Столбікова була настільки освіченою, що син Петро під її керівництвом навчився читати та віршувати [33, с. 8, 10]; Анна Миколаївна не тільки навчала сина Олексія різним наукам, читанню і письму, але й виховувала його у дусі православної віри та добродійності [34, с. 584–585]; родина Райків також плекала моральні цінності та любов до ближнього, виховуючи своїх дітей Сонечку й Альошу [34, с. 509].

Інша частина дворянства зводила номадичні практики виховання до ототожнення з поняттям «їжа», і наслідки не забарилися: «их (батьків. – І. К.) труды не втуне остались» [32, с. 29], діти «... были такие брюханчики, пузанчики, что любо-весело... глядеть – настоящие бочоночки» [32, с. 29]. Отже, вочевидь, як іронічно зауважує письменник, батьки своїх дітей «воспитывали со всем старанием, заботливостью и, правду сказать, не щадили ничего» [32, с. 11].

Номадичні освітні практики. У романі «Пан Халявський» Григорій Квітка-Основ'яненко у гумористично-сатиричному ключі, подекуди й гротесково змальовує навчання поміщицько-старшинських дітей на Слобожанщині, парафіяльну школу, харківське «училище», поміщицьку мораль і «дидакалів» (учителів II половини XVIII століття) [32, с. 191–412]. Під чуйним керівництвом «почтенного скубента» паничі призвичаїлися потай ходити на вечорниці, пити горілку і курити люльку. Галушкинський майстерно дунив обмежених Халявських і, коли закінчився термін його перебування «на кондиціях», запропонував перевести хлопців до повітового училища, де б вони перебували під його «невсипущим наглядом» [32, с. 191–412].

Зрозуміло, Григорій Квітка-Основ'яненко відтворив не всю тогочасну систему шкільної освіти та виховання, а лише певні негативні аспекти побутування тієї частини козацької старшини, яка досягла поміщицького статусу. Твори письменника доповнюють наші уявлення, афірмовані документальними джерелами, про мандрівних студентів і дяків, навчання та виховання поміщицько-старшинських нащадків у II половині XVIII століття. Поряд із галушкинськими та халявськими у тому самому повітовому училищі навчалися гарні студенти та працювали гідні поваги викладачі.

Підсумовуючи викладене вже, можна зробити певні висновки.

Негативними аспектами освітньо-виховних практик були: несистематизованість викладу матеріалу, відсутність єдиного навчального плану та програми, зосередженість уваги викладачів не на педагогічному процесі, а на результаті, що породжувала «хибу в принципах пізнання» [22, с. 140], «нерозуміння законів, згідно з якими наука торує шлях до істини, а далі й до небажання пізнати і закони» [22, с. 140].

Як слушно зауважує Людмила Задорожна, «ідейно-пізнавальне значення такого опанування певними науками нехтується – так само, як не усвідомлюється значення закономірностей, на основі яких вибудовується певна система знань. ... як манера застосування певної методики, прийоми опанування певними поняттями забезпечують саме такий, а не інший стиль і рівень мислення, доводиться очікувати лише втрат при пізнанні людиною світу, характеру буття: втрачається... розвиток і будова мислення» [22, с. 140–141], відбувається «цілковите спотворення знань» [22, с. 141]. Своєю чергою, «спотворена методика навчання» породжує «розрив учня з розумінням законів функціонування певної науки, але й... нехить і відразу до розумової праці» [22, с. 141], відбувається «симбіоз псевдознань і псевдопрактики, який реалізується у створенні учителем зі своїми учнями своєї злочинної корпорації» [22, с. 144]. До того ж деякі учні починають втрачати інтерес до набуття знань, бажання навчатися, відмовляються від пошуку можливих шляхів системного опанування знаннями тощо. Така особистість перетворюється на своєї самозамкненої системи з переважанням

матеріальних і утилітарних принципів та майже повною відсутністю духовної складової [22, с. 142].

До позитивних моментів номадичних освітньо-виховних практик належить те, що вони стали передумовою становлення і розвитку якісно нового типу особистості. Такі учні, постійно прагнучи до знань, займаючись самоосвітою та самовихованням, навчали та виховували інших («постфігуративний» тип культурного обміну, за Маргарет Мід [66; 106, с. 557–558]). Усе це сприяло покращенню їхньої соціальної мобільності та прискоренню адаптації в соціумі, а також формуванню високих моральних якостей у душі євангельських принципів.

Отже, шляхом аналізу здебільш примусових номадичних практик створення «нової породи людей шляхетного виховання» (у 60-х роках XVIII століття, на початку XIX століття) було засвідчено їх утопічність. Цим практикам протизаважить просвітницька ідея вдосконалення людини як наслідку її бажання й особистого вибору в точці біфуркації.

Проаналізовано номадичні практики – видання незнання за знання (за Григорієм Квіткою-Основ'яненком), що доповнюють наші уявлення (як позитивні, так і негативні), підтвержені документальними джерелами, про мандрівних студентів і дяків II половини XVIII століття. Класичні практики виходили, головним чином, зі «звуження меж» людини. До того ж українці, перебуваючи в стані нестабільності, невизначеності, безвиході, продовжували шукати шляхи до набуття свободи, тобто намагалися «вийти за межі». Одними із таких шляхів стали саморозвиток і самореалізація, що сприяли появі цілої плеяди визнаних світом українських вагантів-номадів (Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Микола Гоголь та багато інших). Усе це, своєю чергою, зумовило подальше становлення седентарного світогляду, цінностей, комунікацій, ідентифікації та моральних настанов.

Отже, «класична людина» розумілась як стійка цілісна структура, утворена сукупністю властивостей та здібностей, які вона отримала від народження і які забезпечували її тілесне життя в довіллі завдяки законам, традиціям, поведінці та реагуванню. Як зазначає Володимир Кізіма, людина цієї доби «глибоко вірить у

надлюдські сили» [37, с. 207], використовує знання, набуті попередніми поколіннями, старанно виконує свої обов'язки, є оператором велетенського налагодженого механізму, проте не пропонує нічого нового і майже не цікавиться прогресивними технологіями [37, с. 206–207], тобто практично зводиться до «людини-ремісника», «людини-функціонера», «людини-чиновника», «людини-гвинтика» [37, с. 207] тощо. Олексій Варипаєв і Ганна Запаренко наголошують, що «класична людина формується класичною освітою, метою якої є передача і збереження накопичених попередніми поколіннями знань; у навчальному процесі використовуються сталі програми та вимоги, форма занять превалює над їх змістом, а весь освітній процес здійснюється за певним умовним шаблоном» [8, с. 220].

Висновки до третього розділу

Отже, ми розглянули появу на теренах України західноєвропейських вагантів та їхній внесок у зародження, становлення й розвиток ідей номадизму, самобутньої культури українського народу, а також подальше формування світоглядних, ціннісних, моральних та інших настанов і рис кордологізму. У цей період також відбувалося подальше вдосконалення й упровадження практик примусової седентаризації та номадизації.

Як зазначалося, створення культурних центрів зумовило трансформативні зміни в соціальному середовищі. Для воїнів-номадів визначальними були сила, влада, володіння, утримання; для купців / торговців – слово, інформація, прибуток, вигода, накопичення; для дипломатів – комунікація, знання, вміння домовлятися, поліглотство. Поповнилися габітуальні практики створення династичних сімей. Інформація та знання стали ресурсом, затребуваним та доступним не тільки для номадичної еліти, а й інших прошарків суспільства.

Це, зокрема, стосувалося перегляду світоглядних позицій щодо стосунків людини і світу, внаслідок чого було розроблено й упроваджено чимало педагогічних ідей, що містили певні моделі «варіювання меж», тобто звільнення

людини, здатної сприймати довкілля цілісним й усвідомлювати його як частину безлічі інших світів завдяки розробці й упровадженню нових освітньо-виховних практик, що ґрунтуються на нових знаннях, необхідних для занять комерцією, подорожування тощо. Вочевидь, на Заході почався перехід від богословсько-релігійних до світських освітньо-виховних практик.

Зовсім іншою була ситуація в Україні. Практики здебільш примусової седентаризації теж зазнали видозмін. У сільському господарстві хоч і повільно, але впроваджувалися нововведення: наприклад, водяне колесо, що, використовуючи енергію вітру та води, звільнило людину від значних фізичних зусиль. Це значно покращило умови праці седентарів, але докорінно їх не змінило. Посилення седентаризації зумовило самоорганізаційні процеси в українському соціумі. Номадична верхівка, не змігши довести свою станову приналежність або просто збанкрутівши, переселилася на терени Дикого поля, де, седентаризувавшись, створила власну державу – Запорозьку Січ.

Практики закріпачення, впроваджувані вже не тільки власною споляченою номадичною верхівкою, а й номадичними верхівками інших держав (Польщі, Литви, Російської, Османської та Монгольської імперій). призводили до переважно примусової седентаризації. Ці держави були зацікавлені лише у «викачуванні» ресурсів з України, а не в її розвитку. До цього варто додати й зміцнення практик управління, нагляду та контролю. Перебуваючи в стані нестабільності, невизначеності, безвиході, українці шукали шляхи здобуття свободи. І тут у пригоді стали розвиток і реалізація їхніх талантів, що зумовили появу плеяди визнаних світом українських вагантів-номадів (Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Микола Гоголь та багато інших). Усе це, своєю чергою, сприяло подальшому становленню **седентарного світогляду**, цінностей і моральних настанов, способів комунікації та ідентифікації, своєрідної риси української нації – **кордологізму**, до якого, на жаль, додалися **огидний сервілізм** у формі рабської догідливості, улесливості, прислужництва і деякі різновиди мазохізму.

Щодо жебрацтва, то за часів Античності воно сприймалось як своєрідний спосіб життя маргіналів (за Олексієм Шляковим); у добу Середньовіччя – в

аспекті відповідальності суб'єкта за свій спосіб життя (за Олексієм Шляковим); у добу Відродження – у зіставленні зі злиднями й у системі координат «винний / невинний» (за Олексієм Шляковим), за Нового часу до критерію «можливості – неможливості» додався ще один: «пристойно – непристойно» (за Олексієм Шляковим).

Про те, як упроваджувались номадичні практики та до яких наслідків це призвело, а також про подальше становлення і формування седентарного та номадичного типів світогляду, йтиметься в наступному розділі.

Результати дослідження проблематики третього розділу відображено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс» [43], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [50], у статтях «Ваганти як атрибутивне явище культури номад» [39], «Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар» [40], «Вплив голіїв на розвиток освіти України XV–XVIII століття» [41], «Класична освітня парадигма: суб'єкт-суб'єктні відносини» [42], «Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс» [44], «Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців» [45], «Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі» [46], «Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі» [47], «Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення» [48], «Українські голії XV–XVIII століття – продовжувачі традицій західноєвропейських вагантів» [49], «Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти» [51], «Циркумцелліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад» [52].

Список використаних джерел до третього розділу:

1. Акты и документы, относящиеся къ истории Кіевской Академии. Отд. 2 (1721–1795), Т. 1 (1721–1750), Ч. 2. Приложения / со введ. и примѣч. Н. И. Петрова. Киевъ : Типографія И. И. Чоколова, 1904. ххі, 448 с.
2. Акты относящiеся къ исторiи Южно-Западной Россiи, собранные и изданные Археографическою Коммиссiею : [в 15 т.]. Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1865. Т. 2 : 1599–1637. 288 с.
3. Анфология, сирич молитвы и поучения душеполезная: в душевную пользу, спудеов и всех благочестивых любо-молитвеник, вкратце собраная и благочинне расположенная. Киев : Типография Києво-Печерської лавры, 1636. 860 с.
4. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академиею / соч. В. Аскоченского. Киев : В Унив. тип., 1856. Ч. 2. 1856. 566 с.
5. Барабаш Ю. Я. Григорий Сковорода и традиция «мандров». *Вопросы литературы*. 1988. № 3. С. 86–110.
6. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. І. Огієнка. Київ: Українське біблійне товариство, 2003. 1375 с.
7. Бушак С. Зв'язок «мамаїв» із вертепними виставами. *Козак Мамай* : альбом / авт. вступ. ст. : С. Бушак ; відп. за вип. : В. Сахарук. Київ : Родовід, 2008. С. 33–42.
8. Варипаєв О. М., Запаренко Г. В. Постнекласичний підхід до сучасної філософії освіти. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2013. Вип. 1 (2). С. 215–223.
9. Возняк М. С. Історія української літератури : у 2 кн. Львів : Світ, 1994. Кн. 2. 555 с.
10. Гаспаров М. Л. Поэзия вагантов. *Избр. труды : в 3 т. Т. I : О поэтах*. Москва : Языки русской культуры, 1997. С. 343–399.
11. Гоголь М. В. Вій / пер. Антін Харченко. URL : <http://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=14>.

12. Гоголь Н. В. Избр. соч. / [сост., вступ. ст. П. А. Николаева ; прим. А. Б. Щербакова]. Москва : Худож. лит., 1987. 703 с. (Библиотека учителя).
13. Голобуцький В. А. Запорожское казачество. Киев : Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1957. 461 с.
14. Гроссман Л. П. Поэты крепостной поры. Москва : Огонек, 1926. 64 с.
15. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. 2-ге вид. Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз). Б. м. : Б. в., 1919. 248 с.
16. Гуржій О. І. Кріпацтво, кріпосне право. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2008. Т. 5 : Кон – Кю. С. 404–405.
17. Данилевский Г. П. Украинская старина. Матеріали для історії української літератури и народного образования. Харьковъ : Изданіе Заленскаго и Любарскаго, 1866. 403 с.
18. Документы о Ю. Крижаниче из архива Конгрегации пропаганды веры / С. Ал. Белокуров. Москва : Императорское об-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1902. 306 с.
19. Доповідь О. Ф. Орлова Миколі I про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів. URL : <http://litopys.org.ua/rizne/kmt03.htm>
20. Евреинов Н. Н. Крепостные актеры : популярный ист. очерк. 2-е, заново перераб. и значительно доп. изд. Ленинград : Изд-во Кубуч, 1925. 128 с.
21. *Енциклопедія України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А – В. 688 с.
22. Задорожна Л. М. Семіотизація минулого в романі Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». *Літературознавчі студії*. 2015. Вип. 1 (1). С. 129–153.
23. Знаменскій П. Духовныя школы въ Россіи до реформи 1808 г. Казань : Тип. Имп. ун-та, 1881. 806 с.

24. Ивахненко Е. Н. Интеллектуальные споры XVII века: «грекофилы» и «латынщики». *Россия XXI* : общ.-полит. и науч. журнал. 2006. № 1. С. 86–107.
25. Изъ рукописи Киево-Михайловскаго монастыря, № 1710, л. 245–254.
26. Каптерев П. Ф. Избр. пед. соч. / под ред. А. М. Арсеньева ; сост. П. А. Лебедев. Москва : Педагогика, 1982. 703 с. (Серия : «Педагогическая библиотека»).
27. Каптеревъ П. Ф. Исторія русской педагогіи. Изданіе второе, пересмотр. и доп. Петроградъ : Книжный складъ «Земля», 1915. 746 с.
28. Каптеревъ П. Ф. Исторія русской педагогіи. Санкт-Петербург : Изданіе О. Богдановой, 1909. 540 с.
29. Каптерев П. Ф. Общий ход развития русской педагогики и её главные периоды. *Педагогика*. 1992. № 3. С. 67–71.
30. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. *Зібр. тв.* : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1978. Т. 1 : Драматичні твори. 495 с.
31. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. *Зібр. тв.* : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1979. Т. 2 : Драматичні твори. Рання проза. 588 с.
32. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. *Зібр. тв.* : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1980. Т. 4 : Прозові твори. 545 с.
33. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. *Зібр. тв.* : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1980. Т. 5 : Прозові твори. 592 с.
34. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. *Зібр. тв.* : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1981. Т. 6 : Прозові твори. 640 с.
35. Кемпийский Ф. О подражании Христу / пер. с лат. К. П. Победоносцева. Одесса : Филос.-эзотер. школа, 2007. 154 с. (Серия : Путь сердца).
36. Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. 2-е изд. Прага : Изд-во «Артия», 1987. 993 с.
37. Кизима В. В. Постнекласична методологія та постнекласична освіта *Totallogy – XXI. Постнекласичні дослідження*. 2002. Вип. 8. С. 205–232.

38. Київська Академія – місце формування Сковороди : зб. наук. праць / наук. ред. В. Нічик. Київ : Наук. думка, 1992. 320 с.
39. Книш І. В. Ваганти як атрибутивне явище культури номад. *Problems of the development of modern science: theory and practice* : collection of scientific articles. Madrid, Spain : Cartero Publishing House, 2018. P. 197–203.
40. Книш І. В. Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар. *Perspective directions of development of philology, linguistics and communication science* : collective monograph. Nelson, New Zealand : Aotearoa publishing, 2018. P. 55–71.
41. Книш І. В. Вплив голіів на розвиток освіти України XV–XVIII століття. *Практична філософія*. 2018. № 4 (70). С. 82–87.
42. Книш І. В. Класична освітня парадигма : суб'єкт-суб'єктні відносини. *Вища освіта України*. 2017. № 3 (66). С. 35–42.
43. Книш І. В. Концептуалізація номадизму : соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.
44. Книш І. В. Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс. *Філософія науки: традиції та інновації* : наук. журнал. 2015. № 1 (11). С. 136–144.
45. Книш І. В. Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців. *Модернізація соціогуманітарного простору : історичний досвід, виклики та перспективи* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (14–15 травня 2015, м. Житомир – Вінниця). Житомир – Вінниця, 2015. С. 189–191.
46. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education* : collection of scientific articles. Nürnberg, Deutschland : Verlag SWG imex GmbH, 2017. P. 379–383.
47. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society* : collection of scientific articles. Roma, Italy, 2017. P. 370–375.

48. Книш І. В. Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення. *Схід*. 2017. № 6 (152). С. 98–101.
49. Книш І. В. Українські голії XV – XVIII століття – продовжувачі традицій західноєвропейських вагантів. *Perspectives of modern scientific research : collection of scientific articles*. Lisbon, Portugal, 2018. P. 145–152.
50. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари : навч. монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 359 с.
51. Книш І. В. Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 травня 2014, м. Суми). Суми, 2014. С. 387–389.
52. Книш І. В. Циркумцеліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад. *Science and innovation : collection of scientific articles*. Montreal, Canada : Publishing house «BREEZE», 2018. P. 245–250.
53. Ковальнській Г. Жизнь Григорія Сковороды. *Сковорода Г. С. Повне збір. тв. : у 2 т. / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо*. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 2. С. 439–476.
54. Ковальчук Н. Д. Європейська освіта Києво-Могилянської академії в контексті метаісторії. *Гілея : науковий вісник*. 2014. Вип. 86. С. 295–298.
55. Кохановская Т., Назаренко М. Украинский вектор: бродячие дьяки и другие чудачки. *Новый мир*. 2011. № 8. С. 204–211.
56. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1990. 520 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
57. Куліш П. Чорна рада. Харків : Вид-во Фоліо, 2017. 320 с.
58. Лазаревский А. К истории учреждения семинарии в Переяславе. *Киевская старина*. 1888. Т. XX. № 1. С. 145–146.
59. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли) : учеб. пособие. Москва : Гардарики, 2005. 603 с.

60. Леткова Е. Крепостная интеллигенция. *Отечественные записки*. 1883. № 11. С. 157–158.
61. Лихачев Д. С. Россия. *Литературная газета*. 1988. 12 октября. № 41. С. 5–6.
62. Любащенко В. І. Контрреформація. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 5 : Кон – Кю / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2008. С. 108–110.
63. Маккавейский Н. К. Педагогические мечты Екатерины Великой и Бецкого: Из истории воспитания в России. Киев : Тип. И. Горбунова, 1904. 49 с.
64. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 50 т. Т. 19 (Март 1875 – май 1883). 2-е изд. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1961. 670 с.
65. Матеріали для історії руської церковної життя. *Труди Київської Дух. Академії*. 1865. № 1, январь. 477 с. URL : <http://kdais.kiev.ua>
66. Мид М. Культура и мир детства : избр. произв. / пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; ред. пер. и коммент. В. И. Беликова ; сост., авт. послесл. и отв. ред. И. С. Кон. Москва : Наука, 1988. 430 с. (Серия : «Этнографическая библиотека»).
67. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
68. Михайлишин У. І. Розвиток лінгвістичної освіти за козацької доби. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 30. С. 100–103.
69. Нарезный В. Бурсак, малороссийская повесть. *Сочинения* : в 2 т. Москва : Худож. лит., 1983. Т. 2. С. 5–286.
70. Нахов И. М. Антология кинизма. Антисфен, Диоген, Кратет, Керкид, Дион / ред. кол. : Б. М. Кедров (председатель) и др. Москва : Наука, 1984. 399 с. (Серия : «Памятники философской мысли»).
71. Негорев Н. Крѣпостной театрѣ. I. Актеры. *Театръ и искусство*. 1911. № 6. С. 131–134.

72. Негорев Н. Крепостной театр. II. Таланты. *Театр и искусство*. 1911. № 7. С. 151–154.
73. Негорев Н. Крепостной театр. III. Театр и пьесы. *Театр и искусство*. 1911. № 8. С. 171–174.
74. Негорев Н. Крепостной театр. IV. Пьесы. *Театр и искусство*. 1911. № 9. С. 191–194.
75. Негорев Н. Крепостной театр. V. Театр – в литературе. *Театр и искусство*. 1911. № 10. С. 211–214.
76. Отто Н. К. Черты из жизни графа Аракчеева. *Древняя и новая Россия*. Санкт-Петербург : Изд. журнала «Древняя и новая Россия», 1875. Кн. 4. С. 375–394.
77. Очерки истории СССР. Период феодализма IX – XV вв. : в 2 ч. / под ред. акад. Б. Д. Грекова (отв. ред.) и др. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1953. Ч. 2 : [XIV – XV вв. Объединение русских земель вокруг Москвы и образование русского централизованного государства]. 812 с.
78. Патріарх Філарет. Життя та діяльність Київського митрополита Петра (Могили) / Київська православна Богословська Академія. URL : <https://www.kpba.edu.ua/statti/285-petromogula.html>
79. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 1 : Введение в историю просвещения в России XVIII столетия. Санкт-Петербург : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1862. 596 с.
80. Подорож у минуле : I. Характерники. Спогад віків. URL : <http://webcommunity.org.ua/2009/09/04/podorozh-v-mynule-1-harakternyky-spohad-vikiv/>
81. Помяловский М. Нариси бурси / пер. з рос. : С. П. Ковганюк. Київ : Молодь, 1983. 175 с. (Б-ка художніх творів для молоді «Джерело»).
82. Попович М. Нариси історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
83. Потапенко Я. Руйнування імперського дискурсу в творчості Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії* : зб. наук. праць. 2008. Вип. 11. С. 53–59.

84. Почепцов Г. Фейки соцмедиа конструюють в наших головах динамічно змінюючийся текст. URL : <https://psyfactor.org/psyops/feyki-10.htm>
85. Приліпко І. Л. Образи бурсаків в українській літературі: особливості зображення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Літературознавство. 2017. Вип. 46. С. 152–175.
86. Пыляев М. И. Старое житье : публицистика. 2-е изд. Санкт-Петербург : Типография А. С. Суворина, 1897. 321 с.
87. Руська Правда. Просторова редакція (За Троїцьким списком другої половини XV ст.). URL : <http://bibliograph.com.ua/rus/3-2.htm>
88. Сакулин П. Н. Крепостная интеллигенция. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем* : в 6 т. / ист. комис. учеб. отд. О.Р.Т.З.; ред. : А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пинчет. Москва : Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 3. С. 66–104. (Юбилейное изд.).
89. Свидницький А. Люборацькі. Сімейна хроніка : роман. *Роман. Оповідання. Нариси* / упоряд. і прим. Р. С. Міщука ; вступ. ст., ред. П. П. Хропко] ; АН УРСР. Київ : Наук. думка, 1985. С. 28–210. (Серія : Бібліотека української літератури. Дожовтнева українська література).
90. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
91. Сковорода Г. С. Книжечка о чтении священного писания, нареченная жена Лотова. *Повн. збір. тв. : у 2 т. Т. 2* / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1973. 576 с.
92. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди [та ін.]. Едмонтон ; Торонто : Вид-во Канад. ін-ту укр. студій ; Харків : Майдан, 2011. 1398 с.
93. Сковорода Г. С. Повн. збір. тв. : у 2 т. Т. 1 / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1973. 532 с.

94. Сковорода Г. С. Повн. зібр. тв. : у 2 т. Т. 2 / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1973. 576 с.
95. Соколов В. В. Средневековая философия : учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. Москва : Высш. шк., 1979. 448 с.
96. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
97. Сумцов Н. Ф. Іоанникій Галятовскій (Къ исторіи южно-русской литературы XVII вѣка). *Кіевская старина*. 1884. Годъ третій. Томъ VIII. № 1. С. 1–20.
98. Тоффлер Е. Третя Хвиля / з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
99. Ушкалов Л. В. Україна і Європа: нариси з історії літератури та філософії. Харків : Майдан, 2016. 316 с.
100. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / пер. с фр. И. Стаф. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 576 с.
101. Фуко М. Наглядати та карати: народження в'язниці / пер. з фр. Петро Тарашук. Київ : Основи, 1998. 392 с.
102. Чижевський Д. Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України. *Українське літературне бароко* : вибр. праці з давньої літератури. Київ : Київ. б-ка давн. укр. письменства ; Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2003. С. 358–372.
103. Шафонский А. Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ Малыя Россіи, изъ частей коей оное намѣстничество составлено / издалъ М. Судіенко. Кіевъ : Въ Университетской Типографіи, 1851. 697 с.
104. Шевченко Т. Кобзар. Повна ілюстрована збірка / С. Гальченко, І. Дзюба, Т. Андрущенко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. 720 с.

105. Шевчук В. О. Із вершин та низин : книга цікавих фактів із історії української літератури. Київ : Дніпро, 1990. 446 с. (Цікаве літературознавство).
106. Шило Н. Ю. Мид (Mead) Маргарет. *Соціологія* : енциклопедія / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Интерпрессервис ; Книжн. Дом, 2003. С. 557–558.
107. Шляков А. В. Бродяжничество : соціокультурний аналіз. Тюмень : ТюмГНГУ, 2013. 140 с.
108. Щербатов М. М. Избр. труды / [сост., авт. вступ. ст. и коммент. С. Г. Калинина]. Москва : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 632 с.
109. Энгельс Ф. Бруно Бауэр и первоначальное христианство. URL : <http://libelli.ru/works/bruno.htm>
110. Яворницький Д. За чужий гріх : роман, повісті, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. 196 с.
111. Ауаß W. Das Arbeitshaus Breitenau. Bettler, Landstreicher, Prostituierte, Zuhälter und Fürsorgeempfänger in der Korrekzioni- und Landarmenanstalt Breitenau (1874–1949) (Nationalsozialismus in Nordhessen). Kassel : Jenior und Pressler, 1992. 401 s.
112. Burckhardt J. Die Kultur der Renaissance in Italien. Basel : Schweighauser, 1860. 576 s.

РОЗДІЛ 4

НЕКЛАСИЧНІ НОМАДИЧНІ ПРАКТИКИ II ПОЛОВИНИ XIX – СЕРЕДИНИ XX СТ.

У Новітній час, за Елвіном Тоффлером, кожна цивілізація виокремлює свій «неявний кодекс» [23, с. 49] – систему правил або принципів, що виявляються в усіх сферах її діяльності на кшталт певного єдиного плану [23, с. 49]. Ці принципи для держав «Другої (індустріальної) хвилі» [23, с. 29–116] такі: «стандартизація» [23, с. 49-51], «спеціалізація» [23, с. 51-53], «синхронізація» [23, с. 53-54], «концентрація» [23, с. 55-56], «максимізація» [23, с. 56-58] і «централізація» [23, с. 58–61].

Там, де прокотилася «Друга хвиля» [23, с. 29–116], як зазначає Елвін Тоффлер, виник новий тип влади – розпорошена й безлика технократія, або «інтегратори розділеного суспільства», які намагаються зібрати його в єдину систему. Це нагадує нам застосування номадичних практик (розподілу ролей, складання планів тощо) для здійснення нагляду та контролю за седентарами й управління ними. «Потужним інтеграційним двигуном став уряд» [23, с. 62]; «технократи» заволоділи «засобами виробництва» [23, с. 62], відібравши їх у попередників, але справжню владу їм дав контроль над «засобами інтеграції» [23, с. 63] в усіх галузях соціального, культурного, політичного й економічного управління [23, с. 66]. Отже, керівниками суспільства «Другої хвилі» [23, с. 29–116] були інтегратори, проте згодом «Друга хвиля» [23, с. 29–116] почала поступатися новій – «Третій хвилі» [23, с. 117–322], що несла із собою нові інститути, відносини, цінності.

Радикально життя людей на Заході змінили **наукові винаходи XIX – початку XX століття.**

Початок XIX століття позначений у країнах Західної Європи змінами, пов'язаними з розв'язанням питань облаштування середовища існування номадів, що було зумовлено передусім процесом комунікації. Постійне перебування на відстані від домівки, сім'ї, виробництва тощо вимагало винайдення нових зручних

і мобільних засобів комунікації. Тому тогочасні наукові відкриття стосувалися, головним чином, саме цієї сфери.

Засоби зв'язку. У 1837 році американець Семюел Морзе винайшов електромагнітний телеграфний апарат і розробив азбуку, що отримала його ім'я. У 1844 році було збудовано першу телеграфну лінію Вашингтон – Балтімор. Шотландець Александер Белл у 1876 році на Всесвітній виставці у Філадельфії представив телефонний апарат. Томас Едісон у 1877 році винайшов фонограф, а в 1879 – лампу розжарювання й налагодив її промислове виробництво. У 1882 році в Нью-Йорку стала до ладу перша електростанція. Настала доба електрики. Еміль Берлінер у 1888 році створив грамофон і платівки до нього, завдяки чому музика увійшла в повсякденний побут. Пізніше з'явився патефон. Наприкінці ХІХ століття в США було налагоджено виробництво грамплатівок, а у 1903 році з'явилися перші двосторонні диски. Італієць Гульєльмо Марконі (1874–1937) в 1897 році винайшов «бездротовий телеграф». До цього часу було винайдено діод і тріод, що дозволяло посилити радіосигнал. Електронні радіолампи зробили радіоустановки компактними та мобільними.

Кіно і телебачення. Дагеротип, який винайшов француз Луї Дагер у 1839 році, став попередником сучасної фотографії. У 1895 році брати Люм'єр провели в Парижі перший кіносеанс. Так почалася доба фотографії, кіно, телефонів і телебачення, що зумовило розвиток кіно- та шоу-індустрії й слугувало підґрунтям для наступної доби інформаційного розвитку суспільства, а також формування «кліпової» культури.

Бурхливий розвиток засобів зв'язку значно спростив і покращив комунікацію між людьми та стимулював їх постійне вдосконалення, мобілізацію, компактність, мініатюризацію, здешевлення і стрімке розповсюдження серед користувачів. Одночасно додалося недовиробництво фахівців у цій галузі та гостра потреба в них.

Швейні та друкарські машини. У 1845 році американець Еліас Гоу винайшов швейну машину, і до кінця ХІХ століття ці корисні пристрої увійшли в повсякденний побут по всьому світу. У 1867 році з'явилася друкарська машина

(США), а в 1873 році було налагоджено їх серійне виробництво. Зазначений факт, а також постійне вдосконалення й упровадження швейних машин у виробництво сприяли розвитку легкої промисловості та моди. Друкарські машинки заклали підґрунтя для зручного (на той час) виготовлення, збереження і підрахунку інформації у вигляді друкованого аркуша. Також ці нововведення сприяли створенню робочих місць, здебільше для жінок.

Годинники. Із середини ХІХ століття виріс попит на кишенькові та наручні годинники. Запуск першого ліфта, освітлення, опалення та водопостачання радикально змінили житлові умови номадів і седентарів.

Виробництво зброї. У ХVІІІ–ХІХ століттях відбувся черговий технологічний прорив: з'явилася більш далекобійна і прицільна нарізна зброя. У 1835 році американець Семюель Кольт (1814–1862) запатентував шестизарядний револьвер, а Хайрем Максим (1840–1916) у 1883 році створив станковий кулемет. Упродовж ХІХ і на початку ХХ століття всі види зброї продовжували вдосконалюватися: з'явилась автоматична зброя, встановлювана на мобільних засобах (танках, кораблях, літаках). Почалося широке використання хімічної зброї; було створено авіацію та флот. Очевидно, що до початку Першої світової війни людство накопичило такі потужні ресурси свого знищення, які заздалегідь неминуче прирікали його на великі втрати.

Отже, вже не практики експропріації та географічні відкриття стимулювали номадизацію населення, а номадичні практики, розроблені самими номадами для створення, облаштування й удосконалення середовища свого існування. Головну роль у цьому процесі відігравали розповсюдження винаходів у галузі комунікації, поява нових робочих місць та професій і широке залучення жінок до трудової діяльності. Тепер жінка отримала змогу утримувати себе, самотужки розв'язувати свої проблеми та робити кар'єру. Поява електрики сприяла заміні механічних машин електричними, що ставали безпечнішими та дешевшими, збільшенню світлового дня, що розширило можливості людей щодо використання вільного часу. Зазначені чинники сприяли розвитку мобільності та номадизму на якісно нових засадах, але розробки у військовій галузі поставили світ на край прірви і

зрештою призвели до Першої та Другої світових воєн, холодної війни й гонки озброєнь.

4.1. Вплив освітньо-виховних практик на седентаризацію в Україні.

Інша ситуація склалася в Україні, яка тоді перебувала під владою Російської та Австрійської імперій. Обидві вони мали на меті утримання українських теренів під своїм впливом, удаючись головню до подальшої примусової седентаризації населення і не виявляючи найменшого зацікавлення в її розвитку або впровадженні винаходів. Політичній системі царської Росії були притаманні деспотизм і уніфікація, натомість Австрійської імперії (з 1867 року Австро-Угорщини) – сприйняття демократичних і конституційних цінностей. Російська номадична еліта, на нашу думку, впроваджувала практики, подібні до сучасних («зомбування»), намагалася переконати українську номадичну верхівку та седентарів у тому, що самодержавство є найкращим державним устроєм; територія України споконвіку російська; не існує самотньої української історії, мови, культури тощо. Самодержавство насаджувалось із застосуванням практик, подібних до номадичних (на кшталт «промивання мізків») і «теорії офіційної народності», на початку 1830-х років обґрунтованої реакційним міністром освіти Сергієм Уваровим, який запозичив її [30, с. 261–262] в німецького історика, професора Єнського університету Гайнріха Лудена (*Heinrich Luden*) [32, р. 793–800]. Основними засадами такої компіляції та перекладу з німецької стали **«православ'я, самодержавство, народність»** (тобто «російська», «великодержавницька») [21, с. 244–245]. Отже, підґрунтям практик русифікації та номадизації українського дворянства стала тріада, яка виходила з імперської централізації науки, освіти та культури.

Початок XIX століття позначився заснуванням і реорганізацією міністерств, чия діяльність зводилася до постійного реформування, розширення / звуження автономії освітніх закладів. Одночасно в 1802 році Головне управління школами, підпорядковане Міністерству народної освіти, узгодило такі типи шкіл: гімназії,

нагляд за якими мали здійснювати університети; повітові школи, за якими наглядали гімназії; парафіяльні школи, контрольовані повітовими. Вочевидь, розвиток державного шкільництва в Російській імперії, до складу якої входила Україна, відбувався «не знизу вгору, а, навпаки, згори вниз» [21, с. 233]. Розглянемо ці процеси та їх вплив на освіту номадів і седентарів докладніше.

Наукові винаходи, що йшли із Заходу, впроваджувалися повільно. Прихід до влади більшовиків, а згодом створення СРСР покращили ситуацію з їх використанням для відродження господарства, зруйнованого спочатку Першою, а потім і Другою світовими війнами. Вважаємо за потрібне зауважити, що електроенергію у Російській імперії використовували ще до впровадження проєкту ГОЕЛРО більшовиками: перший трамвай на електричному ході був запущений у Києві у 1891 році, вулиці міст освітлювали електричні фонарі, електроенергію використовувала і промисловість тощо. Але, не зважаючи на це, англійський письменник Герберт Веллс ще у 1920 році написав книгу «Росія в імлі», де зазначив: «Чи можна уявити собі більш сміливий проєкт (ГОЕЛРО – І. К.) у цій величезній рівнинній, укритій лісами країні, населеній неписьменними селянами, позбавленій джерел водної енергії, країні, що не має технічно обізнаних людей, де майже згасли торгівля і промисловість? <...> ... Здійснення таких проєктів у Росії можна уявити собі лише за допомогою надфантазії» [25, с. 368].

Ці надфантастичні задуми втілилися у життя робітники фабрик і заводів, тобто номади, яким «нічого було втрачати, крім своїх кайданів» [15, с. 61], а не неписьменні селяни-седентари, на яких так сподівався Володимир Ленін. Для цього вже «здебільшого... недостатньо того, щоб низи не хотіли жити, як раніше... потрібно ще, щоб верхи не могли господарювати й керувати, як раніше» [14, с. 300], що й призвело до революційної ситуації в Росії. Усіх їх – і номадів-робітників, і седентарів-селян – радянська влада в лікнепах навчила читати, писати та рахувати (про це йтиметься в розділі 5). Отже, тогочасні освіта і виховання вже вповні перебували під контролем держави (як у докласичний, так і в класичний період), яка потребувала кадрів для роботи на фабриках, заводах і в сільському господарстві, а також номадичної еліти. До того ж держава намагалася

здійснювати політику насильницького утримання седентарів подалі від знань і готувала їх до служіння, послуху та покори номадичній еліті.

Практики подальшого формування сервільної психології та свідомості.

Некласична освіта ґрунтувалася на досвіді, дотриманні традицій та еталонів, формувала *«некласичну людину»* [7, с. 208–211] із сервільною психологією та свідомістю. У цьому сенсі цікавий подальший розвиток освітньо-виховних практик для номадів і седентарів, який уже перебував на іншому, але ще не достатньому для самостійного поступу щаблі.

Як і в попередні роки, панівні кола Російської імперії й далі практикували надання седентарам мінімуму знань з обов'язковою підготовкою до **служіння, послуху та покори** в церковних і парафіяльних школах. Там навчали читати та писати російською мовою, початкових дій арифметики, засад православної віри. У селах, як і раніше, діяли **дяківські школи**, утримувані коштом батьків. Дяки навчали дітей читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів. Досить слушною з цього приводу є думка Костянтина Ушинського, який зазначав, що *«мало успіху матиме та школа, куди дитина йде з дому, як з раю до пекла, і відкіль вона біжить, як з темного пекла, додому, у свій рай, де все ясне, зрозуміле та близьке серцю. <...> Дитину, яка не чула вдома жодного російського слова, починають у школі з першого вже дня *калічити на російський лад*, і добре було б, коли б ще на чисто російський лад, а то на той *огидний жаргон*, що витворюється в малоосвіченого українця при бажанні говорити російською. Така школа з першого ж дня дуже непривітно *нагадає дитині, що вона не вдома, і, без сумніву, здасться їй бабаєм.* <...> Така школа, насамперед, *значно нижча, ніж народ* <...> порівняно з тією безмежною, глибокою, живою і багатомовною, яку створив і вистраждав собі народ протягом тисячоліття. <...> Така школа *безсила* тому, що вона не будує розвитку дитини на єдиному плідотворному ґрунті – на народній мові та на народному почутті, що в ній відбивається; нарешті, така школа – *ні до чого*: дитина не тільки *входить до неї із цілковито чужої їй сфери, а й виходить з неї в ту саму чужу їй сферу.* <...> Що ж зробила школа? *Гірше, ніж нічого!* Вона на кілька років *затримала природний розвиток дитини*; залишається, щоправда,*

грамотність, або, краще сказати, напівграмотність, і то не завжди, і може придатися на те, щоб напівросійською мовою написати якийсь наклеп, але душу така школа не розвиває, а тільки псує» [24, с. 145] (курсив наш. – І. К.).

Щодо мети освіти, то тут доцільно навести цитату з офіційного листа до управи одного з директорів Бердянського народного училища Таврійської губернії, в якому він запитував: «Що потрібніше для блага нашої батьківщини, чи люди, наділені знаннями з реальних наук, чи вірні слуги цареві?» [27, с. 92]. Відповідь тут може бути тільки одна: вірні, слухняні, покірні слуги із сервільною психологією та свідомістю, а не розумники.

Отже, освіта та виховання на українських землях, які знаходилися під юрисдикцією Російської імперії, залишалися на доволі низькому рівні. Головними впроваджуваними практиками були обрусіння, служіння, послух і покора, а не надання хоча б якихось елементарних знань.

Зовсім іншу освітньо-виховну політику провадили австрійська монархія та панівна верства, здійснюючи в Східній Галичині полонізацію й онімечення седентарів, на Закарпатті – мадяризацію, на Буковині – онімечення й румунізацію, гальмуючи розвиток освіти шляхом заборони української мови, перешкоджанню доступу до інформації тощо. Спочатку школи Буковини та Галичини знаходилися під патронатом римо-католицької церкви, а з 1813 року уряд переклав їх утримання на плечі седентарів. Поряд із німецькою в Галичині викладали польську, на Буковині – румунську, на Закарпатті – угорську мови. Лише в українських парафіяльних школах навчання велося українською мовою. Як бачимо, Австрійська імперія доволі толерантно ставилася до культури, освіти й виховання українського народу.

Зупинимося на альтернативних та інноваційних освітньо-виховних практиках цієї доби.

Земські школи. Спочатку земства були не зацікавлені в розвитку освіти та виховання, але питання підготовки кадрів і забезпечення підручниками своїх шкіл змінило ситуацію на краще.

Уявлення про тодішні **освітні практики** можна отримати, вивчивши галузеві документи. Так, зі звіту бердянської повітової земської управи перед земськими зборами дізнаємося: «Навчання в школах проводилося без жодної програми, плану і системи. Не було в школах ні визначених підручників, ні шкільного приладдя. Не було точно встановленого часу для початку шкільних занять, ні для їх закінчення. Кожен учитель займався у своїй школі, як заманеться, анітрохи не підозрюючи про існування якихось дидактичних і методичних приписів, обов'язкових для вчителів» [цит. за : 21, с. 350]. Таке саме становище склалось і в інших навчальних закладах.

Практики видання виховання за освіту. Як слушно зауважує Степан Сірополко, в більшості шкіл дисципліна «була така жорстока і сувора, що учні розбігалися зі школи, і загнати їх туди нерідко вдавалося тільки за допомогою сільських старост і десятників... За три-чотири зими навчання в такій школі тільки деякі з них набували вміння читати, та й то майже не розуміючи того, що читають, а з арифметики тільки добірні голови могли засвоїти механізм чотирьох дій з числами» [21, с. 350].

Отже, визначальним критерієм освітньо-виховних практик у земських школах було **не набуття знань, а дотримання дисципліни**. Проте були й поодинокі винятки. Наприклад, земський діяч Микола Корф не тільки створив тип дешевої трирічної школи, де один учитель одночасно займається з учнями трьох класів у одній кімнаті, визначив програму курсу, а й підготував у власній школі та на земських учительських курсах цілу низку талановитих учителів, відданих своєму покликанню, уклав низку підручників і зробив присутній внесок у виховання учнів, озброївши їх необхідними знаннями [20, с. 10].

Розглянемо **інноваційні практики**, впроваджувані в навчальний процес, докладніше.

У 20–40-х роках XIX століття, як зазначає Степан Сірополко, у Могилеві, Херсоні та Києві діяли так звані ланкастерські школи. **Інноваційні** на той час **методи взаємного навчання**, запропоновані англійським педагогом Йосипом Ланкастером і використовувані в деяких українських школах, щоб навчити учнів

читати, писати та рахувати, вможлилювали навчання в багатолюдній школі з одним учителем. Особливість методики полягала в тому, що з-поміж кращих учнів учитель обирав собі помічників, які мали пояснити певній групі те, що самі засвоїли безпосередньо від нього [21, с. 335–336], у річищі обґрунтованих Маргарет Мід «постфігуративного» [29, с. 557–558] та «кофігуративного» [29, с. 557–558] типів обміну знаннями між старшим і молодшим поколіннями [29, с. 557–558]. Однак «Семенівська ворохобня» 1820 року поклала край упровадженню ланкастерської методики. Згодом, у 1860-х роках, почали поширюватися запропоновані Миколою Корфом **звуковий метод і наочність** (гудзики, використовувані під час навчання арифметичним діям; сичання і шипіння впродовж вивчення літер тощо) [21, с. 368].

Українці в цілому позитивно сприйняли нову систему навчання та земську школу, але, щойно зросла їхня національна свідомість, почали домагатися викладання і рідної мови.

Практики підміни знань і трансформації інформації. Приладдя та наочність теж не залишалися поза увагою інспекторів. Наприклад, Олександр Лапетюк після ревізії Олексіївської школи так розкритикував Бориса Грінченка: «На чорта тут мапи порозвішувано! Повинна бути тільки мапа Російської імперії і більше жодних. Ви, мабуть, тут дітям якісь дурниці розказуєте, наприклад, про те, що дощ від пари. Прошу нічого такого не розказувати. Дощ посилає Бог, і все на світі робиться з Божої волі. Вільнодумства щоб не було жодного! Бач, мапи порозвішували та з природознавства малюнки... А чому малюнків зі Св. Письма нема?» [цит. за : 4, с. 10; 21, с. 368].

Щодо **підручників**, то в 1818 році при Міністерстві освіти було створено комітет, до функцій якого входив розгляд питання про їх відповідність вимогам до викладання. Цей комітет вилучав саме українські книжки та підручники як такі, що містять у собі «неправдиве вчення проти походження верховної влади не від Бога, а від угоди між людьми» [цит. за : 21, с. 303]. Зазначений комітет створював усілякі перешкоди на шляху впровадження в освітній процес українських підручників. Натомість у російських читанках або була відсутня

інформація про Україну, або містилася навмисне викривлена неправдива інформація, спрямована на денаціоналізацію. Як приклад можна навести статтю «Козачество и Малороссія» із читанки Миколи Бунакова, де йдеться про те, що «козаки – це банда, яка займалася розбоєм, грабунками і війною з татарами, а Малоросією почала називатися країна, яку заселяли дніпровські козаки» [2].

Отже, на українських теренах під владою Російської імперії провідними номадичними освітньо-виховними практиками були обрусінея, служіння, послух і покора, а не надання хоча б якихось елементарних знань. Випадки впровадження інноваційних методик і технік у земських школах були локальними та поодинокими.

Натомість на землях, які перебували під юрисдикцією Австрійської імперії, впроваджувалися такі практики: в Східній Галичині – онімечення й полонізації українського населення, на Буковині – онімечення й румунізації, на Закарпатті – мадяризації.

Зазначені номадичні практики вже не задовольняли інтересів держави та виробництва, тому що підвалинами насильницької седентаризації були саме освітньо-виховні практики, що, спираючись на відповідні мови, нав'язували певні культурні цінності. Панівні кола й надалі здійснювали політику насильницького утримання седентарів, які належали до нижчих прошарків суспільства, подалі від знань і готувала їх до служіння, послуху та покори. Водночас протидія російсько-австрійській експансії вплинула на формування своєрідного світогляду і системи цінностей українського народу, доповнивши сукупність його кордологічних рис такими якостями, як-от: цурання чужинців, перевага духовного над матеріальним, природовідповідність, цінування власної свободи та постійне прагнення до неї, панування добровільної спілки тощо.

Наприкінці зазначимо, що в межах некласичної освіти, яка ґрунтувалася на досвіді й схилялася до дотримання традицій та еталонів, постала «некласична людина» [7, с. 208–211]. Шкільна освіта цієї доби спричинилася до формування в учнів якісно нової, передусім сервільної, психології та свідомості на рівні світоглядних уявлень. Загальний низький рівень освіченості в Україні

пояснювався тим, що український народ не мав рідної школи, а нав'язувана йому російська була чужою і за мовою, і за духом, і за змістом.

Зовсім іншими були освітньо-виховні практики для номадів, і наступний підрозділ буде присвячено їх аналізу.

4.2. Номадичні освітньо-виховні практики для української верхівки.

Нашадки номадичної верхівки здобували освіту в **повітових школах, гімназіях, ліцеях, професійних навчальних закладах та університетах.** Дітей дворян і чиновників навчали російської граматики, географії, історії, арифметики, геометрії, алгебри, технології, читанню і письму, латинської та німецької мов, науки про обов'язки людини і громадянина, природознавству, фізиці, малюванню та Закону Божому. Проте не знання, а послух і покора були визначальними показниками освіченості за тогочасними уявленнями. Практикувалось і **домашнє виховання** дітей зі шляхетних родин.

У професійних навчальних закладах значно розширилася спеціалізація. Так, у кадетських корпусах Полтави (з 1840 року) і Києва (з 1852 року) представників дворянства готували до офіцерської кар'єри. З 1787 року в Єлисаветграді продовжувала працювати медична школа, а в Києві було відкрито фельдшерську (1842), у Миколаєві – артилерійське (1794) і штурманське (1798) училища, у Херсоні – училище торговельного мореплавства (1830-ті), у Севастополі – морську школу, поблизу Харкова почала працювати землеробська школа (1855), яка готувала агрономів тощо. Інакше кажучи, саме розвиток військової справи, мореплавства, сільського господарства та інших галузей вимагав освічених кадрів. Тому держава змушена була надавати загалу відповідну освіту та виховання.

Щодо університетів, то їх було чотири: у Львові, Києві, Одесі та Харкові. Кожний з них мав у своєму складі кілька факультетів, і студенти мали можливість отримувати паралельну освіту за кількома напрямками водночас, що було явищем

прогресивним і сприяло седентаризації. Натомість у західноєвропейських університетах було лише по одному факультету, і студенти мусили переїздити з одного міста до іншого, щоб продовжити навчання, тим самим сприяючи поширенню номадичних практик.

Практики заміщення науки політикою. Необхідно зауважити, що, засновуючи університети, російський уряд дбав не про наукові інтереси, а насамперед про політичні й мав на меті обслуговування польських громадян з Київщини, Волині та Поділля. Проте потенціал розвитку імперії, що постійно зростав, стимулював появу нових економічних, політичних і культурних потреб. Усе це зумовило потребу у відкритті цілої низки закладів вищої освіти.

Звинувачуючи шкільну систему у фальшивому спрямуванні розвитку номадичної еліти, що начебто призвело до повстання декабристів 14 грудня 1825 року, російська панівна верхівка та новий цар Микола I рескриптом від 14 травня 1826 року наказав міністрові народної освіти Олександрові Шишкову затвердити проект нового устрою шкіл. У записці «Про народну просвіту в Росії» до Миколи I Олексій Перовський висловив такі думки: «Теоретичні науки (метафізика тощо) належать, так би мовити, до роскоші людського розуму; а розкіш та, не обмежена кордонами помірності і не пристосована до потреб ще юного народу, не може не бути шкідливою для нього. <...> Не потрібно дарувати університетам право вділяти ранги міністра, доктора і т. п., бо з тими рангами пов'язуються в Росії чини і навіть шляхетська гідність. Шкідливий вплив на юнацтво справляє заборона тілесних покарань (у 1811 році їх скасував Олексій Розумовський, батько Олексія Перовського. – І. К.), бо та заборона привчає молодь до духу непокірності, що з роками поступово зростає. Вона мріє про права свої, передчасно вважає себе зрілою людиною і таким чином призвичаюється висновувати про предмети, що далеко переважають слабке її розуміння. Зрештою, ця самовпевненість призводить до того, що юнак, досягши 18 або 20 років, вважає слушним розмірковувати про перетворення держави й узагалі діяти відповідно до своїх намірів» [16, с. 363–367; цит. за : 21, с. 244].

Отже, новий університетський статут 1835 року покінчив з позірною академічною свободою, що номінально зберігалась у статуті 1804 року. Відтоді почались обмеження внутрішнього життя університетів. Деякі предмети зазнали переслідування; з програми університетського навчання було вилучено державне право європейських країн і філософію, а натомість вводилися науки, ґрунтовані на Священному Писанні.

З приходом до влади Олександра II становище університетів покращилося: новий університетський статут від 18 червня 1863 року відновив університетську автономію. Однак уже з 1872 року міністерство освіти внесло певні корективи до статуту 1863 року, прагнучи посилити свій контроль і ввести більш сувору дисципліну для студентів. За статутом 1884 року, університети потрапили в повну залежність від галузевого міністерства.

Практики штучно створеного занепаду освіти. За часів володарювання Миколи I відбувся занепад професорського духу: «Обдарованість людей 30-х років була різною... але всі вони служили справі вищої освіти якомога ревніше, стійко і тривало, з колом ідей, хоча й широким, але визначеним і зрозумілим. Між тим, люди 40-х років з'явилися на кафедрі повні широких намірів, але перший удар політичної негоди негайно знищив їх навіки. З надломаними силами, з похиленою (поникшей) енергією і навіть з повною зневірою в своє діло і покликання – одні шукали забуття в тому, в чому завжди шукав втіху російський (человек) громадянин, і знайшли там отруту та передчасну смерть, другі кинули рідний університет, шукаючи іншої кращої кар'єри; треті, залишаючись у своєму університеті, втратили деяку симпатію до своєї кафедри й тягнули навчання, як “поденщики”. Майже усі передчасно упокоїлися, не встигнувши набути жодних прав на заміщення кафедри» [6, с. 397; цит. за : 21, с. 258–259)]. Збільшуючи платню за навчання, Микола I також уживав заходів з недопущення до університетів молодих людей, які вдома не набули належного виховання: «Треба розміркувати, чи нема засобів утруднити доступ до гімназій для нешляхтичів» [цит. за : 21, с. 262].

Отже, подальший розвиток освітньо-виховних практик для номадів в Україні був вимогою часу і соціуму. Царський уряд, з одного боку, відкриваючи університети, створював ілюзію сприяння розвитку освітньої справи в Україні, а з іншого – відсіював / обмежував / знищував на корені нижчий становий склад учнів і «впокорював» викладачів (мізерна платня, негідні побутові умови, переслідування за вільнодумство тощо), водночас негласно заохочуючи хабарництво, пияцтво, розбещеність тощо.

Практики недовчених учителів. Учителями ставали, в основному, недовчені гімназисти, чиє матеріальне становище було дуже вбогим, тож не дивно, що в їхньому середовищі процвітали пияцтво та хабарництво. Про правове, або, якщо точніше, **безправне становище вчителя** свідчить і той факт, що над ним було безліч **«начальників»**: інспектори народних шкіл, члени земської управи, справники, пристав, урядник, волосний старшина, писар і його ж колеги. Вони пильно стежили не тільки за професійною діяльністю вчителя, а й за його приватним життям. Часи змінились, а ця практика, на жаль, існує й дотепер.

Міністр освіти (з 1824 року) Олександр Шишков свого часу заявляв: «Науки корисні тільки тоді, коли, як сіль, уживаються в міру, відповідно до становища людини і до тої потреби в науках, що її має кожне звання. Навчати грамоти увесь народ принесло б більше шкоди, ніж користі» [цит. за : 20, с. 303]. Подібні думки, але щодо самого знання, а не його застосування, висловлювали куратор Микола Пирогов [17, с. 54–55, 101, 112–175], його наступник князь Олександр Ширинський-Шихматов [19, с. 478; 26, с. 406, 421], граф Дмитро Толстой [1, с. 149, 151] та ін.

За **ідеал певної частини освічених номадів** правила така настанова: «Выучи сына танцовать, играть на фортепьянѣ или гитарѣ, и ежели можно, чтобы онъ могъ пѣть <...> говорить по французски, разумѣется – только говорить, а что говорить, до того дѣла нѣтъ; по русски писать <...> но чтобы умѣлъ паче всего сочинять въ стихахъ пасквили на женщинъ <...> правительства <...> о законѣ Божіемъ <...> говорить самымъ неблагопрістойнымъ образомъ <...> не имѣть никакой вѣры и насмѣхаться надъ святостью, руководствующею человекѣми,

приписывая создание Божіе все случаю слѣвному: послѣ сего не уважать ни старости, ни достоинствъ и ставить себя выше всего; рисованіе <...> не далѣе простиралось, какъ снимать силуеты <...> составлять узоры для пялецъ; симъ средствомъ молодой человѣкъ получаетъ право входить въ спальню и другія внутреннія комнаты дома <...> и симъ средствомъ заключать связи для достиженія сердець <...> швей <...> самой госпожи, или ея дочерей. <...> Опрятно и ловко одѣвается въ одежду. <...> Вотъ впрямь изображеніе молодого человѣка, хорошо воспитаннаго. <...> Замѣтимъ, что и женщины нонишняго воспитанія приготавлиются совсѣмъ противоположно тому, къ чему онѣ сотворены. Должность матери <...> хозяйки совсѣмъ удалены отъ воспитанія ихъ. Болтанье на французскомъ языкѣ, играніе на какомъ либо инструментѣ и пляска <...> добавьте къ этому всю школу кокетства и полунагое одѣяніе и вы будете имѣть совершенную идею о женщинахъ 19-го вѣка...» [31, с. 334–335]. Отже, було важливо культивувати вироблені суспільством канони та дотримуватись етикету, а сенс не мав жодного значення.

Як переконуємося, визначальними рисами освіти I половини XIX століття були: підкреслена релігійність, русифікація, консервативні засоби навчання, репресивні заходи, прагнення перетворити всі навчальні заклади, передусім університети, на цитаделі самодержавства й офіційної ідеології, скорочення програми суспільних наук, вилучення з університетських навчальних програм філософії, читання лекцій з логіки та психології професорами богослов'я тощо. Погане фінансування університетів урядами двох імперій призводило до того, що нормально функціонувати, а тим більше розвиватися, вони не могли.

I зрештою, в Російській імперії 1864 року було здійснено ще одну освітню реформу освіти, згідно з якою всі **початкові школи** перетворилися на загальноосвітні народні училища. Одночасно відбувалась уніфікація навчання шляхом упровадження *єдиного плану і програми* (читання, письмо, арифметика, Закон Божий та ін.). **Гімназії** (середні навчальні заклади) були двох типів: класичні, де викладали стародавні мови, та реальні, де вивчали природничо-

математичні науки та сучасні мови. Випускники перших могли без іспитів вступати до університетів, а других – до вищих технічних навчальних закладів.

Підсумовуючи викладене, наголосимо на тому, чому сучасну спільноту не влаштовують освітянські настанови та принципи некласичної парадигми. «Перший, фундаментальний, рівень підходу до людини й освіти та виховання зумовлений тим, що вони вписуються в контекст усіх світових процесів і явищ. Буття світу – базовий, первинний рівень етосу (світ – суспільство – людина). Людина вписана в цей світ у своєму суцюзому бутті (від народження до смерті) та несущому у своєму небутті. У генетичному зв'язку між поколіннями, у взаємоперевтіленні матеріальних і духовних начал людина вічна, як і світ загалом. Відповідно до цього підходу людина справді безсмертна, її освіта (становлення, навчання, розвиток і просвітлення) закорінена у Всесвіті та не обмежена в житійному сенсі. Другий рівень виходить із самої природи людини як істоти соціальної, колективної, соборної. Усі суспільно-побутові процеси опосередковують освіту і виховання <...>. Освіта, як і буття, – особистісно-, соціально- та природовідповідна» [18, с. 15–16].

Наприкінці зазначимо, що в межах некласичної освіти, яка ґрунтується на досвіді, схиляється до «правильності», «взірцевості», дотримання традицій, еталонів, законів, пошанування авторитетів, постає *«некласична людина»* [7, с. 208–211], що розуміється як активна, діяльна, толерантна [5; 13; 28], вільна від зовнішньої залежності, цілісна, акцентована на внутрішньому світі, відкрита для трансформування та контролю за довкіллям, з власною ідеологією. Як зазначає Володимир Кізіма, людина цієї доби відрізнялася від попередників своєю «підкресленою індивідуальністю, самовизначеністю та прагненням панувати над світом і природою» [7, с. 208–211 (цит. за : 3, с. 220)].

Отже, панівна верства всіляко гальмувала впровадження наукових винаходів у всі сфери соціального життя. Освітньо-виховні практики для дітей переважної більшості номадичної верхівки виходили з потреби дотримання встановлених суспільних канонів, а не набуття знань, що призводило до формування в учнів нової якості – сервілізму. Певна частина номадів усе ж усвідомлювала, що

стримати прогрес неможливо, і в їхньому середовищі формувалися відповідні світоглядні та ціннісні настанови. Саме ця незначна кількість прогресивних номадів заклала підвалини практик, які сприяли впровадженню наукових винаходів і зумовлювали необхідність підготовки нових фахівців, завдяки трансформаційним процесам (наприклад, відмові від викладання богословських дисциплін і заміні їх вузькоспеціалізованими), які відбувались у тогочасній освіті.

Висновки до четвертого розділу

Отже, номадизацію населення стимулювали вже не експропріація землі, географічні відкриття та колонізація, а номадичні практики поширення технічних винаходів і розвиток галузі комунікацій. Вони сприяли появі нових робочих місць і професій та широкому залученню жінок до трудової діяльності. Відтепер вони самі могли утримувати себе та розв'язувати свої проблеми, будувати кар'єру, розпоряджатися коштами, звільняючись від обтяжливого домашнього господарства, дітей і чоловіка. З появою електрики механічні машини поступилися місцем безпечнішим і дешевшим електричним, збільшився світловий день, що відкрило нові можливості для використання вільного часу. Усе зазначене сприяло розвитку мобільності та номадизму на якісно інших засадах. Одночасно розробки у військовій галузі підштовхнули світ на край прірви, призвівши до Першої та Другої світових воєн, холодної війни й гонки озброєнь.

Освіта та виховання для седентарів на українських теренах, які знаходилися під юрисдикцією Російської імперії, залишалися на досить низькому рівні. Основними впроваджуваними тут практиками були обрусіння, послух і покора, а про надання хоча б якихось елементарних знань не йшлося. Клерикальне спрямування парафіяльних та дяківських шкіл і вузькість їх програми вже не відповідали інтересам населення. У школах, які перебували під патронатом земств, упроваджувались інноваційні методи та методики, проте це були локальні, поодинокі випадки. Українські седентарі, не маючи власної школи, були змушені навчатись у чужій і незрозумілій для них російській.

Нащадки номадичних родин здобували освіту в повітових школах, гімназіях, ліцеях, професійних навчальних закладах, університетах або вдома. Ідеалом певної частини освічених номадів було вміння танцювати, грати на музичних інструментах, розмовляти кількома мовами, дотримуючись світських канонів та етикету.

Інші освітньо-виховні практики використовувала Австрійська імперія, з одного боку, доволі толерантно ставлячись до освіти та виховання українців, а з іншого – гальмуючи впровадження інноваційних освітньо-виховних практик і перекриваючи доступ до інформації. У всіх школах викладання здійснювалося німецькою, разом з якою до галицьких шкіл проникала польська мова, на Буковині – румунська, на Закарпатті – угорська. Лише в українських парафіяльних школах навчали українською мовою. Супротив австрійсько-російській експансії доповнив українську ментальність як виразними кордологічними рисами (переважання духовного над матеріальним, природовідповідність, культ особистої свободи та постійне прагнення до неї тощо), так і сервільними якостями (цурання чужинців та ін.). До цього додалися і своєрідні номадичні габітуальні практики, вироблені за часів кріпацтва. Про те, як запроваджувалися засадничі принципи трансформативної освіти номадів у постнекласичній освітній парадигмі та до яких наслідків це призвело, а також як перебігав процес подальшого становлення седентарного й номадичного світогляду, йтиметься в наступному розділі.

Результати дослідження питань, розглянутих у четвертому розділі, висвітлено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс» [9], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [12], у статтях «Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект» [8], «Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс» [10], «Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців» [11], «Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти» [13] та ін.

Список використаних джерел до четвертого розділу

1. Антонович В. Твори. Т. 1 / Всеукраїнська академія наук УССР, Соціально-економічний відділ. Київ : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1932. 407 с.
2. Бунаков Н. Ф. Книжка-первинка : Чтение после азбуки, с картинками с задачами для самостоят. работ и материалом для обучения церк.-слав. чтению. 26-е изд. Санкт-Петербург : Д. Д. Полубояринов, 1902. 48 с.
3. Варипаєв О. М., Запаренко Г. В. Постнекласичний підхід до сучасної філософії освіти. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2013. Вип. 1 (2). С. 215–223.
4. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. *Праці Науково-Педагогічної Комісії ВУАН*. Київ : Всеукраїнська академія наук, 1929. Т. 1. С. 1–77.
5. Золотухин В. М. Толерантность как проблема философской антропологии : автореф. дис. ... докт. филос. наук. Екатеринбург, 2006. 44 с.
6. Історія Імператорського університета Св. Владимира / по порученню Совѣта Університета св. Владимира составилъ ордин. проф. М. Ф. Владимірській-Будановъ. Т. 1 : Університетъ св. Владимира въ царствованіе Імператора Николая Павловича. Київ : Въ типографіи Імператорського університета св. Владимира, 1884. [4], 674, XLII, IV с.
7. Кизима В. В. Постнекласична методологія та постнекласична освіта. *Totallogy – XXI. Постнекласичні дослідження*. 2002. Вип. 8. С. 205–232.
8. Книш І. В. Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності* : IV Міжнар. наук.-теорет. конф. (1–2 жовтня 2015, м. Житомир). Житомир, 2015. С. 264–266.
9. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.

10. Книш І. В. Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс. *Філософія науки: традиції та інновації*: наук. журнал. 2015. № 1 (11). С. 136–144.
11. Книш І. В. Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (14–15 травня 2015, м. Житомир – Вінниця). Житомир – Вінниця, 2015. С. 189–191.
12. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари: навч. монографія. Одеса: КУПРІЄНКО С. В., 2018 359 с.
13. Книш І. В. Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 травня 2014, м. Суми). Суми, 2014. С. 387–389.
14. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 23. 5-е изд. Москва: Изд-во полит. лит., 1967. 595 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. Москва: Политиздат, 1974. 64 с.
16. Перовскій А. О. О народномъ просвѣщеніи въ Россіи. (Всеподданнейшая записка попечителя Харьковского университета Перовскаго) 20-го апреля 1826 г. *Русская старина*: ежемес. ист. изд. 1901. Т. 106. Вып. 4–6. С. 363–367.
17. Пирогов Н. И. Избр. пед. соч. / сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. Москва: Педагогика, 1985. 496 с. (Педагогическая библиотека).
18. Пищулин Н. П. Образование как философская проблема. *Философия науки*. 2005. № 1. С. 7–27.
19. Салтаковскій А. А. Отрывки изъ записокъ Автонома Акимовича Солтановскаго. *Кіевская старина*. 1893. Т. ХLI. № 6. С. 120–133, 292–307, 401–430, 404–484.

20. Сірополко С. Життя і педагогічна діяльність бар. М. Корфа : (З нагоди 100-ліття з дня його народження). Париж : Тризуб, 1934. 7, [1] с.
21. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
22. Сюдюков І. Мистецтво вчасно зрадити. Шарль-Моріс Талейран і його епоха. *День*. 2005. 23 квітня. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/mistectvo-vchasno-zraditi>
23. Тоффлер Е. Третя Хвиля / з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
24. Ушинский К. Д. Собр. соч. : в 3 т. Т. 3 : Педагогические статьи 1862–1870. Москва–Ленинград : Изд-во АПН РСФСР, 1948. 692 с.
25. Уэллс Г. Россия во мгле. *Собр. соч. : в 15 т.* Т. 15 / пер. И. Веккера, В. Пастоева. Москва : Правда, 1964. С. 313–376 (Библиотека «Огонек»).
26. Чалый М. Бѣлоцерковская гімназія. *Кіевская старина*. 1900. № 12. С. 401–430.
27. Чарнолуський В. Земство и народное образование : очерки изъ прошлаго и настоящего земской дѣятельности въ различныхъ отрасляхъ общественнаго образования. Формы, типы, результаты и очередныя задачи земскаго хозяйства и земскихъ учреждений въ этой области : в 2 ч. / издание Товарищества «Знаніе». С.-Петербургъ : Типографія М. А. Александрова, 1910. Ч. 1. 188 с.
28. Швачко Е. В. Толерантность как психолого-социальный феномен. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 2. С. 154–170.
29. Шило Н. Ю. Мид (Mead) Маргарет. *Социология : энциклопедия* / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Интерпрессервис ; Книжн. Дом, 2003. С. 557–558.
30. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии : в 2 т. Т. I. Москва : РОССПЭН, 2008. 592 с. (Серия : Российские Пропилеи).
31. Ястребовъ В. Домашнее воспитаніе начала нашего столѣтія. *Кіевская старина*. 1884. № 2. С. 333–336.
32. Luden H. Handbuch der Staatsweisheit oder der Politik. Abt. 1. Ein wissenschaftlicher Versuch. *Allgemeine Literatur Zeitung*. 1811, December. Num. 338. Montags, den 23. P. 793–800.

РОЗДІЛ 5

ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК З ПОЗИЦІЙ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ: ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ

Сформована у недавньому минулому освітня галузь, яка обіцяла давати якісні й актуальні знання, а насправді йшла позаду виробництва (і суспільство ставилося до цього як до належного), вже не могла задовольнити вимоги часу. Породжене цим невдоволення спонукало до розробки номадичних практик педагогіки, зміни наукових парадигм тощо та появи соціальних рухів. Зазначені процеси заклали підґрунтя окремого напрямку філософії освіти – антипедагогіки. Її представники (Вільям Годвін, Франсеск Феррер, Олександр Нілл, Айван Ілліч, Пауло Фрейре та ін.) переймалися проблемою неспроможності та суперечностями методик і технік існуючої освітньої системи та породжених ними номадичних практик. Завданням школи стало впровадження номадичних практик, спрямованих не на штампування соціально кастрованих людей, які мали сприймати своє неблагополучне становище як належне, а зміна поведінкових практик, узгоджених із суспільними потребами вже не індустріального, а інформаційного суспільства.

До того ж, як зазначає Володимир Аршинов, сучасний світ став не тільки цілісним, а й складним утворенням, життя в якому спонукає людину «до інновацій» і «фрустрації» [51, с. 165]. Інформаційне суспільство потребує не виробників, як індустріальне, а фахівців у галузі надання послуг. Увага дослідників спрямовується на людиновимірні об'єкти, що є складними системами [70, с. 112].

Технонаука, як і гуманітарні технології, спрямовують свій потенціал на «варіювання меж» людини завдяки провадженню міждисциплінарних досліджень. Шляхом зміни соціального середовища трансформуються світогляд, потреби, інтереси, вподобання, цінності, звички, навички й уміння людини тощо, збільшується кількість, обсяг і якість послуг / обов'язків, які вона постійно

намагається перекласти на інших [70, с. 112]. Так завдяки номадичним практикам формується аутсорсинг (від англ. *outsourcing* (outer-source-using) – використання зовнішнього джерела чи / і ресурсу).

Проте перспективи не такі вже й сумні. Кількісно і якісно змінюються економічна, маркетингова й управлінська системи; формується запит на якісні показники на тлі зменшення кількісних (скорочення працівників) для всіх спеціальностей; постають нові вимоги: вміння працювати в команді (об'єднуватись у неоплемена), рефлексивність, відповідальність за власний вибір, комунікабельність, мобільність тощо. У глобалізованому світі однієї лише можливості щось виробляти вже замало, основним чинником стає здатність підвищувати вартість товару і працювати на успіх компанії. Вочевидь, відбувається зсув у бік збільшення ваги тих галузей і номадичних практик, які Лестер Туроу та Брілі Ніколас називає «мозковими» [225], – біотехнологій, засобів масової інформації, інформаційно-комунікаційних технологій і комп'ютерного програмування, оскільки вони є домінують у глобальній економіці. Дешева робоча сила, якої у світі стало забагато («понадвиробництво кадрів», за Питиримом Сорокіним [158] – І. К.), без цих галузей (і номадичних практик. – І. К.) не здатна виробляти нову складну продукцію, до того ж вона може коштувати дешевше, ніж зараз, тому що, коли товар уже розроблений, вартість його виробництва починає стрімко падати [225].

Спробуємо проаналізувати перехід до нової економіки – економіки знань, яка потребує геть інших номадичних практик. Одночасно знання мають не просто накопичуватись, як це здебільш відбувалось у седентарів. Завдяки міждисциплінарним дослідженням визначальними стають і накопичення, і використання знань (що притаманно номадам), від яких разом із працею, фінансами та природними ресурсами залежить економічний поступ країни. Економіка знань спирається на інтелектуальний потенціал суспільства – сукупність наукових і повсякденних знань та номадичних практик, утілених у технологіях, культурі, виробництві, повсякденному житті. А це все може стати

можливим, в основному, завдяки впровадженню освітньо-виховних номадичних практик антипедагогіки.

5.1. Засадничі принципи номадичних практик «звільнення» від шкіл та їх вплив на розвиток радянської та пострадянської системи освіти.

Як свідчить історія, освітньо-виховні практики були досить поширеним явищем, варто лише згадати імена Йоганна Гербарта, Іннокентія Гізеля, Вільгельма Дільтея, Джона Діркса, Адольфа Дістервега, Джона Д'юї, Емілія Дюркгейма, Яна Амоса Коменського, Джона Локка, Антона Макаренка, Джека Мезіроу, Йоганна Генріха Песталоцці, Жан Жака Руссо, Герберта Спенсера та ін. Їхній педагогічний доробок глибоко вивчено дослідниками попередніх епох, у контексті ж нашого дослідження доцільно зосередити увагу саме на антипедагогічних практиках, які ще мало відомі та недостатньо висвітлені у фаховій літературі.

1. Передумовами появи антипедагогіки та застосовуваних нею практик, на думку Олександра Огурцова і Володимира Платонова, були:

- наукові здобутки: критичний раціоналізм Карла Поппера як педагогіки «відкритого суспільства»; модель зміни наукових парадигм у світлі теорії наукових революцій Томаса Куна [104] на противагу кумулятивістській моделі розвитку науки; критична соціологія Теодора Адорно, Герберта Маркузе, Макса Хоркхаймера та представників Франкфуртської соціологічної школи, які критикували капіталізм як репресивну цивілізацію, натомість пропонуючи проєкт контркультури (відмова від заборон і табу, проголошення «сексуальної революції», реабілітація сенсуалізму та гедонізму); структуралізм в етнології Клода Леві-Стросса [110], на противагу описовій та еволюціоністській етнографії, що сприяло вкоріненню в суспільній свідомості програми соціального конструктивізму [199], де ідеї критицизму становлять засадничий атрибут, а ідеї соціальної комунікації – осердя (явне чи неявне) всієї ідеології реорганізації суспільства за принципом відкритості [130, с. 381–382, 408];

- соціальні рухи: антипсихіатрії (Мішель Фуко ініціював створення «Групи інформування про в'язниці» (1971–1972), «Групи інформування про психіатричні клініки», «Групи інформування про охорону здоров'я»; Франко Базалья [197] і Рональд Ленг започаткували рух антипсихіатрії відповідно в Італії й у Великобританії [114]) та антипедагогіки («Антипедагогіка. Нариси до скасування освіти» Е. фон Браунмюля, 1975 [200]). Цьому значною мірою сприяли травневі події 1968 року, а також студентські та конформістські молодіжні рухи [130, с. 381–382, 408–409].

Отже, вся система номадичних практик, які відповідали вимогам суспільства споживачів, була не здатна впоратися з проблемами, що постали перед ним. Учасники французького «Руху 22 травня», наприклад, так оцінювали сучасну систему професійної освіти в одній зі своїх листівок: «Ми ведемо боротьбу тому, що не хочемо бути: *викладачами*, які служать справі здійснюваної в процесі навчання селекції, за яку розплачуються діти із сімей робітників; *соціологами*, які фабрикують гасла для виборчих компаній, що їх організовує панівна верхівка; *психологами*, завдання яких полягає в тому, щоб змушувати “армію робітників” функціонувати все більш і більш ефективно й інтенсивно відповідно до інтересів господарів; *науковцями*, праця яких використовується виключно в інтересах економіки, що ґрунтується на власній вигоді та наживі. Ми відкидаємо це майбутнє – майбутнє собаки, що стереже будинок господаря» [112] (курсив наш. – І. К.).

Отже, молодь першою піддала гострій критиці неспроможність керівних органів і впроваджуваних ними номадичних практик задовольнити запити тодішнього суспільства. Для з'ясування справжніх вимог студентів, у 1970–1971 роках було проведено *соціологічне дослідження щодо зміни їхніх ціннісних орієнтацій* упродовж останніх п'яти років під керівництвом Даніеля Янкеловича. Його результати засвідчили появу нового феномена, що його Даніель Янкелович назвав «**контркультурою**» – «неонатуралізмом» або «неорусоїзмом», оскільки молодь прагнула в усьому протистояти своїм батькам [236].

Вочевидь, причиною конфлікту поколінь стала прірва між прагненнями та реальністю, між пропагованими та справжніми цінностями суспільства 60–70-х років ХХ століття, яке Роберт Мертон назвав «аномією» – безладдям, беззаконням, відсутністю соціального порядку, що веде до руйнування традиційних норм і цінностей [цит. за : 130, с. 385]. Нова молодіжна культура стала передвісником нової постмодерністської культури та цивілізації, яка потребувала інших освітньо-виховних практик. І навчити ним мала тодішня система освіти та виховання.

Зазначені процеси зумовили виокремлення особливого напрямку філософії освіти – **антипедагогіки**. Традиційна освітня галузь обіцяла давати якісні й актуальні знання завдяки розробці та впровадженню притаманних їй освітньо-виховних практик. Але, як засвідчив досвід, насправді така освіта за темпами свого розвитку значно поступалася виробництву. Суспільство ж ставилося до цього як до належного.

Термін «антипедагогіка» вперше вжив німецький дослідник Еккехард фон Браунмюль у праці «Антипедагогіка. Нариси до скасування освіти» [200]. Він заперечував практики, спрямовані на пригнічення дитини дорослими та виховання, що ґрунтується на страху й підпорядкуванні, вважаючи, що дитина сама краще знає, що для неї добре: «Дитина зі свого народження вельми здатна до власного почуття того, що для неї є найкращим» [200, с. 19–20 (цит. за : 130, с. 410)]. Еккехард фон Браунмюль намагався засвідчити, що бажання дитини є головним рушієм виховання та навчання, а згодом має стати підґрунтям її подальшого розвитку.

У 1980-х роках ідеї антипедагогіки та використовувані нею практики розвивав Губерт фон Шьонебек [191; 223; 224]. Він зазначав, що дружні стосунки з дітьми мають триматися на трьох стовпах: постулатах антипедагогіки (відмові від «педагогічних амбіцій»), русі за права дітей (дитячу рівноправність) і психодинамічній концепції людини. Щоб налагодити зв'язок із дітьми, потрібно стати «новим дорослим», усвідомити себе по-новому, не тільки володіти теоретичними знаннями, а й, передусім, хотіти та могли змінювати свої стосунки з

людьми [191] завдяки розробці й упровадженню якісно нових освітньо-виховних практик.

Прикладом нової школи і запровадження таких практик може бути школа Барбіана (Індія). Не будучи фахівцем, він і гадки не мав, що потрібно розробляти й упроваджувати освітньо-виховні практики, а також «залучати» вихованців до певних ігор, які відповідають їхньому віку; спонукати їх до вдумливого читання газет, до критичного сприйняття теле- і радіопрограм, виконання мовних вправ тощо. Ці заходи, спрямовані на захоплення, породжені у відповідь на насильство, з «відчуття помсти» щодо впроваджуваних традиційною шкільною системою практик, прирівнювалися до переможної війни. Діти водночас були і тими, хто навчається, і тими, хто навчає, адже кожен мав допомагати менш обдарованим [215, s. 54–55] у річищі «кофігуративного» культурного обміну, за Маргарет Мід [192, с. 557–558]. Успіх під час іспитів був проривом. Згодом більшість дітей самі стали педагогами-новаторами [215, s. 54–55].

Отже, «нефахівці» з освітньої справи, впроваджуючи свої освітньо-виховні практики, теж можуть навчати, реалізуючи інноваційні, креативні й інтерактивні підходи до викладання. Вони категорично заперечують необхідність виховання й освіти, які за своєю суттю є тоталітарними, керованими та спрямованими, за Еккехардом фон Браунмюлем, на деперсоналізацію (*Entselbstung*), ворожі дітям, людям і взагалі життю. Для нього практики, застосовувані у виховному процесі, асоціюються зі «смертю» [цит. за : 130, с. 409; 200, р. 84], «промиванням мізків» [цит. за : 130, с. 409; 200, р. 84] і «спустошенням людської душі» [цит. за : 130, с. 409; 200, р. 84]. Якщо йдеться про виховання, йдеться про «більш-менш жорстоке дресирування, від якого діти лише хворіють» [цит. за : 130, с. 409; 200, s. 245]. «Виховання в будь-якій формі є жорстоким поводженням з дитиною» [цит. за : 130, с. 409; 200, s. 245]; «Той, хто бажає виховувати дитину, прагне її знищити» [цит. за : 130, с. 409–410; 200, s. 89]; «Немає педагогіки, яка не була б більш-менш явним терором» [цит. за : 130, с. 409; 200, s. 220] – ось засадничі тези, проголошені Еккехардом фон Браунмюлем на афірмацію своїх переконань.

Отже, для Еккехарда фон Браунмюля є неприйнятним процес виховання, заснований на практиках насильства, пригнічення будь-яких особистісних проявів, оскільки він ґрунтується на страху й підпорядкуванні дитини жорстким нормам та експлікує владне налаштування дорослих на проникнення в її духовний світ за допомогою маніпулювання.

Антипедагогіка, як наголошують Олександр Огурцов і Володимир Платонов, розробляючи свої підходи й освітньо-виховні практики, виходить з образу людини, здатної нести відповідальність за свої вчинки, а не істоти, яку потрібно виховувати (*homo educandus*). До того ж один із засадничих принципів антипедагогіки – «**принцип спонтанної автономії**» [130, с. 410] – становить підґрунтя концепції «відкритої освіти» [130, с. 410] та «навчання, що самовизначається» [130, с. 410]. Її метою є впровадження практик «підтримання, а не виховання» [130, с. 410], а також «симетричних стосунків» [130, с. 410] між дорослим (як другом і партнером) та дитиною [130, с. 410]. Ці практики споріднені з номадичними практиками коучингу (про які йтиметься згодом) і подібні до «префігуративного» та «постфігуративного» типів культурного обміну, про які писала Маргарет Мід [192, с. 557–558]. «Антипедагоги виступають за скасування інституту школи, бо вбачають в обов'язковому її відвідуванні зневагу до права на навчання, що самовизначається. Вона, таким чином, має перетворитися на школу пропозицій (*Angebotsschule*), а її відвідування має бути довірене власному рішення дітей» [цит. за : 130, с. 410; 200, s. 56]. Розвиваючи цю думку, Юрген Райхен (Швейцарія) підкреслює відмінність між практиками, які використовуються в «освітньому цеху» [цит. за : 130, с. 410; 221, s. 6] і «вільному викладанні» [цит. за : 130, с. 410; 221, s. 6]), коли учень сам обирає зміст, цілі та форми освіти й виховання та застосовує відповідні методи [цит. за : 130, с. 410; 221, s. 6)].

2. Вільям Годвін: освіта – найгірший пригнічувач. У праці «Дослідження про політичну справедливість» (1793) Вільям Годвін наголошував, що над суспільством тяжіють два різновиди практик гноблення – «освіта» [206] й «уряд»

[206], причому освіту він вважав «гіршим гнобителем» [206], оскільки «уряд хоч якось має залежати від думки народу» [206].

Побоювання Вільяма Годвіна щодо державної системи освіти, яка на той час уважалася однією з найпрогресивніших соціальних інституцій, та доцільності використання нею освітньо-виховних практик афірмувала сама історія: до кінця XIX століття школа почала функціонувати як додаток до нових індустріальних економік, штампуючи людей-гвинтиків, безініціативних, пасивних, слухняних і покірних виконавців волі держави та корпорацій.

3. Франсеск Феррер і Гарда: влада паразитів тримається на школі. У 1901 році в Барселоні Франсеск Феррер і Гарда заснував «Сучасну школу» (*La Escuela Moderna*) [173]. Він відзначив поширення національних шкіл у індустріальний період (XIX століття) внаслідок економіко-політичної необхідності, а не реформістських намірів «прогресивних» урядів. Розвиненій промисловості були необхідні працівники, інструменти для отримання прибутків, пасивні, пунктуальні, догідливі, слухняні, які б сприймали своє неблагополучне становище як належне, а не розумники та вільнодумці.

Франсеск Феррер, як зазначає Д. Вольский, був стурбований тим, що уряд та церква самі створюють систему освіти, засновану на впровадженні практик, які не сприятимуть піднесенню рівня життя незаможних класів. Така освіта здатна лише навчити бідних сприймати існуючу соціальну структуру без нарікань і вірити в те, що покращити своє становище можна лише завдяки власним зусиллям і практичному застосуванню практик, схвалених у межах чинного політичного та соціально-економічного ладу [22, с. 28–29]. Незабаром цей висновок каталонського просвітника знайшов практичне застосування й афірмацію у нацистській Німеччині та США, особливо після Другої світової війни [112].

4. Суспільство без шкіл (Олександр Сазерленд Нілл, Айван (Іван) Ілліч). Видатний англійський педагог Олександр Сазерленд Нілл є автором численних праць, присвячених вільному вихованню: «Розмова про Саммергілл», «Ця жахлива школа», «Саммергілл: новий погляд на виховання», «Саммергілл: радикальний підхід до виховання дитини», «Свобода, а не вседозволеність»,

«Проблеми вчителя», «Проблеми родини» тощо. У книзі «Проблеми вчителя» (1939) він зазначав, що «державні школи мають виробляти рабський менталітет, тому що тільки рабський менталітет може вберегти цю систему від розвалу» [219]. Олександр Нілл вважав практики, впроваджені школами, «продуктом прямого класового інтересу», завданням яких було «дисциплінувати працівників у такий спосіб, щоб вони залишалися соціально кастрованими на все життя, а їхньою метою стало збереження привілеїв багатих, які почуваються в безпеці з таким кастрованим класом, якому бракує духу на бунт» [124].

На переконання Олександра Нілла, англійські школи, по суті, грабують робітничий клас, позбавляючи його ефективних лідерів: «Майстерним ходом в... освітній політиці стала вища освіта... яка забирає дітей робітників на посади службовців... в офісах, тобто вона краде в робітників кращих чоловіків і жінок» [218].

Отже, Олександр Нілл уважав школи продуктом соціальної системи, завданням якої було впровадження практик, спрямованих на виховання у підлеглих дисциплінованості, слухняності та покірливості, тобто сервільної психології. Водночас про зміст і якість освіти взагалі не йшлося.

Інший представник цього напрямку – лібертарний мексиканський педагог Айван (Іван) Ілліч у праці «Суспільство без школи» (1960) стверджував: «Школа вчить плутати викладання з навчанням, уселяє думку, начебто освіта полягає в переході з класу до класу, що диплом є синонімом знання, що правильне володіння мовою дозволяє сказати щось нове» [цит. за : 130, с. 388; 210, р. 11]. Школа навчає всьому й уся, штампує *масового споживача та прихованого агента панівного класу* (курсив наш. – І. К.), нав'язує сексуальні стереотипи, шаблони повсякденної поведінки, вчить розв'язувати індивідуальні проблеми у певний схематичний і шаблонний (доволі часто примітивний та інстинктивний) спосіб тощо. Дітям утовкмачують у голови, наприклад, такі «істини», що свободу, даровану владою, потрібно заслужити, а потім використовувати, як належить, або ж її буде відібрано [210, р. 11]. Проте про свободу вибору самої людини навіть не йшлося. Така освітня система й упроваджені нею практики руйнують здатність

людей діяти самостійно, роблять із них баранів, посилюють поневолення меншістю (номадами) більшості (седентарів).

«Школа шкодить освіті, оскільки вважається, що вона здатна її надати» [цит. за : 130, с. 389; 210, р. 22]. Беручи на себе цілковиту відповідальність за дитину, школа, на думку Айвана Ілліча, готує «експерта-споживача», «конформіста» й «утилітариста», який ототожнює цінності з корисністю, а задоволення матеріальних і нематеріальних потреб – зі споживанням інституціалізованих послуг (зокрема, освітньо-виховних) [210, р. 22]. Людина, яка є продуктом практик освітньої системи, в той час уважала, що все на світі «залежить від гарного функціонування соціальних інституцій» [210, р. 11], але контроль за інституціональним середовищем має перебувати в руках номадичної панівної верхівки, тобто поза її (седентарною) компетенцією. Ця ситуація почала змінюватися з розвитком демократичних процесів і практик (але поки що остаточно, на жаль, ще не змінилася).

Оскільки потрібну інформацію та знання людина набуває передусім із позашкільного досвіду і професійної діяльності, що ґрунтується на комунікативних практиках із майстром, потрібно, на думку Айвана Ілліча, «відмовитися від небезпечної ілюзії, що ми здатні (та маємо право. – І. К.) вирішувати за інших, що є для них необхідним у галузі освіти» [210, р. 48 (цит. за : 130, с. 390)]. Він розглядав школу як «місце, де під наглядом учителів (викладачів. – І. К.) збирають людей певного віку. Від них вимагають обов'язкової присутності, і їм нав'язують обов'язкові програми» [210, р. 58 (цит. за : 130, с. 390)].

Айван Ілліч уважав, що дитинство є не біологічно визначеним, а соціально встановленим періодом обов'язкового навчання. Учитель (викладач), на його думку, подібний до «жерця, проповідника і лікаря» [47, с. 42 (цит. за : 130, с. 390)], які є «хранителями інституції» [47, с. 42 (цит. за : 130, с. 390)], проповідниками та «цензорами вдач» [47, с. 42 (цит. за : 130, с. 390)], «лікарями душ» [47, с. 42 (цит. за : 130, с. 390)], ідеологами, суддями, вихователями, священниками тощо, отримавши від суспільства не притаманні їм функції.

Втручаючись у приватне життя учнів (студентів) та прищеплюючи їм схвалені суспільством норми поведінки, вчителі (викладачі) скеровують їхнє життя в річище соціалізації (наприклад, за Пителимом Сорокіним [158, с. 295–296]. – І. К.), позбавляючи їх права вибору або обмежуючи його. До того ж діяльність університетів зводиться до одного – виробництва людей з дипломами, готових слугувати сильним світу цього, покірних, слухняних, безініціативних [47, с. 42] (таких собі зомбі. – І. К.). Усе це нагадує нам практики бодхисатви (санскр. बोधिसत्त्व, палі □□□□□□□□ – істота, яка прагне до пробудження) у буддизмі. Але до якого «просвітлення», «очищення та пробудження свідомості» ці практики ведуть і зрештою приведуть дитину?

У третьому розділі своєї праці Айван Ілліч зазначає, що практики, запроваджені шкільною системою як соціальною інституцією, спрямовані на збереження міфів суспільства, а школа є місцем відправлення ритуалів, які пом'якшують суперечності останнього. До суспільних міфів він відносить такі цінності: інституціалізовані, стандартизовані, запрограмовані та міф про вічний прогрес. Зрештою, він доходить висновку, що «шкільна система сьогодні виконує триєдину функцію, характерну, як свідчить історія, для могутніх церков: вона є водночас сховищем соціальних міфів, засобом узаконення суперечностей, що містяться в цих міфах, і центром ритуальних дій, що відтворюють та підтримують розбіжності між цими міфами і реальністю» [210, р. 35 (цит. за : 130, с. 391)]. «Ми всі – бранці шкільної системи... і поділяємо забобонне переконання у тому, що тільки те знання має цінність, яке нам нав'язують, і, своєю чергою, ми нав'язуємо знання іншим» [210, р. 35 (цит. за : 130, с. 391)].

Розглядаючи різні типи соціальних інституцій і створюючи їх класифікацію, Айван Ілліч відносить школу до маніпулювальних практик, яким притаманні: ієрархічність, бюрократичний стиль роботи та контролю, формування конформізму тощо. Головне завдання радикально-критичної філософії освіти він убачає в розвитку «відкритих» соціальних інституцій, здатних до розвитку

самостійності й ініціативності особистості тощо [210, р. 11–25 (цит. за : 130, с. 391)].

Висновок один: будь-які капіталовкладення в освітню систему неефективні та безглузді, оскільки що більше інвестицій, то менше вони окупаються. Саме тому Айван Ілліч пропонує програму практик, спрямованих на «дескуляризацію суспільства» [47]: «без дескуляризації – скасування школи як суспільного інституту – сьогодні неможливе звільнення людини. ... ми в полоні забобону, що знання ми можемо отримати, тільки ламаючи себе, щоб потім у такий саме спосіб передати їх нашим дітям, – ось процес виробництва й відтворення знання. Освіта – це виключно діяльність самої людини» [47].

Для впровадження практик цього проєкту, на думку Айвана Ілліча, необхідно скасувати будь-які норми та практики, що обмежують свободу громадян (закон про обов'язкову освіту й освітні програми): відмовитися від отримання свідоцтв і дипломів; заборонити монополію школи на освіту; викоринити «сегрегацію» (від лат. *segregatio* – відділення), яка існує в шкільній системі. Нова система освіти має забезпечити всім, хто бажає навчатися, доступ до джерел знань і водночас дати тим, хто бажає навчати, можливість це робити незалежно від того, має ця людина атестат, диплом, сертифікат чи ні [47].

Айван Ілліч виокремлює чотири джерела знань: 1) речі та матеріальне середовище; 2) поведінкові моделі; 3) допомога дорослим; 4) спілкування з однолітками [цит. за : 130, с. 392]. Відповідно до цих джерел знання він пропонує «мережеву» модель освіти, яка складається з чотирьох відповідних мереж: з обміну знаннями; комунікаційної та інформаційної, а також вільного доступу до інструментів, машин і посібників [цит. за : 130, с. 392–393].

Айван Ілліч наполягає на тому, що сучасна цивілізація й освіта вzurуються на прометеївський тип людини, який для нього асоціюється з культом активності, виробництва, діяльного перетворення довкілля, коли все розглядається як об'єкт певних дій і маніпулювання та живить етику споживацтва. Він наполягає на відмові від того, що *Homo faber* є справжньою людиною. Як альтернативу споживацьким цінностям Айван Ілліч пропонує ідеал «конвівальності» [209], що

передбачає впровадження автономних і творчих практик у стосунках між людьми, з одного боку, та між людьми й довіллям – з іншого. У теорії конвівальності привертають увагу значущість практик індивідуальної свободи в міжособистісному спілкуванні, етичної самоцінності, взаємодопомоги, співдружності, гуманності [209]. Висвітленню цієї концепції Айван Ілліч присвятив працю «Цілі конвівальності» [209].

У 1960-х роках американський філософ Пол Гудмен проголосив за мету освіти з'ясування практик товарної цінності кадрів, які випускаються, і практик набуття учнями ринкових навичок. «Це фактично означає, що кілька великих корпорацій мають перевагу величезного процесу відбору кадрів для себе – всіх дітей згодують млинам, і вони за це платять» [цит. за : 112].

5. Педагогіка пригноблених (Пауло Фрейре). Бразильський педагог Пауло Фрейре у працях «Педагогіка у русі» (1970), «Педагогіка пригноблених» (1971) [177], «Становлення критичної свідомості» (1973) розвинув ідею про «банківський метод» освіти. Видатний бразильський педагог критикував офіційну педагогіку за те, що вона намагається розділити єдиний процес діалогу на дві нерівноправні складові практик: активного речника когнітивно значущої сторони – вчителя (викладача) і пасивного, обмеженого лише наративною активністю учня (студента).

Педагогіку й освітню систему, що ґрунтуються на цих принципах, Пауло Фрейре називає «педагогікою пригноблення» [177] і натомість пропонує власну, що має на меті практики «звільнення» людини [178]. Водночас він розмежовує «практику» і «педагогіку звільнення». Пригноблення, на думку Пауло Фрейре, завжди існує в акті насильства (який він розглядає з позицій гнобителя та пригнобленого), за своєю сутністю є дегуманістичним і спирається на маніпулювання, що перетворює народ із суверенного суб'єкта на маси, формує масове суспільство та робить із людини ізольовану, залежну істоту. Пригноблення заперечує рівноправне партнерство, воно є «антидіалогом», провідна мета його – підкорення однією людиною іншої, перетворення її на засіб або об'єкт маніпулювання [177]. Ці міркування бразильського педагога не видаються нам

беззастережними, адже практично завжди можна дійти компромісу або домовитися про певні поступки.

Аналізуючи пригноблення і розмірковуючи про шляхи його подолання, Пауло Фрейре запозичує концептуальний апарат і практики марксизму (класова боротьба, уречевлення, політична революція тощо) та діалогічної філософії (Мартін Бубер, Еммануель Муньє, Еріх Фромм тощо). Поділяючи погляди представників цих напрямів, Пауло Фрейре розглядає людське існування як безперервний діалог (між людьми, між людиною та природою, між людиною та Богом), який робить людину історичною істотою [203; 204; 205]. Діалог в освіті передбачає любов, покірність, надію, віру й істину.

У своїй праці «Освіта як практика звільнення» Пауло Фрейре глибоко проаналізував практики, запропоновані «банківською», «лібертаріанською освітою» й «освітою, що звільняє» (табл. 5.1).

Пауло Фрейре розрізняє дві стадії в діях учителя (викладача). Під час першої, готуючись до лекцій, він вивчає об'єкт пізнання; під час другої – повідомляє учням знання про нього. Учні (студентам) пропонується не самостійно дослідити предмет, а запам'ятати те, що про нього розповів учитель (викладач). Учні (студенти) не залучаються до пізнання, оскільки предмет, щодо якого цей процес можна було б здійснити, є «власністю» вчителя (викладача), а не предметом, що опосередковує пізнання та спонукає до критичного аналізу й учителя (викладача), й учня (студента) [176]. На наш погляд, Пауло Фрейре переймався питанням неспроможності та суперечностями методик, технік і практик освітньої системи, суголосними з проблемами та практиками традиційної, або класичної, освіти в Україні.

Отже, розглянувши антипедагогічні теорії у Західній Європі, ми з'ясували, що до їх поява була обумовлена постмодерністською ідеологією, соціальними рухами й усвідомленням неспроможності керівних органів задовольнити сучасні запити, що сприяло зародженню молодіжної контркультури.

Таблиця 5.1. – Практики, застосовувані освітніми системами (за Пауло Фрейре) [176, с. 102; 177, с. 54–60]

Середовища практик Критерії практик	«Банківська», або обмежувальна, система освіти	Лібертаріанська освіта	Освіта, що звільняє
Учитель (викладач) навчає	учні (студенти) навчаються	прагне примирити протилежності.	складається з актів пізнання, а не з передачі інформації.
Учитель (викладач) не знає все	учні (студенти) не знають нічого	Освіта має починатися з розв'язання суперечностей між учителем (викладачем) і учнем (студентом), з такого поєднання протилежних полюсів, щоб обидва водночас були й учителем (викладачем), і учнем (студентом), тобто тут уже йдеться про суб'єкт-суб'єктні стосунки	Виникає ситуація, в якій об'єкт опосередковує гносеологічний процес між його учасниками: вчителем (викладачем), з одного боку, й учнем (студентом) – з іншого. Відповідно практика такої освіти передусім вимагає розв'язання суперечностей між учителем (викладачем) і учнем (студентом). Їхні стосунки мають будуватись у діалогічній формі, що сприятиме взаємодії сторін, які пізнають, у процесі осягнення загального об'єкта пізнання [177, с. 54–60; 179, с. 102]
Учитель (викладач) думає	за учнів (студентів) думають		
Учитель (викладач) говорить	учні (студенти) слухають		
Учитель (викладач) підтримує дисципліну	учні (студенти) підкоряються		
Учитель (викладач) робить вибір і нав'язує його	учні (студенти) підкоряються		
Учитель (викладач) діє	учні (студенти) плекають ілюзію дії завдяки тому, що діє вчитель (викладач)		
Учитель (викладач) визначає зміст навчання	учні (студенти), яких власне ніхто і не запитує, погоджуються з учителем (викладачем)		
Учитель (викладач) не відокремлює владу знання від своєї професійної влади, протиставляючи її волі учнів (студентів)	учні (студенти), які поки що не можуть відокремити владу знання від професійної влади вчителя (викладача), змушені лише погоджуватися з ним		
Учитель (викладач) у процесі навчання є суб'єктом [177, с. 54–60]	учні (студенти) є лише об'єктами навчання [177, с. 54–60]		

Представники антипедагогіки, а саме Вільям Годвін, Франсеск Феррер, Олександр Нілл, Айван Ілліч, Пауло Фрейре та ін., акцентували увагу на

неспроможності та суперечностям методик і технік застарілої освітньої системи. Завданням школи стало штампування «людей-гвинтиків», які мали сприймати своє неблагополучне становище як належне, метою освіти – зміна поведінкових практик, узгоджених із суспільними потребами, а дієвих – задоволення потреб системи, яка безперервно виробляє бідність. Інакше кажучи, нечисленна номадична верхівка змушує злидарів-седентарів підтримувати існування суспільної моделі, ґрунтованої на праці багатьох, які діють усупереч власним потребам та обирають напрями думок і вчинків, протилежні реальним шляхам до звільнення та самореалізації.

З одного боку, це викликало невдоволення та протест проти шкіл частини освічених людей, з іншого – ці практики через нав'язування певної шкали цінностей, ідеології та створення своєрідного світогляду знайшли втілення в радянській педагогіці. З утвердженням незалежних держав, що виникли на пострадянському просторі, відзначаються тенденції щодо «звільнення шкіл» від впливу церкви, держави тощо і перенесення акцентів з нав'язуваних і наперед визначених освітньо-виховних практик на самоорганізаційні. І тут у пригоді може стати LLL-освіта. Щоб це довести, треба зупинитися на розгляді процесів, які відбувалися в освітньо-виховних практиках в Україні за радянських і пострадянських часів.

Зазначимо, що радянська доба розвитку освіти та виховання належить до постнекласичного періоду. Заслужують на увагу, по-перше, вагомі здобутки радянської влади, передусім ліквідація неписьменності завдяки системі лікнепів. У тогочасній освіті та вихованні відбувалися революційні зрушення в системах відносин «учитель – учитель», «учитель – учень (студент)», «учень (студент) – учень (студент)» і «батько (мати) – батько (мати)», «батько (мати) – дитина», «дитина – дитина», які втілились у тому, що вже не батьки навчали та виховували власних дітей (постфігуративний тип культурного обміну), а діти, повертаючись увечері зі школи, вчилися самі (префігуративний тип), а також учили батьків читати, писати та рахувати (кофігуративний тип культурного обміну). Тут доцільно згадати концепцію американського антрополога Маргарет Мід, в якій

поряд із «постфігуративним» типом» [192, с. 557–558] існують «кофігуративний» [192, с. 557–558] і найбільш прогресивний – «префігуративний» [192, с. 557–558]. Тому новостворена радянська держава на початку існування мала великий потенціал для розвитку, спираючись, головним чином, на «кофігуративний» і «префігуративний» типи культурного досвіду (за Маргарет Мід [192, с. 557–558]), що зумовило швидке поширення знань.

По-друге, в Україні впродовж 1918–1930 років освіта й виховання посутньо сприяли піднесенню національної свідомості, оскільки були нерозривно пов'язані з українізацією, завдяки якій українська мова набула статусу державної. Проте на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти щодо українізації 1920-х років було зазначено: «Головна ж суперечність полягала в тому, що влада і національна інтелігенція дивилися на цей процес по-різному і розраховували на різні його результати. Для влади важливо було створити привабливий імідж своєї політики і зміцнити позиції у регіоні, який змирився з більшовицьким пануванням лише після тривалої громадянської війни. А національна еліта вбачала в цьому курсі можливість повернення до національних джерел, а водночас, і зміцнення українського суверенітету. Щойно процеси українізації вийшли з-під контролю Москви, вона негайно повернулася до цілеспрямованого централізаторського курсу і посилила русифікаторську політику» [98, с. 6]. Отже, здобутки української освіти та виховання було підпорядковано тоталітарним директивам Москви. Усі знання здебільшого відповідали принципу використання природних ресурсів для потреб суспільства (вироблення матеріальних благ).

По-третє, індустріальний розвиток України зумовив значні демографічні зміни. Не лише кількісно зростало населення, а й якісно змінилася його структура, розселення та види діяльності, що, своєю чергою, вплинуло на розвиток освіти та виховання. У 1930–1950-х роках у СРСР практикувалася переважна **седентаризація селян** шляхом скасування паспортної системи та заборони переміщень [39, с. 405]. Щоб затримати людей у селах, уряд був змушений удатись і до спеціальних освітніх практик, які б пропагували його заходи та згладжували будь-які непорозуміння і конфлікти.

Як зазначає Володимир Огнев'юк, тогочасне суспільство вже не спроможне було задовольнятися «трансформацією традицій, досвіду і знань без розвитку самої освітньої галузі» [129, с. 8–9]. Повсякчасне зростання потреб спонукало до розширення видів діяльності, що своєю чергою стимулювало наукові дослідження і спонукало до глибшого пізнання світу, а активна економічна діяльність потребувала певного освітнього рівня [129, с. 8–9].

Цей час можна визначити як постнекласичний період розвитку освіти. Відбулося докорінне переорієнтування поглядів на навколишній світ, який постав як передумова і засіб розвитку людини та власне людської життєдіяльності. Змінились і далі змінювалися система цінностей, мораль, спосіб життя, комунікативні та комунікаційні відносини, виробництво, побут, сімейні устої тощо. Водночас у постнекласичній освіті та вихованні перевага віддається суб'єктивності учня й особистості вчителя, індивідуальному підходу до учнів, творчому та креативному ставленню до інформації, яка надходить, її добору і методам донесення до слухачів. Докорінно змінюються освітні та виховні практики, відбувається пошук нестандартних та інноваційних підходів, що набувають характеру гри, до якої залучено викладача разом зі студентами й навіть довілля, створюються гуртки, товариства, видаються журнали.

Розглянемо, чому саме навчали учнів за радянської влади. Відразу після революційних подій 1905–1917 років у підручниках з'явилися тогочасні герої: спекулянти, куркулі, білогвардійці, контрреволюціонери (скор. контра), червоноармійці, чекісти, жовтенята, піонери, комсомольці, комуністи, шкідники, шпигуни, диверсанти, лікарі-вбивці, перекупники, білошвейки, вороги народу та ін. у контексті чітко локалізованих подій.

Заслуговують на увагу підручники тієї доби [125, с. 10, 15; 126, с. 13, 15], які «мали вигляд довідника: де, що, коли та скільки коштує» [103, с. 166]. Починаючи з 1920-х років, у них з'являються теми неприкрашеного повсякдення: панівними стають теми голоду, хвороб, злиднів, невідворотних катастроф (повеней, землетрусів, пожеж тощо) та безперервних страждань, насильства, пияцтва тощо. Як зазначають Олександр Куляпін і Ольга Скубач, підручники змальовують

«трагічно-екзистенціальну картину світу, в якій загальним законом стають дурна циклічність, ентропія та смерть» [103, с. 160]: «Людина народжується. Людина росте. Людина розумнішає. Людина хворіє. Людина одужує. Людина худне. Людина гладшає. Людина помирає» [133, с. 60].

У свідомості радянської людини кінця 1920-х років світ постає місцем неминучих катаклізмів і безперервних страждань, про що свідчать неологізми та слова, які набули інших значень: безпритульний, воєнізація, голодувальники, суботник тощо. Прикладами свідомого перенесення «старих слів на нові враження» є: «*апарат* (керівний орган); *іспанка* (хвороба, поширена в європейських країнах у 1918–1920 роках); *розписатися* (zareєструвати шлюб); *поставити до стінки* (розстріляти / знищити) тощо» [190, с. 61] (курсив наш – І. К.). Реальні події описувались і в математичних задачах [125, с. 3; 126, с. 9; 133, с. 81, 157–158; 171, с. 125; 190, с. 23].

Література 1920-х років поширювала штампи вподібнення революції до природних стихій – вітру, хуртовини, повені тощо. З цього приводу Ролан Барт зазначав, що головною функцією «нової міфології», на відміну від архаїчної, є не розв'язання чи викорінення суперечностей, а визначення «химерно-штучного як *природного*» (курсив автора. – І. К.) [5, с. 225].

Як бачимо, крім успіхів у ліквідації неписьменності, новій владі хизуватися було нічим, тим більше, що немає жодних правдивих порівнянь «здобутків» Країни Рад не тільки з дореволюційними часами, а й із західними державами. «Ця кампанія перетворила СРСР на країну школярів-другорічників, а масові репресії довели ледь не кожного до стану наляканої дитини, яка очікує неминучого покарання від жорсткого, але справедливого батька» [103, с. 226] всіх народів.

Указівки на переваги дореволюційного життя скоро стануть неможливими, але про відставання СРСР від західних країн у підручниках 1920-х років згадується постійно [23, с. 70, 74, 97, 98]: «Росіянин у середньому з'їдає м'яса 1,25 пуда на рік. Німець – 1,5. Американець – 3,5. На скільки і в скільки разів росіянин з'їдає м'яса менше, ніж німець та американець?» [126, с. 26]. Інакше кажучи, на сторінках підручників відбивається захоплення американськими досягненнями, і

це не дивно, адже дозвіл дав сам Йосип Сталін, чия формула щодо «поєднання російського революційного розмаху з американською діловитістю» активно пропагується [6, с. 41; 146, с. 148].

Очевидно, що школа 1920-х років була відносно вільною, вчителі не нав'язували учням одноманітних висновків, ще дозволялося мислити самостійно. Але перехід від ліберальної до тоталітарної освіти зайняв усього кілька років, і вже в 1930-х роках відбулося докорінне переорієнтування поглядів [103, с. 167–168]. Змінились і теми завдань – провідною стала тема алкоголізму і його згубних наслідків. До того ж у підручниках 1923 року відсутні моральні висновки із цього приводу – лише суха констатація фактів [21, с. 27], а вже у підручниках 1931 року з'являються повчання [168, с. 62]. У рубриці «Старий побут» автори підміняють події, пов'язані зі святкуванням Великодня, повністю ігноруючи релігійну складову і подаючи їх як триденну п'ятику [168, с. 62].

Вражає своїм цинізмом і трагічністю ще одна задача: «... Вирахуйте смертельну дозу алкоголю для своєї ваги» [146, с. 207]. Що це – свідчення згубності пияцтва, визначення межі, заклик до вбивства іншої людини або самогубства? Не дивно, що гарні математичні здібності учнів у подальшому можуть призвести до неочікуваних і непередбачуваних наслідків.

У рубриці «На боротьбу з великоднім дурманом!» подано таку задачу: «Пляшка горілки коштує... а “Селянська газета” 2 коп. за примірник. Скільки примірників газети можна придбати замість однієї пляшки горілки?» [10, с. 68]. Звідси випливає, що релігія – «опіум для народу» (від нім. *Opium des Volkes*, за Карлом Марксом [118, с. 219–368]) – № 1, «революція» (за Михайлом Булгаковим [17, с. 453; цит. за : 103, с. 31–30]) – № 2, алкоголь – № 3. За методом асоціацій виникає запитання, чи не є «Селянська газета» (за Олександром Куляпіним та Ольгою Скубач [103, с. 169]) опіумом для народу № 4. А скільки ще такої отрути постійно продукується й удосконалюється у наш час? Отже, радянський соціум сам виробляв засоби для розбещення та знищення людини як виду.

Питання, що перегукуються з номадичними практиками нагляду та контролю, висвітлено у славетному романі «Дванадцять стільців» Іллі Ільфа й

Євгенія Петрова. У XV розділі «Серед океану стільців» йдеться про те, що «статистика знає все» [49, с. 116]: «Точно враховано кількість орної землі у СРСР з розподілом її на чорнозем, суглинок і лес» [49, с. 116]; «усі громадяни обох статей записані в акуратні товсті книги... – книги загсів» [49, с. 116]; «відомо, скільки яких харчів з'їдає на рік середній громадянин республіки. Відомо, скільки цей середній громадянин випиває в середньому горілки з приблизною вказівкою спожитої закуски. Відомо, скільки в країні мисливців, балерин, револьверних станків, собак усіх порід, велосипедів, пам'ятників, дівчат, маяків і швейних машинок» [49, с. 116]; «... зубних лікарів, ковбасних шприців, двірників, кінорежисерів, проституток, солом'яних дахів, вдів, візників і дзвонів...» [49, с. 116–117] тощо.

У повній версії «Дванадцяти стільців» є й згадки про номадичні габітуальні практики: в тому самому розділі йдеться про Агафона Шахова, який почав «писати та друкуватися з 15 років» [48]. «Проблеми були такі: стать і шлюб, шлюб і любов, любов і статева приналежність, статева приналежність і ревності, ревності і любов, шлюб і ревності» [48]. «Однак одвічно харчуватися шлюбом і ревностями виявилось незручно. Критика засичала і почала звертати увагу на вузькість його тем. Шахов злякався... і сів за роман, що потрактовує зниження накладних витрат... Але у... любовну халепу відповідального робітника з трьома дамочками не зміг вставити жодного слова про зниження накладних витрат...» [48].

Є не тільки цинічні, трагічні, а й комічні задачі щодо габітуальних практик тієї доби [168, с. 62], що нагадують ситуацію, описану в оповіданні Михайла Зощенка «Родинне щастя» про залучення жінки до «нового життя» [46, с. 326]. Складається враження, що підручники спрямовані не на розвиток когнітивних здібностей учнів, а «на «формування» «правильної поведінки», утилітарного ставлення до жінки та ідеології.

Варто зупинитись і на цікавій праці радянського психіатра Арона Залкінда «Дванадцять статевих заповідей революційного пролетаріату», яка побачила світ у 1924 році. Вона містить такі засадничі вимоги: 1) «не повинно бути занадто

раннього статевого життя...» [41, с. 337]; 2) «необхідно статеве утримання (абстиненція. – І. К.) до шлюбу, а шлюб лише в стані повної соціальної та біологічної зрілості (20–25 років)» [41, с. 338]; 3) статевий зв'язок (коїтус. – І. К.) – «це лише кінцеве завершення глибокої всебічної симпатії та прихильності до об'єкта статевої любові» [41, с. 339]; 4) коїтус «має бути кінцевою ланкою в ланцюзі глибоких і складних переживань, що пов'язують у даний момент закоханих» [41, с. 340]; 5) коїтус «не повинен часто повторюватися» [41, с. 341]; 6) «не треба часто змінювати статевий об'єкт. Поменше статевої різноманітності» [41, с. 341]; 7) «любов має бути моногамною, моноандричною» [41, с. 342] (один статевий партнер); 8) «при кожному статевому акті завжди треба пам'ятати про можливість зародження дитини і взагалі пам'ятати про нащадків» [41, с. 343] (та можливі вагітність і венеричні захворювання. – І. К.); 9) «статевий добір має будуватися по лінії класової, революційно-пролетарської доцільності. У любовні відносини не повинні вноситись елементи флірту, залицяння, кокетування й інші методи спеціально-статевого завоювання» [41, с. 343]; 10) «не повинно бути ревнощів. Статеве любовне життя, побудоване на взаємній повазі, на рівності, на глибокій ідейній близькості, на взаємній довірі, не допускає брехні, підозри, ревнощів» [41, с. 345-346]; 11) «не повинно бути статевиx збочень» [41, с. 347] (усе за обопільною згодою. – І. К.); 12) «клас в інтересах революційної доцільності має право втрутитись у статеве життя своїх членів. Статеве має в усьому підкорятися класовому, нічим останньому не заважаючи, в усьому його обслуговуючи» [41, с. 348].

Ці заповіді, впроваджені у життя, сприяли, головним чином з морально-етичних позицій, офіційному збереженню сімей (про те, як вони жили під «наглядом», «контролем» і після «втручання соціуму», сказати складно). Зрозуміло, що сім'я потребувала правової підтримки, тому в 1925 році Народним комісаріатом юстиції було підготовлено проєкт «Кодексу законів про шлюб, сім'ю та опіку» [131, с. 113]. Каменем спотикання стало питання про те, що належить розуміти під «офіційним шлюбом». За необов'язкової реєстрації виникали питання щодо спільного майна, адже «працевдатному члену сім'ї»

[131, с. 113] потрібно було утримувати і дітей, і непрацездатних родичів – «утриманців» [131, с. 113]. Наркомюст наполягав на зрівнянні офіційного та фактичного шлюбу («тривалого сімейного співжиття двох осіб, аж ніяк не мимовільного полового зв'язку» [131, с. 113]). Після довгих дебатів 30 травня 1926 року було схвалено «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР» [91]. Так радянський уряд намагався впорядкувати законодавчу базу, проте поняття «фактичний шлюб» залишалося доволі нечітким.

У зв'язку з цим 25 листопада 1926 року газета «Правда» оприлюднила доповідь голови Центральної контрольної комісії ВКП (б) Арона-Юделя Сольца, який стверджував, що цей проєкт «є пережитком військового комунізму» [цит. за : 131, с. 113] і до «сучасного побуту не підходить» [цит. за : 131, с. 113]. Усі «матеріальні зобов'язання мають виходити лише з офіційного шлюбу», тому що законодавство, обіцяючи жінці, «що вона буде забезпечена» [цит. за : 131, с. 113], провокує її «на такі зв'язки, на які вона за інших умов ніколи не пішла б» [цит. за : 131, с. 113]. На морально-етичних проблемах сім'ї Арона-Юдель Сольц наголошував і раніше, в 1924 році у доповіді на зібранні осередку ЦКК і Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції [156, с. 262–264] й у доповіді, виголошеній у Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова [157, с. 286–289] тощо.

Арона Юделя Сольца підтримав заступник наркома юстиції Микола Криленко, який 15 січня 1926 року опублікував у «Правді» статтю «Обиватель наступає». Він зазначив, що цей документ не має на меті знищити шлюб, «узаконити багатоженство», «зруйнувати селянське господарство» тощо [цит. за : 131, с. 114]. Микола Криленко радить опонентам пов'язувати критику зі «зростанням благополуччя середніх прошарків унаслідок розвитку НЕПу»: «середні прошарки», непмани зацікавлені у визнанні законним лише офіційного шлюбу. Дискредитація «фактичного шлюбу» – це «дієве і повне повернення до часів 1917 року», відхилення «у побуті, в житті, в реальній дійсності», це «проповідь повної “свободи” для спритників різного роду від будь-якої майнової, не кажучи вже про кримінальну відповідальність за свої нічні походеньки», що

зручно тільки представникам соціального прошарку, для якого «аргументи на кшталт – “сама винна”, “навіщо лізла”, “чого дивилася” – ще за часів Миколи Островського були найбільш буденними, найбільш доказовими аргументами» [цит. за : 131, с. 114].

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що проблема офіційного і фактичного шлюбів залишилася відкритою і була предметом обговорення на різних рівнях. Із цього приводу В'ячеслав Полонський у статті «Щодо проблем статі та “статевої” літератури» зазначав: «Проблема ця стикається з питанням про руйнування старої сім'ї та повне звільнення жінки», проте останнє «немислиме без розв'язання питання про свободу статевих стосунків» [134, с. 201–219; цит. за : 131, с. 116].

Необхідно наголосити й на деяких моментах кіноіндустрії радянської доби, які формували стосунки між чоловіком і жінкою. У кінострічці «Біле сонце пустелі» товариш Сухов зазначає з цього приводу: «Товариші жінки! Революція звільнила Вас. У Вас немає більше хазяїна, немає господаря... Забудьте Ви до біса своє прокляте минуле. Ви тепер вільно працюватимете, й у кожній буде окремий чоловік. Питання є? Питань немає» [9]. Проте якщо на Сході чоловік міг мати кілька жінок, кожна з яких виконувала свою частину домашньої роботи (недарма Гюльчатай здивовано запитує: «Одна жінка любить, одна жінка шиє, одна жінка їжу готує, одна жінка дітей годує – й усе одна?» [9]), то радянські жінки мали нести на своїх плечах (а деякі й досі несуть) увесь тягар господарства. Причому чоловіки, за словами Федора Сухова, проголошували, що їм «належить мати одну жінку. Одну любити, презентувати, дарувати, берегти, піклуватися». А чи всі виконують свої обіцянки? Чи не прийшов час для звільнення? Сучасні жінки, які змогли стати самодостатніми та незалежними, усвідомивши принади свободи, все частіше стають номадами та неономадами. Тож слухними є слова Люци з кінострічки «Темна долина» режисера Андреаса Прохазки: «Свобода – це дар, який може усвідомити не кожен...» [163]. Деякі не вміють / не можуть / не бажають скористатися свободою, не знають, як це зробити. Тут на допомогу має прийти сучасна LLL-освіта.

Сьогодні номадичні габітуальні практики, поширені за давніх часів (вакханалії, сатурналії, святкування Івана Купала тощо), трансформувалися до пікапу (від англ. *pick up* – знайомство з метою зваблення), фрейму (від англ. *frame* – рамка), негу (від англ. *neg* – двозначний комплімент або образа), гри, опейнеру (від англ. *opener* – початок (знайомства)), технік нейро-лінгвістичного програмування, маніпулювання тощо. У середовищі молоді та свінгерів користується популярністю теорія Елвіна Тофлера про «модульну людину» [167, с. 109–142] тощо.

Повернімося до огляду радянської навчальної літератури 1920–1930-х років. Ще одним прикладом наполегливого формування ідеології можуть стати завдання щодо збирання фактів [10, с. 10; 23, с. 74], в яких ідеться про пошук альтернативних джерел інформації та заперечуються будь-які сумніви щодо колективізації. Збирання фактів допомагає виявити нетрудові доходи, а також з'ясувати, хто, де, коли і що краде з колгоспного подвір'я.

Викладання докорінно змінилось у 1932 році, що переконливо засвідчує передмова до підручника: «Складаючи книгу, автори врахували роль математики у школі як одного з чинників комуністичного виховання» [136, с. 3]. Закономірно постає запитання: «Які саме якості громадян держави можна сформувати, навчаючи на таких прикладах?». Очевидно, за слушним зауваженням Валентина Крисаченка, тоталітарна система формувала «репресивну» [102, с. 121], «дезінформативну» [102, с. 121], «дискримінаційну» [102, с. 121–122] й «ізоляціоністську» [102, с. 122] систему освіти та виховання.

Однак, незважаючи на тоталітарні викривлення свідомості, яких зазнало українське суспільство, у зазначений період дуже багато уваги приділялося саме базовим знанням та їх упровадженню в освітній процес. Це, своєю чергою, формувало певний тип світогляду, мислення, свідомості тощо, тобто відбувалося подальше доповнення переліку кордологічних рис: підозрілість, зацькованість, утилітарне ставлення до жінки тощо.

Стан освіти та виховання значно змінився у повоєнний час. У освітньому процесі переважала початкова військова підготовка для учнів 5–7 класів і

допризовна військова для учнів 8–10 класів. Уже тоді стало зрозуміло, що внаслідок ядерної, хімічної або біологічної війни природа загине, а тому люди мають готуватися для виживання.

Нині відбувається переоцінка радянського минулого, проте до адекватного підбиття підсумків ще далеко. За словами Артура Міллера, «епоху можна вважати завершеною, коли виснажились засадничі ілюзії» [4]. Наразі питання про те, чи виснажились вони, залишається відкритим.

Отже, розглянувши радянські освітньо-виховні практики для седентарів у межах постнекласичного періоду, ми відзначили вагомі здобутки радянської влади, насамперед ліквідацію неписьменності. Тогочасні освітньо-виховні практики спиралися на постфігуративний, кофігуративний і префігуративний типи культурного досвіду, що зумовило їх швидке поширення. Однак усі здобутки української освіти та виховання було підпорядковано тоталітарним директивам Москви, яка спрямовувала майже всі знання щодо використання природних ресурсів на задоволення потреб суспільства (вироблення, а не споживання матеріальних благ). Скасування паспортної системи на селі й заборона колгоспникам змінювати місце проживання призвели до чергової седентаризації. Тому уряд був змушений удатися й до спеціальних освітніх практик, які б пропагували ці заходи.

За часів, коли Україна входила до складу СРСР, номади-дисиденти виступали проти тоталітаризму, радянської ідеології тощо. Тому владна еліта (чифдом, англ. *chiefdom*) [95, с. 11–61; 96, с. 4–12] всіляко перешкоджала їхньому доступу до освіти та виховання молоді (цькування, внеможливлення творчого розвитку, репресії, знищення тощо). Проте номади знайшли нішу для самовираження в лоні літературі, створивши власну культуру.

Широкого розповсюдження набула «карнавальна культура», яка разом із гумором і сатирою висвітлювала заборонені теми (політика, секс, смерть). Такі праці були на часі, тому що маніфестували своєрідний український бунт. Межа між «високою» (кемп) і «низькою» (кітч) культурою розмивалася [93, с. 204–211] за принципами, окресленими Любов'ю Бевзенко: або «культура – обрані цінності

– модель життєвого успіху», або «культура – базові культурні сенси – практиковані цінності – стилі життя – модель життєвого успіху» [8, с. 7–8]. Невипадково у 1935 році доробком вагантів зацікавився німецький композитор Карл Орф, написавши музику до 24 віршів зі збірника «Карміна Бурана» (*Carmina Burana*) (найвідомішим став уривок «О, Фортуна!»). Пізніше великим успіхом користувалася «Пісня студента» композитора Давида Тухманова у виконанні російських співаків Ігоря Іванова і Максима Леонідова тощо, і це переконливо свідчить на користь того, що творчість вагантів не пішла в непам'ять.

За свою діяльність зазнавали репресій з боку влади: Остап Вишня й Анна Баркова пережили ув'язнення в таборах, Микола Куліш на Соловках, Майка Йогансена було страчено в Києві тощо. Із 1963 року почалося цькування, заборона друку, лунали звинувачення у націоналізмі, проти них влаштовувалися провокації на кшталт сучасного булінгу (від англ. *bully* – залякувати, цькувати) та моббінгу.

Прикметною подією на шляху розвитку вагантизму в Україні є поява шістдесятництва і дисидентського (від лат. *dissidens* – відступник) руху другої половини ХХ століття. На становлення шістдесятництва та дисидентства визначальний вплив справили західна культура, здобутки української культури помежів'я ХІХ – ХХ століть і славнозвісна історія «розстріляного відродження». Вважається, що засновником руху шістдесятників був доцент факультету журналістики Матвій Шестопад, до якого згодом приєдналися письменники Микола Вінграновський, Євген Гуцало, Іван Драч, Віталій Дончик, Володимир Дрозд, Ліна Костенко, Борис Олійник, Василь Симоненко, Григорій Тютюнник, Микола Холодний, Борис Чичибабін, Валерій Шевчук; художники Алла Горська, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький, Веніамін Кушнір, Галина Севрук, Людмила Семикіна; літературні критики Іван Дзюба, Євген Сверстюк; режисер Лесь Танюк; кінорежисери Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика; кінокритик Роман Корогодський; перекладачі Григорій Кочур, Микола Лукаш та ін. Шістдесятники сповідували свободу творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, патріотизм тощо.

Знаними дисидентами були Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Микола Руденко, Василь Симоненко, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Юрій-Богдан Шухевич та ін. Діяли й підпільні групи (Українська робітничо-селянська спілка, Український національний фронт), з 1976 року відкрито діяла Українська Гельсінська група. Дисиденти, обстоюючи демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, власну державність тощо, становили аморфний і неорганізований конгломерат, що налічував не більше тисячі активних членів, але їх підтримували десятки тисяч співгромадян.

Завдяки діяльності шістдесятників і дисидентів у громадській свідомості поступово почало утверджуватися переконання в тому, що український народ не є додатком «великого брата», і міцніла ідея відновлення незалежності української держави.

Ваганти-дисиденти та шістдесятники, які чинили супротив тоталітарній системі, що придушувала свободу слова, думки, праці, зазнавали переслідувань, катувань у божевільнях і таборах, багатьох із них стратили, а декому довелось емігрувати. Вони виступали як проти конкретних осіб, так і проти, власне, тоталітаризму. Діапазон їхніх технік значно розширився: язичіє, суржик, арго, арготизм, жаргон, сленг, креольські мови, лінгва франка, перестрибування між мовами, балак, макаронічна мова тощо.

Уже з 1980-х років відбувається переорієнтування поглядів людини на світ : і філософи, і культурологи, і політики ведуть мову про зародження постмодерної свідомості та культури. Італійський філософ Вітторіо Страда наголошує, що саме тоді виникла глобальна культура, що охопила «всі культури минулого та різні культури сучасності. Це... процес єдності в різноманітності, який породжує нову культурну ментальність і етику» [162, с. 201]. Михайло Візель зауважує, що люди почали по-іншому не тільки розуміти, а й відчувати світ. Завдяки засобам масової інформації «реальність і уявність міняються місцями, дифундують одна в одну... змінилася сама реальність – навколо нас і всередині нас» [19, с. 177]. З політичної карти світу зникла найбільша тоталітарна держава – СРСР, а її колишні республіки здобули незалежність. Усі ці події та явища посутньо вплинули на

свідомість людей, що знайшло своє відображення в усіх галузях, насамперед культурі.

Не минули ці процеси й нашу державу – країну з унікальними природними ресурсами, на території якої знаходиться приблизно 25 % світових чорноземів. Саме це природне багатство тривалий час визначало спосіб життя українців – бути осілими, обробляти землю, переміщуватися лише в разі господарської необхідності (наприклад, на ринок). Однак якщо мобільність у Європі, як зауважують західні дослідники, була зумовлена потребою подорожувати, то на українських теренах ці процеси безпосередньо залежали від модернізації виробництва, здешевлення робочої сили на світовому ринку праці й інших причин. Ми ж переконані, що мобільність існувала завжди.

Перехід населення України (номадів і седентарів) у стан номадів і неономадів був зумовлений розпадом у 1991 році Радянського Союзу. Василь Кремень і Василь Ткаченко зазначають, що «радянський лад виявився нездатним асимілювати інформаціоналізм» [100, с. 10] через тотальний контроль і нагляд за суспільними процесами (інформаційними); використанням друкарських машинок і паперу (як носія інформації); доступом до фотоматеріалів – фотоплівки та фотокопіювальних машин; користуванням мережею міжнародних телефонних ліній і телексом тощо [100, с. 10].

Отже, аналіз діяльності номадів за радянських часів засвідчує, що вони зазнавали переслідувань і катувань, їх позбавляли життя і батьківщини. Діапазон їхніх технік і сюжетів порівняно з попередніми епохами значно збагатився, що засвідчувало переорієнтування із самодержавницьких позицій на тоталітарний державний устрій, який вони й заперечували. Іншими словами, номади радянської доби передвістили падіння тоталітарної системи, легітимність якої могли забезпечити лише номадичні практики маніпулювання та «варіювання меж» людини.

У постнекласичний період розвитку наукового знання постає фундаментальна потреба віднайти таку точку опори, яка дасть можливість пережити перетворення «Третьої хвилі» (за Елвіном Тоффлером [166, с. 117–322])

розвитку суспільства, що проіснувала трохи понад сто років, на «дев'ятий вал» [25, с. 209–359]. Головною метою глобалістів, які активно використовують ЗМІ, інтернет і освіту, як зазначають Ігор Іпполітов і Володимир Лепський, є руйнування національних держав і традиційних культур. На їхнє місце, за задумом глобалістів, має прийти суспільство, що складається з людей зі стертою історичною пам'яттю. По суті, йдеться про світову інформаційно-психологічну війну, впродовж якої буде зруйновано культуру солідарності й прищеплено ідеологію неолібералізму з її культом грошей та індивідуалізму і соціалдарвіністські погляди на людину та суспільство. Здатність же великих мас населення до спротиву, самоорганізації та розвитку виявляється заниженою, щоб ефективно протидіяти зазначеним негативним тенденціям [52, с. 5–27].

Аналізуючи сучасний стан суспільства, Ігор Іпполітов і Володимир Лепський виокремлюють технології керованого хаосу, які відіграють пріоритетну роль у руйнуванні суб'єктності розвитку: «деідеологізація», «ідейний плюралізм», «скидання «баласту» цінностей», «різке підвищення матеріальних запитів», передусім з боку еліти, «втрата керування економікою», «свавілля «демократичних», позірно самостійних рухів», які часто мають етнічно-конфесійне забарвлення тощо [52, с. 5–27; 111, с. 63]. «Технології керованого хаосу – це неконтрольований міжнародними організаціями вид зброї масового ураження, застосовуваної для встановлення світового порядку» [52, с. 5–27; 111, с. 63].

Аналіз процесів, які відбуваються після розпаду СРСР і здобуття його колишніми республіками незалежності, засвідчує недієздатність застарілої концепції наукового моніторингу соціальних систем [111, с. 52–54, 58–61]. До цього треба додати, що «культ вождізму» [170, с. 13], який існував у СРСР, теж вичерпав свій потенціал і мав поступитися демократії – владі народу. Усе це стало підґрунтям для відновлення незалежності республік колишнього СРСР, у тому числі й України.

Саме тому виникає потреба у становленні суб'єктності та подальшому розвитку постнекласичної раціональності, що вимагає якісно нової рефлексії на

шляху наукового пізнання. Рефлексії має підлягати соціокультурна детермінація освітньої системи, коли наука й освіта розглядаються в соціальному контексті та визначаються панівними культурними цінностями. Попередня тоталітарна система освіти вичерпала свій потенціал, і на часі радикальне переосмислення освітньої теорії та практики на нових теоретико-методологічних і світоглядних засадах із метою відновлення функціональності освітньої галузі за виникнення нових соціальних потреб.

Вважається, що освітня галузь стане безпосереднім «агентом» майбутнього. Саме вона має «працювати» на перспективу, наперед визначаючи особистісні якості та життєві позиції кожної людини, її знання, вміння, навички, систему цінностей, світоглядні та поведінкові пріоритети. Тому ми з'ясуємо, які альтернативні підходи існують у сучасному науковому дискурсі та які варіанти розвитку освіти вони пропонують.

За нашими уявленнями, «Розвиток та подальше існування суспільства багато в чому залежать від рівня вихованості й освіченості громадян, від знання правових, культурних та етичних норм. Усе це сприяє регулюванню ставлення людей до природи та суспільства, вмінню застосовувати отримані знання та духовні цінності в повсякденному житті та професійній діяльності відповідно до їхніх цілей, ідеалів, переконань. Рівень освіти та забезпечення можливостей його отримання є суттєвими базовими показниками розвитку суспільства» [69, с. 18]. Здебільшого освіта та виховання вможливають використання знань, формування цінностей і моральних норм тощо. «Характер освіти та виховання визначається потребами та рівнем суспільного життя. Саме тому, з огляду на подальший розвиток суспільства, наріжною є проблема підготовки освічених та вихованих кадрів. Для цього необхідно активізувати та стимулювати пошук, розробку і впровадження комунікаційних та інформаційних технологій в освіті та вихованні» [69, с. 18].

Під час аналізу освітньо-виховного процесу за постнекласичного періоду розвитку науки, як зазначає В'ячеслав Стюпін, «виникає потреба значно розширити набір ознак, що характеризують суб'єкта, який пізнає» [161, с. 11]. На

нашу думку, він має не тільки набувати професійних знань, умінь і навичок, тобто усвідомлювати етос науки (настанову на пошук істини та накопичення істинних знань), а й здійснювати рефлексію щодо ціннісних підвалин освітньої діяльності, що є невід'ємною складовою наукового етосу.

Отже, «процеси, які відбуваються у світі, спрямовують систему освіти та виховання, з одного боку, на рефлексію щодо цінностей освітньої діяльності, а з іншого – на задоволення потреб людини, тобто врахування законів ринкової економіки» [42, с. 380]. Освіта, як наголошує Василь Кремень, «має підготувати людину, яка зможе й захоче сприймати та здійснювати зміни» [97, с. 35]. Тому здатність до сутнісного осягнення стану сучасної галузі освіти та виховання з позиції розвитку, а також втілення їх як творчості – творення себе як особистості, розвиток власних здібностей, набуття нових умінь і навичок, – стає вимогою часу.

За міркуваннями Володимира Аршинова і Володимира Буданова, присутня увага дослідників до складності та пов'язана з нею невизначеність нинішнього і непередбачуваність майбутнього є неминучими наслідками «глобальної антропосоціотехнологічної (ко)еволюції, до якої залучено всю земну цивілізацію. Зростання складності та різноманітності – це засадничий принцип еволюції, біологічної, технологічної, соціальної та космологічної. Важливо наголосити, що роль одного з її провідних чинників відіграє синергійна конвергенція знань, дослідницьких і проєктних практик у галузі ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій – І. К.), а також нанотехнологій, біотехнологій і когнітивних наук» [2, с. 51]. З огляду на це людство потребує якісної освіти та виховання, спроможної забезпечити людські, суспільні та виробничі потреби, що постійно зростають.

Перехід до інформаційного суспільства, а згодом і до суспільства знань, має докорінно змінити становище освіти та виховання. Одним із провідних критеріїв щодо впровадження інноваційних технологій в освітньо-виховний процес стає зміна соціального, економічного, юридичного, політичного, психологічного, морального тощо статусу учнів (студентів). Роман Рабинович, розглядаючи освітні технології для стартапів і системні рішення для нових форматів в освіті, пропонує вживати поняття «off-line» й «on-line-освіта» [145].

«Розуміючи під терміном “парадигма” усталені теоретичні погляди, яких дотримуються та які визнають найбільш впливові представники наукового співтовариства, вважаємо за доцільне поширення такого трактування й на процеси, що відбуваються на постнекласичному етапі розвитку освіти та виховання. Off-line-парадигма, на нашу думку, збігається з парадигмою освіти і виховання як системою, а on-line – з освітою та вихованням як мережею» [70, с. 142].

Проте потрібно наголосити на двох революційних надбаннях тієї доби, які виокремили у своїх дослідженнях Василь Кремень і Володимир Ткаченко: по-перше, появі комп’ютера, по-друге, активному використанні контрацептивних засобів. Саме поняття «персональний» у свідомості бюрократичної номадичної верхівки руйнувало засадничі принципи радянського ладу. «Отже, за своєю сутністю радянський етатизм відторгав поширення інформаційних технологій, блокуючи тим самим процес спонтанної інновації шляхом використання мережевих взаємодій» (курсив автора – І. К.) [100, с. 10]. При цьому, як зазначає Олексій Шляков, інформаційно-комунікаційні технології дають людині можливість «перебувати всюди» не рухаючись. Віртуальний світ як альтернатива реальності не вимагає ідентифікації й уможлиблює вільне переміщення сторінками інтернету. Поширені та доступні «кочові субстанції» – алкоголь, наркотики – дозволяють здійснювати просторово-часові стрибки; любов не обтяжена прихильністю і відповідальністю, а отже, є всі «сприятливі передумови для вселенської окупації номадами – кочівниками нового тисячоліття» [193, с. 218].

«Винайдення протизаплідних пігулок, а згодом й інших засобів контрацепції (зазначимо, що **презерватив** теж **персональний, одноразовий**) змінило природу і структуру робочої сили, адже в жінок з’явилася можливість уникати небажаної вагітності, тобто *свобода вибору* (запобігти вагітності, залишити плід або позбутися його). Проте за тих часів і відповідні знання, і власне контрацептивні засоби були доступні лише обраним. Тепер вони (знання і засоби контрацепції) стали надбанням загалу, що за інформаційної доби зумовило збільшення частки

жінок у складі зайнятого населення до 50 % (для порівняння: за часів індустріалізації на підприємствах вона становила лише 20 %). Вочевидь, відбулося перенасичення ринку праці знеціненою робочою силою. Це, у свою чергу, спонукало досі седентарне населення України шукати альтернативні джерела праці, робочі місця та роботу поза межами держави, тобто до мобільності» [70, с. 142].

Одночасно, як зазначає Патрік Гріффін, відбуваються два процеси: автоматизація виробництва викликала скорочення видів діяльності (більш ручної), а чисельність працездатних людей подвоюється, оскільки чоловіки та жінки вже мають практично однакові шанси на працевлаштування [цит. за : 180]. Такими стали реалії інформаційного суспільства, що потребує освічених кадрів, при переході від конвеєрного виробництва до постіндустріальної моделі праці.

Такі зміни, як ми бачимо, докорінно змінили й вектор розвитку суспільства, перетворивши його на «мережеве суспільство» та зумовивши появу номадів, неономадів і неоплемен. Закономірно, що наразі мають відбутися зміни і в освітній галузі, де пріоритетними стануть творчість, креативність, комунікабельність, критичне мислення та допитливість.

Отже, надбання цієї доби (комп'ютер і контрацептивні засоби) та пов'язане з ними поняття «персональний» у свідомості номадичної бюрократичної верхівки руйнувало засади радянського ладу й сприяло появу неономадів. Інформаційно-комунікаційні технології змінили життя і спосіб мислення номадів, неономадів та седентарів, засоби контрацепції – природу і структуру робочої сили, надавши людині *свободу вибору* в точці біфуркації. Водночас радянська система виявилася нездатною асимілювати інформаціоналізм.

Процеси, які відбувалися на теренах країн пострадянського простору були характерні і для інших держав. Як зазначає Мануель Кастельс, «є цілком природним, що суспільні рухи та політичний процес використовували й використовуватимуть Мережу все більшою мірою з перетворенням Internet-у на головний інструмент діяльності, інформування, вербування, організації, домінування і контрдомінування. Кіберпростір стає конфліктною територією» [54,

с. 164]. І далі: «... раніше тільки держава стежила за своїми підданими, а тепер і народ може контролювати державну владу, що насправді становить одне з його прав, оскільки теоретично люди є господарями простору... Панівні кола на всіх рівнях використовують Internet здебільшого як електронну дошку оголошень для розміщення своєї інформації, не прагнучи особливо до налагодження реальної взаємодії, не приділяючи їм достатньої уваги як щодо їх дизайну, так і того, що стосується реагування на запити громадян» [54, с. 183].

Як бачимо, суспільство «дерева життя» перетворилося на «ліс життя» [107, с. 89–114]. У «мережевому суспільстві» виокремився антропологічний тренд (формування Homo Mortido та Homo Mobilis): самознищуються, зникають такі звичні для людського існування інституції, як право, освіта, культура, сім'я тощо. Натомість на перший план виходять практики, подібні до номадичних: трансгресії, трансфігурації, трансформації, суїцидальності, агресії й експериментування над іншими людьми та над собою з трансформацією середовища існування та ін. Отже, вочевидь, відбувається своєрідна «еволюція людини», заміна речей симулякрами, копіями та віртуальними двійниками, людей – персонажами, слів – цифрами, мозку – чипами, знань – компетентністю, тобто формується Double World (другий світ). Люди, постійно знаходячись у мережі, намагаються доручити піклуватися про себе іншим. Швидше за все, йдеться про повне знищення людини передусім як соціального виду. Double World населений «тілами без органів» (ТБО) [38] (для життя в комп'ютері / мережі / віртуальному середовищі вони не потрібні); «тілами без об'ємів» [107, с. 73] (на екрані монітора об'ємів немає); «тілами без часу» [107, с. 73], «людина без властивостей» [107, с. 73]. У циклі романів Марселя Пруста «У пошуках утраченого часу» ідеться про «пам'ять тіла» [144] – різні рівні сприйняття та неможливість позбутись асоціацій. Коли людина засинає, вона, на думку Марселя Пруста, стає біднішою за свого печерного прашура, оскільки руйнуються і зникають соціальні зв'язки та «прокидається» «пам'ять тіла»; натомість у віртуальності людина «втрачає» «пам'ять тіла» і розширює соціальні зв'язки у віртуальному та реальному середовищах [144].

«Номадичні предмети» [3, с. 46, 47, 59, 65] – від мобільних телефонів до модемів, що забезпечують підключення до інформаційної мережі [135], – змінили й далі змінюють комунікаційне середовище, а також ставлення людини до самої себе й до інших, перетворюючи їх на альтернативний антропологічний тренд – *Homo Mobilis* (про що більш докладно йтиметься у наступному розділі). На противагу їм кочівники-номади не будуть інертними, а, навпаки, зосереджуватимуть у собі життя, розум, цінності тих, хто їх створює і потім використовує. Номадичні предмети, що дедалі більше втручаються в наше життя, підпорядковані одному принципу: їх створено для надшвидкого маніпулювання інформацією – образами, формами, звуками. Водночас вони підносять й актуалізують час, нівелюючи простір [3, с. 133].

Проблематичність антропологічної долі цивілізації *Homo Mobilis* vs *Homo Mortido* пов'язана з тим, що «внаслідок розвитку техніки людина почне створювати себе сама так, як вона створює товари» [3, с. 105]. Цей процес сприяє «варіюванню меж» людини й оцінюється науковцями як позитивний, проте він супроводжується втратою «традиційної прихильності» до країни, громади, родини. Натомість кочівники-номади – це творці, носії естетичного номадизму. Вони вільно обирають місце для життя і, весь час переміщуючись, у майбутньому запанують у всьому світі. Водночас новітнім номадам «доведеться працювати постійно, нескінченно, тому що в них зникнуть уявлення про природний поділ доби на денний і нічний час, як, узагалі, й будь-яке поняття про час» [3, с. 105].

Італійський футуролог Філіппо Марінетті у «Маніфесті футуризму» назвав сучасність «добою швидкості» [117, с. 114]. При цьому, «Ми стверджуємо: велич світу збагатилася новою красою – красою швидкості!» [117, с. 114]. Про те, що вона являє собою визначальну рису сучасності, писав у 1930-х роках французький історик Марк Блок. Як зазначає французький філософ та архітектурний критик Поль Вірільо, з появою інтернету над територіальним / урбаністичним середовищем утворився новий – кібернетичний, «елементи якого позбавлені просторових вимірів, але вписані в єдину темпоральність стрімкого поширення. Із

цього моменту людей не можна розділити фізичними перешкодами або тимчасовими відстанями. Опосередкована комп'ютерними терміналами та відеомоніторами відмінність між *тут* і *там* втрачає будь-який сенс» [235, с. 13].

На підставі праць Поля Вірільо [228; 229; 230; 231; 232; 233; 234] та дослідників його творчості [34; 122; 201] ми зіставили характеристики епох у межах теорії швидкості дромології (від англ. *drome* – місце перегонів, грец. *dromos* – швидкість) у вигляді таблиці (табл. 5.2).

Отже, головною ідеєю дромології Поля Вірільо є розуміння швидкості як репрезентації роботи соціально-політичної машини, яка наділена руйнівною силою [34]. Головний ефект, який створює машина швидкості, – віртуалізація досвіду та реальності. Дромологія як наука, на нашу думку, є невід'ємним маркером сучасності, водночас швидкість відіграє роль каталізатора інтернет-комунікації (швидкий обмін меседжами тощо).

З'являються нові професії та види діяльності. До того ж, як зазначає Володимир Лепський, постнекласичне управління пов'язане з концептуальним рухом від «віртуального об'єкта» до «віртуального суб'єкта» [51, с. 166]. Так формується якісно новий світогляд, побут, звички, вміння та навички, потреби, інтереси, цінності тощо, так змінюється саме соціальне середовище людини; збільшуються обсяг і кількість обов'язків (виховання дітей, догляд за тваринами, ремонт і обслуговування помешкання, автівки, побутової техніки тощо), які вона перекладає на інших.

Номадичні практики **аутсорсингу** [56, с. 221] розмивають межі між реальністю та віртуальністю; сприяють зникненню кордонів між містом і селом; збільшенню контактів у соціальних мережах зумовлюють, з одного боку, розширення поверхових зв'язків, зустрічей, з іншого – посилюють індивідуальність, відокремленість, ізольованість; погіршують навички й уміння роботи зі складною інформацією та великими текстами – кліповість, поліфункціональність; формують снєк-культуру тощо. Вочевидь, людина бажає отримати задоволення тут і зараз, швидко і легко, не докладаючи зусиль, без зайвих хвилювань та обтяжливих наслідків, використовуючи номадичні

практики агресивного й адресного маркетингу [56, с. 221].

Таблиця 5.2. Характеристики епох у межах теорії швидкості дромології за Полем Вірільо [228; 229; 230; 231; 232; 233; 234].

Епоха	Гальмування	Прискорення
Простір	простір-час непрозорий, географічний (історично-екстенсивний час), розділяє, рифлить, створює дискретність, локальну фіксацію, що генерує дистанцію й ізоляцію. Час і простір розмежовані	простір-швидкість (espace- vitesse) прозорий, середовищний (технічно-інтенсивний час), голоморфний, гомогенний, дромогенний, дромосфера, взаємозамінний, розгладжує, вислизає, дистанція втрачає значення, втрачає структуру, постійно збільшується швидкість, вакуум – ідеал руху, дистанція – чинник міцності та твердості, матерія не створює перешкод для руху
Час	хронологічний (фізична величина)	хроноскопичний (технічний, інтенсивний, екстенсивний, мертвий)
Швидкість	метаболична	перевищує метаболичну
Пересування	регламентується і контролюється	квантові комп'ютери
Засоби пересування використовують енергію	стихій (повітря, води, сонця, океанічних течій, геотермальну) та м'язів тварин	корисних копалин (нафти, газу, радіоактивних металів)
Війни	тривалі	короточасні
Людина	деградує до машини (фізично)	розщеплення свідомості (кліповість) – когнітивно
Величини	щільність, вага, об'єм, сила тощо	мікро- та наносвіт.
Інвестиції	сировина	високі технології
Масштаб впливу, панування	простір політика, економіка, соціум	час і швидкість хронополітика, дромократія, дромократичне суспільство, дромоскопія
Дії	сила – сила, сила – слово, слово – слово, фізичні (просторові)	інтелектуальні, когнітивні, телепортація (міжсередовищні)
Суспільства	з'являються	щезають
Творець	Бог	Людина
Носії інформації	рукописи, книги	електронні
Інформація	замало	забагато

Як зазначає Фернан Бродель, «технологія не зумовлює розвиток суспільства, але ж і суспільство не визначає наперед напрям технологічних змін» [цит за : 55, с. 29], оскільки, на думку Мануеля Кастельса, наукові відкриття, технологічні інновації та відповідні соціальні зміни зумовлені багатьма чинниками (насамперед індивідуальною винахідливістю і заповзятливістю), а кінцевий результат залежить від їх складної взаємодії [55, с. 28–29]. Дилема «технологічного детермінізму», яка була започаткована Торстейном Веблемом, почала втрачати сенс, оскільки «технологія є суспільство, а суспільство не можна зрозуміти й описати без його технологічного інструментарію» [55, с. 29]. Вибуховий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій пов'язаний з впровадженням технологічних інновацій, розширює зону технологічних змін, прискорює їх і диверсифікує їхні джерела [55, с. 28–29].

«Людина, як зазначають Інна Книш і Наталія Кочубей, – це не мавпа з вибухівкою, адже саме вона, на відміну від тварини, здатна усвідомлювати межу між корисним і шкідливим, зважувати всі *pro et contra*. Наприклад, наданий (природою, в міфології – богами) людині вогонь здавна використовується з практичною метою. Він допомагає зігрітися, приготувати їжу тощо, але водночас може спричинити пожежу чи завдати іншої шкоди. Так само обережно потрібно впроваджувати та використовувати ІКТ (інформаційно-комунікаційні технології – І. К.) та інші технічні засоби, тобто до змін, які відбуваються в суспільстві, не варто ставитися негативно» [90, с. 185].

На часі формування образу людини майбутнього завдяки новій освітній парадигмі, в якій інформаційно-комунікаційні технології із засобу поневолення перетворюються на засіб звільнення, чого можна досягти, як вважає Сергій Смирнов, шляхом «зміни нашої онтологічної ідентичності» [154, с. 5–17]. Він обстоює: нову антропологію, нове розуміння людини на зміну застарілим конструктам і концептам минулого, які й підштовхують сучасників до суїцидального стану (феномен кіборга, мутанта – вбивць); створення і поширення нових антропопрактик, за допомогою яких формується перетворювана людина (наприклад, завдяки номадичним практикам самоосвіти та самовиховання) [154,

с. 5–17]. Зазначені антропопрактики, на нашу думку, подібні до номадичних практик, мають стати масовим явищем і задавати тренд, здатний протидіяти тренду відходу.

Як зазначають Василь Кремень і Володимир Ткаченко, у сучасному світі спостерігаються такі тенденції: «вузькоспеціалізована праця» (індустріального виробництва) почала тяжіти до посилення політики «сильної руки», а «самоорганізована праця» (інформаційного виробництва) – до збільшення кількості суб'єктів, представлених у владних колах, унаслідок чого відбувається децентралізація владних повноважень, перехід до локальних інституцій, що формує нову геометрію влади, вимагає від працівників здатності сприймати та виконувати кілька завдань одночасно завдяки інноваціям, а знання й інформація стають головним матеріалом нового виробничого процесу. Водночас праця стає все більш індивідуалізованою, а додаткова вартість становить значну частину прибутку [100, с. 16]. Це, на нашу думку, нагадує номадичні практики формування «кліпової» свідомості, про що річ йшла у наших публікаціях [66; 67; 68].

Допомогти подолати перехід від традиційної індустріальної праці (Мануель Кастельс називає її «родовою») до «самопрограмованої» праці працівників нового покоління може освіта, за якої кожен має «перепрограмувати» себе відповідно до нескінченно мінливих завдань процесу вдосконалення й ускладнення виробництва [55, с. 496–497].

Отже, «щоб наздогнати або просто встигати йти в ногу з новітніми освітніми зарубіжними системами, нашій вітчизняній освіті потрібно рухатися принаймні зі швидкістю світла» [84, с. 43], проте є слушна нагода замінити застарілі методи навчання на нові. Складний політичний, соціальний й економічний стан України та всього світу обумовлює перехід на альтернативні види діяльності, які будуть потребувати великої кількості освічених кадрів. Але освітня система, криза якої спочатку призвела до скорочення навчальних закладів та їх штатів, не в змозі дати стільки фахівців. Тому актуалізується проблема пошуку альтернативних методик і технік викладання, що сприяє розвитку творчого потенціалу за умов жорсткої

конкуренції між викладачами.

Ситуацію, що склалася, Максим Кухар характеризує так: «Коли люди півроку ходять на роботу без зарплати або працюють за гроші, яких явно недостатньо для нормального життя, це означає, що йти їм більше немає куди. Настільки потужна негативна мотивація до праці рано чи пізно відкидає будь-яке виробництво на рівень аграрної стадії розвитку...» [108, с. 27]. З огляду на це важливе місце серед ключових компетентностей учителя (викладача) починає посідати компетентність, пов'язана з інформаційно-комунікаційною діяльністю.

Поняття «інформаційно-комунікаційні технології» охоплює засоби та технології з їхнім синкретизмом техніки, технологій та мислення, що відбиває обов'язкову присутність людини-користувача. Акоп Назаретян посилається на «закон техногуманітарного балансу: чим вищою є потужність виробничих і бойових технологій, тим досконаліші засоби культурної регуляції необхідні для збереження суспільства» [123, с. 99], тобто всі технічні та технологічні досягнення мають узгоджуватися з морально-етичним складником людської діяльності. Під дію цього закону підпадає й функціонування інформаційно-комунікаційних технологій. Вони, з одного боку, *мають бути системою* ідей, теорій, методів і засобів організації та функціонування освітньої галузі, а з іншого – *мережею*, невід'ємними складовими якої є учасники освітнього процесу [69, с. 20].

Щоб скласти уявлення про процеси, які сприяли становленню і розвитку постнекласичних практик номадизму та неономадизму, доцільно розглянути соціокультурний дискурс щодо діяльності західноєвропейських і українських неовагантів-неономадів. До найбільш відомих представників вагантства цього періоду належать Умберто Еко, Італо Кальвіно (Італійська Республіка), Милорад Павич (Республіка Сербія), Томас Раглз Пінчон (США), Крістоф Рансмайр (Австрійська Республіка), Бора Чосич (Республіка Сербія, Республіка Хорватія); Шиш Брянський, Всеволод Ємелін, Віктор Пелевін, Дмитро Прігов, Володимир Сорокін (Російська Федерація); Емма Андієвська, Юрій Андрухович, Олександр Бойчук, Юрій Винничук, Павло Глазовий, Олександр Ірванець, Ліна Костенко,

Віктор Неборак, Лесь Подерв'янський, Ян Таксюр (Україна) та ін.

Українська культура, яка є невід'ємним складником світової, має тут свої особливості, зумовлені низкою обставин – від суспільно-політичних (посилення сепаратистських настроїв, розпалювання міжнаціональної ворожнечі тощо) до освітньо-культурних. У школах і закладах вищої освіти незалежної України спочатку зменшили кількість годин на вивчення дисциплін гуманітарного циклу, а потім і зовсім вилучили з навчальних планів культурологію, етику, естетику тощо. Це закономірно призвело до стрімкого зниження рівня культури українців, що засвідчила, зокрема, творчість неовагантів: група «Бу-Ба-Бу» [1; 16; 35, с. 24, 44, 73; 93, с. 204–211], «ЛУГОСАД», «Нова дегенерація» [20; 93, с. 230–236] та ін.

Вікторія Мілованова, аналізуючи твори зарубіжної літератури, виокремлює жанри роману, що останнім часом з'явилися у доробку неовагантів: «бізнес-роман»; «роман-бестселер», або «роман-трансформер», «універсальний роман», «роман багаторазового використання», «роман-андрогін»; «університетський роман»; «роман перетинів»; «романи у жанрі «патографії»»; «роман-клепсидра»; «загальний» (чоловічий), «жіночий» і для гомосексуалістів романи, «гіперроман» тощо [120, с. 15].

Неоваганти переймаються проблемами світоустрою і місця людини в ньому, творчості взагалі та літератури зокрема, тексту, розмірковують про поетику художнього твору [36, с. 273–295]. З-поміж технік, використовуваних неовагантами, цікаві, передусім, мовні. До найбільш поширених належать: піджин, ненормативна лексика, феня тощо.

Неовагантів приваблює й образотворче мистецтво, і тут варто згадати хоча б засноване у 2002 році російське угруповання «Колдовские художники» («Художественная секта “КОЛХУи”») (рос.). Його представники (Андрій Кагадаєв, Микола Копейкін, Олексій Куделін та ін.) змальовують життя всіх прошарків суспільства: алкоголіків, бюрократів, пенсіонерів тощо. Крім живопису, «Колдовские художники» займаються літературою, музикою (група «НОМ» («Неформальне Об'єднання Молоді»)) і кінематографом («НОМФІЛЬМ»).

Найяскравішими представниками українських неовагантів є Анатолій Криволап (нефігуративне малярство та пейзаж), Іван Марчук (живописець), Василь Лопата (художник і прозаїк), Олег Тістол (представник українського необароко, один з лідерів «української нової хвилі»), Ілля Чичкан (представник «нової хвилі» в українському мистецтві), Віктор Сидоренко (живописець, педагог, автор об'єктів і фотокомпозицій, а також наукових і публіцистичних праць, який у 2001 році заснував й очолив Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України) та ін. Вочевидь, творчість неовагантів не зосереджена на якомусь одному жанрі, вона є багатоаспектною та багатоплановою.

Завдяки впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій у різні сфери життєдіяльності людей не тільки виробництво, наука та освіта, а й культура отримує можливість «вийти за межі», і людство усвідомляє, що зупинити або хоча б стримати ці процеси неможливо. Розширюється тематика і змінюються часопросторові виміри творчості неовагантів, а сама культура відходить в іншу реальність – віртуальну. Свого часу активно і послідовно виступаючи проти чинної влади, не здатної керувати країною, вони сприяли відновленню незалежності України. Сьогодні неоваганти переорієнтовуються із самих себе (вживання наркотиків, алкоголю, вільне використання ненормативної лексики тощо) на сучасне суспільство (продажність і корумпованість влади, суддів, бюрократична система, протекціонізм, сервілізм та ін.), доводячи, що суспільство хворе на відсутність культури.

Отже, розглянувши освітньо-виховні практики для седентарів за радянської доби, ми відзначили вагомі здобутки радянської системи освіти – ліквідацію неписьменності, розвиток галузі вищої освіти, системи шкіл, дитячих садків і позашкільних закладів тощо. Тогочасні освітньо-виховні практики спиралися переважно на «кофігуративний» і «префігуративний» типи культурного досвіду (за Маргарет Мід [192, с. 557–558]), що зумовило швидке поширення знань. Однак усі здобутки української радянської освіти та виховання було підпорядковано тоталітарним директивам з Москви, адже уряд, пропагуючи свої заходи, наприклад, чергову седентаризацію селян, був змушений вдаватись до

спеціальних освітньо-виховних практик. Так тогочасні реалії змінювали світогляд і доповнювали перелік кордологічних рис українців.

Розглядаючи питання про те, чому ж саме навчали за часів радянської влади, ми звернули увагу на такі моменти: показ неприкрашеного повсякдення з його героями, захоплення американськими досягненнями, збір фактів про «ближніх своїх» та ін. Отже, у свідомості седентарів радянської доби світ поставав місцем неминучих катаклізмів і безперервних страждань.

Розглянуто специфіку освітньо-виховних практик для номадів і неономадів пострадянського періоду, що повстали проти тоталітарної системи. Зазначено, що бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних і цифрових технологій спричинився до падіння тоталітарної системи та відновлення незалежності України. Наголошено на появі нових можливостей, передусім завдяки *свободі вибору*.

Неоваганти помежів'я XX – XXI століть розвивали ідеї шістдесятників і дисидентів, але вже на якісно іншій основі. Підґрунтям їхньої діяльності стало те, що СРСР було зруйновано, незалежність України – відновлено, але попри все бюрократична система не втрачала свої позиції. Неоваганти активно й послідовно виступали проти чинної влади, не здатної ефективно керувати країною. Якщо за доби Середньовіччя вагантам закидали неробство, пияцтво, розбещеність, то їхні новітні послідовники самі почали викривати вади сучасного суспільства, проголосивши, що воно хворе на відсутність культури. Саме в цьому і полягає їх беззаперечна заслуга. Маємо зазначити, що неоваганти є невід'ємною складовою неономадизму. Звичайно, проблеми людства турбують не тільки неоваганти, які осмислюють їх у культурологічному аспекті, тому доцільно залучити до розгляду й сучасний науковий дискурс щодо долі соціуму.

5.2. Когнітивні експлорації номадичних практик та їх відображення в трансформативній освіті.

Одним із суттєвих аспектів освіти та виховання є споживання, накопичення й утилізація інформації та життєвого досвіду. Вони, маючи певну мету і призначення, відтворюють знання з певним сенсом та цінністю. Саме тому ми пропонуємо ці процеси, що перебігають у діалоговому континуумі, в бінарній опозиції «суб'єкт – суб'єкт», вважати номадичними практиками. У них чітко простежується як призначення того, хто навчає, так і очікувана результативність того, хто здобуває знання. Саме ця якість має стати пріоритетною в аспекті творчості та креативності, тому метою сучасної освіти та виховання є формування особистості, спроможної самореалізуватися завдяки номадичним практикам та інтелектуальній творчій свободі. Тільки в такому разі освіта та виховання набудуть нової якості та допоможуть сформувати світогляд на засадах гуманізму та толерантності. Отже, сучасна галузь освіти та виховання потребує інтеграції гуманітарних і природничих дисциплін, науки й етики, впровадження номадичних практик та інформаційно-комунікаційних технологій.

Цьому питанню присвячено праці як зарубіжних, так і вітчизняних учених, які співвідносять освітні інновації з такими категоріями, як корисне, прогресивне, позитивне, сучасне, передове тощо:

– розглядаючи стандартизацію освіти, зумовлену потребами освітньо-виховних і суспільних практик (Віктор Андрущенко [174; 185; 186; 187]; Валентин Молодиченко [182], Володимир Савельєв [181; 184;], Денис Свириденко [183], Сергій Терепищій [164; 165] та ін.);

– досліджуючи загальнотеоретичні та науково-практичні аспекти розробки й упровадження інноваційних парадигм у сучасну освітню систему, окремі прогресивні форми, методи та технології навчання, досвід і перспективи їх використання в освітній практиці (Віктор Зінченко [43; 44; 45; 237], Інна Книш [56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 71; 73; 74; 76; 77; 78; 80; 81; 82; 83; 84; 86; 87; 88; 89; 90; 211], Алла Кравченко [175], Василь Кремень [97; 98; 99; 100], Айта Саун [150; 151], Петро Саух [152; 153], Сергій Ягодзинский [194; 195] та ін.);

– наголошуючи на важливості впровадження освіти для дорослих

(Людмила Горбунова [28; 29; 30; 31; 32; 33], Василь Кущерець [109] та ін.).

Уважаємо за доцільне зазначити, що у вітчизняному освітньому і науково-дослідницькому дискурсі проблема інноваційних методів навчання залишається однією з найактуальніших. Розглянемо докладніше, які саме сучасні інноваційні технології використовуються в офлайн-освіті як системі й онлайн-освіті як мережі.

У сучасній офлайн-освіті як системі під час вивчення дисциплін гуманітарного циклу вчителі (викладачі) застосовують такі інноваційні методи та методики розвитку когнітивної сфери учнів (студентів), як структурування тексту у вигляді таблиць [58, с. 83], TASC-аналіз [121, с. 18], «Fishbone» [14], стратегію «INSERT» [85, с. 73], сінквейн [142, с. 11], коучинг [92; 169, с. 80-82] тощо [59, с. 78]. Вони мають низку спільних рис, адже «стимулюють розвиток когнітивної сфери учнів (студентів) шляхом концентрування уваги на предметі дослідження; орієнтують на фахове самовизначення, створюють професійну підтримку, формують готовність самостійно робити та реалізовувати вибір і нести відповідальність за його наслідки, підтримують мотивацію, допомагають у подоланні психологічних перешкод на шляху до мети, надають інформацію щодо проблеми, визначають мету, шляхи та засоби її досягнення, сприяють залученню до групової роботи та її організації, розвивають критичне мислення, візуалізують взаємозв'язки між причинами та наслідками, ранжують чинники за значущістю, зменшуючи в такий спосіб негативні прояви, притаманні офлайн-освіті» [90, с. 186]. Усі вони можуть стати у пригоді під час застосування номадичних практик «варіювання меж людини».

Сучасний етап інформаційного суспільства ознаменований тотальною інформатизацією, і його особливість полягає в тому, що провідним видом діяльності майже в усіх галузях суспільного виробництва є трансформація інформації. Як зазначає Григорій Почепцов, соціальні медіа зруйнували монополію друкованої книги на знання, ставши черговим прикладом плюралізму інформаційних джерел. Це відразу змінило інформаційний світ. Реальність отримала постправду, фейки, публічний дискурс тощо. Соціальні медіа,

поширюючи інформацію завдяки інформаційно-комунікаційних технологій, визначають, що саме з неї варто посилити, послабити чи змінити, тобто вони сформуvalи (і продовжують формувати) відомий нам світ. Якщо попередні суспільства використовували для розповсюдження фізичне середовище, то соціальні медіа – інформаційне та віртуальне, в такий спосіб намагаючись «вийти за межі» [140]. Тож закономірно, що виникли нові види роботи з текстом: **панорамне (поверхове) і сканувальне читання**, фоточитання тощо.

На думку Наталії Кочубей, «на свідомість дитини давить хаотичний потік інформації, що йде з телевізора, Інтернету, перекриваючи знання, що отримуються від батьків, вихователів, учителів і відкриваючи нескінченне поле для різного роду форм стосунків, зв'язків, дій» [94, с. 17]. Російський дослідник Давид Фельдштейн зауважує, що «ця інформація не має структурно-логічного зв'язку, подається не системно, а бісерно, не вписується в межі стаціонарної освіти, але представляє якісно інший тип, де принципово змінюється поєднання зорового та слухового сприйняття» [172; (цит. за : 94, с. 17)]. Так формується «кліпова свідомість».

Створюється парадоксальна ситуація: молода людина має майже безмежні можливості для отримання будь-якої кількості найякіснішої інформації, проте вона неспроможна аналізувати інформаційний потік і використовувати його з користю для себе через несформованість культури ставлення до інформації. Вчителі (викладачі), психологи, батьки повсякчас наголошують на проявах феномену «кліповості»: спілкування у віртуальному середовищі, а не з реальними людьми, неможливість утримання й адекватного аналізу здобутої інформації, а отже, нездатність робити правильні висновки, швидке «перемикання» з одного виду діяльності на інший, тож не дивно, що така молодь стає легкою «мішенню» для маніпулювання та впливу.

Значні труднощі виникають і під час переходу від мозаїчного мислення до цілісного сприйняття дійсності. Із цього приводу Ігор Васюков слушно наголошує: «... поряд з людиною, зачарованою... досвідом спілкування з Інтернет, має бути людина, здатна їй цей досвід пояснити, соціалізувати його,

пом'якшити всілякі наслідки, зняти хворобливі імпульси...» [18]. Такою людиною має стати вчитель (викладач), який, упроваджуючи в навчальний процес інформаційно-комунікаційні технології, зробить його більш гнучким, ефективним і менш травматичним для учнів (студентів). До таких технологій належать мережеві технології [57, с. 48–53; 65, с. 73–78; 82, с. 132–133], SWOT-аналіз [13, с. 57–60; 115, с. 151–157; 212], гейміфікація [63, с. 31; 74, с. 11], інкапсуляція [50], LMS [208], хмарні технології [105; 113, с. 24; 127], «НФ та ХФ-філософія» [12; 29, с. 126; 37; 38; 148], змішане навчання [40; 90, с. 189–190; 101, с. 22; 188, с. 13; 196, р. 43–56; 202; 207, р. 3–21 (цит. за: 188), 217; 222; 227].

Саме модель змішаного навчання органічно вписується в концепцію модернізації сучасної освіти і приєднання до Болонського процесу й інших міжнародних угод [89, с. 105; 90, с. 190; 73]. Міжнародний радник з питань освітніх систем та інновацій сер Кен Робінсон на TED Talks з цього приводу слушно зауважив: «Усі сучасні системи освіти перебувають на етапі реформування, але цього недостатньо, реформа нині вже не є дієвою, бо вона покликана вдосконалити модель, яка не працює. Нам потрібна не еволюція, а революція в освіті. Система має перевтілитись у щось нове» [147]. «На нашу думку, ідеться про створення нового освітнього середовища, зокрема, нової парадигми освіти як унаочнення концепції навчання впродовж усього життя – Lifelong Learning Education» [90, с. 190].

Сьогодні, коли на часі активний і цілеспрямований розвиток творчого потенціалу соціального суб'єкта, провідні ролі мають відігравати саме культура, освіта і виховання. На жаль, варто зазначити, що розвиток творчої складової навчально-виховного процесу ще не став нормою в закладах освіти та виховання. Водночас сучасна стратегія розвитку держави спонукає вчителів і науковців до активних дій, і саме проблема творчості стає домінантою студій у галузі філософії освіти та вихованні.

Суб'єктом, який постійно прагне до пізнання, є як учитель (викладач), так і учень (студент), який розглядається не як заздалегідь даний, а конструйований і відтворюваний у певних соціальних інституціях (формування вчителя (викладача)

й учня (студента) в освітньо-виховному процесі завдяки комунікації з іншими вчителями (викладачами) й учнями (студентами)). У контексті міждисциплінарних досліджень спільні дії вчителів (викладачів) у межах однієї наукової дисципліни постійно мають доповнюватися діяльністю гетерогенних дослідних спільнот. На цьому шляху виникають специфічні комунікаційні проблеми, зокрема щодо діалогу не тільки в межах однієї дисципліни, а й у межах кількох.

Отже, всі зусилля спрямовано на досягнення пріоритетної стратегічної мети освіти та виховання – становлення самоорганізованого суб'єкта освітньої діяльності.

Одним з важливих аспектів є споживання, накопичення й утилізація інформації, а також відтворення знань із певним сенсом та цінністю. Саме тому процеси здобуття, використання інформації та перетворення її на знання ми вважаємо номадичними практиками. Вони виробляються в діалоговому середовищі, у бінарній опозиції «суб'єкт – суб'єкт» освітньо-виховних номадичних практик, де, з одного боку, чітко простежується призначення вчителя (викладача), з іншого – очікується результативність того, хто постає в ролі учня (студента), якій мають сприяти ерудиція, спостережливість, допитливість, воля, критичність розуму, працездатність, самоосвіта, самовдосконалення, наполегливість, оригінальність, креативність, ініціативність тощо.

Отже, метою сучасної освіти та виховання з використанням номадичних практик є створення особливого суб'єкта – особистості, спроможної реалізувати себе в практиці інтелектуальної творчої свободи, детермінантами якої є соціально й індивідуально значущий мотив та настанова на самореалізацію. Тільки в такому разі освіта й виховання постануть у новій якості та допоможуть на засадах гуманізму й толерантності висловити ставлення особистості до світу, природи, культури, соціальних явищ, речей, а також до самої себе й інших людей. Отже, сучасна освіта вимагає інтеграції гуманітарних і природничих дисциплін, науки й етики.

Аналіз інноваційних підходів, використовуваних сучасною освітою, засвідчив необхідність зміни життєвих пріоритетів людства і спрямування його зусиль не на знищення, а на збереження людини. Завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям особистість постійно збагачує свій потенціал, торуючи власні шляхи до мети, які дозволять їй прожити повноцінне і гармонійне життя, а також усвідомити, що саме вона залишить по собі. Отже, впровадження новітніх технологій у педагогічний процес посутньо сприятиме розвитку когнітивної сфери учнів (студентів). Педагогічна комунікація, реалізована за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, також сприяє розвитку науково-педагогічних стосунків у системі вчитель (викладач) – учень (студент), робить їхню співпрацю більш цікавою і продуктивною, сприяє постійному професійному зростанню, підвищенню інформаційно-комунікаційної компетентності.

Отже, завдяки розробці й упровадженню освітньо-виховних практик, на наше переконання, можна навчити людину піклуватись і про саму себе, і про середовище свого існування. Цьому сприятиме поширення в Україні нового розуміння Lifelong Learning Education, що забезпечить відповідність структури та сутності інноваційного потенціалу освітнього процесу характеру і швидкості змін, які відбуваються в суспільстві, а також високим європейським стандартам підготовки конкурентоспроможних фахівців.

5.3. Подальша трансформація постнекласичних практик «варіювання меж» людини.

Україна перебуває нині на перехідній від індустріальної до інформаційної стадії розвитку, впродовж якої сформувалось «індивідуалізоване суспільство» [7, с. 7] з посиленою тенденцією до руху та переміщень (номадологізації). До того ж, як зазначає Зигмунт Бауман, «глобалізація може бути визначена різними способами, але “реванш кочівників” виступає у цій ситуації переходу як один із найбільш удалих, якщо не найкращих» [7, с. 44]. Це, зокрема, позначається на

посиленні ролі неконтрольованих людиною сил і тенденцій, унаслідок дії яких зростають невпевненість і невизначеність, поглиблюються дезорієнтованість, обмеженість і безпомічність, виникає бажання сховатися від реальності, шукаючи прихисток у віртуальному світі, придушуються ті прояви людського духу, які в минулому надихали на соціальні перетворення. Водночас сформувались умови для змін у всіх сферах людського життя, особливо управління – від виробництва товарів (індустріальне суспільство) через споживання (постіндустріальне) до виробництва і надання послуг (інформаційне). Тому є слухна нагода переглянути механізми управління, зосереджуючи увагу на змінах, що відбулись останнім часом (тоталітарне суспільство: приборкання й закріпачення людей; індустріальне – межі рутинних та монотонних рухів і дій людини; глобалізоване – технології та просторово-часове обмеження людини) і зумовили появу нового міждисциплінарного явища – інформаційного менеджменту, тобто «безсуб'єктного пост/не/управління» [106, с. 198], якому бракує не знання, а волі до виконання, до самоуправління. Тож особлива увага сучасних дослідників зосереджена саме на посиленні ролі суб'єкт-суб'єктних відносин. Розглянемо зазначені концепти більш докладно.

Одним із видів «варіювання меж людини», які ми докладно висвітлювали у своїх працях [81], є створення у Радянському Союзі «шарашкіних контор» – науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро закритого типу, які виникли в надрах ГУЛагу в 1930-ті роки й були підпорядковані Народному комісаріату внутрішніх справ та Міністерству внутрішніх справ СРСР. Працювали в них ув'язнені «вороги народу»: вчені та інженерно-технічні працівники, які створювали нову техніку, здебільшого військового (оборонного) призначення. У середовищі НКВС ці підрозділи іменувались «особливими технічними (ОТБ) або конструкторськими бюро (ОКБ)» й іншими подібними аббревіатурами з номерами.

Переконливим свідченням про ті часи є твори російського письменника-дисидента Олександра Солженіцина, насамперед роман «У колі першому» [155], де автор уводить шарашки в алегоричний контекст «Божественної комедії» Данте

Аліг'єрі. Один із героїв роману, Лев Рубін, пояснює це так: «Ні, шановний, ви, як і раніше, у пеклі, але піднялися в його краще, вище коло – у перше. Ви запитуєте, що таке шарашка? Шарашку придумав, якщо хочете, Данте. Він розривався – куди йому помістити античних мудреців? Обов'язок християнина наказував кинути цих язичників у пекло. Але совість відродженців не могла примиритися, щоб світлорозумних чоловіків змішати з іншими грішниками й приректи їх на тілесні тортури. І Данте придумав для них у пеклі особливе місце» [155, с. 16].

Ув'язнених учених та інженерно-технічних працівників здебільш примусово тримали в таких умовах (дистанційованими від сім'ї, домівки, соціуму тощо), щоб між ними не було конкуренції, претензій на винагороду, ідентифікацію, авторство своїх праць і винаходів тощо. Працюючи по 14 годин на добу, вони були змушені, для того щоб жити й вижити, працювати «на благо батьківщини». Чи не завелика ціна?

Якщо практики «шарашкіних» контор можна вважати «батогом», то з 1930-х років відбувалося широкомасштабне впровадження практик «пряника» – дач для керівної верхівки та науковців. Однак вони знову-таки створювалися не для відпочинку, а задля нагляду та контролю. Коли людина, відпочиваючи, опиняється не у стисненому й обмеженому робочому середовищі, притаманному седентарам, а вдома, у «затишку», «своєму колі», коли розслабляється і починає «виходити за межі» – розширюватися, тобто потрапляє в номадичне середовище, де стираються кордони між таємним, табуйованим і доступним, уголос висловлює свої потаємні думки, саме тоді й нагоджується «пильне око» представників відповідних органів.

Найбільшого розвитку інститут шарашок набув після 1949 року, коли 4-му спецвідділу МВС було доручено організацію «особливих технічних, конструкторських і проектних бюро для проведення науково-дослідних, експериментальних і конструкторських робіт за тематикою Головних управлінь МВС СРСР» (наказ МВС СРСР № 001020 від 9 листопада 1949 року [143]). Після смерті Йосипа Сталіна в 1953 році почалася ліквідація шарашок. У наш час це

поняття втратило свій початковий смисл і означає підприємство, яке не викликає жодної довіри.

Якщо досвід «шарашкіних» контор Олександр Солженіцин пов'язував із першим колом Дантового пекла, то життя людей, поділених на «своїх» і «ворогів», за радянських часів перетворилося, на нашу думку, на наступні кола. Практики нагляду та контролю застосовувалися щодо всіх, лише дещо «відрізняючись». Мета ж була одна – поставити на коліна, знищити будь-яку ініціативу, вичавити живий дух, перетворити на гвинтиків-седентарів, слухняних виконавців волі «партії й народу» в гранично «стисненому» середовищі існування. Розглянемо, як керівна партія впроваджувала номадичні практики наступних «кіл пекла» та до яких наслідків це призвело.

Практики «військового комунізму» передбачали заходи, спрямовані на максимальне «стискання / обмеження» середовища існування людини: *централізацію управління; націоналізацію* (шляхом конфіскації, експропріації та реквізиції) природних ресурсів і промисловості; *продрозкладку; заборону приватної торгівлі; згорання товарно-грошових відносин; мілітаризацію; монополію зовнішньої торгівлі; переважно примусову загальну трудову повинність* тощо. Для впровадження цих заходів створювалися трудові армії, які застосовували номадичні практики *масового дезертирства, саботажу, демобілізації, виходу з-під контролю владних структур; продрозкладки; голодомору* тощо. Номадичні практики «воєнного комунізму» породжували в «стиснених» седентарів прагнення до «розширення», що виявлялось у невдоволенні, супротиві, страйках і локаутах [189, с. 203–207; 214].

Практики нової економічної політики (НЕП) передбачали впровадження таких механізмів «стиснення»: *введення продподатку; створення ринку й урізноманітнення форм власності; залучення іноземного капіталу; здійснення грошової реформи* тощо. НЕП спричинив як позитивні (швидке відновлення господарства), так і негативні результати (відтік висококваліфікованих кадрів став причиною **визнання прорахунків і помилок**, а саме того, що *економічне зростання відбувалося лише завдяки використанню довоєнних потужностей*,

*приватний сектор та іноземні інвестиції не допускалися на «командні висоти в економіці», держава, маючи у своєму розпорядженні потужний матеріальний і людський потенціал, була здатна, але не змогла забезпечити впровадження практик через неспроможність керівництва адекватно керувати й ефективно використати цей потенціал). Під час згортання НЕПу було задіяно такі **практики**: ліквідація синдикатів, централізація управління економікою; здебільш примусове вилучення хліба, насильницька колективізація; репресії.*

Практики обмеження середовища існування седентарів-«куркулів» призвели до відсторонення досвідчених та ефективних господарів, різкого зниження, а згодом і втрати стимулу працювати краще через упровадження номадичних практик створення *колгоспів*. Це все позбавило висококваліфікованих кадрів, а також найголовнішого – традиційного **досвіду** ведення господарства. Щодо кордологічної свідомості, то пересічні селяни почали гостріше відчувати задрощі, зневагу, ненависть тощо до так званих «куркулів». Останні, змирившись із незатребуваністю, зневірившись та озлобившись, були змушені відмовитися від подальших спроб ведення господарства, а їхня кордологічна свідомість поповнилася такими рисами, як: потайність, замкненість тощо.

Практики колективізації передбачали такі обмеження середовища існування седентарів-селян: *планове ведення хазяйства; створення артільей, комун і товариств із спільного обробітку землі (ТСОЗів); всуспільнення землі, реманенту та худоби; ліквідація приватно-кооперативного сектору; державна власність на засоби виробництва* тощо.

Своєю чергою селяни-седентари виявляли **невдоволення** і чинили **опір колективізації**, відмовляючись вступати до колгоспів, знищуючи майно та худобу, здійснюючи бунти та збройні повстання, виходячи з колгоспів. Керівництво держави у відповідь удавалося до встановлення суворого нагляду і контролю за селянами, їх підпорядкування командно-адміністративній системі, державного закріпачення селян; голодоморів; порушення балансу між розвитком промисловості та сільського господарства (дезорганізація та деградація); організації відтоку кваліфікованих і працюючих кадрів тощо.

Щодо **робітників-седентарів** (які працювали на одному місці впродовж усього життя) та **робітників-номадів** (наприклад, учителів, лікарів, які постійно переміщувалися чи то з міст до сіл, чи то масштабними будівництвами (Дніпрогес, БАМ тощо)) впроваджувалися **практики індустріалізації**: «перекачування» коштів шляхом створення «ножиць цін» на промислову й сільськогосподарську продукцію; збільшення податків; внутрішніх позик; випуску паперових грошей; розширення продажу горілки; збільшення експорту нафти, лісу, хліба та хутра; штучного примноження й використання «безкоштовної робочої сили»; недостатньої уваги до вдосконалення знарядь праці; завищення темпів індустріалізації; мілітаризації економіки; демонстрації світові «досягнень» Країни Рад; не(до)розвинення інфраструктури; товарного дефіциту; антирелігійних кампаній; експлуатації трудового ентузіазму людей; організації «соціалістичного змагання»; масових репресій тощо.

До **позитивних наслідків індустріалізації** належали формування національного робітничого класу і технічної інтелігенції. **Негативні наслідки індустріалізації** відбилися у **практиках утвердження у свідомості людей більшовицької ідеології, накопичення військово-економічних ресурсів для «експорту революції»,** головним чином за рахунок селян і шляхом масових репресій; зниження рівня життя; урбанізації; централізації управління промисловістю; мілітаризації; стимулювання праці позаекономічними засобами («соціалістичне змагання» тощо); збільшення кількості підприємств-монополістів; диспропорційного формування промислового потенціалу тощо.

Практики з грошима (конфіскація, боротьба з «нетрудовими доходами», інфляція) підривали довіру народу до паперових грошових знаків. Прикметною в цьому плані є репліка Попандопуло з кінострічки «Весілля у Малинівці»: «Бери, бери гроші. Я собі ще намалюю». Народ починав переорієнтовувати свою шкалу цінностей зі знецінених «папірців» на інші речі, що зумовлювало поповнення кордологічних рис свідомості такими якостями, як ощадливість на межі скнарості, недовіра до влади тощо.

Антирелігійна агітація просувалася завдяки «трудовим повинностям», «суботникам» і «недільникам», особливо під час традиційних і церковних свят. Так відбувалося руйнування національних традицій, переорієнтування свідомості на «комуністичні» цінності, свята й обряди.

Практики культу особи вождів-номадів, до яких призвів комплекс тогочасних соціальних, економічних, політичних, історичних, психологічних та інших чинників, набули максимального поширення за часів «вождівства» від Володимира Леніна до Леоніда Брежнєва. Зазначені практики виявлялись у психологічному впливі на свідомість людей монархічної традиції, штучно створеній звичці всезагального підкорення одній особі, жорстко централізованому типі влади, відсутності демократичних традицій тощо. Вони впроваджувались шляхом партійної диктатури, монополізації влади на істину і панування єдиної офіційної ідеології. Найбільш ефективними методами формування культу особи виявилися паралізування свідомості людини й узаконення беззаконня. До кордологічних рис українців додалися страх, рабська покора, догоджання керівництву тощо.

Визначальними рисами лідера у традиційних, доіндустріальних суспільствах, як зазначає Інна Книш, завжди були «воля і харизма» [86, с. 25]. Нині ж, особливо в інформаційних суспільствах [64; 67]), «відбувається пошук раціональної схеми лідерства. Визначальними особистісними якостями лідера (у неоплеменах) мають бути: інтелект, вміння прораховувати ситуацію, а на вищому рівні – не стільки розпоряджатися, скільки домовлятися, вміння працювати у команді, рефлексивність, відповідальність за власний вибір, комунікабельність, мобільність тощо» [86, с. 25]. Крім цього, за висновками Людмили Горбунової, провідну роль у становленні лідера має відігравати розвиток його «трансверсальних компетенцій» [33, с. 376–377].

Практики політичних репресій були спрямовані на обмеження середовища існування седентарів та номадів шляхом головно примусових заходів державного впливу, які передбачали різні види покарань і правообмежень, застосовуваних у СРСР як щодо окремих осіб, так і щодо певних категорій населення, головно з

міркувань політичної доцільності: *«розкуркулення», масове виселення з конфіскацією майна, депортації*. Натомість після смерті Йосипа Сталіна набувають поширення практики *загальної реабілітації*.

Практики голодомору, спрямовані проти селян-седентарів, було штучно створено керівною верхівкою й упродовж ХХ століття впроваджено тричі. Основними причинами голоду в Україні були політичні плани вищого керівництва Радянського Союзу на чолі з Йосипом Сталіним щодо придушення українського національно-визвольного руху та фізичного винищення частини українського селянства [137]. Інші дослідники вважають, що метою голодоморів було цілеспрямоване знищення української нації [141]. Зазначені процеси призвели до «деформації, денационалізації й уніфікації традиційної української культури» [159; 160], всі сфери якої було змінено до невпізнанності або зруйновано. Так, влада заборонила обряди хрещення, вінчання і відспівування померлих, які були дуже важливими для українців, запропонувавши натомість радянські «замінники». Ці заходи піддали кордологічну свідомість українців значним трансформаціям.

Уведення **практик примусового відбирання продовольства в седентарів-селян** призводило до формування ощадливості, недовірливості, індивідуалізму, зрадливості [11, с. 95] тощо. Практикувалися й заохочувалися *доноси* (від трагічної історії Павлика Морозова до фольклорних жартів на зразок «Юрієві Андропову дали Нобелівську премію з фізики за те, що він довів, що швидкість стуку вища за швидкість звуку») і *крадіжок*, які схвалювалися владою і деякими представниками народу.

Практики виявлення «ворогів народу», «шкідників», «куркулів», «контрреволюціонерів», «дворушників» з газетних передовиць перекочували в літературні твори (наприклад, тваринна жорстокість куркулів, тупість «баб», нестійкість і стадність «середняків» під час самосуду над «живодером» у повісті Ів. Нікітіна «Живодер»). З-поміж нав'язуваних літературі **практик** промовистими є **зображення «спеца»** («типового спритника, ввічливого... у міру шахраюватого, наскрізь буржуазного... пристосуванця» [27, с. 299]), **«куркуля»** («хитрого і

вправного господаря, домашнього деспота, який уміє обійти і мужиків ласкавими словами, і своїх наймитів подачками та частуванням» [27, с. 307]), **потенційних шкідників** на кшталт техніка Хілкова з «Пустелі» Петра Павленка, «показового аристократа і фахівця, який чесно працює на революцію». Проте чесною працею на революцію йому вдалося замало. «Хілков глибоко байдужий до своєї, здавалося б, рідної справи – до інженерії. Хілков – культурний мрець. <...> Хілков “приліплюється” до нового життя за допомогою набуття «захисного» забарвлення, відповідного “костюма”, “стилю” мовлення і т. п., за допомогою мімікрії» [26, с. 177]. Чесному, але байдужому до нової ідеології фахівцеві було оголошено такий вирок: «Хілков і йому подібні являють собою вдячний ідейно-соціальний ґрунт для зростання таємного шкідництва» [26, с. 177]. Як позитивні герої зображувалися пильні та нещадні викривачі «спеців», «куркулів» і потенційних шкідників, як-от професор Бобров у п'єсі Олександра Афіногенова «Страх».

Практики «хлопчиків для биття» і «цапів-відбувайлів» стосувалися певних категорій осіб: злодіїв, хуліганів, убивць, дармоїдів, нарко- й алкозалежних, гвалтівників, гомосексуалістів, проституток, корупціонерів, терористів та ін. Як відомо, велика роль у нав'язуванні негативного ставлення для цих людей та їх специфічних «занять» належить свідомій і цілеспрямованій «інноваційно-конструкторській» діяльності владних ідеологічних інституцій, які у такий спосіб намагаються «формувати» суспільну свідомість. Розглянемо докладніше ці механізми на прикладі деяких процесів, які відбувались у СРСР.

Одразу ж після перемоги у 1917 році, за спостереженнями Якова Гілінського, радянська влада, до якої входили представники демократично налаштованої молоді та інтелігенції, намагалася підтримувати імідж прогресивної, ліберальної та демократичної [24, с. 26]. У «Керівних началах із кримінального права РСФСР» від 12 грудня 1919 року [149] зазначено, що «завдання покарання – охорона громадянського порядку» [149, ч. III, п. 8] й убезпечення від «майбутніх кримінальних дій» [149, ч. III, п. 9]. Подібні формулювання вживаються й у першому «Кримінальному кодексі РСФСР» від 1 червня 1922 року [139], де

зокрема наголошується: «Покарання й інші заходи соціального захисту застосовуються з метою: а) загального попередження нових порушень як з боку порушника, так і з боку інших нестійких елементів суспільства; б) пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; в) позбавлення злочинця можливості здійснення подальших злочинів» [139, ч. II, п. 8]. Отже, з перших днів радянської влади, як наголошує Яків Гілінський, «покарання визнавалося заходом “оборонним”, та й самі санкції не були занадто жорсткими» [24, с. 26].

У КК РСФСР 1926 року [135] термін «покарання» було замінено на «заходи соціального захисту» [138, р. 3, п. 9; р. 4, п. 20], до «в'язниць» додано табори (ГУЛАГ – Головне управління таборів), а також уведено термін на позначення частини номадів (представників нижчого соціального прошарку), про яких ішлося вище, – «вороги трудящих» [138, р. 4, п. 20].

Керівництво країни ліберально-аболіціоністськи (від фр. *abolitionisme*, лат. *abolitio* – скасування) ставилося до **проституції** (від лат. *prostitere* – виставляти; ганьбити, оскверняти) та гомосексуалізму: в 1917 році було скасовано кримінальну відповідальність за **мужолозтво**, а **секс-працівниць** (від англ. терміна «sex worker», запропонованого у 1978 році Керол Лі) намагалися реабілітувати та працевлаштувати, але з 1930-х років ставлення до них змінилося через припинення діяльності системи із соціальної реабілітації проститутток. 17 грудня 1933 року Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову «Про кримінальну відповідальність за мужолозтво» (ст. 3), а 11 січня 1934 року було ухвалено постанову Президії ЦВК УСРР «Про кримінальну відповідальність за мужолозтво». Таку статтю (№ 165 (1)) було додано до КК УСРР, і діяла вона до 1961 року.

Цікава й повчальна історія номадичних практик уживання **канабісу** (від лат. *cánnabis* – психотропна конопля, *Cannabis indica*), **конопель** (від англ. *hemp* – сільськогосподарська конопля, *Cannabis sativa*), **опіумного маку** й **п'янокних напоїв**. Народні традиції аж ніяк не асоціювали коноплі з наркотичними засобами: їх насіння, багате на білок, здавна мололи й уживали в їжу. Певні зміни

щодо вживання психоактивів відбулись у 1920-х роках: найпоширенішим стає не канабіс, а гашиш. З 1924 року СРСР монополізував вирощування опіумного маку, а кримінальний кодекс 1926 року заборонив вирощувати канабіс «без ліцензії». Постанови ЦВК та РНК СРСР від 27 жовтня 1934 року «Про заборону посівів опіумного маку та індійської коноплі» врегульовували питання культивуації канабісу й узгоджувалися з трьома контролюючими (а не силовими / правоохоронними) інстанціями – наркоматами торгівлі, землеробства й охорони здоров'я. У 1925 році Наркосекція Мосздороввідділу замість адміністративного впливу на наркоманів запровадила заходи щодо їх утримання в окремих таборах, як того вимагав НКВС. Прикметно, що Микола Топорков розрізняв «наркотистів» – осіб, які через несприятливі соціальні умови призвичаїлись до вживання наркотичних засобів, і «наркоманів», які мали патологічну конституцію [цит. за : 24, с. 138].

У 1925 році набрала сили державна монополія на виробництво п'яних напоїв і торгівлю ними [53]. Узагалі вживання алкоголю пов'язують із певними народними традиціями. З цього приводу Сергій Первушин зазначав: «Алкоголь, як смакова речовина, тому такий дорогий для людини, що... незалежно від вражень, отриманих із зовнішнього світу, і від властивостей наших органів чуттів може викликати в нас стан ейфорії» [132], а розмірковуючи про причини вживання алкоголю, зауважував: «п'ють через невпевненість у тому, що “розумніше й економніше” витрачання коштів може привести його до “кращого майбутнього”» [132]. Сергій Первушин запропонував класифікацію вживання алкоголю: «столове» («для здоров'я», «для апетиту») (для номадичної верхівки. – І. К.); «обрядово-ритуальне», «звичаєве» (для седентарів. – І. К.); «наркотичне», щоб забути, відволіктися [132] (для «синіх комірців». – І. К.).

Отже, життя «за бортом» соціуму породжує певну субкультуру, що пом'якшує адаптування до мінімальних потреб. Цей пристосовчий Азер Ефендієв назвав «механізмом **габітуалізації**» [128, с. 559] (озвичаєння).

Завдяки номадичним практикам державці програмували різні види девіацій і правопорушень, перетворювали своїх збиточних співгромадян спочатку на

«хлопчиків / дівчат для биття», що їх постійно «проробляли» на зборах трудових колективів за антисоціальну й аморальну поведінку, а потім – на «цапів-відбувайлів», на яких було зручно «списувати» власні численні прорахунки та зосереджувати недоброзичливу увагу загалу, відводячи її від себе. Так поглиблювалося розкладання суспільства, адже залежними людьми легше керувати та маніпулювати. До того ж нарко- й алкозалежні та «будинки терпимості» приносили неабиякі прибутки як панівній верхівці й правоохоронним органам, так і кримінальним структурам.

Варто розглянути й **теорію стигматизації** (від грец. *στίγμα* – ярлик, тавро, етикетка, інтеракція), яка, на нашу думку, являє собою ще один різновид номадичних практик. У праці «Аутсайтери» Говард Беккер зазначав: «Девіант той, кому був прикріплений відповідний ярлик; девіантна поведінка – це поведінка, яку люди так визначили» [198, р. 9]. Цікавою є запропонована ним **«модель девіантної кар'єри»**, суть якої полягає в тому, що людина (особливо молода), одного разу «скоївши негідний вчинок» і не зіткнувшись зі своєчасним засудженням з боку соціуму, може перевести його у розряд систематичних дій. Але рано чи пізно доводиться «сплачувати за рахунками», зазнаючи адміністративного чи кримінального переслідування, арешту, ув'язнення, тобто «офіційного таврування». Відтоді людина втрачає свій соціальний статус, місце роботи, потрапляє в ізоляцію, адже її більше не приймають у «порядному товаристві», й вона мимоволі починає «ототожнювати себе з ярликом», який на неї повісили. І якщо зацькований / знедолений «не зможе протистояти тиску і повернутися до життя законслухняного громадянина», то наступним кроком у його девіантній кар'єрі буде «приєднання до товариства собі подібних», кримінальної організації чи волоцюг [198]. Проте людина завжди має вибір: залишитися самою собою або змінитися до невпізнанності.

Ідеї Говарда Беккера розвинув Едвін Лемерт, створивши концепцію «вторинної девіантності». Згідно з нею, «первинна девіантність» – це девіантні дії до акту офіційного таврування, а «вторинна» починається після нього і як відповідна реакція на неї. Девіант стає таким лише тоді, коли його таким визнає

суспільство. Розмірковуючи про те, як люди починають девіантну кар'єру, які обставини сприяють рецидиву, Едвін Лемерт виокремив вісім стадій девіантної поведінки: «первинна девіація»; «санкція на неї»; «наступна первинна девіація»; «сильніша санкція і відчуження»; «наступна первинна девіація з почуттям провини щодо тих, хто карає»; «формальна акція з боку суспільства та його інституцій, у яких урвався терпець, – офіційна стигматизація девіантна»; «посилення девіантної дії як реакція на стигматизацію і покарання»; «остаточне прийняття статусу девіанта і відповідної поведінки» [213].

Дуже доречним вважаємо вислів Володимира Маяковського з цієї нагоди: «Якщо тобі корова... богема... комсомолец (девіант. – І. К.) ім'я, ім'я підкріплюй діями своїми» [119]. Можна лише дивуватися такій терплячості суспільства – лише на шостій стадії щодо девіанта вчиняються формальні дії. Можливо, завдяки практикам відтермінування покарання (за радянських часів «брали на поруки») і пояснюється велика кількість антисоціальних дій, практик та елементів.

Заслуговують на увагу і **практики «селективності»** поліції та кримінальної юстиції. Цей процес, на думку Остіна Теркома (*Austin T. Turk*) та Ричарда Куїні (*Richard Quinney*), має вибіркового характер: закон застосовується проти неугодних осіб і «мовчить», коли йдеться «своїх» [220; 226]. Щось подібне відбувається тоді, коли з яєць вилуплюються курчата – вони відразу ж визначають свій ранг: курча першого рангу може клювати решту інших (з нижчих рангів), а їм до нього зась [цит. за : 24, с. 186–187].

Завдяки численним практикам, як ми переконалися, влада формувала певну фанатичну свідомість і шкалу цінностей. Але, на думку Давіда Матза, людина з нижчих прошарків має можливість лавірувати, «дрейфувати» (**концепція «дрейфу»**) між різноманітними соціальними нормами. Більшість деліквентів, досягнувши певних «висот», припиняють дрейфувати та переходять до конформної поведінки [216]. Також у пригоді можуть стати практики **«відновленого сорому»**, запропоновані Джоном Брейтвейтом, що дозволяють не вдаватися до ганебної стигматизації [15, с. 4].

На наше переконання, в суспільстві мають використовуватися здебільше позитивні практики, тому що негативні призводять до агресії, недовіри, зневаги, відсторонення і зрештою втрати людини (вбивств, самогубств, хвороб) тощо. Потрібно пам'ятати, що головною цінністю для держави має бути перш за все людина, її життя та фізичне і психічне здоров'я.

Наведений перелік практик «стискання» середовища існування номадів та седентарів з метою «варіювання меж» людини, що їх застосовувала радянська влада: військового комунізму, нової економічної політики, репресій тощо. Можна впевнено стверджувати, що зазначені номадичні практики дозволяли владі вдаватися до просторово-часового обмеження номадів та седентарів, що, своєю чергою, призвело до деформації, денаціоналізації й уніфікації традиційної української культури.

Народ України пройшов, напевно, всі кола Дантового пекла, проте вистояв, загартувався і набув досвіду виживання. Кордологічні риси української ментальності та свідомості доповнилися новими, як позитивними, так і негативними: з одного боку – стійкість, гнучкість, пристосовність, щирість, доброта, толерантність, здатність прийти на допомогу іншим, доброзичливість, відкритість, кмітливість, допитливість, уміння домовлятися (дипломатичність), з іншого – заздрісність, ворожість до чужинців, упертість, замкненість, зрадливість, жадібність тощо. Головне, що «затиснені в лещата» українці змогли «розширитися», відновити незалежність своєї держави, зберегти власну культуру, збагативши її новими надбаннями та набутим досвідом, і передати своїм нащадкам.

Висновки до п'ятого розділу

Розглянувши номадичні практики постнекласичного періоду на прикладі антипедагогіки, ми дійшли висновку, що її появу було зумовлено **постмодерністською ідеологією**, спрямованою на докорінну зміну свідомості й культурну революцію, та прогресивними **соціальними рухами**.

Представники антипедагогіки переймалися проблемою неспроможності освітньої системи та суперечностями її методик і технік, адже завданням школи стало застосування номадичних практик, що мали за мету штампування «соціально кастрованих» людей-гвинтиків, інструментів для отримання прибутку, пунктуальних, слухняних, пасивних і покірних виконавців волі держави та корпорацій, які мали миритися зі своїм неблагополучним становищем. Метою освіти стала зміна поведінкових практик, які мали узгоджуватись із суспільними потребами. Діяльнісні практики спрямовувалися на задоволення потреб системи, яка безперервно виробляла бідність. Отже, бідних заохочували підтримувати модель суспільства, ґрунтовану на таких примусових практиках: тяжкій праці більшості (седентарів) заради процвітання меншості; спрямування думок і вчинків усупереч власним потребам та інтересам, а також реальним шляхам до звільнення та самореалізації. Такі практики, з одного боку, породжували невдоволення і протест проти шкільної системи, з іншого – стали надбанням радянської педагогіки завдяки своєму потенціалу щодо нав'язування певної ідеології та системи цінностей і формування відповідного світогляду.

Номадичні практики для седентарів за радянської доби спиралися переважно на **префігуративний тип культурного досвіду**, що сприяло, зокрема, ліквідації неписьменності. Щодо української освіти й виховання, то вони були підпорядковані тоталітарним директивам Москви та спрямовані на утвердження принципу використання природних ресурсів для потреб суспільства (вироблення, а не споживання матеріальних благ). Скасування паспортної системи призвело до **чергової седентаризації селян**. Уряд повсякчас був змушений удаватися до спеціальних номадичних практик, які б пропагували його заходи. Це, своєю чергою, формувало певний світогляд, тип мислення, свідомість тощо, поповнюючи перелік індивідуальних **сервільних рис**: підозрілість, зацькованість, утилітарне ставлення до жінки тощо. Натомість **кордологічні риси** більшості людей доповнювалися працелюбністю, колективізмом, взаємопідтримкою, співчуттям тощо.

Розглядаючи питання про те, чому ж саме навчали за часів радянської влади, ми звернули увагу на такі моменти: жорстку локалізацію подій, показ неприкрашеного повсякдення з його героями, захоплення американськими досягненнями, збирання інформації про «ближніх своїх» та ін., а також домінування тем голоду, злиднів, хвороб, насильства, пияцтва тощо. Унаслідок цього у свідомості седентара радянської доби всесвіт поставав місцем неминучих катастроф і безперервних страждань. Це нагадує Середньовіччя, коли людину лякали пеклом із геєною вогняною. Вочевидь, номадична еліта, намагаючись тримати седентарів у страху і покорі, «змінила пріоритети» та категорії залякування з релігійних на світські.

Проаналізувавши сучасні інноваційні підходи, використовувані в офлайн-освіті як системі й онлайн-освіті як мережі, ми переконались у необхідності зміни життєвих пріоритетів людства та спрямування його зусиль на збереження людини (завдяки перетворенню інформаційно-комунікаційних технологій із «засобів поневолення» на «засоби звільнення»), формування образу майбутнього, нової антропології із застосуванням прогресивних номадичних антропопрактик. Розглянувши новітні методології та техніки, які можна використовувати в офлайн-освіті як системі й онлайн-освіті як мережі, ми переконались, що вони мають низку спільних рис: стимулюють розвиток когнітивної сфери учнів (студентів) через концентрацію уваги на предметі дослідження; орієнтують на фахове самовизначення; створюють професійну підтримку; формують готовність самостійно робити вибір і нести відповідальність за наслідки своїх дій; урізноманітнюють та підтримують мотивацію; допомагають у подоланні негативних наслідків «варіювання меж» людини та перешкод «рифлення середовища» на шляху до мети; надають адекватну інформацію щодо розв'язання проблеми; сприяють створенню неоплемен (організація та координація групової роботи); змінюють мислення і свідомість; сприяють з'ясуванню зв'язків між причинами та наслідками; ранжують чинники за значущістю, зменшуючи негативні прояви, притаманні офлайн-освіті.

Упроваджуючи інноваційні технології, потрібно спиратися на такі способи існування, які спонукатимуть людину піклуватись і про саму себе, і про інших, і про середовище свого існування, тобто змінити її онтологічну ідентичність. Наведені міркування зумовили поширення в Україні нового розуміння Lifelong Learning Education як сучасної парадигми освіти, яка постає на межі офлайн-освіти як системи й онлайн-освіти як мережі. Структура і сутність інноваційного потенціалу освітнього процесу має відповідати характеру та швидкості змін, які відбуваються в суспільстві, а також високим європейським стандартам підготовки конкурентоспроможних фахівців.

Аналізуючи специфіку діяльності неовагантів (шістдесятників та дисидентів) другої половини ХХ століття, які протестували проти тоталітарної системи, ми засвідчили, що їх переслідували, катували, ув'язнювали, страчували та примушували до еміграції. Діапазон технік та сюжетів неовагантів розширився, що свідчило про зміну самодержавницьких позицій тоталітарними та зумовило розпад СРСР. Переважно **номадичні практики управління, контролю і нагляду**, на переконання номадичного бюрократичного керівництва, могли забезпечити легітимність держави шляхом маніпулювання масовою свідомістю та зомбування седентарів. Використання *друкарських машинок, паперу, фотоматеріалів, машин для фотокопіювання, мережі міжнародних телефонних ліній і телекса* теж суворо контролювалося.

Надбанням другої половини ХХ століття стали комп'ютер і контрацептивні засоби. Пов'язане з ними поняття **персональний** у свідомості номадичної бюрократичної верхівки руйнувало засади радянського ладу і стимулювало появу неономадів. Радянська система також виявилася нездатною асимілювати інформаціоналізм. Бурхливий розвиток цифрових та інформаційних технологій змінив умови праці, побуту й дозвілля, знаряддя праці та навчання і, власне, спосіб нашого мислення. Засоби контрацепції посутньо вплинули на природу і структуру робочої сили, адже жінки отримали можливість уникати небажаної вагітності, тобто *свободу вибору*.

Якщо за доби Середньовіччя вагантам закидали пияцтво і розбещеність, то

їхні новітні послідовники самі почали викривати суспільні вади, активно й послідовно критикувати чинну владу, не здатну керувати країною, впроваджувати державну ідеологію, розвивати економіку тощо. Це засвідчує переорієнтацію їхньої свідомості із самих себе на сучасне суспільство, хворе на відсутність культури. І в цьому полягає беззаперечна заслуга неовагантів.

Отже, наголосимо, що практики «стискання» / «звуження» середовища існування номадів і седентарів, застосовувані радянською владою з метою «варіювання меж людини», спричинили деформацію, денаціоналізацію й уніфікацію української традиційної культури та подальші трансформаційні зміни в національній свідомості – формування специфічних кордологічних властивостей, а також переорієнтацію свідомості на «комуністичні» цінності, свята й обряди в річищі традиційної культури. Для цього застосовувалися такі види практик «стискання» / «звуження» меж людини: «хлопчиків / дівчаток для биття» і «цапів-відбувайлів», «механізм габітуалізації, стигматизації та селективності», «модель девіантної кар'єри», концепцію «дрейфу» і «відновленого сорому» тощо. «Затиснені в лещата» українські номади та седентари змогли «розширитися», відновити незалежність України, зберегти свою культуру, примножити її новітніми надбаннями та отриманим досвідом і передати своїм нащадкам.

Зміна поглядів на номадизм, становлення та формування седентарного і номадичного суспільства на підставі рецепції ризоми, радікса та гіфа, їх апгрейд у соціокультурному дискурсі та його наслідки висвітлюються в наступному розділі.

Результати дослідження питань п'ятого розділу відображено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс» [70], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [88], у статтях «Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (Homo Mobilis)» [56], «Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті» [57], «Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти» [58], «Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у

становленні нової парадигми освіти» [59], «Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті» [60; 61], «Інноваційні технології в освітній галузі: досвід впровадження» [62], «Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми» [63], «Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі» [64], «Інформаційно-комунікаційні технології в гуманітарній освіті» [65], «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти» [66], «Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності» [67], «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти» [68], «Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання» [69], «Неономади в сучасному освітньому дискурсі» [71], «Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій» [89], «Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі» [72], «Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу» [73], «Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти» [74], «Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі» [75], «Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання» [76], «Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти» [77], «Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні: комунікативні та інформаційні аспекти» [78], «Практики «варіювання меж» людини в контексті державотвірних процесів» [79], «Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу» [80], «Розвиток мовленнєвої культури Учня (Студента) в умовах упровадження LLL-освіти» [81], «Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти» [82], «Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми» [83], «Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line-освіта як система vs on-line-освіта як мережа» [84], «Становлення сучасного освітнього дискурсу: холістичний, тоталогічний та синергетичний підхід» [85], «Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми» [90], «Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві» [86], «Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти» [87], «Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm» [211] та ін.

Список використаних джерел до п'ятого розділу

1. Андрухович Ю. Аве, «Крайслер»! (Пояснення очевидного). URL : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=12772>
2. Аршинов В. И., Буданов В. Г. Системы и сети в контексте парадигмы сложности. *Вопросы философии*. 2017. № 1 С. 50–61.
3. Аттали Ж. На пороге нового тысячелетия / [пер. с англ.]. Москва : Международные отношения, 1993. 135 с.
4. Афоризми. URL : <http://www.aphorism.org.ua/search.php?keyword=%C0%F0%F2%F3%F0%20%CC%В3%ЕВ%ЕВ%Е5%F0>
5. Барт Р. Мифологии / пер., вступ. ст. и коммент. С. Н. Зенкина. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1996. 314 с.
6. Бархударов С., Птицын В. Русский язык : пособие для заочной подготовки в комвузы и для самообразования. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1930. 120 с.
7. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. 390 с.
8. Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. 144 с.
9. Белое солнце пустыни. URL : <https://megogo.net/ru/view/1360301-beloe-solnce-pustyni.html>
10. Беляков Н. Живая математика : задачник для 2-го года школ I ступени. Москва ; Ленинград : Учпедгиз, 1931. 98 с.
11. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. І. Огієнка. Київ : Українське біблійне товариство, 2003. 1375 с.
12. Бланшо М., Зомбарт В., Карнетти Э. Тень парфюмера. Москва : Алгоритм, 2007. 288 с.
13. Богомолова Е. В. SWOT-анализ: теория и практика применения. *Экономический анализ: теория и практика*. 2004. № 17 (32). С. 57–60.

14. Бойко О. Метод «Фишбоун» (Рыбий скелет): что это такое, формы работы на уроке и примеры. URL : <http://pedsovet.su/metodika/priemy/5714>
15. Брейтуэйт Д. Преступление, стыд и воссоединение / пер. с англ., под ред. М. Флямера, коммент. Я. Гилинского. Москва : Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. 310 с.
16. «Бу-БА-Бу» (Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Віктор Неборак) : вибрані твори : [поезія, проза, есеїстика] / [авт. проект, упоряд., бібліограф. відомості та прим. В. Габор]. Львів : Піраміда, 2008. 391 с. (Серія «Українські літературні групи»).
17. Булгаков М. А. Собр. соч. : в 5 т. Т. 1 : Записки юного врача. Белая гвардия. Рассказы. Записки на манжетах. Москва : Худож. лит., 1992. 624 с.
18. Васюков И. Общение – золото и главное полезное ископаемое Интернет. URL : <http://www.follow.ru/article/106>
19. Визель М. Гипертексты по ту и эту стороны экрана. *Иностранная литература*. 1999. № 10. С. 169–177.
20. Винничук Ю. П. Мальва Ланда : роман. Вид. третє. Львів : Піраміда, 2007. 428 с. (FEST ПРОЗА).
21. Волковский Д. Л. Детский мир в числах. Для начальных школ второго года обучения. 8-е изд. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1923. 69 с.
22. Вольский Д. Франциско Феррер – теоретик и практик либертарной педагогики. *Прямое Действие*. 2001. № 18/19. С. 28–29.
23. Воронец А. М. Рабочая книга по математике для 2-го года обучения в школах I ступени. Изд. 2, стереотип. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1926. 320 с.
24. Гилинский Я. Г. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с.
25. Гиренок Ф. И. Ускользящее бытие / отв. ред. канд. филос. наук В. И. Аршинов. Москва : Ин-т философии РАН, 1994. 220 с.
26. Глаголев А. «Пустыня» П. Павленки. *Новый мир*. 1932. Кн. 1. С. 174–183.

27. Горбачев Г. Современная русская литература. Ленинград : Прибой, 1928. 375 с.
28. Горбунова Л. С. Дидактические инновации: контекст мировых тенденций. *Філософські науки* : зб. наук. праць. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 56–70.
29. Горбунова Л. С. Досвід лімінальності: соціально-антропологічне обґрунтування трансформативного навчання. *Філософія освіти*. 2015. Т. 16. № 1. С. 105–132.
30. Горбунова Л. С. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 1. Онтологічні засади номадичного мислення. *Філософія освіти* : наук. часопис. 2008. № 1–2 (7). С. 45–60.
31. Горбунова Л. С. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори. *Філософія освіти* : наук. часопис. 2010. № 1/2. С. 103–114.
32. Горбунова Л. С. Принципи реформування вищої освіти в контексті інтеграційних процесів. *Філософські науки* : зб. наук. праць. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 28–34.
33. Горбунова Л. С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 710 с.
34. Грицанов А. А. «Скорость и политика. Эссе о дромологии» (Вирильо). *Новейший философский словарь. Постмодернизм* / [гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. Минск : Современ. литератор, 2007. С. 581–584.
35. Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики. Київ : Критика, 2005. 264 с.
36. Дам'янов С. Сербська фантастика від середньовіччя до постмодерну. *Антологія сербської постмодерної фантастики*. Львів : Піраміда, 2004. С. 273–295.

37. Делез Ж. Кино / пер. с фр. Б. Скуратова ; науч. ред. и вступ. ст. О. Аронсон. Москва : Ад Маргинем, 2004. 623 с.
38. Делёз Ж. Логика смысла. / пер. с фр. Я. И. Свирского. 2-е изд. Москва : Академический проект, 2015. 472 с. (Философские технологии).
39. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 5 : Кон – Кю. 568 с.
40. Желнова Е. В. 8 этапов смешанного обучения (обзор статьи «Missed Steps» Дарлин Пейнтер). *Training & Development*. URL : <http://www.obs.ru/interest/publ/?thread=57>
41. Залкинд А. Б. Двенадцать половых заповедей революционного пролетариата. *Философия любви* : в 2 т. Москва : Политиздат, 1990. Т. 2. С. 234–253.
42. Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України. Київ : НТУУ «КПІ», 2006. 543 с.
43. Зінченко В. В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Філософія освіти*. 2014. № 2. С. 108–130.
44. Зінченко В. В. Інституційний вимір інтернаціоналізації вищої освіти в умовах глобальних трансформацій. *Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій* : монографія / Л. С. Горбунова, М. А. Дебич, В. В. Зінченко, І. М. Сікорська, І. В. Степаненко, О. М. Шипко. Київ : ІВО НАПН України, 2018. С. 43–78.
45. Зінченко В. В. Моделі філософії освіти в інтернаціональних формах менеджменту освіти. Специфіка континентальної європейської освітньо-наукової системи. *Філософія освіти*. 2015. № 2. С. 153–181.
46. Зоценко М. Сочинения : 1920-е годы. Санкт-Петербург : Кристалл, 2000. 1072 с. (Серия: Библиотека мировой литературы).

47. Иллич И. Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир. Москва : Просвещение, 2006. 160 с.
48. Ильф И. А., Петров Е. П. Двенадцать стульев. Первый полный вариант романа с комментариями М. Одесского и Д. Фельдмана / предисл. и комм. Одесского М. П. и Фельдмана Д. М. Москва : Вагриус, 1999. 721 с.
49. Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев. Золотой теленок : романы. Одесса : Маяк, 1990. 608 с.
50. Инкапсуляция, полиморфизм, наследование. URL : <http://www.codenet.ru/progr/cpp/ipn.php>
51. Инновационная сложность. Парадигма сложности в перспективе философской стратегии Жюлья Делёза: материалы «круглого стола». *Философия науки и техники*. 2016. Т. 21. № 2. С. 149–181.
52. Ипполитов К. Х., Лепский В. Е. О стратегических ориентирах развития России: что делать и куда идти. *Рефлексивные процессы и управление*. 2003. Т. 3. № 1. С. 5–27.
53. Історія. Канабіс у СРСР. *Конопляна правда*, 23 січня 2018. <https://konopravda.com/2018/01/23/istoriya-kanabis-u-srsr-2/>
54. Кастельс М. Галактика Интернет : Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева ; под ред. В. Харитонов. Екатеринбург : У-Фактория (при участии изд-ва Гуманит. ун-та), 2004. 328 с. (Серия : «Академический бестселлер»).
55. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / науч. ред. пер. О. И. Шкаратан. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
56. Книш І. В. Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (Номо Mobilis). *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (19–21 квітня 2017 р.)* : в 3 т. Т. І. Суми, 2017. С. 221.
57. Книш І. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті. *Актуальні питання сучасної науки* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (30–31 травня 2015, м. Київ). Київ : МЦНД, 2015. С. 48–53.

58. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди»*. Дод. 1 до вип. 37, т. 1 (69) : темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». Київ : Гнозис, 2016. С. 80–89.

59. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Знання. Освіта. Освіченість* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2016, м. Вінниця). Вінниця : ВНТУ, 2016. С. 77–82.

60. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 2 (8). С. 25–33.

61. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ* : у 3 т. (15–19 квітня 2013, м. Суми). Суми, 2013. Т. 3. С. 200.

62. Книш І. В. Інноваційні технології в освітній галузі: досвід впровадження. *Матеріали II Міжнародної конференції «Інноваційні технології в науці та освіті : Європейський досвід»*. Дніпро ; Гельсінкі, 2018. С. 114–117.

63. Книш І. В. Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017»* (25–26 квітня 2017, м. Київ) : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський [та ін.]. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2017. Ч. 8. С. 28–35.

64. Книш І. В. Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького* (20–21 квітня 2018, Мелітополь). Мелітополь, 2018. С. 74–76.

65. Книш І. В. Інформаційно-комунікаційні технології в гуманітарній освіті. *Актуальные научные исследования в современном мире* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (25–26 липня 2015, м. Переяслав-

Хмельницький) : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 3. Ч. 2. С. 73–78.

66. Книш І. В. «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового. Суми, 2018. Вип. 13. С. 89–100.

67. Книш І. В. Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності. *Нові виміри духовності на початку XXI століття* : матеріали VI Міжнар. on-line-конф. (24–25 травня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 48–49.

68. Книш І. В. «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 54–57.

69. Книш І. В. Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 18–24.

70. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.

71. Книш І. В. Неономади в сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2019 р.). Суми, 2019. С. 657.

72. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education* : collection of scientific articles. Nürnberg, Deutschland : Verlag SWG imex GmbH, 2017. P. 379–383.

73. Книш І. В. Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу (в межах конференції «Інновації в освіті : ціннісно-компетентнісний підхід» (29 травня 2018 року)). *Філософія освіти*. 2018. № 2. С. 70–99.

74. Книш І. В. Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти. *European Humanities Studies: Education and Training*. Slupsk, Poland, 2016. Т. II : Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі. С. 4–15.

75. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society : collection of scientific articles*. Roma, Italy, 2017. P. 370–375.
76. Книш І. В. Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ : у 3 т. (20–21 квітня 2016, м. Суми)*. Суми, 2016. Т. III. С. 183.
77. Книш І. В. Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти. *Актуальні питання вітчизняної юридичної науки : матеріали Четвертої Всеукр. наук.-практ. конф. (13–14 квітня 2017, Суми)*. Суми, 2017. С. 13–16.
78. Книш І. В. Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні : комунікативні та інформаційні аспекти. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : зб. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 травня 2016 р., м. Суми)*. Суми, 2016. С. 231–233.
79. Книш І. В. Практики «варіювання меж» людини в контексті державотвірних процесів. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 травня 2019 р.)*. Суми, 2019. С. 199–201.
80. Книш І. В. Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу. *Філософія науки: традиції та інновації : наук. журнал*. 2011. № 1 (3). С. 152–161.
81. Книш І. В. Розвиток мовленнєвої культури Учня (Студента) в умовах упровадження LLL-освіти. *Життя, присвячене Слову : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» до 100-річчя від дня народження професора П. П. Охріменка і 95-річчя від часу заснування СумДПУ імені А. С. Макаренка*. Вип. 2. Суми, 2019. С. 268–276.
82. Книш І. В. Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти. *Інформаційні технології у професійній*

діяльності : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (25 березня 2015, Рівне). Рівне : РВВ РДГУ, 2015. С. 132–133.

83. Книш І. В. Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. XXII Міжнародн. науч. конф. (26–27 лютого 2017, Переяслав-Хмельницький) : зб. науч. трудов. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 2 (22). Ч. 8. С. 67–75.

84. Книш І. В. Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line освіта як система vs on-line освіта як мережа. *Вища освіта України* : теорет. та наук.-метод. часопис. 2016. № 3 (62). С. 42–49.

85. Книш І. В. Становлення сучасного освітнього дискурсу: холистичний, тоталогічний та синергетичний підхід. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2013. Вип. 4. С. 259–269.

86. Книш І. В. Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій : європейський діалог»* (14–16 вересня 2018, Глухів). Суми, 2018. С. 24–26.

87. Книш І. В. Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти. *Fundamental and Applied Research* : collection of scientific articles. Melbourne, Australia, 2018. P. 100–108.

88. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари : навч. монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 359 с.

89. Книш І. В., Кочубей Н. В. Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій. *Вища школа* : наук.-практ. вид. 2017. № 9 (158). С. 100–115.

90. Книш І. В., Кочубей Н. В. Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми. *Інформаційні технології і засоби навчання* : електр. наук. фах. вид. / Ін-т інформ. технологій і засобів навчання АПН України, Ун-т менеджменту освіти АПН України ; гол. ред. : В. Ю. Биков – д. техн. н., проф., член-кор. АПН України. 2017. Т. 60. № 4. С. 181–194.

91. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану, затверджений 3-ою сесією Центрального Виконавчого комітету

Української РСР 31 травня 1926 року ; офіційний текст зі змінами і доповненнями на 1 липня 1949 р., з постатейними матеріалами та додатками. Київ : Держ. вид. політ. літ. УРСР, 1949. 127 с.

92. Коучинг – інструменти для ефективного досягнення цілей. URL : [http://lib100.com/book/coaching/coaching_objectives/ Коучинг%20-%20інструменти%20ефективного%20досягнення%20цілей.pdf](http://lib100.com/book/coaching/coaching_objectives/Коучинг%20-%20інструменти%20ефективного%20досягнення%20цілей.pdf)

93. Кохановская Т., Назаренко М. Украинский вектор: бродячие дьяки и другие чудаки. *Новый мир*. 2011. № 8. С. 204–211.

94. Кочубей Н. Дитина в сучасній інформаційній культурі: проблеми добра і зла. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія*. 2013. Вип. 29. С. 15–19.

95. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения. *Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. Москва : Издат. фирма «Вост. лит.» РАН, 1995. 350 с.

96. Крадин Н. Н. Понятие «племя» в современной антропологии. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2015. № 2. С. 4–12.

97. Кремень В. Г. К обществу знаний – через совершенствование системы образования. *Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. Л. Г. Мельника*. Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. С. 34–48.

98. Кремень В. Г. Освіта в Україні. Доповідь Міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти. *Освіта*. 2001. № 57/58 (жовтень). С. 5–8.

99. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі : [монографія] / АПН України. 3-тє вид. Київ : Знання України, 2018. 523 с.

100. Кремень В. Г., Ткаченко В. В. Ціннісні орієнтири мережевого суспільства. *Психологія особистості*. 2013. № 1 (4). С. 7–20.

101. Кривонос О., Коротун О. Змішане навчання як основа формування ІКТ-компетентності вчителя. *Наукові записки. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. Вип. 8 (11). С. 19–23.

102. Крисаченко В. Теорія і практика екологічної освіти. *Філософія освіти*. 2013. № 2 (13). С. 115–142.
103. Куляпин А. И., Скубач О. А. Мифология советской повседневности в литературе и культуре сталинской эпохи : монография / отв. ред. И. В. Сидантьев. Москва : Языки славянской культуры, 2013. 240 с. (Серия : Коммуникативные стратегии культуры).
104. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. ; сост. В. Ю. Кузнецов. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2003. 605, [3] с. (Серия: Philosophy).
105. Кусень М. Хмарні технології в навчанні. URL : <http://infosvit.if.ua/hmarni-tehnolohiji-v-navchanni/>
106. Кутырёв В. А. Бытие или ничто. Санкт-Петербург : Изд-во «Алетейя», 2009. 496 с.
107. Кутырёв В. А. Последнее целование. Человек как традиция. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 312 с. (Серия «Тела мысли»).
108. Кухар М. С разных точек зрения. *Мысль (журнал украинского истеблишмента)*. 2007. № 1 (12). URL : <http://www.idea-magazine.com.ua/archive/7946/advance/7961.html>
109. Кушерець В. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій : монографія. Київ : Знання України, 2004. 247 с.
110. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. Москва : Издат. дом «Республика», 1994. 384 с. (Серия : Мыслители XX века).
111. Лепский В. Е. Рефлексивно-активные среды инновационного развития. Москва : Изд-во «Когито-Центр», 2010. 255 с.
112. Либертарная педагогика. Образование. Общество без школ. *Автономное действие*. 2014. № 16. URL : <https://avtonom.org/news/libertarnaya-pedagogika-obrazovanie-obshchestvo-bez-shkol>
113. Литвинова С. Г. Віртуальна учительська за хмарними технологіями. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2013. № 2. С. 23–25.

114. Лэнг Р. Д. Расколотое «Я» / пер. с англ. Санкт-Петербург : Белый Кролик, 1995. 352 с.
115. Майсак О. С. SWOT-анализ: объект, факторы, стратегии. Проблема поиска связей между факторами. *Прикаспийский журнал: управление и высокие технологии*. 2013. № 1 (21). С. 151–157.
116. Марин С. Объясняем: как корректно говорить об ЛГБТ. *Маяк*. 05 февраля 2019. URL : <https://mayak.org.ua/news/objasnjaem-kak-korrektno-govorit-ob-lgbt/>
117. Марінетті Ф. Т. Маніфест футуризму / пер. з італ. О. Мокровольський. *Всесвіт*. 2009. № 9/10. С. 112–116.
118. Маркс К., Энгельс Ф. К критике гегелевской философии права. *Собр. соч.* Т. 1. Изд. 2. Москва : Политиздат, 1957. С. 219–368.
119. Маяковский В. В. Не увлекайтесь нами («Если тебе «корова» имя...»). *Полн. собр. соч. : в 13 т.* Т. 10 : [Стихотворения 1929–1930 годов, вступление в поэму «Во весь голос», стихи детям]. Москва : Худож. лит., 1958. С. 155–156.
120. Мілованова В. В. Сучасна зарубіжна література (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : навч. посібник. 2-ге вид., випр. і доп. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. 200 с.
121. Муравьёва А. Л., Кузнецова Ю. Н., Червякова Т. Н. Организация модульного обучения, основанного на компетенциях : пособие для преподавателей. Москва : Альфа-М, 2005. 96 с.
122. Мухина Е. Н. Методы скрытия пространства: ускорение и симуляция. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Вип. 53. 2015. С. 69–77.
123. Назаретян А. П. Воспитательный потенциал синергетики: гипотеза техно-гуманитарного баланса. *Научный результат : сетевой науч.-практ. журнал. Серия : педагогика и психология образования*. 2014. № 2. С. 98–105.
124. Нилл А. С. Саммерхилл : Воспитание свободой / пер. с англ. Ю. Турчанинова. Москва : Педагогика-Пресс, 2000. 296 с.
125. Новый арифметический задачник. Самара : ГИЗ, 1922. Ч. I. 18 с.

126. Новый арифметический задачник. Самара : ГИЗ, 1922. Ч. II. 30 с.
127. Облачные вычисления.
URL : http://habrahabr.ru/blogs/cloud_computing/111274
128. Общая социология : учеб. пособ. / под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. Москва : ИНФРА-М, 2014. 654 с. (Высшее образование).
129. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. Київ : Знання України, 2003. 450 с.
130. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования. XX век. Санкт-Петербург : РХГИ, 2004. 520 с.
131. Одесский М. П., Фельдман Д. М. Миры И. А. Ильфа и Е. П. Петрова. Очерки вербализованной повседневности. Москва : Изд. центр Рос. гос. гуманитар. ун-та, 2015. 295 с.
132. Первушин С. А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей : К вопросу о построении теории алкоголизма, как массового явления : Доклад Комиссии по вопросу об алкоголизме 3 дек. 1911 г. Санкт-Петербург : Типография П. П. Сойкина, 1912. 102 с.
133. Пешковский А. М., Андреевская М. Н., Губская А. П. Первые уроки русского языка. Часть вторая. Для третьего года обучения. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. 208 с.
134. Полонский В. О. О современной литературе. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1928. 240 с.
135. Попов А. Номадические предметы как орудия труда – быта – досуга: трансформации мобильной «вещности». URL : <https://www.slideshare.net/oleksiypopov9/26-2013-29815969>
136. Попова Н. С. Математика в школе. Второй год в сельской школе. Москва ; Ленинград : Учпедгиз, 1932. 128 с.
137. Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках від 13 січня 2010 року.
URL : <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>

138. Постановление ВЦИК от 5 марта 1926 года «УГОЛОВНЫЙ КОДЕКС Р.С.Ф.С.Р. РЕДАКЦИИ 1926 ГОДА (с изм. и доп., внесенными Постановлениями ЦИК СССР от 19.02.1926 – С. 3, 1926, № 9, ст. 71; от 05.03.1926 – С. 3, 1926, № 15, ст. 106). URL : [https://ru.wikisource.org/wiki/ Уголовный_ кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926](https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926)

139. Постановление ВЦИК от 1 июня 1922 года «О введении в действие Уголовного Кодекса Р.С.Ф.С.Р.» URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1338.htm

140. Почепцов Г. Фейки соцмедиа конструируют в наших головах динамично меняющийся текст. URL : <https://psyfactor.org/psyops/feyki-10.htm>

141. Почти половина украинцев считают Голодомор уничтожением нации. URL : <https://glavred.info/life/263772-pochti-polovina-ukraincev-schitayut-golodomor-unichtozheniem-nacii.html>

142. Приёмы технологии критического мышления : метод. пособие для учителей сред. общеобразоват. учреждений / М. В. Варданашвили, Е. В. Вячеславова, Е. Э. Давыдова и др. ; под общ. ред. Н. В. Климовец. Архангельск : Северный (Арктический) федеральный ун-т имени М. В. Ломоносова, 2014. 26 с.

143. Приказ Министерства внутренних дел СССР от 9 ноября 1949 года № 001020 «Об организации в составе 4 Спецотдела МВД СССР 8-го отделения и Особых бюро 4-го Спецотдела МВД СССР в системе Главков истроек МВД СССР». URL : https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9C%D0%92%D0%94_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_9.11.1949_%D0%B3.%E2%84%96_001020

144. Пруст М. У пошуках утраченого часу. Кн. 1. На Сваннову сторону / пер. з фр. А. Перепадя. Київ : Золоті ворота, 2012. 380 с.

145. Рабинович Р. Тенденции в онлайн-образовании. URL : <http://theoryandpractice.ru/videos/1064-roman-rabinovich-tendentsii-v-onlayn-obrazovanii>

146. Рабочая книга по математике. Для пятого года обучения в городской школе / М. Ф. Берг и др.; под ред. А. М. Воронца. Изд. десятое. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1930. 224 с.

147. Рахмістрюк І. Чи відбудеться революція в українській системі освіти? URL : <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/chi-vidbudetsya-revolyuciya-v-ukrayinskiy-sistemi-osviti-.html>

148. Роулэндс М. Философ на краю Вселенной. НФ-философия, или Голливуд идет на помощь: философские проблемы в научно-фантастических фильмах / пер. с англ. Н. Лебедевой, А. Ефаловой. Москва : София, 2005. 272 с.

149. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР (фактически не применяется). НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ЮСТИЦИИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ. ПОСТАНОВЛЕНИЕ от 12 декабря 1919 года. URL : <http://docs.cntd.ru/document/901870462>

150. Сақун А. В. Знання і навчання в синергетичній парадигмі. *Гілея : наук. вісник*. 2015. Вип. 97. С. 276–279.

151. Сақун А. В. Современное философское познание в парадигмах когнитивного опыта. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. № 60. С. 127–133.

152. Саух П. Ю. Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / за ред. П. Ю. Сауха. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. 444 с.

153. Саух П. Ю. Сучасна освіта : портрет без прикрас : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 382 с.

154. Смирнов С. А. Антропология нomaдизма (Антропологические тренды и северный культурный код). *Человек*. 2014. № 3. С. 5–17.

155. Солженицын А. В круге первом : роман. Москва : Наука, 2006. 798 с.

156. Сольц А. А. О партийной этике. Москва, 1925. С. 258–272.

157. Сольц А. А. О партэтике. Москва, 1925. С. 273–292.

158. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.

159. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / вступ. слово Катерини Ющенко. Київ : Стилос, 2008. 223 с.
160. Стасюк О. Голодомор разрушил украинскую культуру и сознание. URL : <http://khp.org/index.php?id=1226340236>
161. Стёпин В. С. От теоретического знания – к постнеклассическим практикам. Постнеклассические практики: опыт концептуализации : коллект. монография / под общ. ред. В. И. Аршинова и О. Н. Астафьевой. Санкт-Петербург : Издат. дом «Мирь», 2012. 536 с.
162. Страда В. Модернизация и постмодернизация. *Вікно в світ*. 1999. № 2 (5). С. 196–201.
163. Темная долина / Das finstere Tal (2014). URL : <http://baskino.me/films/vesterny/10641-temnaya-dolina.html>
164. Терепиций С. О. Стандартизація вищої освіти (спроба філософського аналізу) : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2010. 197 с.
165. Терепиций С. О. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс. 2016. 309 с.
166. Тоффлер Е. Третья Хвиля / з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
167. Тоффлер Е. Шок будущего / пер. с англ. под ред. П. С. Гуревич. Москва : ООО «Изд-во АСТ». 557 с.
168. Труд в числах. Первый год математики в сельской школе / О. М. Волгина, И. Н. Кавун, Е. Е. Козлова, Н. С. Попова. Москва ; Ленинград : Учпедгиз, 1931. 79 с.
169. Тургунбаева Б. А. Активные и интерактивные методы обучения в высшей школе. *Наука и образование: история, современность, перспективы* : материалы и статьи VIII Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 130-летию татарского народного поэта Г. Тукая (Казань, 28 марта 2016 г.) / сост. и науч. ред. Р. Ш. Маликов. Казань : Изд-во Академии наук РТ, 2016. С. 80–82.
170. Умеров Э. Ш. Методологические основы исследования государственности кочевников: проблемы и поиски решений. *Наукові записки*

Міжнародного гуманітарного університету : [збірник]. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 29. С. 12–14.

171. Ушаков Д., Смирнова А., Щепетова И. Учебная книга по русскому языку для третьего года обучения. Ч. 3. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. 170 с.

172. Фельдштейн Д. И. Приоритетные направления психолого-педагогических исследований. *Сибирский педагогический журнал*. 2006. № 1. С. 35–44.

173. Феррер Ф. Г. Современная школа. Москва : Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 128 с.

174. Філософія освіти : навч. посібник / за наук. ред. акад. В. П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2018. 342 с.

175. Філософія освіти : навч. посібник / Л. А. Чекаль та ін. Київ – Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2016. 264 с.

176. Фрейре П. Образование как практика освобождения. URL : <http://www.domrebenok.ru/blog/paulu-freyre-obrazovanie-kak-praktika-osvobozhdeniya/>

177. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / [пер. з англ. О. Дем'янчук]. Київ : Юніверс, 2003. 166 с.

178. Фрейре П. Педагогіка свободи: Етика, демократія і громадянська мужність / [пер. з англ. О. Дем'янчука]. Київ : Видав. дім «КМ Академія», 2004. 120 с.

179. Фрейре П. Формування критичної свідомості / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ : Юніверс, 2003. 170 с.

180. Хайрутдинов Д. «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании. URL : http://erazvitie.org/article/navyki_xxi_veka_novaja_realnost

181. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 1 : Конституалізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір /

В. Андрущенко, Т. Андрущенко, В. Савельєв : до 180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 464 с.

182. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 2 : Культура як аксіологічна матриця освіти / В. Андрущенко, В. Гончаров, В. Молодиченко, Л. Панченко : до 180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 303 с.

183. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 3 : Освіта у глобальному вимірі / В. Андрущенко, В. Савельєв, Д. Свириденко, С. Терепищій : до 180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 516 с.

184. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 4 : Цивілізація культури / В. Андрущенко, Т. Андрущенко, В. Савельєв : до 180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 580 с.

185. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 5 : Інформаційний вимір сучасної освіти / В. Андрущенко, О. Кивлюк, О. Скубашевська : до 180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 596 с.

186. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 6 : Культура життєтворчості особистості і освіта / В. Андрущенко, О. Джура, Н. Богданова : до 180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 228 с.

187. Ціннісний дискурс в освіті : у 7 кн. / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова ; ред. рада : В. Андрущенко (керівник) [та ін.]. Кн. 7 : Наука. Педагогічна освіта. Практика / В. Андрущенко, Р. Вернидуб, Л. Куліненко : до

180-річчя з дня заснування НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ : «МП Леся», 2017. 724 с.

188. Чередніченко Г. А., Шапран Л. Ю. Модель змішаного навчання і її використання у викладанні іноземних мов. *Moodle Moot Ukraine 2015. Теорія і практика використання системи управління навчанням Moodle* : третя міжнар. наук.-практ. конф. : тези доповідей, 21–22 травня 2015 р. Київ : КНУБА, 2015. С. 13.

189. Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920 / пер. : Е. А. Кац. Москва : Центрполиграф, 2007. 428 [2] с. (Серия : Свидетели эпохи).

190. Шапиро А. Б. Элементы русского языкознания: с прилож. повторительных упражнений по пунктуации : пособие для второго concentra школ II ступени / сост. при уч. проф. Л. А. Булаховского. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. 166 с.

191. Шенебек Г. фон. Антипедагогика: быть и поддерживать вместо воспитывать / пер. И. Льва. Варшава : Издат. агентство : Яцек Санторский и Ко, 1994. URL : http://antypedagogika.blogspot.com/2008/03/blog-post_10.html

192. Шило Н. Ю. Мид (Mead) Маргарет. *Социология* : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Интерпрессервис ; Книжн. Дом, 2003. С. 557–558.

193. Шляков А. В. Феноменологические аспекты номадизма. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : в 2 ч. Тамбов : Грамота, 2012. № 1 (15). Ч. I. С. 216–218.

194. Ягодзинский С. Н. Образовательный потенциал глобальных информационных сетей: социально-философский вектор. *Молодой ученый*. 2015. № 11 (91). С. 1871–1874.

195. Ягодзінський С. М. Гуманітарні інновації у просторово-часовому вимірі інформаційного суспільства. *Вісник НАУ. Серія : Філософія. Культурологія*. 2013. № 2 (18). С. 80–83.

196. Akkoyunlu B., Soylu M. Y. A Study on Students' Views about Blended Learning Environment. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*. 2006. July. Vol. 7, No 3. P. 43–56.
197. Basaglia F. The Destruction of the Mental Hospital as a Place of Institutionalisation: Thoughts Caused by Personal Experience with the Open Door System and Part Time Service. *First International Congress of Social Psychiatry*. London, 1964. URL : http://www.triestesalutementale.it/english/doc/basaglia_1964_destruction-mhh.pdf
198. Becker S. H. Outsiders studies in the sociology of deviance. London : The Free Press, New York Collier-Macmillan Limited, 1963. 180 p.
199. Berger P. The Precarious Vision. New York : Doubleday & Company, Inc., 1961. 258 p.
200. Braunmühl E. von. Antipädagogik: Studien zur Abschaffung der Erziehung. Weinheim und Basel : Beltz Verlag, 1975. 273 s.
201. Breuer S. Der Nihilismus der Geschwindigkeit. Zum Werk Paul Virilios. Die Gesellschaft des Verschwindens. Hamburg : Rotbuch Verlag, 1992. 247 s.
202. Clark D. Blended Learning: An EPIC White Paper. URL : <https://ru.scribd.com/document/84278560/Clark-D-Blended-Learning>
203. Freire P. Education for Critical Consiousness. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1973. 146 p.
204. Freire P. La Educación como práctica de la Libertad. Santiago, 1969. 160 p.
205. Freire P. Pädagogik der Unterdrückten. Bildung als Praxis der Freiheit. 2 Auflage. Stuttgart ; Berlin : Kreuz-Verlag, 1972. 156 p.
206. Godwin W. An Enquiry Concerning Political Justice, and its Influence on General Virtue and Happiness : in 2 volumes. Vol. 1. London : G. G. J. and J. Robinson, 1793. 450 p.
207. Graham C. R. Blended Learning System: Definition, Current Trends and Future Direction. *Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs / Bonk C. J., Graham C. R. (Eds)*. San Francisco, CA : Pfeiffer Publishing, 2005. P. 3–21.

208. Höskoleverket lades ned vid årsskiftet 2012/13 – två nya myndigheter bildades.

URL : <http://www.hsv.se/abouttheagency.4.539a949110f3d5914ec8000522.html>

209. Illich I. Tools for Conviviality. New York : Harper and Row, 1973. 110 p.

210. Illich I. Une société sans école. Paris : Editions du Seuil, 1971. 219 p.

211. Knysh I. V. Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm. *Cognitive technologies in education and social practice: possibilities of application* : monograph / by ed. N. V. Kochubey, M. O. Nesterova. Mauritius : Academic Publishing, 2018. P. 89–110.

212. Learned E. P. Business Policy: Text and Cases. Homewood, IL : R. D. Irwin, 1969. 1046 p.

213. Lemert E. M. Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory or Sociopathic Behavior. New York : McGraw-Hill Book Company, Inc., 1951. 459 p.

214. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire: the Campaign against Enemy Aliens during World War I. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2003. 237 p.

215. Mannoni M. «Scheißerziehung». Von der Antipsychiatrie zur Antipädagogik / [mit beiträgen von Robert Lefort, Françoise Petitot Fort und Florence Stevenin]. 257 s.

216. Matza D. Delinquency and Drift. New York : John Wiley and Sons, 1964. 199 p.

217. Moebis S., Weibelzahl S. Towards a Good Mix in Blended Learning for Small and Medium-sized Enterprises – Outline of a Delphi Study. URL : http://trap.ncirl.ie/1063/1/Towards_a_good_mix_in_blended_learning_paper.pdf

218. Neill A. S. A Radical Approach to Child Rearing. New York : Hart Publishing Company, 1960. 392 p.

219. Neill A. S. The Problem Teacher. London : Herbert Jenkins, 1939. 192 p.

220. Quinney R. The Social Reality of Crime. Boston : Transaction Publishers, 1970. 339 p.

221. Reichen J. Werkstattunterricht. Magazin Primarschule. 1990. No. 2. 104 s.

222. Rossett A., Frazee R. V. Blended Learning Opportunities. URL : [http://ww.w.cedma-europe.org/newsletter%20articles/TrainingOutsourcing/Blended%20Learning%20Opportunities%20-%20AMA%20\(Jun%2006\).pdf](http://ww.w.cedma-europe.org/newsletter%20articles/TrainingOutsourcing/Blended%20Learning%20Opportunities%20-%20AMA%20(Jun%2006).pdf)
223. Schoenebeck H. von. Antipädagogik im Dialog: Eine Einführung in antipädagogisches Denken. Weinheim, Basel : Beltz Verlag, 1989. 222 s.
224. Schoenebeck H. von. Unterstützen statt erziehen. Die neue Eltern–Kind–Beziehung. München : Droemer Knaur, 1982. 265 s.
225. Thurow L., Brealey N. The Future of Capitalism. New York : Penguin Books, 1996. 384 p.
226. Turk A. Criminality and Legal Order. Chicago : Rand McNally, 1969. 184 p.
227. Valiathan P. Blended Learning Models. URL : <http://www.learningcircuits.org/2002/aug2002/valiathan.html>
228. Virilio P. Der negative Horizont. München : Carl Hanser Verlag, 1989. 296 s.
229. Virilio P. Open Sky / trans. Julie Rose. London, New York : Verso, 1997. 152 p.
230. Virilio P. Rasender Stillstand. München : Carl Hanser Verlag, 1992. 137 s.
231. Virilio P. Speed and information: Cyberspace alarm! / A. Kroker & M. Kroker (eds.), *CTHEORY*, 1995, 18(3). S. 1–5.
232. Virilio P. Speed and Politics / trans. M. Polizotti. New York : Semiotext(e), 2006. 176 p.
233. Virilio P. The Aesthetics of Disappearance. New York : Semiotext(e). 2009. 128 p.
234. Virilio P. The Art of the Motor / trans. Julie Rose. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. P. 133–156.
235. Virilio P. The Lost Dimension. New York : Semiotext(e), 1991. 146 p.
236. Yankelovich D. The Changing Values on Campus : Political and Personal Attitudes of Today’s College Students: A Survey for the JDR 3rd Fund. New York : Washington Square Press, 1972. 246 p.
237. Zinchenko V. Humanism, enlightenment strategies and the deliberative potential of the democratic development of society. *International Journal of Social Research*. 2018; 2:17. P. 1–14.

РОЗДІЛ 6

СВОЄРІДНІСТЬ СУЧАСНИХ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК ТА ЇХ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ У МЕРЕЖЕВОМУ ДИСКУРСІ

Щоб осмислити природу змін, що відбуваються в сучасному суспільстві («ери юрби» (натовпу), за Гюставом Лебоном [103]), де пріоритетом стала інформація, визначити тенденції й окреслити перспективи його розвитку, розглянемо позиції дослідників щодо седентаризації та номадизації.

Дослідники номадизму розрізняють такі види суспільств: «активне» (комунітаризм), «постмодерністське» (Амітай Вернер Етціоні [341; 342; 343; 344; 345]); «гіфа-суспільство» (Інна Книш [161]); «гнобителів», «революційне» (Паоло Фрейре [284, с. 60]); «громадянське» (Тетяна Розова, Валерій Барков [246]); «добробуту» (Мануель Кастельс, Пекка Хіманен [110]); «єдине індустріальне», «деідеологізоване» (Реймон Арон [16], Жан Фурастьє [349]); «кібернетичне» (Норберт Вінер [49], Стів Джонс [360] та Джон Платт [цит. за: 365, р. 92; 404]); «масове» (Карл Маннгейм [111]); «новий Левіафан» (Робін Джордж Коллінгвуд [168]); «нове індустріальне» (Джон Гелбрейт); «номадичне» (Жиль Дельоз, Фелікс Гваттарі [81]), «ноосупільство» (Костянтин Корсак [180]); «організоване» (Віктор Андрущенко [12]); «планетарне» (Георг Гіршфельд [63], Жан Робен, Роберт Кокс [332; 383]); «політична нація» (Михайло Степико [265; 266]); «постбуржуазне» (Джордж Ліхтгайм); «постекономічне» (Герман Кан [360; 361]); «постіндустріальне» (Деніел Белл [28]); «постіндустріальний капіталізм» (Роберт Гельбронер); «постісторичне» (Роудрич Сайденберг); «посткапіталістичне» (Ральф Дарендорф [73, с. 5], Пітер Друкер [337; 338; 339]); «постлюдське» (Френсіс Фукуяма [287]); «постнафтове» (Рональд Барнет); «постпротестантське» (Карл Алстром); «постреволюційне» (Йоган Вінсент Галтунг [55; 351]); «постринкове» (Джеремі Ріфкін [381, р. 241–245]); «постспоживацьке» (Д. Рісман); «постцивілізаційне» (Кеннет Боулдінг [40, с. 907–927]); «простір руху» (Найджел Тріфт, Еш Амін [11; 394, р. 582–604]); «рентне» (Дмитро Давидов і Леонід Фішман [72, с. 161]); «синергетичне», «комп'ютопія»

(Йонезі Масуда [213, с. 335–361]); «суперіндустріальне», «трудове», «інформаційне» і «третьої хвилі» «суперіндустріалізм» (Елвін Тоффлер [274; 275; 276]); «неоіндустріалізм» (Донелла та Денніс Медоуз, Йорден Рандерс [371]); «без кордонів» (Лестер Рассел Браун [42]); «видовищ» [74], «урбаністичне» (Гі Дебор [335, р. 77–82]); «відкрите» (Джордж Сорос [262]); «нагляду», де людей записують автоматично (Девід Ліон [366]); «покарання» і «тотального контролю» (Жиль Дельоз [79, с. 226–235]); «рівноваги» (Льюїс Мамфорд [210]); «світового села» (Маршалл Маклуен, Квентін Фіоре [370]); «споживачів», або консюмеризм, «користувачів» (Мішель де Серто [255], Ервінг Гофман [352; 353]; Торстейн Веблен [400], Антон Гартман і Девід Рісман [380]); «технотронне» (Збігнєв Бжезінський [33]); «трансформаційне» (Крістофер Дейт [76; 77]) тощо.

До кола понять у царині суспільних процесів, які стали об'єктом уваги номадичних дослідників, входять: «ангели» (Мішель Серра [388]); «безладне суспільство» (Майкл Янг [316, с. 317–346]); «прийдешнє суспільство» «відкинутих», «викинутих» елементів, які начебто не існують, «відходів світу» (Джорджо Агамбен [4; 5; 6; 7; 8]); «гладкий світ Імперії» (Майкл Хардт і Антоніо Негрі [293]); «демократичний елітизм», «стадії економічного зростання» (Волт Вітмен Ростоу [248] та Йозеф Шумпетер [312]); «дилема ув'язненого» (Володимир Лефевр [199, с. 1–7]); «суспільство добробуту» (Вільям Темпл [392]) «дромологія» (Поль Віріліо [402]); «екологічна і соціальна рівновага», «людська революція» та «новий гуманізм» (Ауреліо Печчеї [379]); «колективна демократія» (Чарльз Остін Бірд [323]); «консенсусна модель суспільно-політичної системи» (Самуель Філіпс Гантінгтон [290; 291]); «мобільна структура відчуттів» (Найджел Тріфт [395, р. 259]); «ding an sich» – сутнісний об'єкт, незалежний від суб'єкта, який його сприймає (Георг Зіммель [390]); Schauplätze, штучне ексцентричне місто, здатне створювати динамічні «культурно-семіотичні» конфлікти (Вальтер Беньямін [325, р. 59]); «мобільність» (Джон Уррі [278; 279; 399]); «моделі адміністративної ефективності» (Вудро Вілсон [236; 405; 406; 407]); «нові форми широкого демократичного контролю» (Майкл Гаррінгтон, Ірвінг Хоу [355, р. 28]); «плинна сучасність», «гардеробне суспільство» (Зигмунт Бауман [24]); «політична

утопія» (Майкл Джозеф Оукшотт [231, с. 73–81]); «помірне проектування соціальних інститутів» (сер Карл Раймунд Поппер [108, с. 485–489]); «соціальні інститути як види об'єктивації людської волі» (Натан Роттенштрайх); «соціальна деградація» (Хосе Ортега-і-Гассет [229, с. 11–208]); «стадії економічного зростання», «технотронна ера» (Збігнєв Бжезінський [33]); «теорія соціальної інтеграції» (Макс Вебер [46, с. 21–22]) тощо.

Отже, зазначені концепції щодо суспільства номадів свідчать, що дослідники розглядають соціум у реальному просторі, тепер і в майбутньому.

Седентарам близькі утопічні суспільні моделі: «Божа держава» (Аврелій Августин [3]); «держава на острові Утопія» (Томас Мор [219, с. 19–130]); держава Платона [237]; «держава як продукт суспільства» (Фрідріх Енгельс [94]); «ідеальний поліс» (Аристотель [15, с. 376–644]); «Ікарія» (Етьєн Кабе [101, с. 287–434]); «інший світ, Держави та імперії Місяця» (Сірано де Бержерак [31, с. 189–286]); «коекзистенціальна спільнота» (Ніколо Аббаньяно [1, с. 52]); «Левіафан» (Томас Гоббс [64]); «місто Сонця» (Томазо Кампанелла [102, с. 133–188]); «Ноттінг-Гілл» (Гілберт Честертон [300, с. 435–588]); «розумна держава» (Дені Дідро [86, с. 207–300]) тощо. Вочевидь, седентари в утопіях намагалися створити образ ідеальної держави, обґрунтовуючи функціонування її соціальних інституцій тощо, і певним чином підлаштовували під нього своє життя.

Седентарні дослідники визначають такі форми «правильного управління» та якості володарів: «володар» (Нікколо Макіавеллі [206]); «врядування» (Джон Локк [203]); «досвід, дух і звичаї народів» (Франсуа Аруе Вольтер [54]); «дух законів» (Шарль Луї де Монтеск'є [218]); «індустріальна система ідеального громадського порядку» (Клод-Анрі де Рувруа Сен-Сімон [334; 387]), «людина у футлярі» (Петро Каптерев [106]), «метафізика норівів» (Іммануїл Кант [104, с. 224–543]); «правління володарів» (Фома Аквінський [10, с. 233–243]); «право війни та миру» (Гуго Гроцій [71]); «природне право» (Барух Спіноза [264]); «природна політика» (Поль Анрі Гольбах [66, с. 85–530]); «принцип розумного егоїзму, взаємних послуг і користування праці та капіталу» (Клод Антуан Гельвецій [59, с. 180–325; 60, с. 426–536]); «соціальна гармонія

вчених і промисловців» (Франсуа-Марі-Шарль Фур'є [289]), «соціальний кодекс» і «соціальна гармонія фаланг» (Роберт Овен [232]); «суспільна домовленість» (Жан-Жак Руссо [250]); «філософія права» (Георг Гегель [57]) та ін.

Отже, седентари, залюблені в утопічні моделі суспільств, які нібито існували в минулому або у світі уяви, попри їхню неспроможність і безперспективність, особливу увагу звертають на форми «правильного» управління та якості володарів.

З-поміж зазначених концепцій щодо перспектив суспільного розвитку варто виокремити «ризоматичну» концепцію номадичного суспільства Жюльєн Дельоза та Фелікса Гваттарі, які ретельно дослідили ці процеси в горизонтальній площині з позицій номадів і седентарів. Насамперед з'ясуємо етимологічну невідповідність метафоричного вживання поняття «ризома», запозиченого Жюлем Дельозом і Феліксом Гваттарі з біології, яке вони обрали за підґрунтя і форму реалізації свого «номадологічного проєкту», а також проаналізуємо терміни «ризома», «радікс», «гіфа». Ми обстоюємо доречність терміна «гіфа», тому що названі дослідники, чітко і правильно визначаючи та докладно характеризуючи нелінійні утворення, не зовсім адекватно вживають метафору «ризома».

Отже, розглянемо процеси, що відбуваються у нелінійних утвореннях, і проаналізуємо відповідні метафори на прикладі інтернету. Доведемо, що мережеві утворення піддають середовище трансформації, й одночасно в людській свідомості змінюється розуміння цього утворення. Засвідчимо, що, на відміну від лінійного «кореня», який описує вертикальні й лінійні зв'язки, та «ризоми», застосовної до горизонтальних (міжвидових) і площинних зв'язків, у «гіфа» нелінійні горизонтальні та вертикальні зв'язки переплітаються. Далі обґрунтуємо, що для опису сучасної глобальної мережі доцільніше вживати термін «гіфа» на противагу добі, коли інтернет, який щойно почав формуватися, можна було схарактеризувати за допомогою понять «радікс» і «ризома». Доведемо, що з огляду на необхідність пояснення процесів у нелінійних утвореннях некласичного періоду розвитку наукового знання, зокрема кіберпросторі першого порядку, більш адекватним є «радікс»; натомість для постнекласичного періоду, коли

постав кіберпростір другого порядку, означуваний нами як гіфа-простір, придатний термін «гіфа», а не вжите Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі поняття «ризوما». Зазначимо, що процеси, які відбуваються у складності, також притаманні й гіфа-простору, тобто становлять собою нелінійні структури.

6.1. Практики нелінійного самоорганізованого утворення гіфа-простору як складність.

Уперше запозичене з біології поняття «ризوما» як метафору використали Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі в праці «Ризома» [80, с. 6–31] («Тисяча плато» [81], 1976) на шляху до реалізації свого «номадологічного проєкту». Ризомою вони вважали «... підземне стебло (tige), абсолютно відмінне від коренів і корінців. Цибулини, бульби – це ризоми» [80, с. 12] [кореневище – *reseau* (мережа)]. Однак, на нашу думку, метафоричний зміст терміна, який вони використали, не збігається з його визначенням, як не збігається і з визначенням «радікса», що його дав Володимир Лапенков [192].

На думку цього дослідника, «проблема полягає в тому, що у більшості мов з вузького поняття рослинного кореня (а також водного джерела) природним шляхом вибудовуються і більш широкі (абстрактні) поняття роду, начала, основи. Не є винятком грец. *ρίζωμα* і лат. *radix*» [192]. Проте Володимир Лапенков теж не зміг уповні осягнути суть проблеми щодо метафоричного вживання біологічних термінів. Щоб з'ясувати доречність метафоричного вживання понять «ризوما», «радікс» і «гіфа», передусім належить навести та зіставити відповідні дефініції в царині біології [159, с. 159; 161, с. 28].

Для нашого дослідження застосовні **такі характеристики ризоми (rhizoma) (кореневища)** [382]: «підземний великий або малий багаторічний пагон <...> слугує для відкладення запасних речовин, вегетативного відновлення і розмноження. Від кореня відрізняється наявністю лускоподібних листків, рубців <...> бруньок і додаткового коріння... <...> кореневища утворюють розгалужені системи. Старі частини кореневищ поступово руйнуються...» [34]. До того ж, для

ризони характерна «наявність як горизонтальних (міжвидових), так і площинних зв'язків» [256, с. 273].

З наведених визначень поняття «корінь» (*radix*) в аспекті нашого дослідження важливі такі його ознаки: «підземний осьовий радіально-симетричний вегетативний орган з необмеженим ростом, який закріплює рослину в субстраті (грунті)» [222, с. 74] і «забезпечує поглинання і проведення води з розчиненими мінеральними речовинами до стебла і листя» [172], має такі «типи коренів: головний, який утворюється із зародкового корінця насінини; додаткові, які закладаються на наземній або підземній частині пагона; бічні, які ендогенно закладаються на головному, додаткових та бічних коренях нижчого порядку. Кореню властива радіальна симетрія» [21, с. 89–90]. «Недалеко від кінчика кореня (як головного, так і бічних) розміщена зона кореневих волосків. Для анатомічної будови кореня характерне радіальне розміщення провідних елементів у центральному циліндрі. Розрізняють первинну і вторинну будову кореня» [256, с. 275]: «За розмірами корінь більший за надземну частину» [256, с. 275], і йому притаманні «вертикальні та лінійні зв'язки» [161, с. 30].

Замість наведених термінів ми пропонуємо вживати як метафору поняття «гіфа» [69], що означає «ниткоподібне утворення у грибів, що складається з багатьох клітин або містить безліч ядер» [318]; «у клітинних перегородках можуть залишатись отвори (пори), через які цитоплазма і органели (включаючи ядра) вільно перетікають із клітини у клітину» [318]; «наростають шляхом верхівкового росту» [318]. «Вони можуть сильно гілкуватися... і об'єднуватися у повздовжні групи, утворюючи більші (кілька метрів завдовжки та кілька міліметрів завширшки) тяжі – ризоморфи» [318]. «За допомогою дугоподібних повітряних гіфа-столонів... гіфа швидко та безперервно розростається... прикріплення столонів відбувається за допомогою ризоїдів, що розвиваються як реакція на зіткнення з будь-яким твердим субстратом» [230]. Отже, «гіфи» відрізняються поєднанням горизонтальних і вертикальних нелінійних зв'язків на противагу лінійному «кореню» з його вертикальними та лінійними зв'язками й «ризомі», яка має горизонтальні (міжвидові) та площинні зв'язки [133, с. 288].

«У ризоми, як зауважують Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі, немає ні початку, ні кінця, але завжди є точка, з якої вона росте, долаючи свої межі» [80, с. 30]. Ці міркування хибують на певну неузгодженість: немає початку, але є «точка, з якої вона росте»; немає кінця, але є межа, за яку вона може виходити. «Ризома схожа на мапу, що має бути спродукована, сконструйована і наприкінці обов'язково демонтована; єднальна, обертальна, модифікована, вона має безліч входів і виходів та власні межі, являючи собою нецентровану, неієрархічну та невизначену систему» [80, с. 30].

І тут теж доцільно зробити застереження. Як впливає з визначення, ризома – це «багаторічний пагін» [222, с. 74], який від кореня (радікса) відрізняється наявністю «листіків» і «рубців» [34], «щорічно росте й утворює... пагони», що «формують розгалужені системи» [34]), тобто «у ризоми є початок і кінець» [161, с. 32], а «старі частини кореневищ поступово відмирають» [34]. «Гіфи ж не мають ні початку, ні кінця», збільшуються «шляхом верхівкового зростання», «можуть рясно розгалужуватися й об'єднуватися в повздовжні групи, утворюючи більші» [318].

Отже, Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі, правильно визначивши та ґрунтовно описавши нелінійні утворення, неадекватно обрали термін «ризома» за метафору, придатну для їхнього «номадологічного проєкту». Вочевидь, процеси, що перебігають у складності, більш влучно описує термін «гіфа» [133; 135; 159].

«Щодо сучасного інтернету [369] ми зауважуємо, що він має всі властивості гіфів, а саме: інформація крізь отвори, як і у гіфах, вільно переміщається між користувачами; як і гіфи, глобальна комп'ютерна мережа є просторовим утворенням, що не має початку та кінця, всі її складники рівнозначні, й будь-який може стати вихідним пунктом для виникнення нової мережі (нової гіфи). Наведені міркування, на наше переконання, афірмують доречність метафоричного вживання терміна “гіфа”, більш дотичного до специфіки мережі, ніж “ризома” Жили Дельоза і Фелікса Гваттарі та “радікс” Володимира Лапенкова» [161, с. 33–34].

Багато вчених визначають теперішність як добу складності. «Сьогодні не

тільки постають проблеми щодо вивчення, пояснення, систематизації, класифікації тощо явища складності, а й актуалізуються питання щодо управління процесами, які перебігають у складності» [133, с. 295].

Теорія систем виникла у 1930-х роках завдяки спробі подолати міждисциплінарну конфронтацію фізики та біології (Карл Людвіг фон Берталанфі). Подальшого розвитку вона набула через кілька десятиліть унаслідок зародження кібернетики, пов'язаної з іменами Норберта Вінера, Джона фон Неймана та Грегорі Бейтсона.

Ще за часів перших штучних пристроїв і механізмів людина зіткнулася з питанням про їх використання. За об'єкт дослідження **кібернетики першого порядку** правила системи, за якими можна спостерігати. Упродовж зазначеної доби мистецтво з його обов'язковими творчістю та креативністю й наука розвивалися паралельно, проте в інтелектуальному середовищі відбувалося поляризування культури, що призвело до протистояння між «фізиками та ліриками», тобто природничими науками, до яких належала кібернетика, і мистецтвом. Творчість і креативність у науці та мистецтві реалізується по-різному: в мистецтві переважає образне мислення, передбачення тощо, а науку, зокрема й кібернетику, не можна уявити без логічних висновків, причиново-наслідкових зв'язків та ін.

У своїх публікаціях [133; 135; 159; 161] ми засвідчили своєрідний апгрейд кібернетики: від систем, за якими можна спостерігати (парадигми «об'єкт – об'єкт» і «суб'єкт – об'єкт»), до спостережних систем (парадигми «суб'єкт – суб'єкт»), тобто до **кібернетики другого порядку**, яка має справу із спостережними системами. Тут важливою властивістю об'єктів була їхня активність, до того ж причиновість для цих об'єктів не зводилася до лапласівського детермінізму, а доповнювалась ідеями «цільової причиновості» з розряду активних систем, які засвідчують здатність до саморозвитку. Специфіка «суб'єкт-об'єктних» відносин з активізацією об'єкта-дослідника змусила визнати їхню обмеженість і спрямувала увагу дослідників на «суб'єкт-суб'єктну» парадигму. Водночас становлення активних (творчих і креативних) систем як

базового типу об'єктів управління складністю запрограмувало розвиток кібернетики другого порядку з домінуванням міждисциплінарного підходу.

Пошук шляхів розв'язання конфлікту між науковцями та митцями поряд з іншими чинниками породив потребу в міждисциплінарності. Але згодом, коли утворився кіберпростір, парадигма «суб'єкт-суб'єктних» відносин уже не задовольняла потребу в поясненні процесів, які перебігають у цьому середовищі. Це зумовило подальший апгрейд – формування кіберпростору і, зрештою, появу спостерігачів-неономадів, інтернету, тобто **кібернетики третього порядку**. Об'єктом її дослідження стали процеси в суб'єкт-полісуб'єктному середовищі – кіберпросторі, тобто вже йшлося не про системи, а відкрите нелінійне утворення – мережу спостережних систем.

Перебіг цих процесів спонукав до подальшого міждисциплінарного синтезу гуманітарного та природничонаукового знання шляхом залучення наукових надбань, зокрема й у галузі кібернетики, до мистецьких практик, а здобутків мистецтва – до наукових. Це збагатило деякі види мистецтва кількісними й іншими науковими методами та спонукало до точнішого переосмислення звичних понять і методів.

Отже, уявлення про креативність у гуманітарних науках дещо змінилося під впливом природничо-гуманітарного знання, й у природничих науках цей феномен теж зазнав змін завдяки гуманітарному знанню. Проте останнім часом кібернетика як складова науки теж змінюється: кіберпростір, що його потрактовували як ризому, перетворюється на гіфа-простір, і виникають підстави вести мову про кібернетику **четвертого порядку**. У цьому просторі відбувається взаємовигідне співробітництво й обмін інформацією, знаннями, інноваціями тощо, які активно використовуються майже в усіх видах людської діяльності.

Отже, завдяки постійному технологічному поступу в науці та мистецтві відбувається своєрідний апгрейд кібернетики. Саме тому присутнім завданням нашого дослідження має бути осмислення сучасної кібернетики та її ролі в сучасному науковому і мистецькому дискурсі.

Діалоги Норберта Вінера і Грегорі Бейтсона, за влучним висловом Фрїтьофа

Капри, «прочинили двері до кібернетико-системного феномена, що формується» [331]. Водночас на засадах цього феномену постали перші моделі самоорганізації – математичні моделі нейронних мереж Ворена Мак-Каллака і Волтера Пітса. У 1970-х роках Герман Гакен та Ілля Пригожин сформулювали засадничі положення синергетики та теорії нерівноважності дисипативних структур. Теорія аутопоезиса і біологічної еволюції Умберто Матурани та Франциско Варели теж спиралася на ідеї кібернетики, а отже, вже йшлося про міждисциплінарні кіберфізичні моделі.

«Постмодерний» етап представлено розвідками Лідії Богатої [35], Ельвіри Герасимової [61], Людмили Горбунової [67; 68], Наталії Кочубей [182; 183; 184], Світлани Куцепал [190], Сергія Ягодзінського [314] та іншими. За нашим сприйняттям, ці праці мають значно глибший характер, оскільки дослідники намагались як зібрати й опрацювати фактичний матеріал на засадах внутрішнього / зовнішнього підходу, так і віднайти «точки зламу», «перетину», «трансформації» ризоморфного середовища, існування якого ми засвідчуємо, виявити площу перетину між ними тощо.

У своїх дослідженнях [133; 135; 159; 161] ми виходили з періодизації розвитку науки, запропонованої В'ячеславом Стьопіним [267] (табл. 6.1). Виокремлення певних стадій ґрунтується на врахуванні положення та значення суб'єкта-спостерігача на тлі стрімкого апгрейду (*оновлення, зокрема програмного забезпечення й апаратури*) кібернетики у складності (за законом Мура: *«щільність транзисторів у мікропроцесорах подвоюється кожні 18–24 місяці»* [374, р. 4]).

Поняття «гіфа-простір» ми вживаємо на означення складної метафоричної абстракції в складі ноосфери – світу комп'ютерних мереж, що до нього як суб'єктів пізнання залучено *спостерігачів-неономадів* – кочівників, які мандрують веб-сайтами.

Провідну роль у вивченні та поясненні простого і складного впродовж *класичного періоду розвитку науки*, на думку В'ячеслава Стьопіна, відігравали

Таблиця 6.1. – Апгрейд кібернетики в гіфа-просторі

Періодизація розвитку науки (за В'ячеславом Стьоїнін [267])	Апгрейд кібернетики в гіфа-просторі	Процеси	Стан	Дослідники
Класичний	Перший період (прості та складні (сума простих) системи)	атомістичні ідеї й аналітичний підхід до вивчення природи: управління системами, які ми можемо спостерігати (суб'єкт – об'єкт), і спостережними системами	лінійність (зворотні зв'язки)	Г. фон Ферстер [348]; Е. Морен [220, с. 204]; В. Лепський [196, с. 26–59]; Л. Бевзенко [25, 40–41]
Некласичний	Другий період (активні системи)	статистична фізика і кібернетика: управління інформацією та спостережними системами (суб'єкт – об'єкт, суб'єкт – суб'єкт), які мають справу власне зі спостерігачами	нелінійність (рефлексивні процеси)	Г. фон Ферстер [348]; В. Лепський [196, с. 35–48]; Р. Клаузіус, Дж. Максвелл, Л. Больцман, Дж. Гіббс
Постнекласичний	Третій період (середовище, що саморозвивається)	кіберпростір: управління спостережними системами (суб'єкт – суб'єкт) і середовищем, що саморозвивається (суб'єкт-полісуб'єктним), з обов'язковою присутністю людини (номада і седентара)	нелінійність (вплив через середовище)	В. Гібсон [49, с. 309]; В. Лепський [196, с. 48–53]; А. Пуанкаре, Г. Ніколіс, І. Пригожин, І. Стенгерс [225, с. 53, 243]
		середовище всередині комп'ютерів (суб'єкт – об'єкт) («радікс» – седентар Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі [82])		середовище всередині комп'ютерних мереж (суб'єкт – суб'єкт) («ризом» – номад Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі [82])
	Четвертий період (середовище)	Гіфа-простір (уведення спостерігача-неономада (спостерігачів-неономадів),	складність (вплив системи та	І. Книш [135, с. 53–62; 159, с. 157–164]

ще, що саморозвивається у складності і із залученням спостерігача-неономада)	користувача (користувачів-неономадів), суб'єкта (суб'єктів) пізнання: управління людиновимірними комбінованими мережами (суб'єкт-полісуб'єктним середовищем, де зростає людиновимірність (суб'єкт – суб'єкт) і безсуб'єктність (у неономадів інша ідентифікація))	мережі на середовищі е)	
--	---	-------------------------	--

ідеї атомізму й аналітичний підхід щодо вивчення природи. Складовими такої раціональності й парадигми «суб'єкт – об'єкт» були прості та складні системи. Сума властивостей елементів цих систем наперед визначала властивості цілого, а зв'язки, що виникали внаслідок їх взаємодії, пояснювалися лапласівським детермінізмом. Підтримка гомеостазу відбувалася шляхом наперед визначеної програми функціонування (створювала команди управління та корегувала поведінку системи на підставі зворотних зв'язків) [267, с. 293–386].

Отже, майже всі проблеми управління були об'єктом дослідження кібернетики – «науки, що вивчає загальні закономірності процесів управління та передачі інформації в машинах, живих організмах і суспільстві» [403].

Французький філософ і соціолог Едгар Морен докладно висвітлив створення і розвиток штучних машин. У праці «Метод. Природа природи» він зауважив, що така машина «постала внаслідок розвитку антропосоціальної мегамашини та становить один з аспектів її розвитку» [220, с. 204].

На думку Едгара Морена, на першій стадії суспільного розвитку експлуатувалися виробничі можливості живих моторів – тварин і людей. Поява повітряних та водяних млинів стала інноваційною, принципово важливою сполучною ланкою між людством і природою. У XVIII столітті на зміну найпростішим механізмам і годинниковим пристроям прийшли автомати, сконструйовані для виконання більш точних, тонких і різноманітних операцій, які, поєднуючись у ланцюги, неодноразово замикалися на самих собі [220, с. 205].

Далі, як зазначає Едгар Морен, автоматика розвинулася до рівня промислових пристроїв, ознаменувавши нову стадію розвитку – кібернетичну. «Управління, яке до цього здійснювалось як зовнішнє, стає відтепер внутрішнім (програмою) й організуючим (упорядкованим), і кібернетичний автомат починає нагадувати живе не просто зовні, виступаючи як тимчасовий автомат, з організованою поведінкою» [220, с. 205]. Так на тлі розвитку продуктивних сил було вдосконалено організаційні функції штучних машин і розширено їхню автономію.

У сучасному науковому дискурсі наголошується, що кібернетика першого порядку мала справу з системами управління, здатними до саморегулювання, хоча підходи до їх вивчення залишалися лінійними, адже, як наголошує Наталія Кочубей, кібернетика першого порядку поставала на ґрунті «лінійного механістичного мислення» [183, с. 45]. На цій особливості зосереджує увагу й Любов Бевзенко: «Класичну кібернетику можна вважати одним з останніх оплотів сцієнтистського мислення, орієнтованого на суб'єкт-об'єктні відносини людини зі світом, на підкорення природи, яке уявлялося незворотним наслідком науково-технічного прогресу» [25, с. 40–41 (цит. за : 183, с. 45)]. Джон Л. Мотлох зауважує, що кібернетика першого порядку виникла тоді, коли «складні адаптивні системи усвідомили, як самостійно організовувати та відновлювати фізичну складність і управляти нею» [376, р. 59]. Наукове знання, включно з кібернетикою, розвивалося разом із мистецтвом, хоча сфери їх застосування не перетиналися.

Отже, кібернетика першого порядку, оперуючи лінійними підходами щодо вивчення засадничих об'єктів класичної наукової раціональності та парадигмою «суб'єкт-об'єктних» відносин у межах систем, обмежувалася дослідженням зазначених об'єктів. Вона уявлялась як наука про загальні закономірності накопичення, зберігання та передавання інформації в машинах, живих організмах і суспільстві. Проте кібернетика першого порядку не задовольняла вимоги некласичної наукової раціональності. Історичні особливості внутрішнього розвитку інтелектуального життя, за висновками Чарльза Сноу, спричинили

поляризування культури, що у науковому дискурсі дістало назву суперечки «фізиків і ліриків», «яка не могла не висікти творчої іскри» [258, с. 89]. І цією іскрою, поряд з іншими можливостями, породженими дискусією, була міждисциплінарність. Каталізаторами окресленого процесу стали і соціальні проблеми, назрілі у тогочасному радянському соціумі (намір позбутися «дармоїдів»-ліриків), що, зрештою, спонукало науковців і митців до «примирення». Зрозуміло, що йдеться про апгрейд кібернетики від кібернетики систем, за якими можна спостерігати, до спостережних систем.

У *некласичний період розвитку науки*, як зазначає В'ячеслав Стьопін, в аспекті осмислення феномену складності як співвідношення складності й організованості наукові уявлення формувалися, головним чином, на засадах статистичної фізики та кінетичної теорії газів [267, с. 387–532]. Ці відкриття доводили обмеженість класичної раціональності щодо випадковості та класичних способів її опису. Проблеми статистичних уявлень у фізиці досліджували Людвіг Больцман, Джозая Гіббз, Рудольф Клаузіус, Джеймс Максвелл та ін. Так, розмірковуючи про газ як об'єкт, утворений («складений») з безлічі часток, Рудольф Клаузіус збагнув, що кінетична теорія газів потребує інших методів. Учений довів теорему віріала, ввівши поняття «середніх» для характеристики руху молекул газу, що вможливило перехід від вивчення механіки систем складників до фізичного стану систем, які складаються з великої кількості молекул [267, с. 591–592].

Подальший розвиток складності й управління процесами, які відбуваються у зазначених середовищах, як зазначає Геллій Поваров, пов'язаний зі становленням і розвитком теорії систем та інформації, кібернетики тощо. Так, остання поповнила скарбницю наукових знань некласичного періоду концепцією *ієрархічності* та *ідеєю рівневої організації систем*. У межах кібернетики «складність системи визначається кількістю елементів системи і характером зв'язків між ними, ступенем і різноманітністю їх взаємодії» [239, с. 162]. Складні системи з великої кількості елементів, що масово і випадково взаємодіють, називаються відносними. Поведінку кожного елемента повністю простежити або

наперед визначити (як і проконтролювати) неможливо, проте завдяки статистичним способам опису можна оцінити сукупний ефект взаємодії всіх елементів [239, с. 163].

Кібернетика доповнювала статистичну картину світу, використовуючи її для демонстрації умов стійкості складних систем, пропонувала шляхи боротьби з розсіюванням енергії та зростанням хаосу в них і переймалася питаннями щодо управління ними. На формальному рівні інформація ототожнювалася з негативною ентропією, а зворотний зв'язок дозволяв обертати причиновість, визначаючи цілеспрямовану «поведінку». «При математичному описі досить складної системи... не можна говорити про складність системи в якомусь одному значенні цього поняття. Система може бути складною в одному сенсі та “простою” в іншому» [111, с. 5–6]. Тут ідеться про принцип додатковості, пов'язаний із відносністю щодо рівня організації систем.

У другій половині ХХ століття розробка теорії самоорганізації, як і проблема організації, стає одним із провідних напрямів у науці [252]; темою «глибокого соціологічного і біологічного значення, яка пов'язана з теорією інформації найміцнішими зв'язками» [50, с. 20].

Так агностицизм і суб'єктивізм поступилися розробленню ефективних засобів вивчення випадкових процесів і масових явищ, формуванню специфічних статистичних способів опису з якісно новими модельними об'єктами. Зміцнила свої позиції міждисциплінарність під час дослідження складних і здатних еволюціонувати систем, що згодом утілилось у «методі системного моделювання» [217] й «асимптотичних методах» [19, с. 69–77].

Зауважимо, що некласична раціональність, ураховуючи зв'язки між знаннями про об'єкт і характер засобів та операцій діяльності на шляху від «суб'єкт-об'єктної» до «суб'єкт-суб'єктної» парадигми, сприяла формуванню уявлень про нові види управління: «активними системами» [44], «інформаційне» [169, с. 5–29], «рефлексивне» [196], а також проблему, що її можна окреслити як «засоби визначають об'єкт» [201, с. 146].

Таке співвідношення можна розглянути з позицій **різноманітності** та

досконалості. На підставі першої Джон фон Нейман засвідчив, що «складність» на нижчому рівні є явищем, що має призвести до виродження. Кожен автомат, здатний виробляти інші (об'єкт – об'єкт. – І. К.), продукуватиме тільки менш складні. Проте існує певний мінімальний рівень, починаючи з якого ця тенденція до виродження перестає бути загальною. Лише після подолання цього рівня можливе створення автоматів, які відтворюють себе або виробляють складніші речі. Інакше кажучи, складність на рівні живого (суб'єкт – суб'єкт) – теж явище виродження або здатності до зростання. Живі організми відтворюють себе, тобто створюють нові організми, не зменшуючи складність. Крім того, є тривалі періоди еволюції, впродовж яких складність навіть зростає [223, с. 22]), нижче певного мінімального рівня вироджується, а вище за цей рівень може стати самопідтримувальною і навіть набути здатності до зростання [223, с. 22].

Отже, Джон фон Нейман з'ясував, що складність неживих систем (об'єкт – об'єкт) усвідомлюється як функція їх різноманітності та функція (нелінійна) чисельності елементів і підсистем. До того ж обов'язково мають сформуватись об'єктивні передумови, за яких зміна різноманітності (складності) почне корелювати зі змінами відносної організованості системи. Натомість складність у живих системах пояснюється процесами виродження, самопідтримування або зростання за наявності об'єктивних передумов. Як бачимо, об'єкти дослідження вже не вилучаються із середовища свого існування, не поділяються на прості системи, а цілісно і сукупно досліджуються на засадах різноманітності.

Доповнюючи наведені міркування, звернімося до концепції Володимира Лефевра [197; 198; 199; 200; 201], який у праці «Структури, що конфліктують» виокремив особливий клас об'єктів, «які можна порівняти з дослідженнями щодо досконалості» [200, с. 9–10]. Сумлінний дослідник має пізнати їх «внутрішній світ» й опанувати спеціальними «рефлексивними» засобами. Водночас межі між об'єктом, дослідником і стороннім спостерігачем розмиваються; для процесів управління складністю стає звичною «самооб'єктивізація» [200, с. 9–10]; зникають відмінності між об'єктом і дослідником, адже перший сам стає дослідником, спричиняючи труднощі щодо його сприйняття з позиції об'єкта. Ідеї

Володимира Лефевра набули подальшого розвитку в монографії «Алгебра совісті» [198], у засадах соціальної кібернетики Стюарта Умплебі [398] та ін.

У розвідці «Кібернетика кібернетики» («Cybernetics of Cybernetics», 1974) австрійський і американський фізик Гайнц фон Ферстер зазначив, «що кібернетика першого порядку – це кібернетика систем, які ми можемо спостерігати, а другого – спостережних систем, на межі між суб'єктом і об'єктом управління та, як наслідок, між сукупністю суб'єктів і середовищем як цілим» [348]. Джон Л. Мотлох відніс появу кібернетики другого порядку до часу, коли «живі системи усвідомили, як самостійно організовувати та відновлювати біологічну складність і управляти нею» [376, с. 59].

Завданням урядової програми, що мала за мету піднесення ефективності економіки тоталітарної держави, було виявлення у лавах споживачів матеріальних благ «дармоїдів» («ліриків») і виробників цих благ – «фізиків». Між ними виникла суперечність щодо розмежування сфер впливу і використання здобутків, що про неї свідчать міркування літературного критика В'ячеслава Полонського: «Наука працює поняттями, мистецтво – образами. Це означає: наука – абстрактна, мистецтво – конкретне. Наука має справу зі світом логічним, мистецтво – зі світом почуттів. Наука розробляє закони, мистецтво будує з живої плоті. У науці – формули, у мистецтві – форми. У науці – логіка, у мистецтві – уява. Наука розмірковує, мистецтво переживає. У науці – розрахунок, у мистецтві – емоція. У науці – цифри, у мистецтві – квіти. Наука безпристрасна. Мистецтво, навпаки, живе пристрастями. Наука – раціональна, мистецтво – інтуїтивне. Наука живе абстракціями, мистецтво, навпаки – у запахах, барвах, почуттях» [240].

Зазначені процеси самоорганізації відбулись і в радянському соціумі тієї доби, що являв собою ізольовану систему, стійкість якої забезпечували не природні механізми зі зворотним зв'язком, а урядова програма управління. Тому хибна стратегія розвитку країни могла істотно посилювати випадкові професійні викривлення в суспільстві. Прагнучи підвищити ефективність економіки, уряд проаналізував участь громадян у виробництві, проте, на щастя, безрезультатно, оскільки одні «фізики» у вільний час перетворювалися на «ліриків», а для інших

спілкування з «ліриками» ставало життєво необхідним. Так відбувся міждисциплінарний синтез.

Отже, як ми зазначали у своїх розвідках [133; 135; 159; 161], важливою властивістю об'єктів некласичного типу наукової раціональності та базової «суб'єкт-суб'єктної» парадигми управління складністю була їхня активність, причому причиновість для них не зводилася до лапласівського детермінізму, а доповнювалась ідеями «цільової причиновості», які можна віднести до розряду активних систем, здатних до саморозвитку. До таких систем, як засвідчило протистояння і примирення «фізиків та ліриків», належить і соціум. Специфіка «суб'єкт-об'єктних» відносин за активізації об'єкта-дослідника зумовила визнання їх обмеженості, спрямувавши увагу дослідників на «суб'єкт-суб'єктну» парадигму. Водночас становлення активних систем як базових об'єктів управління складністю наперед визначило розвиток кібернетики другого порядку, зробивши міждисциплінарний підхід провідним. Правда, згодом, коли утворився кіберпростір, парадигма «суб'єкт-суб'єктних» відносин уже не задовольняла потреби дослідників щодо пізнання процесів, які відбуваються в цьому середовищі. Саме цей факт і зумовив становлення постнекласичної наукової раціональності. Кібернетика зазнала подальшого апгрейду – сформувалися кіберпростір (узгоджена галюцинація суб'єктів, заблуканих у нетрях комп'ютерних мереж) і, зрештою, інтернет зі спостерігачами-неономадами.

«Розвиваючись, поняття про складність доповнювалося відкриттями в статистичній фізиці та кінетичній теорії газів (як співвідношення складності й організованості) та кібернетиці (*концепція ієрархічності й ідеї рівневої організації систем*). З початком самовідтворення машин і залученням людини (неономада) до кіберпростору постала проблема управління процесами, які паралельно відбуваються в машинно-машинних (об'єкт-об'єктних), людино-машинних (суб'єкт-об'єктних) системах і «суб'єкт-суб'єктних» середовищах» [133, с. 301]. Отже, кібернетика від пізнання людино-машинних систем перейшла до дослідження утворень, в яких «присутність людини, її воля та цілепокладання є невід'ємною складовою» [183, с. 55].

Постнекласичний період розвитку кібернетики нерозривно пов'язаний з уявленнями про кіберпростір. Останнім часом він зазнає значних видозмін, а тому необхідно навести кілька визначень цього терміна. Перше належить «батькові» кіберпанку, канадському письменникові-фантастові Вільяму Гібсону. Саме у його новелі «Спалення Хром» («*Burning Chrome*», 1982) уперше було вжито поняття «кіберпростір» [385, с. 102]. Трохи згодом у романі «Нейромант» («*Neuromancer*», 1984) Вільям Гібсон дав таке його визначення: «кіберпростір – це узгоджена галюцинація, яку щодня відчують мільярди звичайних операторів у всьому світі» [62, с. 309]. Отже, глобальна мережа – це «колективна галюцинація», за межами якої не існує реальних локацій, натомість існують лише канали зв'язку, що з'єднують запитувані користувачами веб-сторінки.

Друге визначення запропонувала Ірина Шестакова: «кіберпростір (англ. *cyberspace*) – це метафорична абстракція, використовувана у філософії й у комп'ютерних технологіях, (віртуальна) реальність, яка презентує Ноосферу» [305, с. 203], тобто «це інший світ, що існує як усередині комп'ютерів, так і всередині комп'ютерних мереж» [112].

Отже, вочевидь, «кіберпростір уявляється як узгоджена галюцинація суб'єктів пізнання, що перебувають у світі комп'ютерних мереж. Це суб'єкт-полісуб'єктне середовище вивчає кібернетика третього порядку, відмінністю якої є те, що предметом її розгляду стають уже не системи, а мережі» [133, с. 302]. На цьому наголошують Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі: «якщо розглядати комп'ютер як автономний модуль, сам по собі, поза зв'язками з іншими, він не може сприйматися ризоматичним утворенням» [82, с. 16], оскільки «спроектований як специфічна структура з чіткою ієрархією» [82, с. 16], де «вся влада належить пам'яті або центральному блоку» [82, с. 16]. «Кібернетика ж третього порядку має справу не із системами, а з нелінійним відкритим утворенням – мережею спостережних систем» [133, с. 302]. За Джоном Л. Мотлохом, «кібернетика третього порядку виникла тоді, коли свідомість навчилася інтегрувати всі складні адаптивні системні інтелекти (екологічні, штучні тощо) для того, щоб підтримувати та відновлювати складність складної адаптованої системи» [376,

с. 59].

Останнім часом **кібернетика третього порядку** також зазнає змін: кіберпростір, на нашу думку, перетворюється на гіфа-простір, розширюючи свої межі до середовищ. Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі вважали обмежені (*комунікативні*) мережі автоматів зі зв'язком від одного суб'єкта до іншого прообразом ризоматичної множинності з горизонтальними та площинними зв'язками. Усі учасники взаємозамінні, маршрути наперед не визначені, й завдяки цьому локальні операції координуються, а кінцевий результат синхронізується без участі центрального органу [82, с. 17], що притаманне «радіксу» [159, с. 159] – седентарові, що діє в простій або складній системі.

Щодо глобальної мережі, то «комп'ютером керують не клавіатура і не руки на ній, а «множина нервових волокон користувача, що знаходить своє продовження в безлічі кодованих і декодованих комбінацій, на які розпадаються сигнали, що надсилаються в безліч каналів зв'язку, якими вони передаються» [93]. По-друге, якщо для ризоми важливі не вузли зв'язку, а лінії з'єднання, є підстави стверджувати, що такий стан речей і в інтернеті. Рух мережею – це своєрідне «паломництво у віртуальному світі» (з усіма проявами номадизму) на тлі незмінності розташування в просторі реального світу [161, с. 35–35].

«Сучасний інтернет являє собою скоріше гіфіковану модель децентрованої й антиєрархізованої структури, що розвивається і по горизонталі, і по вертикалі. Це принципово відкрите утворення – середовище (кіберпростір четвертого порядку), де панують хаос, імовірність, цілісність тощо. Кожен, хто має комп'ютер, модем, доступ до телефонної лінії, дротового чи бездротового інтернету тощо (зауважимо, що точки доступу до глобальної мережі постійно вдосконалюються, а їх кількість збільшується), потенційно може розширити її межі (подібно до гіфів, у яких переплітаються нелінійні горизонтальні та вертикальні зв'язки)» [133, с. 303–304].

Сучасна глобальна мережа не має «центрального пункту контролю за інформаційними потоками (або нам так здається). Зв'язок між комп'ютерами здійснюється безпосередньо, а не через якусь чільну інстанцію. Шляхи передачі

інформації не є наперед визначеними та стабільними, тобто вони можуть змінюватися, й інколи маршрути даних виявляються парадоксальними з погляду географії. У віртуального середовища мережі своя географія, а користувач не зважає на маршрут, яким проходить інформація, адже передусім його цікавить можливість контакту з будь-яким адресатом і доступу до будь-якої сторінки, незалежно від її розташування в інтернеті» [133, с. 304].

«Сьогодні інтернет є найбільш невразливим із засобів масової комунікації, що доводять, зосібна, широко відомі ситуації в Югославії та Єгипті. Крім того, наприклад, КНР звела ще одну “велику стіну” – брандмауер, який дозволяє урядові блокувати будь-який сайт. Тому розробники мережі перейнялися проблемою забезпечення стійкості та динамічності інтернету, який завдяки своїм конструктивним особливостям зміг би чинити спротив державі, уряду та корпораціям, а також унеможливити відключення окремих своїх сегментів, підтримуючи свободу віртуального простору. Наразі альтернативою є створення коміркової топології мережі на кшталт FunkFeuer. Вона робить те, що не можуть зробити провайдери: перетворює користувача (його комп’ютер) із кінцевого вузла на ретранслятор» [85, с. 56–58].

Розглядаючи кіберпростір як складову гіфа-простору, в якому відбувається взаємовигідна співпраця й обмін інформацією, наголосимо на його залученні майже до всіх видів людської діяльності. Наприклад, спецефекти (у комп’ютерних іграх, кінематографі, на телебаченні), привабливі для людей і затребувані ними, мають стати предметом дослідження психології, соціології, філософії тощо та сприяти розвитку нових послуг у галузях туризму, шоу-бізнесу та ін. Так з’являються нові професії [161], представники яких відрізняються нестандартним мисленням, поєднуючи креативність і творчість із науковими досягненнями. Саме вони потребуватимуть нових робочих місць, знарядь праці тощо. Отже, в інформаційному суспільстві людей «виштовхують» із реальності, позначеної понадвиробництвом робочої сили та браком робочих місць, у віртуальне середовище, де відкривається безліч шляхів для розвитку і реалізації людських можливостей, але водночас бракує фахівців та існує потреба у створенні нових

видів діяльності. Цей процес подібний до практик «варіювання меж» людини. Сьогодні, на нашу думку, необхідно зробити «звуження меж», перехід (лімінальність), адаптування (позитивну компліментарність) у віртуальному (можливо, і в інших) середовищах і «розширення меж» більш швидкими та менш травматичними для людини. Із цими завданнями допоможе впоратися LLL-освіта (освіта протягом життя).

Ідеї, з яких виходили американські військові, створюючи інтернет, парадоксальним чином обернулися проти них самих. Ідеться про неможливість блокування, ізолювання та цензурування розгалуженого і багатоканального «світового павутиння». Усе зазначене стосується саме гіфа, а не ризоми. Укотре переконуємося, що «ризомі (кореневищу) не притаманне поєднання однієї частини з іншою, вона має один вихідний пункт розвитку, і саме лінії зв'язку та перехресні посилання роблять інтернет глобальним гіфа-простором, а не локально (як кореневище ризоми) розрізною групою комп'ютерів. Не кореневища ризоми, як переконували Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі, є цими лініями зв'язку, а саме гіфа з властивими тільки для неї атрибутами. Принагідно філософи наголошували, що в середовищі, яке існує всередині комп'ютерних мереж, формуються суб'єкт-суб'єктні відносини між номадами (*комунікаційні*) («ризомат» – номад), але, на думку Жака Атталі та Володимира Кутирьова, до яких приєднуємось і ми, людина, що використовує зовнішній штучний пристрій, стає неономадом. Очевидна невідповідність між сучасним розумінням поняття «номад» і уявленнями Жиль Дельоза та Фелікса Гваттарі, яку можна пояснити рівнем розвитку самого інтернету за часів, коли вони його вивчали, станом залучення до нього номадів і седентарів, а також перетворенням їх на неономадів» [133, с. 294–295].

Виникають *науки про складність*, які є яскравими проявами міждисциплінарності: нелінійна динаміка, термодинаміка відкритих систем, синергетика, теорія дисипативних структур, теорія катастроф та ін. Відбувається елімінація пріоритету простоти як домінантного регулятива наукового пізнання. «Світ дуже складний...» [48, с. 9], і, як зазначає Яков Зельдович, «в

описі природи нова єдина фізична теорія виявиться більш складною за попередні, передусім, унаслідок використання більш витончених та хитромудрих теоретичних моделей простору і часу» [96, с. 19]. Наталія Кочубей під складністю розуміє, по-перше, «властивість об'єктів, які вивчаються», по-друге, «характеристику сучасної науки», по-третє, «якість мислення», що переростає в складність як невід'ємну рису сучасних конвергентних NBIC (нано-біо-інфо-когно) технологій і практик [184, с. 231]. Тож застосування складнісного підходу вможливило осмислення кібернетики як складного явища, що розвивається історично й вимагає певного середовища – гіфа-простору, тощо.

До речі, Грегуар Ніколіс та Ілля Пригожин наголошують, що нерівноважність, зворотні зв'язки, перехідні явища й еволюцію можна розглядати як елементи складної поведінки, що формується завдяки далеким від урівноваженості біфуркаційним переходам за відповідних нелінійностей, порушенню симетрії вище за точку біфуркації, а також шляхом створення і підтримки кореляцій макроскопічного масштабу. І тут, на їхнє переконання, провідну роль має відігравати синергетика [225, с. 53, 96].

Щодо кібернетики, то, на нашу думку, цей етап її розвитку пов'язаний з уявленням про кіберпростір, що останнім часом зазнає значних змін, як про узгоджену галюцинацію суб'єктів, занурених у світ комп'ютерних мереж. Так на зміну попередній приходять **кібернетика четвертого порядку**, що розглядає кіберпростір як складник **гіфа-простору**. Цю метафоричну абстракцію доречно вживати тоді, коли йдеться про філософію та комп'ютерні технології. Вона описує віртуальну реальність, як компонент Ноосфери, світ іншої природи, породжений комп'ютерними мережами, до якого залучено користувачів. Не змінюючи свого розташування у просторі, вони постійно мандрують веб-сайтами, спостерігаючи за собою й іншими, що дає підстави назвати їх неономадами. Отже, кібернетика **четвертого порядку** вивчає не тільки прості й складні системи та мережі, а й середовища. Кіберпростір, подібний до радікса і ризоми, розширює свої межі та стає складником гіфа-простору, тобто він, на відміну від гіфа-простору, охоплює процеси, що відбуваються як усередині комп'ютерів (радікс)

та комп'ютерних мереж (ризوما) із залученням спостерігача-номада (винахідника, ремонтника), а гіфа-простір – із залученням користувача-неономада, який кочує веб-сайтами та спостерігає за собою й іншими.

Підсумовуючи, зазначимо, що інтернет, будучи складним неономадичним гіфікованим несталим децентралізованим утворенням, постійно розвивається як у горизонтальній, так і у вертикальній площинах. Ця мережа самозародилася та продовжує саморозвиватися (чи нам так здається) як інформаційно-комунікаційне номадичне середовище Жюльєн Дельоза і Фелікса Гваттарі, що, видозмінившись у складності, перетворилося на гіфа-простір та існує лише за наявності щонайменше одного користувача-неономада як суб'єкта пізнання (спостерігача складності).

У середовищах, які розвиваються у складності, як зазначає Наталія Кочубей, створюються передумови для поліваріантності шляхів розвитку і самоорганізації. Це, напевно, згодом уможливить створення середовищ із заздалегідь визначеними параметрами, а також управління процесами, що в них відбуваються [184, с. 241].

Проаналізувавши наступність практик управління, притаманних кібернетиці першого, другого, третього і четвертого порядку, ми засвідчили апгрейд, що супроводжує розвиток кібернетики як наукового знання. Розвиваючись у межах мистецтва, творчість і креативність потребували логіки, а кібернетика, своєю чергою, – почуттів. У наш час людей «витісняють» із реальності у віртуальність, яка потребує фахівців із нестандартним мисленням, здатних поєднувати креативність і творчий підхід із науковими досягненнями, ефективно їх використовувати та розвивати, на шляху до створенню нових робочих місць, знарядь і засобів праці тощо.

Кібернетика першого порядку пройшла шлях від вивчення систем, за якими спостерігають до спостережних систем. **Кібернетика другого порядку** мала справу із системами, за якими можна спостерігати, та теорією спостережних систем, що мають справу власне зі спостерігачами. У межах класичного періоду розвитку наукового знання кібернетика і мистецтво розвивалися паралельно, тому що їхні інтелектуальні сфери не перетинались, але інтелектуальне середовище

кібернетиків, утрачаючи здатність до творчості та креативності, спричинило поляризування культури й суперечку між «фізиками» та «ліриками».

У кібернетиці **третього порядку** досліджувалися процеси від спостережних систем до середовищ, які саморозвиваються. Вони прикметні обов'язковою присутністю людей (номадів і седентарів) та поліваріантністю можливостей управління. Тому дослідники неklasичного періоду, шукаючи вихід із ситуації, що склалася, встановили міждисциплінарні зв'язки між кібернетикою та мистецтвом.

Згодом завдяки новим науковим відкриттям і міждисциплінарному синтезу така поліваріантність можливостей управління середовищем спонукала антагоністів («фізиків» та «ліриків») до взаємовигідної співпраці та сприяла появі феномену людиновимірності. Це, зокрема, вможливило створення середовищ із задалегідь визначеними параметрами, як і управління процесами, що в них перебігають. Ідеться про кібернетику **четвертого порядку**, підґрунтям якої є гіфа-простір – номадичне утворення всередині комп'ютерних мереж.

Отже, **гіфа-простір** – це метафорична абстракція на позначення віртуальної реальності, що її можна розглядати як складову Ноосфери. Це світ комп'ютерних мереж, до якого залучено суб'єктів пізнання – *спостерігачів-номадів*, які мандрують веб-сайтами. Теперішній гіфа-простір являє собою підґрунтя для подальшого (але не остаточного) апгрейду до кібернетики **четвертого порядку**.

Вочевидь, кібернетика розвивається від пізнання людино-машинних систем до розуміння об'єктів, у яких зростає людиновимірність. Присутність людини – тривалість перебування в мережі, швидкість пошуку інформації, доступу до сайтів, чисельність користувачів-неономадів, які постійно спостерігають у мережі за собою й іншими, – неухильно збільшується. Для адекватного сприйняття реального та віртуального середовищ і реалізації їх творчого та креативного потенціалу потрібні вже нові номадичні практики. Тому в наступному підрозділі ми докладно висвітлимо питання про використання номадичних практик у гіфа-середовищі.

6.2. Мережеве гіфа-суспільство як середовище впровадження номадичних практик.

У попередньому підрозділі було з'ясовано етимологічну невідповідність метафоричного вживання поняття «ризом», запозиченого Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі з арсеналу біології. Спробуємо довести, що з огляду на визначення, опис і пояснення сучасного суспільства постнекласичної доби як нелінійного, коректнішою є метафора «мережеве гіфа-суспільство», або «ліс життя», де сплітаються нелінійні горизонтальні та вертикальні зв'язки, на противагу лінійному «дереву життя», що охоплює вертикальні та лінійні, а також «ризомі» Жилі Дельоза і Фелікса Гваттарі, яка має горизонтальні (міжвидові) та зв'язки, що розгортаються на площині.

Починаючи з Античності, всі науки розвивались у **нерозривному зв'язку** з філософським знанням. Щодо поглядів учених цієї доби (Платона, Аристотеля та ін.) на суспільство, то вони мали «утопічний характер», до того ж класична думка здійснювала «рифлення» [81, с. 805–851] простору, прагнучи до універсальності. Справді, образ діє завдяки двом універсаліям – Цілому як останній підставі буття... та Суб'єкту як принципу, що перетворює буття на буття-для-нас. Уводячи поняття «номади», «номадична думка заперечує такий образ, її спрямованість є іншою. Вона посилається не на універсальний розумовий суб'єкт, а, навпаки, на сингулярну расу; водночас не ґрунтується на всеохопній тотальності, а розгортається в полишеному від небокраю середовищі як гладкому просторі – у степу, пустелі або морі. Тут встановлюється зовсім інший тип відповідності між расою, визначеною як “плем'я”, і гладким простором, визначеним як “середовище”» [81, с. 636–637]. Окреслені ідеї перегукуються з «ризоматичним суспільством» Жилі Дельоза і Фелікса Гваттарі щодо трьох аспектів номадичної машини війни: «просторово-географічного», «арифметичного» й «афективного» [81, с. 638–682].

Постмодерністи, як вважає Микола Хренов, «віддають перевагу “бульбокореневій” ризомі, тому що на відміну від деревоподібної “ієрархізованої”

системи вона тісно пов'язана з людським змістом. Отже, вона здатна нейтралізувати ефект відчуження, утвердженню якого сприяв принцип дерева в модерні як нав'язаний розумом і з часом відокремлений від людського змісту» [299]. «Ми втомилися від дерева, – підкреслював Жиль Дельоз. – Ми не повинні більше вірити деревам, їхнім кореням, корінцям, через це ми дуже постраждали... Навпаки, ніщо крім підземних живців і надземних коренів дикорослих рослин і ризоми не красиве, не любе, не політичне... Дерево – це спадкоємність, а ризома... тільки спілка... струмок без початку й кінця, який підриває свої береги й розганяється всередині... Уся деревоподібна культура заснована на них – ... від біології до лінгвістики» [81, с. 26]. Зрештою, образ дерева панує в науках «від ботаніки до біології та анатомії, а також над гносеологією, теологією, онтологією, над усією філософією...» [81, с. 32] і ширше – в західній ментальності, формуючи та визначаючи її.

«На Заході привілейованими є відносини з лісом, з його вирубкою, відвойовані в лісу **поля** засіяні насіннєвими рослинами, об'єктом культури нащадків деревоподібного виду та типу; тваринництво, своєю чергою, розгорнуте на парових землях, на відборі нащадків, що формує все деревоподібне, тваринне в цілому. Схід є іншою фігурою – відносини, скоріше, зі **степом і садом** (в інших випадках, із пустелею й оазою)... культура бульб, яка триває завдяки фрагментації індивіда; відмежування, поміщення в дужки у тваринництва, обмеженого відгородженими ділянками або відкиненого у степ кочівників. Захід – це агрикультура нащадків, відібраних завдяки більшій чисельності варіабельних індивідів; Схід – садівництво невеликої кількості індивідів, яке спрямовує до більшої гами “клонів”. Заходу притаманна мораль і філософія трансцендентності, Сходу – філософія іманентності: Бог, який сіє та косить, на протигагу Богу, який втикає та викопує (втикання проти засівання)... На Сході відбувається деревоподібний пошук і повернення до старого, на ризоматичному Заході – з його межами, що вислизують, з його нестійкими й зміщуваними межами» [81, с. 32–34].

Спираючись на досвід психоаналізу, Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі наголошують на вкоріненості моделі дерева в людському тілі, бо «дерево підкоряється моделі відтворення, бінарно ділить відносини людей за статевою приналежністю, водночас зазначаючи, що психоаналіз досліджує несвідоме, саме по собі репрезентативне, кристалізоване в кодифікованих комплексах, несвідоме, яке забилося в темні кутки пам'яті або мови» [81, с. 24–27].

Проаналізувавши поняття «ризом», «радікс», «гіфа» в етимологічному аспекті та з'ясувавши відповідність їх метафоричного вживання на пояснення «ризомного суспільства» як мережі, ми підійшли до усвідомлення того, що точніше схарактеризувати її сучасний стан допоможе поняття «гіфа». Тому невідповідність потрактування та засвідченого нами метафоричного вживання терміна «ризом» пояснюється тим, що Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі обрали некоректний біологічний термін, хоча адекватно схарактеризували нелінійні системи. Можна стверджувати, що їхні ідеї щодо «ризом» близькі до синергетичних.

Щодо метафори «дерево життя» як утілення уявлень про суспільство, то її доцільно змінити на «ліс життя», нелінійне, мережеве гіфа-суспільство. Продукуючи та надаючи інформацію, знання, послуги, воно потребує залучення нових номадичних практик, до яких належать: практики використання інформаційно-комунікаційних технологій і середовищ, створення неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні (LLL-освіти), габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Названі практики спрямовано на формування номадичного світогляду, буття, мислення у складності та певної шкали ціннісних настанов для більш ефективною та плідною життєдіяльності людини в середовищах. До того ж, на нашу думку, в гіфа-середовищі межі між номадами та седентарами визначити дуже важко, оскільки це середовище, використовуючи номадичні практики, піддає їх постійним трансформаціям.

Отже, для того щоб віртуальна реальність не поглинула і не знищила людство, люди мають діяти як гіфи, опановуючи новою віртуальною реальністю. На нашу думку, цьому сприятиме впровадження терміна «гіфа-простір» на

позначення сучасного стану середовища, в якому перебувають номади-користувачі. Процеси, які перебігають у гіфа-просторі, розглянемо в наступному підрозділі.

6.3. Постнекласичний антропологічний тренд: Homo Mobilis vs Homo Mortido щодо формування номадичного мислення.

Проблема людської ідентичності завжди була предметом дискусій філософів, соціологів, політологів, антропологів та ін., що засвідчує філософський дискурс щодо неї. Ірина Єршова-Бабенко, вивчаючи сучасні комунікаційні процеси, звертає увагу на сутність антропологічної позиції дослідника, яка полягає в тому, «що “людське у людині” “вийшло за межі” біологічного, біосоціального або соціально-інформаційного, до психічного, ментального та духовного чинника як єдиної нелінійної цілісності, яка формується в процесі міжкультурного діалогу» [95]. Філософія постнекласичного періоду розвитку наукового знання, на думку В'ячеслава Дудченка, обстоює надання самостійного місця суб'єктам комунікації (Я і Ти, Ego і Alter Ego тощо), як рівноправним у своїй персоналістичній самотності [90, с. 107].

Щоб докладніше висвітлити окреслене питання, звернімося до «номадологічного проекту» Жилья Дельоза і Фелікса Гваттарі та шляхом концептуалізації метафори «кочування» з'ясуємо когнітивні можливості номадичних концептів у освітній царині.

Вихідні ідеї номадологічного проекту Жилья Дельоза виклав у праці «Логіка смислу» (1969) [78], але остаточне оформлення ця концепція отримала у спільних працях Жилья Дельоза і Фелікса Гваттарі в другому томі «Капіталізм і шизофренія» під назвою «Тисяча плато» [81]. На переконання авторів, сучасність демонструє чітко виражену «потребу в номадизмі». Спробуємо з'ясувати, як саме вона виражена.

Радикальні зрушення в економіці, політиці, соціальному житті тощо, зумовлені глобалізацією, індивідуалізацією, зміною просторово-часових відносин

у суспільстві, зумовлених появою й упровадженням інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життя людини, породжують ситуацію перехідності до гіфа-суспільства, яка характеризується руйнуванням стійких ієрархічних структур, посиленням нестабільності, невизначеності, хаотичності.

На поверхні суспільної свідомості, за висновками Людмили Горбунової [68, с. 168] та В'ячеслава Дудченка [90, с. 106], нині перебуває маргіальність у всіх її видах, умотивована інтересами мікрогруп – «племен» (як їх називають Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі) з «племінною психологією» [81, с. 614], що пов'язані між собою мережею соціально-економічних і біокультурних відносин.

Уявлення (звичайно, не єдине й остаточне) про те, яким буде *майбутнє* у гіфа-просторі, дає футуристична концепція Жака Атталі. У праці «Стисла історія майбутнього» [320] знаний французький мондіаліст виокремлює специфічне утворення під назвою «*гіперімперія*» [320, р. 275] – «ринок без демократії» [320, р. 275]. За уявленнями Жака Атталі, над гіперімперіями володарюватимуть «*гіперномади*» [320, р. 275] – керівники делокалізованих компаній, фінансисти, страховщики, правники, митці та ін. Цей гіперклас (приблизно кілька десятків мільйонів осіб) буде приречений на постійну конкурентну боротьбу [320, р. 275–280] (згідно з номадичними практиками «вертикальної мобільності» Питирима Сорокіна [261, с. 373–375]). До того ж, щоб мати постійний доступ до ресурсів і вільно пересуватися по горизонталі, вони повинні будуть обіймати кілька посад одночасно, застосовуючи номадичні практики «розгладження» та «детериторізації» середовища (за уявленнями Жюльєна Дельоза і Фелікса Гваттарі [81, с. 587–716]). Як зазначає колумністка Неллі Боулз, «люкс-товарами» наразі стають здебільшого людські комунікації, сексуальні стосунки із реальною людиною (без будь-яких зобов'язань), постійне перебування у «тіні», уникання звітування перед будь-ким тощо. Підсумовуючи, вона наголошує, що можливість «навчатися та спілкуватися з людьми стає ознакою нового соціального класу» [327], який, на нашу думку, подібний до гіперномадів (за Жаком Атталі [320, р. 275]).

Прагнення якісно нового суспільного прошарку до людського спілкування підтверджуються результатами досліджень, проведених колсантинговою фірмою «Інститут розкоші». Було з'ясовано, що представники цього прошарку віддають перевагу витрачання грошей на подорожі, розваги та відвідини ресторанів, а не на купівлю товарів. Виконавчий директор «Інституту розкоші» Мілтон Педраза вбачає тут прямий зв'язок зі зменшенням залежності від гаджетів (від англ. *gadget* – технічне доповнення до пристрою чи автомату) і девайсів (від англ. *device* – самостійний, самодостатній автомат або пристрій) на користь спілкування між людьми [75]. Саме гіперномади, на переконання Жака Атталі, й стоятимуть біля «керма гіперімперії» [320, р. 275–280 (цит. за : 288, с. 108)].

Отже, гіперклас, який складатиметься здебільше з гіперномадів, має більші шанси на виживання у гіфа-просторі порівняно із седентарами й інфраномадами, про що йтиметься далі.

«Седентари» [320, р. 280], тобто наймані працівники та члени їхніх сімей, які складають середній прошарок, у 2040 році стануть головними платоспроможними споживачами. Переконливі приклади «тих, що падають», знаходимо у кінострічках «Платформа», «Рівень 48», «Молот Люцифера» [224] тощо. «Білі комірці» (підприємці, правники, менеджери та ін.) не матимуть постійного місця роботи, а будуть мобільні [320, р. 280–285 (цит. за : 288, с. 108)]. Пріоритетом для них стане трансформація номадичних практик, спрямованих, головним чином (на площині – по горизонталі), на «розгладження» та «детериторізацію» середовища (за концепцією Жиля Дельоза і Фелікса Гваттарі [81, с. 587–716]), що сприятиме їх переміщенню (інакше кажучи, досягненню стану номадів і неономадів). Ці седентари отримають більше шансів піднятися кар'єрними сходами, але тільки в межах ієрархічної структури своєї фірми (по вертикалі – за концепцією Питирима Сорокіна [261, с. 373–375]).

До «люкс-товарів» для седентарів належать здебільше комунікації у віртуальному середовищі за допомогою номадичних предметів (гаджетів і девайсів), традиційні сексуальні стосунки (зі створенням сім'ї), постійне прагнення різними способами демонструвати власну персону, щоб

посісти / утримати «місце під сонцем» тощо. Уже згадана Неллі Боулз влучно зауважує, що «поки діти багатіїв (гіперномадів. – І. К.) зростають із меншою кількістю екранного часу, діти бідних зростають із більшою... Бідному (інфраномадам. – І. К.) та середньому (седентарам. – І. К.) класу говорять, що екрани гарні та важливі для них і їхніх дітей. У великих технічних компаніях працюють багато психологів і нейробіологів, які намагаються якомога швидше та довше затримати погляд і розум на екрані. А людського спілкування стає все менше... Реальність нашої культури ізоляцією, що зростає, в якій зникло так багато традиційних місць для зустрічей, екрани заповнюють порожнечу» [327], як внутрішню (духовну), так і зовнішню (довкілля), за одним заходом знищуючи все ЛЮДСЬКЕ. Це робиться, на нашу думку, з метою збільшення «ваги бидла», яким легко керувати та маніпулювати. Підбурюючи цю «біомасу» до постійної конкурентної боротьби між собою в «людській м'ясорубці», зручно відвертати небажану увагу від справ гіперномадів. Очевидно, що, порівняно з гіперномадами, можливості седентарів щодо освоєння середовища як по горизонталі, так і по вертикалі значно менші.

«Інфраномади» [320, р. 290], жертви беззаконня, будуть найбільш уразливим прошарком гіперімперії [320, р. 290 (цит. за : 288, с. 108)]. Урбанізація перетворить їх на номадів, а їхнє постійне прагнення посісти / утримати «місце під сонцем» сприятиме здійсненню заколотів, житиме піратську економіку, і зрештою інфраномади стануть головним суб'єктом і першою жертвою гіперконфлікту, до якого у 2040 році призведе криза гіперімперії [320, р. 290 (цит. за : 288, с. 108)]. Як «люкс-товари» інфраномади сприйматимуть комунікації у віртуальному середовищі за допомогою номадичних предметів, віртуальні сексуальні стосунки, постійну боротьбу за виживання будь-якою ціною тощо [327]. Ця верства, на нашу думку, може розширити межі свого існування у гіфа-просторі завдяки пересуванню лише по горизонталі, адже вертикальні кар'єрні переміщення в їхньому випадку вкрай мало ймовірні.

На думку Андрія Ярового, сформується таке комунікаційне середовище, де сприйняття інформації зумовлюватиметься силою, статусом і престижем, який

завжди готовий повстати проти будь-яких авторитетів (у номадів – І. К.), або поважністю, мудрістю і здатністю визнавати авторитети та схилитися перед ними (у седентарів – І. К.) [317, с. 115 (цит. за : 308, с. 32)].

Натомість, розглядаючи окремі складники концептуальної моделі майбутнього соціуму, запропонованої Жаком Атталі, зауважуємо відсутність у ній людей, які оброблятимуть землю. На наше глибоке переконання, суспільство майбутнього не зможе існувати та розвиватися без седентарів – агротів, оскільки основним джерелом енергії для людини є (наразі) харчі. Потрібно визнати, що нині триває активна розробка їх штучних замінників, але виробництво аграрної продукції залишається надпотужною галуззю.

Агрот, як влучно зазначає Олександр Шляков, «... потребує численних повторів і не втомлюється від безмежного виробництва, а також випадковостей, які його можуть здивувати» [308, с. 32]. Відхилення ж від повторів виникають унаслідок «утоми, занепаду сил і лінощів» [308, с. 32]. Взаємини з природою, тобто номадичні практики антеїзму, в агрота зводяться головно до фаталізму (від лат. *fátalis* – визначений долею): «з праху взятий, і у прах обернешся» [308, с. 32]. Усі його дії пов'язані зі світом рослин і мінералів [308, с. 34]. Щодо мистецтва, то агрот обирає пластичні: архітектуру, скульптуру, живопис [308, с. 34]. Для його свідомості, як наголошує Жиль Дельоз, визначальним є «опертя на здоровий глузд», який може бути описаний системними характеристиками: єдине спрямування (вертикальне), «рифлення», «ретериторіалізація», «вкоріненість», «переживання часу від минулого до майбутнього зі спрямованою роллю теперішнього тощо» [78, с. 104; 81].

Отже, змалювати бодай обриси майбутньої соціальної стратифікації неможливо. «Можна лише стверджувати, що седентари (осілі / агроти), якщо віддаватимуть перевагу життю (на противагу смерті – *Homo Mortido*, за Паулем Федерном), будуть змушені постійно прагнути до набуття стану номадів і неономадів» [132, с. 81].

Свого часу Фрїтьоф Капра під концепцією «*павутиння життя*» [105], розумів освоєння людиною нового для себе віртуального середовища, що є, на

нашу думку, частиною гіфа-простору [159, с. 161]). Людина, стикаючись з проблемами, може, завдяки *номадичним практикам* їх уникнути чи звести їх нанівець. До того ж вона може віддавати перевагу життю (Homo Mobilis, за Джоном Уррі) або смерті (Homo Mortido, за Паулем Федерном), вивищуватися, залишатися самою собою, «бігти лезом», деградувати тощо. Упровадження номадичних практик «варіювання меж» призводить або до «звуження меж» людини, або до її «розширення» / «виходу за межі» тощо, як було наголошено у наших раніших публікаціях [114]. Отже, завдяки ним можна «перемкнути» людину з прагнення до смерті на прагнення до життя. З'ясуємо, яким може бути цей процес і як він висвітлюється в сучасному науковому дискурсі, почавши з розгляду питання про номадичні практики «варіювання меж», які зумовлюють їх «розширення» і «вихід за межі» у прагненні до життя.

Ілля Мечников у монографії «Етюди про природу людини» (1903) вперше вжив терміни «*інстинкт життя*» [215] (англ. *living instinct*) та «*інстинкт смерті*» [215] (англ. *death instinct*). У теорії ортобіозу (від грец. *orthos* – прямий, правильний + *bios* – життя = здоровий, розумний образ життя) він потрактував «інстинкт життя» як синонім інстинкту самозбереження. Розглядаючи його як динамічну категорію, вчений припускав, що інтенсивність «інстинкту життя» із часом повільно, але неухильно зростає. Одним з його проявів є «*фобія смерті*» [215] (від давньогрец. *φόβος* – страх, хворобливий страх), що періодично виникає в людини. За умови здорового і гармонійного перебігу життя цей інстинкт природно згасає на схилі років (після 70–80 років), поступаючись інстинкту смерті, що характеризується «задоволеністю вже прожитим життям і потребою небуття» [215, с. 7].

Отже, за уявленнями Іллі Мечникова, людина має прагнути до життя (Homo Mobilis), що підживлюється відповідним «інстинктом». Цей стан поступово зміцнюється, повільно «розширюючи межі» людини та прискорюється інстинктом самозбереження. Однак ситуації «звуження меж», які іноді трапляються, постійно супроводжуються фобіями, породжуючи потяг до смерті, (до стану Homo Mortido).

Іван Павлов зазначав, що «інстинкт життя» – це сукупність різних рефлексів, з-поміж яких домінують *харчовий* і *дослідницький*. Сенсом життя людини є власне його збереження і підтримання, невтомна праця того, що потрактовується «загальним інстинктом життя» [233, с. 215–218]. Функцію самозбереження, на думку російського фізіолога, виконують інстинкти, що забезпечують: 1) самозбереження особистості; 2) збереження виду [233, с. 237].

Отже, «інстинкт життя», на думку Іллі Мечникова, – це «*потреба жити*» [215, с. 7], а Івана Павлова – «*рефлекс життя*» [233, с. 215–218]. Обидва вчені дотримувалися думки про те, що і потреби, і рефлекси різняться залежно від періодів людського життя: вони мало розвинені в юнацтві, переважають над іншими потребами у зрілому віці; натомість на схилі років людина, задоволена й навіть пересичена, відчуває непереборну огиду від самої лише думки про вічне життя.

Звернімося до розгляду номадичних практик «варіювання меж» людини, які зумовлюють їх «звуження» у прагненні до смерті та стану *Homo Mortido*, породжуючи концепти *катексис*, *мортидо*, *лібідо*, *деструдо* і *танатос* [138].

Термін «*Homo Mortido*» (потяг людини до смерті) у 1936 році у науковий обіг увів Пауль Федерн [346], засвідчивши свою прихильність до ідеї дуалізму інстинктів: «*лібідо*» і деструктивного «*катексису*» [89, с. 850] (від грец. *κάθεξις* – утримання, затримання), зумовленого інстинктом смерті. Пауль Федерн визначив такі різновиди катексису: самозбережувальний, лібідозний і деструктивний, що отримав назву «*мортидо*». На думку Володимира Кутирьова, *Homo Mortido* прагне смерті, використовуючи штучне, технічне, на протипагу лібідо як утіленню природних життєвих сил [188, с. 5]. Феномен «інстинкту смерті» був предметом розгляду й Сабіни Шпільрейн, учениці Зигмунда Фрейда, який зазначав: «Ми... дійшли до необхідності розрізняти два види інстинктів: ті, що прагнуть привести живих істот до смерті, та інші, сексуальні інстинкти, що постійно прагнуть оновлення життя і досягають цього» [283]. У сучасному психоаналізі термін «мортидо» вживається на позначення різновиду психічної енергії, джерелом якої є гіпотетичний інстинкт смерті.

На наше переконання, більш адекватною щодо «мортидо» є концепція Пауля Федерна, що враховує інстинкт самозбереження (у якості різновидів катексису). Людина, завдяки йому прагне вижити шляхом використання номадичних практик «варіювання меж».

Термін «*лібідо*» (від лат. *libido* – бажання, потяг, пристрасть, хіть), у якості різновиду катексису, уперше зустрічається у праці «Про Град Божий» Августина Блаженного, де потрактовується як «сороміцька пожадливість тілесна» [3, с. 688–689]. Зигмунд Фройд уживав його для: позначення статевого інстинкту чи сексуального потягу; ототожнення з платонівським Еросом; висвітлення психічного розвитку людини; пояснення причин психічних розладів та ін. Тож людина, сублімуючи, може уникнути потягу до смерті, «витіснити» його з власного життя, замінивши життєво важливими цінностями. Карл Густав Юнг під лібідо розумів психічну енергію [313], а сексуальність розглядав як один із безлічі можливих проявів цієї енергії або її різновид.

Деструдо (від лат. *destructio* – руйнування) – величина енергії «мортидо», що противажить лібідо та входить до комплексу дієвих сил танатоса. Саме з величини й активності деструдо в 1930-х роках виводили всі суїцидальні (деструктивні) мотиви поведінки та мотивації людини, а також різні прояви агресії. Механізм дії деструдо такий: прагнення до суїциду («мортидо»), неминуче зіштовхуючись із інстинктом життя, що його перемагає, у вигляді негативної енергії шукає іншого виходу, спрямовуючи свою руйнівну силу на людське оточення або важливі об'єкти довкілля. Отже, «деструдо» є похідним від «мортидо», оскільки означає величину і векторну активність інстинкту смерті, а також поточний стан психіки особи (або аналізованого суб'єкта) щодо цих мотивацій.

Термін «*танатос*» (від грец. *θάνατος* – смерть [89, с. 769]) має кілька значень: 1) бог смерті у давньогрецькій міфології (син Нюкти (Ночі) та брат-близнюк Гіпноса); 2) уособлення смерті; 3) персоніфіковане втілення інстинкту смерті, несвідоме прагнення до саморуйнування і повернення до неорганічного стану, що виявляється в агресії та деструкції щодо людей і речей. Отже, танатос –

це несвідоме прагнення людини до руйнування і смерті. На нашу думку, ця номадична практика є амбівалентною. Людина, «застрягаючи» в пастці свого розуму, втрачає здатність розірвати замкнене коло й уникнути саморуйнування. Проте тут у пригоді можуть стати саме інстинкт самозбереження і номадичні практики сублимації, «варіювання» і «розширення меж». Щойно людина відчує, що починається застій, регрес, деградація і т. п., має відразу ж руйнувати в'язницю, в якій опинилася, позбуваючись зайвих речей, «кайданів», «дохлої коняки», «токсичних» стосунків, шкідливих звичок тощо. Таким чином відмирає все непотрібне, не життєдайне, а отже, танатос постає, у цьому випадку, як конструктивний чинник. Удаючись до номадичних практик сублимації, «варіювання» і «розширення меж», людині необхідно відшукати комфортне середовище, в якому вона зможе вповні самореалізуватися [138, с. 100].

Водночас формується специфічна культура *Homo Mobilis* (за Джоном Уррі) [278], стрімко руйнується осілість, а поняття «бути місцевим» стає архаїчним. Засвідчується торжество номадизму, згідно з яким майбутнє людства пов'язане не з національно-територіальною цілісністю, а з вільним пересуванням «планетарного планктону» (кочівників у пустелі сучасного міста, «людей, що прогулюються», налаштованих на споживання). Некласика розглядає їх як маргіналів, а постнекласика – як мандрівників, які в пошуку освіти, роботи, кохання, відпочинку тощо постійно мігрує світом [53, с. 78]. Відповідно складаються два типи кочівництва – *Homo Mobilis* і кочівник-номад. Одночасно, на думку Володимира Кутирьова, відбувається своєрідний суїцид (*Homo Mortido* [189]) – знищення людини як соціального виду. Більш докладно ці концепти ми розглянули у наших попередніх публікаціях, усвідомивши, що «в суспільстві мають обов'язково існувати як *Homo Mortido*, так і *Homo Mobilis*. Використання номадичних практик, що живлять інстинкт самозбереження та лібідо, дасть *Homo Mortido* змогу переорієнтувати свій потенціал і збільшити шанси на життя, вподібнюючись до *Homo Mobilis*» [138].

Перш ніж вести мову про причини та наслідки прагнення людини до стану *Homo Mortido* в аспекті соціальних норм і відхилень, варто з'ясувати етимологію

поняття «норма». У науковому дискурсі «**норма**» (від лат. *norma* – косинець (дослівно), правило (перен.), «керівне начало, зразок» [2, с. 643]) визначається як: «правило... взіреть... звичайний, середній» [27], «еталон, стандарт» [194, с. 610], «середня величина... межа (міра) трансформацій» [2, с. 643], «укладений порядок... міра, розмір чого-небудь» [227, с. 593].

Першими, хто замислився над проблемою порушення норми, були давні атомісти, які досліджували умови втрати рівноваги через непередбачуване відхилення від встановленої норми – «клінамен» (від лат. *clinamen* – відхилення). Згодом ідею клінамену розвивали Анрі Бергсон [29, с. 66–68; 30, с. 1172], Жан Бодрійяр [36, с. 208–209], Анатолій Власов [52], Георг Гегель [56], Жиль Дельоз [78, с. 351], Младен Доллар [87], Альберт Кайлі [364], Жак Лакан [191, с. 71], Карл Маркс [212, с. 64], Костянтин Пігров [235], Ілля Пригожин та Ізабель Стенгерс [243, с. 194], Олександр Секацький [254], Тіт Лукрецій Кар [204, вірші 220, 250–260], Карл Шмітт [311] та ін. Саме клінамен, як зазначає Олексій Шляков, є «джерелом номадичних імпульсів, що пробуджує в людині “прагнення до зміни місць”, до руху, кочівництва, який, із самого початку маючи в епікурівській філософії онтологічний статус, поступово набуває антропологічного змісту, пов’язаного з категорією свободи, заради якої суб’єкт кидає виклик і детермінованому світу причиново-наслідкових зв’язків, і стохастичному світу випадковостей, дозволяючи реалізовуватися стратегіям фатальності» [307, с. 111].

Саме норма вказує на патологію в суспільстві шляхом визначення кількісної межі (багаті, бідні, середній прошарок) і специфічних якостей (моральні, естетичні, правові, економічні тощо). Головною особливістю норми є її амбівалентний характер – існування у вигляді реалій та ідеальних структур або ж образів, тому що, за міркуваннями Джонатана Коулмена, «норми ініціюються та підтримуються тими людьми, які вбачають вигоду від їх дотримання і шкоду від їх порушення» [181, с. 364 (цит. за : 306, с. 36)].

Ще одним проявом відхилення від норми є саморуйнування людини, яке може призвести до суїциду. Ця проблема завжди перебувала в центрі уваги філософів, соціологів, політологів, антропологів тощо. Уперше на суїцидах як

науковій проблемі наголосив французький соціолог Еміль Дюркгейм, який у праці «Самогубство» (1897) переконливо довів, що останнє лише видається зумовленим особистими чинниками, а насправді є соціальним феноменом – продуктом тих значень, очікувань і угод, які постають у процесі комунікації між людьми [340]. Він визначив чотири типи суїцидів: «альтруїстичний», «егоїстичний», «аномічний» і «фаталістичний». Учений зауважив, що «індивіди, які мають більш потужну мережу соціальних комунікаційних зв'язків, менш схильні до самогубства, ніж ті, хто слабко пов'язаний із життям груп, а отже, воно є явищем соціальним» [340, с. 69].

Причиною девіантної поведінки (від лат. *deviatio* – відхилення) [244, с. 94] Еміль Дюркгейм уважав стан **аномії** (від грец. *α* – ні, проти, відсутність (заперечення) і *νόμος* – закон, правопорядок) – безлад, беззаконня. Американський кримінолог Альберт Кохен під девіантною розумів таку поведінку, що суперечить інституціоналізованним очікуванням [185, с. 520–521; 186, с. 283]. Якщо Еміль Дюркгейм убачав причину девіантної поведінки (дезорієнтації, дезорганізації, розгубленості) у соціальних катаклізмах (кризах, війнах, революціях), то Роберт Мертон – у розриві між цілями суспільства і соціально схваленими шляхами їх досягнення [214, с. 232, 245–254]. Розглянувши модель утечі, він виокремив такі її причини: пасивне заперечення / несприйняття схвалюваних раніше культурних цілей, соціальна практика, спрямована на їх досягнення [214, с. 314], «ретризм» [214, с. 315]. Саме тому розширення зв'язків у соціальних мережах, на нашу думку, може істотно знизити кількість самогубств у інформаційному суспільстві.

Як синоніми терміна «девіантна поведінка» часто вживаються «агресивна» (від лат. *aggredi* – нападати) [244, с. 9–10; 51; 285], «адиктивна» (від англ. *addiction* – схильність, залежність, згубна звичка; лат. *additivus* – додаваний) [176, с. 7–99; 244, с. 12], «акцентуїтована» (від лат. *actualis* – діяльний) [244, с. 15], «аномальна» (від грец. *ανωμαλία* – те, що має відхилення від природної, звичної норми) [41, с. 175–222; 51], «антисоціальна, асоціальна» (від грец. *α* – ні, проти, відсутність (заперечення), лат. *associatio* – з'єднання) [173, с. 100–122], «аутистична» (від грец. *auto* – сам) [175, с. 202–216; 244, с. 32], «дезадаптивна»

[92], «делінквентна» (від лат. *delinquens* – провина, проступок) [83, с. 352; 244, с. 96], «деструктивна» (від лат. *destructio* – руйнування, порушення нормальної структури чого-небудь) [221; 297], «диспозиційна» (від лат. *dispositio* – розташування) [244, с. 108; 315], «конфліктна» [14; 244, с. 174], «конформістська» (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) [177, с. 141–165; 244, с. 175–177], «нарцисична» [179, с. 189–201], «неадекватна» [113, с. 112], «суїцидальна» (від лат. *sui caedere* – вбивати себе) [178, с. 123–141; 244, с. 390], «та, що відхиляється» [185, с. 520–521; 186, с. 283], «фанатична» [174, с. 166–188] та інші.

Олександр Грицанов виокремлює *сучасні моделі девіантної поведінки*: «конформізм (прийняття цілей і засобів); норма (розповсюджена форма, наявність якої перетворює зовнішню задану структуру на соціальний загал)» [70, с. 498], а до її *tuniv* відносить «новаторство (заперечення засобів), ритуалізм (заперечення цілей), ретризм, відхід від світу (заперечення цілей і засобів), заколот (заперечення цілей і засобів, заміна їх новими)» [70, с. 498].

Номади-жебраки, представники нижчого прошарку суспільства, постійно намагаються «сублімуватися» і пристосуватися до середовища існування. Нараховується понад 100 способів адаптації (від лат. *adaptatio* – пристосування), які певним чином можуть бути пов'язані з бродяжництвом. Так, Людмила Корель, Марина Шабанова, О. Шарина, Юлія Чистякова пропонують такі: «асиміляція» (від лат. *assimilatio*; *assimilare* – уподібнювати); «акомодація» (від лат. *accommodatio* – пристосування); «зустрічна адаптація»; «коадаптація» (від пізньолат. *coadaptatio* – взаємне пристосування), «реадаптація» (від *re* + лат. *adaptatio* – пристосування); «дезадаптація» (лат. префікс *de-* або фр. *des-* зникнення, знищення, повна відсутність; *adapto* – пристосовую) тощо [171]. Людмила Корель виокремлює ще й «катастрофічну адаптацію» (руйнування внутрішньої структури адаптанта) [170, с. 220], яка завершується деградацією, пауперизмом, шизофренією тощо. Євгенія Балабанова виокремлює «позитивну» (незалежне життєзабезпечення) та «негативну» (використання чужих ресурсів) адаптацію [18, с. 67].

Отже, поняття норми теж є соціальним феноменом, який встановлює межу між нормальним і ненормальним / патологічним. Номадизм (особливо у свідомості седентарів) у рідкісних здійснюваних номадами переміщень і розгладження середовища регламентуються як відхилення від нормального (статуарного, рифленого) стану та вважаються девіацією.

З плином часу суспільство «дерева життя» почало перетворюватися на «ліс життя», й уже в «мережевому суспільстві» людина докорінно змінюється, виникає такий собі «антропологічний тренд» [189, с. 89–114], а саме: «усвідомлений суїцид», що прискорюється завдяки активній участі самої людини. Відходять звичні для людського існування інституції права, освіти, культури, сім'ї тощо, поступаючись номадичним практикам агресії, трансгресії, трансформації, трансфігурації, експериментування над собою, суїцидальності зі знищенням середовища існування тощо. Вочевидь, ми стаємо свідками «еволюції людини»: від *Homo habilis* (людини вмілої) → *Homo erectus* (людини, яка рухається прямо) → *Homo ergaster* (людини, яка працює) до *Homo sapiens* (людини розумної).

Сучасний науковий дискурс щодо антропологічного тренду зводиться до цілої низки потрактувань сучасної стадії розвитку людини. Наведемо кілька асоціацій із *Homo*: «slipman» – людина кліпова (Ольга Бубич, Олена Гілевич [43, с. 67–68]); «consumens» – споживач (Володимир Лук'яненко, Олексій Лук'яненко, Михайло Хабаров [205, с. 149–159], Аліса Толстокорова [397]); «creativus» – людина креативна (Річард Флорида [281; 282]), «children of global migration» – дитя глобальної міграції (Салазар Паренос [378]); «deus» – людина божественна (Ювал Ной Харарі [292]); «digitalis» – діджитальна (цифрова) і «mobilis» – мобільна людина (Аліса Толстокорова [271, с. 165–176]), «educandus» – людина виховувана (Олександр Огурцов і Володимир Платонов [228, с. 410]); «economicus» – людина економічна (Джон Міль [372, р. 144–145]), «faber» – людина активна (Айван Ілліч [356]); «globalis» – людина глобальна (Карло Стренджер [391]); «hierarchicus» – людина ієрархічна, не здатна зрозуміти біполярну ієрархію соціуму: «major» – ієрархічне та «minor» – егалітарне суспільство (Луї Дюмон [91]); «intellectus» – «актор – слабкий зомбі – мислення» і

«computus» – «агент – сильний зомбі – обчислення» (Володимир Кутирьов [189, с. 102]); «intelligens» – інтелігент (Йонедзі Масуда [213]); «ludens» – людина, яка грає, творить, мислить (Йохан Хейзінга [295; 296]); «mensura» – людина-міра (Протагор [238, с. 203]); «patiens» – людина, яка терпить (Сергій Шавель [302, с. 108–122]); «potential» – людина потенційна, «sacer» – людина без утримання (Джорджо Агамбен [4; 5; 280]); «scientificus» – людина думки та науки (Мойсей Каган, Юрій Солонін [260, с. 10–26]); «stationary» – людина стаціонарна, «progressing» – людина, яка прогресує, «occurred» – людина явлена (Поліна Анкудинова [13, с. 15–18]); «zapiens» – диванні картоплини (англ. *couch potatoes*) (Віктор Пелевін [234]. «Mobilis», тобто людина мобільна (Іван Безкровний [32], Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі [81, с. 638–682], Карло Стренджер [391], Сергій Хоружий [298, с. 10–31]), представлена як глобальний бідняк, старець, дитина, мати (жінка) та батько (чоловік) (Аліса Толстокорова [271, с. 165–176]), а також «людина, яка сидить» – із мобільним телефоном, планшетом, смартфоном, ноутбуком або комп'ютером (рабом, кіборгом, мутантом, клоном, транс- або постлюдиною (Сергій Хоружий) [298, с. 10–31]), яка постійно живе в мережі та доручає піклуватися про себе іншим, тобто, вочевидь, ідеться про повне її знищення насамперед як соціального виду, «leisure» – людина порожня (Торстейн Веблен [47]), «Mortido» – людина, що прагне смерті (Пауль Федерн [346]), «Urbanus» – «міська людина» (Йелле Роймер [247]) та ін.

Є й такі асоціації з людиною: «біофінансовий суб'єкт» (Шон Френч, Джеймс Ніл [350, р. 391–406]) з «глобалізованою біографією» (Ульріх Бек [324, с. 73]), який перетворюється на «соціального аутиста» [263], «тихого вбивцю націй», «особистість з ослабленими зворотними зв'язками» (Михайло Делягін [84, с. 37–50]); «глобтротер» – людина, яка багато подорожує світом (Зигмунт Бауман [22, с. 129]); «гіромат», «астрогіромат» (Станіслав Лем [195, с. 5–12]; Дмитро Поспелов [241; 242]; Ізабар Гежб [58]); «кіборг-фіборг» (Марк Роуландс [249; 384]); «людина, яка клацає» (Василь Тарасенко [269]), «людина, яка читає» (Тамара Чиркова [301, с. 46]); «модульна людина» (Елвін Тофлер [276, с. 109–142]); «паперовий чоловічок» (Володимир Лефевр [197, с. 24–26]); «пастух буття»

(Мартін Гайдеггер [цит. за: 259]); «соціальний рантьє» (Дмитро Давидов і Леонід Фішман [72]); «штучна особистість», «партнер», «пацієнт» (Джон Лойелін [202, с. 138–139]); «люди книги» (Олена Шалагіна [303, с. 38]); «людина, яка друкує», «розширена людина» (Маршал Маклюєн [207; 208]); «людина роздроблена» (Костянтин Фрумкін [286, с. 32]); «електронна особистість» (Анастасія Ісаєва та Софія Малахова [100, с. 180]); «сторонній», «чужий», «незнайомець» – у перекладі Георгія Адамовича (*L'Étranger* Альбера Камю [103, с. 21–82]), «неслухняна дитина біосфери» (Віктор Дольник [88]), «суб'єкт, що напевне знає» (Славой Жижек), «трансконтинентальне плем'я волоцюг», «поліетнічний космополіт у полікультурному світі» (Піко Айєр [9]), «armchair critic» – диванний критик; «social butterfly» – соціальний метелик; «bookworm» – книжковий хробак; «couch potato» – диванна картоплина (Саша Каген [329]); покоління I (Internet Generation) (Олена Шалагіна [303, с. 39]), «Next» та iGen (Михайло Года [65]).

Така увага дослідників до проблеми людини є свідченням актуалізації наукового дискурсу щодо філософського спрямування провідних антропологічних питань щодо сенсу життя, формування світогляду, трансформацій тіла і свідомості людини тощо.

Предмети, що їх Жак Атталі називає «номадичними» (від мобільних телефонів до модемів, що забезпечують підключення до інтернету), змінили та продовжують змінювати відносини в усьому спектрі сучасного життя, насамперед, ідеться про ставлення людини до самої себе і до інших. На противагу седентарам, кочівники-номади не залишатимуться інертними та пасивними, а, навпаки, зосереджуватимуть у собі життя, розум, цінності тих, хто їх створює й потім використовує. Нوماдичні предмети, що входять у наше життя, об'єднано одним принципом – їх створено для маніпулювання інформацією – образами, формами, звуками, й вони роблять це на високій швидкості, актуалізуючи час і нівелюючи простір [17, с. 133].

Постає питання про антропологічну долю цивілізації **Homo Mobilis**, адже «внаслідок розвитку техніки людина почне створювати себе сама так, як вона створює товари» [17, с. 133]. Цей процес вважається позитивним, проте він

супроводжуватиметься втратою традиційної прихильності до країни, міста / села, громади, родини тощо. Натомість кочівники-номади – творці, носії естетичного номадизму. Вони вільно обирають місце життя, і, постійно переміщуючись, запанують у майбутньому над усім світом. Одночасно кочівникам-номадам доведеться навчатись і працювати постійно, тому що вони втратять будь-яке уявлення про час [17, с. 105]. «З появою глобального інформаційного павутиння над цим уже побудованим територіальним / урбаністичним, архітектурним простором нашого світу утворився третій – кібернетичний простір, де його елементи позбавлені просторових вимірів, але вписані в єдину темпоральність стрімкого поширення. Із цього моменту людей не можна розділити фізичними перешкодами або часовими відстанями. Опосередкована комп'ютерними терміналами та відеомоніторами відмінність між *тут* і *там* втрачає будь-який сенс» [401, р. 13].

Жан-Франсуа Ліотар зазначає, що в сучасному світі «об'єкти та їх зміст втратили значення. Хвилює лише одне: “чи цікаві” вони» [367, р. 32–33], тобто світ перетворився на таке собі сховище потенційно цікавих об'єктів. Обов'язком громадян має стати «приємне» життя, а держава повинна їм у цьому всіляко сприяти, тобто кожне суспільство встановлюватиме межі, всередині яких можна винаходити життєві стратегії й установлювати межі втілення їх на практиці. Однак у суспільстві, свідками занепаду якого ми є, виробництво стратегій ускладнене тим, що самі його принципи вразливі для критики, й будь-яка нова стратегія за цих умов одразу ж відкидається як нежиттєздатна [23, с. 151–153].

Сучасний науковий дискурс, присвячений висвітленню можливих шляхів розвитку суспільства, зазвичай виходить із досвіду США, країн ЄС, держав південно-східної Азії та спирається здебільшого на статистичні дані. Створюється хибне враження, що інформатизація – це закономірний цивілізаційний процес із незначними регіональними відмінностями. Головною проблемою, яка його гальмує, вважається інформаційна нерівність. На сьогодні інших альтернатив у науковому дискурсі не існує, й Україні не залишається нічого іншого, як

«наздоганяти». Єдиним позитивним моментом є те, що наша держава отримає шанс уникнути тактичних помилок і максимально використати світовий досвід.

Наразі однією з провідних вважається фінська модель соціального розвитку – «*держава добробуту*». Мануель Кастельс і Пекка Хіманен виокремлюють такі її головні складники: безкоштовна освіта й охорона здоров'я, соціальний захист населення завдяки державній соціальній допомозі. Засадничими характеристиками «держави добробуту» є безкоштовність, універсальність і винятково публічний характер [109, с. 95]. «Саме ця система забезпечує низький рівень соціальної несправедливості та виключення у Фінляндії» [109, с. 96]. Так, завдяки успішній діяльності ІТ-компаній, розробці й упровадженню медіатехнологій та інновацій у всі соціальні сфери, ця країна перетворилася на «державу добробуту». Високі податки не призвели до економічної стагнації та не перешкодили інноваціям, а навпаки, забезпечили країну висококваліфікованою робочою силою і створили попит на інформаційно-комунікаційні технології та відповідні послуги.

Отже, в економіці постіндустріального суспільства має домінувати інноваційний сектор з індустрією знань, конкуренцією, адгократією (від англ. *adhocracy*) [275, с. 67, 231, 341] – гнучкими, поліморфними об'єднаннями, що швидко трансформуються, пристосовуючись до змін, а також більшою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві, врізноманітненнім життя [275]. Інформація може замінити більшість матеріальних ресурсів і стати основним засобом «інформаційного робітника» (Пітер Друкер) [336]; «людини знання» (Мануель Кастельс) [109], «когнітаріїв» (Елвін Тоффлер) [273, с. 44, 102], «символічного аналітика» (Роберт Райх) [245], «knowledge classes» (Деніел Белл) [28, с. 144] та ін. Так створюються «меритократія» (від лат. *meritus* – гідний + давньогрец. *κράτος* – влада, управління) та «нетократія» [20] (Олександр Бард і Ян Зодерквіст).

У глобалізованому світі самої лише змоги щось виробляти вже замало, головним чинником стає здатність підвищувати вартість товару і працювати на успіх компанії. Вочевидь, відбувається зсув у бік збільшення ваги тих галузей, які

Лестер Туроу та Брілі Ніколас називають «мозковими» [396], – біотехнологій, засобів масової інформації та комп'ютерного програмування, оскільки вони є єдиною надійною ставкою в глобальній економічній грі. Дешева робоча сила, якої у світі надлишок, без цих галузей не в змозі виробляти нову складну продукцію, що потребує інновацій і високих технологій, до того ж вона може коштувати дешевше, ніж зараз, тому що, коли товар уже розроблений, вартість його виробництва мінімізується.

Елвін Тоффлер пропонує варіанти пом'якшення «шоку майбутнього» та «шоку культури», які людина переживає внаслідок переходу суспільства на новий етап розвитку. Зокрема, йдеться про впровадження технологічних інновацій у всі сфери суспільного життя, що складається з трьох стадій:

- породжувана творчістю (та креативністю. – І. К.) здійсненна ідея;
- традиційна й інноваційна практики (які є номадичними. – І. К.);
- поширення в суспільстві – (маркетингові номадичні практики. – І. К.)

[276, с. 40].

У будь-якому разі запорукою успіху є суспільне сприйняття впроваджуваних інновацій.

Фахівці в зазначених галузях завдяки глобальним мережам, творчим і креативним навичкам, фінансовій проникливості й ефективній рекламі здатні забезпечити, на думку Чарльза Ханді, додаткову вартість продуктів і послуг в умовах постійних змін. Головна їхня риса – гнучкість, можливість адаптуватися до незліченних нових ситуацій. Такий фахівець здатен сам себе переатестувати, він чутливий до нових викликів у своїй галузі, пильно стежить за коливаннями ринку, зміною суспільних настроїв, а отже, завжди може вдосконалити продукт. Він не бажає зберігати постійну посаду в солідній корпоративній бюрократії, а воліє переходити від проєкту до проєкту, укладаючи нетривалі консалтингові контракти та постійно поповнюючи свої знання для ефективного розв'язання певного завдання. Свою кар'єру, своє «портфоліо» він створює сам, а не приймає з рук корпоративної бюрократії [354].

Таким фахівцям, на думку Віктора Зінченка, у пригоді можуть стати практики «диверсифікації різноманітних моделей освіти», але така різноманітність і багатоваріантність не має виключати й їхньої своєрідності [98, с. 153]. Саме освіта, ґрунтована на «концепції критичної соціальної філософії освіти і критичної (радикальної) педагогіки» [187, с. 52], вможливилює створення «деліберативного суспільства» [97, с. 122; 408], в якому не тільки має бути подолано гноблення та бідність, а й досягнуто якісно нового рівня свободи в усіх сферах людської діяльності [97, с. 122].

У висновковій частині звіту «Майбутнє робочих місць» [393] Всесвітнього економічного форуму (WEF) у Давосі зазначено, що «четверта промислова революція, яка включає розробки в раніше неосвоєних галузях, таких як штучний інтелект і машинознавство, робототехніка, нанотехнології, 3D-друк і генетика, біотехнологія, призведе до зміни й оновлення не тільки бізнес-моделей, а й ринків праці» [393, с. 5–8]. Уже зараз з'являються нові професії та види діяльності, що їх сучасні дослідники поділяють на чотири групи за сферами, з якими вони пов'язані:

1) з наукою і космосом (астробіолог, астроінженер, біогеолог, геобіолог, космобіолог, космогеолог, кріобіолог, ксенобіолог, менеджер із космотуризму тощо);

2) зі сферою бізнесу та інформаційно-комунікаційних технологій (андерайтер, вебмастер, веб-дизайнер, девелопер, контент-менеджер, копірайтер, хед-хантер, SEO-фахівець, SMM (Social Media Marketing)-менеджер тощо);

3) з івент-індустрією, рекламою і торгівлею (аквізитор, андерайтер, аніматор, банермейкер, бренд-менеджер, веб-девелопер, івент-менеджер, інтерв'юер, комівояжер, контент-редактор, медіапланер, спічрайтер, супервайзер, сюрвеєр, трейдер, промоутер, мерчандайзер, ріелтор тощо);

4) із соціальною сферою (брейн-тренер, веб-психолог, ігромайстер, куратор онлайн-платформи, лайф-коучер, лайфстайл-тренер, коуч, PR менеджер, «чоловік (дружина) на годину» тощо) [226].

Проте наведений поділ професій є умовним, адже зі зростанням вимоги щодо людиновимірності та людинопорівнянності всі вони так чи інакше пов'язані із соціальним середовищем і є його невід'ємними атрибутами.

Інші футурологи прогнозують, що у 2030 році ринок праці потребуватиме фахівців зі створення штучних органів; зі зміни клімату; з розроблення альтернативного транспорту; з утилізування інформації; з наукової етики; з карантину; фермерів, які використовують генні технології; космічних архітекторів і пілотів; психологів та соціальних працівників для соцмереж; хірургів, які спеціалізуються на збільшенні об'єму пам'яті; консультантів для літніх людей; брокерів банку часу [226].

Водночас, як зазначає Володимир Лепський, «постнекласична стратегія управління... пов'язана з концептуальним рухом від “віртуального об'єкта” до “віртуального суб'єкта”» [99, с. 166]. Формується новий світогляд і нове мислення; у людей з'являються нові звички, потреби, інтереси, цінності; трансформується соціальне середовище; збільшується обсяг і кількість обов'язків (догляд за тваринами, виховання дітей, ремонт, облаштування оселі та догляд за нею, автівкою, побутовою технікою тощо), які людина перекладає на інших, тобто формується новий спосіб життя. Чоловіки вдаються до утилітарного використання своїх жінок, звільняючи себе від будь-яких зобов'язань, шлюбу, відповідальності, хатніх справ і клопотів із самообслуговування, що є прикметною рисою «суспільства споживачів».

Зрештою людина втрачає базові вміння та навички, що афірмують прояви **аутсорсингу**: ми втрачаємо здатність рахувати подумки та натомість користуємося калькулятором; не пишемо, а друкуємо на клавіатурі; не запам'ятовуємо інформацію, адже її можна зберігати на електронних носіях, тощо. Більшість учнів (студентів) майже не готуються до поточних занять і підсумкового контролю, обмежуючись лише певними функціями інформаційних джерел: пошук інформації в інтернеті, копіювання в буфер обміну, вставка та збереження в іншому документі, до того ж вони не наважуються (або

неспроможні) навіть прочитати знайдене, виправити помилки, скоротити й ознайомитися з вихідним документом.

Мобільних фахівців умовно поділяють на:

– **аутсорсерів** – професіоналів, які володіють «мережевим» (Джон Уррі [278, с. 357–371]) і «мобільним капіталом» (Джон Уррі [278, с. 357–371]).

Залучаючись до співпраці не в традиційний штат, а для виконання певного обсягу робіт, аутсорсер зобов'язується дотримуватися правил, установлених працедавцем;

– **фрілансерів** (від англ. *freelancer* – вільний списоносець = англ. *free* – вільний + *lancer* – кавалерист зі списом, найманий професійний військовий) – незалежний висококваліфікований позаштатний професіонал, який, відмовившись від традиційних трудових відносин, самотужки пропонує свої послуги на ринку («e-lancer» – електронний фрілансер (Томас Малоун, Роберт Лойбахер) [209; 368 (цит. за: 268, с. 10)], «web-lancer» – мережевий фрілансер [268, с. 10], «традиційний фрілансер» [268, с. 11], «фрілансер-телепрацівник» [268, с. 9–12]), «досвідчений фрілансер» [294, с. 1018], «студент-фрілансер» [294, с. 1018], «мама-фрілансер» [294, с. 1018–1019], «хобі-фрілансер» [294, с. 1019], «фрілансер – запитаний працівник» (В'ячеслав Харченко) [294, с. 1019] та ін.

Мобільні фахівці створюють віртуальні команди Hewlett-Packard (Роберт Джонс, Роберт Янг, Ліз Пейс [358]), змінюючи габітуальні практики, створюючи мережеві сім'ї зі значним «мобільним» і «мережевим» капіталом (Джон Уррі [278, с. 400–408]) і працюючи здебільшого в умовах праці на відстані (*remote work*), концепцію якої на початку 1970-х років обґрунтував Джек Ніллес [377]. Пізніше дослідники почали поділяти віддалену працю на: «телероботу» (*telework*, *telejob*), «теледоступ» (*telecommuting*) (Андрій Шевчук [304], Кетрін Баррет, Річард Грін [322], Джеймс Кейлер [330], Джон Уррі [278, с. 306–393]), «networking» – нетворкінг (Джон Уррі) [278, с. 317], «flexiplace», «flexible workplace» – гнучке (робоче) місце, «virtual workplace», «virtual office» – віртуальне робоче місце, віртуальний офіс, «hot desking» – система «гарячих столів», «hotelling / hoteling» – отельна система, «motelling / moteling» – мотельна

система, «e-work» – праця в інтернеті, «home work / home working», «outwork» – робота вдома, «home office» – домашній офіс, «task work» – урочна робота, «putting-out system» – надомна система організації праці, «home-at-work», «office-on-the-run» – домівка на роботі, офіс у бігах (Мануель Кастельс, Джон Уррі) [278, с. 318–320 (цит. за : 251, с. 79)], тобто у людини виникає почуття безперервної роботи, яка завжди знаходиться поруч.

У цьому контексті заслуговують на увагу нові обставини: робота все більше набуває ознак віртуальності; щезає межа між містом і селом (постає, за Зигмунтом Бауманом, так зване «світове село»); використання соцмереж, із одного боку, стимулює поверхові контакти, зв'язки, зустрічі, з іншого – посилює відокремленість, ізоляваність і самотність; анонімність (нікнейми, аватари тощо); втрачаються вміння та навички роботи зі складною інформацією і великими текстами; формується снєк-культура – ми на ходу їмо, п'ємо, перевдягаємося, розв'язуємо проблеми, спілкуємося, робимо мейк-ап, шукаємо стосунків, кохаємося, народжуємо та виховуємо дітей тощо. Людина не здатна опиратися непереборному бажанню отримати задоволення (від їжі, речей, сексу тощо) тут і зараз, без зайвих зусиль, непотрібних хвилювань та обтяжливих наслідків, і це на тлі агресивних адресних маркетингових кампаній.

Отже, ми надаємо машинам право жити за нас, перестаючи бути самими собою, замінюючи базове піклування про себе гедонізмом. Ми втрачаємо здатність мислити, а отже, й свою особистість (авторство, здатність обирати, здійснювати вчинки та нести за них відповідальність, висловлюватися, мати й обстоювати власну думку тощо), **все людське, ми себе вбиваємо**. Тому на часі формування образу людини майбутнього – номада-кочівника та «гіфа-суспільства», в якому інформаційно-комунікаційні технології із засобів поневолення перетворюються на засоби звільнення, чого можна досягти, як уважає Сергій Смирнов, «шляхом зміни нашої онтологічної ідентичності» [257, с. 5–17].

Як альтернативу дослідник пропонує змінити пріоритети зі (само-)знищення людини на її збереження; сформувати нову антропологію, що замінить давно віджилі конструкти та концепти, які й привели сучасну людину до суїцидального

стану (феномен кіборга: прикріплення до людського тіла штучного виробу, який згодом перетворюється на вбивцю). У цьому контексті важливого значення набуває виробництво, вдосконалення і тиражування нових антропопрактик, які мають бути масовими та задавати потужний тренд, здатний протидіяти трендові відходу. Потрібно формувати духовний зір і нову антропологічну альтернативу; розробляти й упроваджувати засоби існування, спрямовані на піклування людини про себе та про середовище свого існування; змінити її онтологічну ідентичність; навчитись керувати антропологічними трендами. Ідеться про нові антропопрактики, націлені на антропологічне самовизначення – повернення людини вже не до природи, як у неklasичний період наукового знання, а до самої себе та до інших людей (постнеklasичний період) [257, с. 10].

Варто зауважити, що чимало дослідників більш стримано ставляться до номадологічного проєкту. Зокрема, Сергій Бородін виключає міжкультурний діалог цивілізацій, уважаючи, що всезагальна цивілізація «новітніх кочівників», виростаючи з усіх існуючих у сучасному світі класичних земних цивілізацій, залишає від них тільки суху шкіру, оскільки висмоктуючи всі життєві соки [37]. Він зазначає, що номадична цивілізація паразитарна щодо всіх суспільних утворень (національних, наднаціональних), і сьогодні де-факто вона стала найбільшим гравцем у світовій політиці. Щоб уберегти землю дідів і батьків, усім членам світового співтовариства націй потрібно знати, з чим вони мають, щоб раптом не опинитися за лінією червоних прапорців, з іншого боку від якої точиться смертельна боротьба за національну самоідентифікацію [39]. Цивілізація нових номадів щодня посилює свій усепланетарний вплив. «Там, де є хоча б один засіб масової інформації, проростає паросток номадичного ставлення до життя. Саме проростає, оскільки експансія номадів кардинально відрізняється від зовнішніх завойовницьких дій, за допомогою яких різні цивілізації в минулому встановили своє панування» [38, с. 42].

Зокрема, Еднан Карабаєв зазначає, що після падіння біполярної системи номадологічний проєкт почав ставати реальністю. Саме логіка здорового глузду визначає номадичну активність сучасного світу і сучасних міжнародних відносин.

Пріоритетом стає протидія появі «нових номадів», які забули свою культуру та домівку [107]. «Уперше в людини не буде адреси. Почуття прихильності до того місця, яке народжувало всі культури в минулому, перетвориться лише на слабкий, сповнений жалю спогад» [17, с. 105].

Перероджувального впливу зазнала й традиційна сім'я. За спостереженнями Аліси Толстокорової, поширюються і стають нормою [270, с. 94–111; 272, с. 23–32] **габітуальні практики** втрати «почуття загальності та прихильності» [271, с. 172] до сім'ї, друзів, сусідів, що створює «парадокс інверсії юмівських спадних концентричних кіл» [45, с. 6]. Зі збільшенням відстані (інше місто, інша країна, інше середовище) близькі люди віддаляються, стають чужими, водночас завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям малознайомі зближуються. Це сприяє формуванню сімейних стосунків без сексу, дітей, господарства та постійного партнерства, ба навіть без фізіологічного тіла з його потребами [385]. Унаслідок зазначених процесів виникають нові типи сімей, які віддзеркалюють адаптування седентарів, номадів і неономадів до умов життя, що змінилось, а шлюб чим далі, тим більше стає «метафорою й індикатором глобалізації особистого життя» [324, с. 73].

Аліса Толстокорова виокремлює моделі активного очікування, що практикуються чоловіками жінок-заробітчанонок: «чоловіки-домогосподарки», «заступник заочного завідувача», «за себе і за того хлопця», а також рідними, які наглядають за її дітьми: «білка в колесі» [270, с. 94–111; 272, с. 23–32]. Трансформацій зазнає й інститут батьківства з його концептом чоловічих «патріархальних дивідендів» (різновид – «батьківські дивіденди»), внаслідок чого можна вести мову про чотири моделі батьківства у транснаціональних сім'ях: «татусі-банкомати», «тато Пітер Пен», «тато-домогосподарка» і «тато мати Тереза» [270, с. 94–111].

Якщо Аліса Толстокорова, осмислюючи габітуальні практики, спирається головню на ставлення подружжя до дітей, то Олексій Шляков пропонує акцентувати увагу на принципово іншому типі стосунків – «*childfree*» («чайлдфрі») – «вільний від дітей» [309, с. 153], що його культивують люди з

нормальною фертильністю та (ре-)продуктивністю, свідомо відмовляючись від народження дітей. На думку «чайлдфрі», дитина є якорем, що їх стримує (кар'єра, приємне дозвілля, подорожі, обмеження моральних, емоційно-психічних і матеріальних ресурсів, розпорошення почуттів, ризику під час вагітності і пологів, трансформації тіла, невпевненість у майбутньому, використання дітей ворогами тощо), та намагаються звільнитися від примусу щодо виконання репродуктивної функції («народжувати – це право людини, а не її обов'язок») [309, с. 154]. Ідеологія «чайлдфрі» сприяла виникненню у 1991 році в Портленді (штат Орегон, США) «Руху за добровільне вимирання людства» («*Voluntary Human Extinction Movement*»). Його засновником є Лес Найт, який після повернення з В'єтнаму став спочатку членом руху «Нульове зростання населення» («*Zero Population Growth*»), а згодом створив власну організацію. Члени цих організацій не закликають до самогубств або стерилізації, але пропагують свідому відмову від народження дітей.

З цієї нагоди Крістін Бахен зазначає: «Немає більше святилища, де сім'я була б захищена від вторгнення ззовні, домівка тепер – це комунікаційний вузол, куди постійно надходять повідомлення, й здебільш глобального походження» [321, цит. за : 278, с. 402]. Такі мережеві сім'ї, що втратили нуклеарність, Грем Аллан і Грем Кроу називають «непевними» (unclear) [319, с. 132]. «“Непевні” сім'ї фрагментовані не тільки соціально, але й просторово, і більшість пар після розлучення роз'їжджаються по різних домівках. Необхідність переїздити між новими місцями проживання матері та батька спонукає до подорожей дітей і батьків, особливо якщо хтось із останніх переселився до іншого міста» [319, с. 132 (цит. за : 278, с. 402–403)]. Отже, як зазначає Джон Уррі, «нетворкінг сімейного життя відбувається за рахунок зростання кількості домогосподарств по всьому світу» [278, с. 403].

Як бачимо, попередні дослідники доволі песимістично ставляться до змін у сучасному суспільстві, закликаючи змінити онтологічну сутність людини, але ці заклики, на наше переконання, є марними, що підтверджує й досвід минулого, зокрема, пов'язаний із відомим гаслом Ж.-Ж. Руссо «назад до природи». Більш

життєздатними виявилися висновок Протагора («*Homo mensura omnium rerum est*» – «людина є мірою всіх речей» [238, с. 203, 226, 240] і гасло Івана Мічурина «Не можна чекати милості від природи, взяти її у неї – ось наше завдання» [216].

Сучасний світ не тільки цілісний, а й складний. Цілісність і складність взаємопов'язані, й життя у складності є джерелом інновацій та фрустрацій (наприклад, соціальні проблеми) [99, с. 165]. Англійський соціолог Джон Уррі для опису мобільних відмовляється від протиставлення «центр» – «периферія», натомість звертаючись до метафор «мережа», «потік» [цит. за : 277, с. 23] і «плинність» [24; 279; 333], що дозволяє позбутись уявлень про вихідну та кінцеву точки й санкціонує осмислення руху в його матеріальності без перебільшення напрямків та керованості. Рух складається з тілесних випробувань різних матеріальних і соціальних режимів «проживання-на-ходу» (*dwelling-in-motion*) [278, с. 81].

Інші дослідники теж використовують для опису мобільних метафори: «волоцюга» (Зігмунт Бауман [23, с. 133–154]); «гладкий світ Імперії» (Антоніо Негрі, Майкл Хардт [293]); «дорога» (Олександр Секацький [253, с. 43]); «безпритульний», «п'яниця», «секс-турист», «бабій», «повія», «нянька», «дівчинка au pair» (Ева Йокінен, Йоханна Вейола [278, с. 349], Джон Уррі [357, р. 327–351]); «кочівництво», «бродяжництво», «річка», «воля», «мобільна структура почуттів», «простір руху» (Найджел Тріфт [394, р. 582–604; 395, р. 259]); «мережевізм», «глобальні корпорації», «діаспора» (Андрій Бекарев [26, с. 25]); «море» (Карл Шмітт [310]); «об'їзд королем своєї держави», «переміщення в межах однієї діаспори», «мандри придворних», «розважальна подорож» (Георг Зіммель [389, с. 160]); «потік» (Джон Уррі [278, с. 81]); «рідина» (спирт – C_2H_5OH), «пілігрим», «мотель» (Меган Морріс [375, р. 1–47]) та ін. Зрозуміло, що всі ці теоретики, за висновками Джона Уррі, є прибічниками «мобільного повороту» [278, с. 72; 399, р. 185–203].

Розі Брайдогті акцентуючи на існуванні поза стійкими кордонами, наголошує, що «безпритульний, засланець, біженець, турист, жертва гвалтувань під час війни, мандрівник, нелегальний мігрант, експат (іноземний фахівець),

наречена поштою, доглядальниця-іноземка... фінансовий експерт із глобальних венчурних проєктів, фахівець із гуманітарного сприяння в межах програм ООН, громадянин країни, якої більше не існує (Югославія, Чехословаччина, Радянський Союз), – це не метафори, це реальні соціальні місця розташування» [328, р. 14]. Вілем Флюссер вважає, що для греків номадом (від грец. *nomad* від *nomas* – шукач пасовищ) була «людина в пошуку встановлених для неї кордонів або меж, у пошуку регіону або місця, в якому вона могла мати законне положення» [347, р. 46]. До речі, *nomas* походить від слова *nomos* «обмежена область», а *nomos* – від *neteîn* «давати, призначати», коріння якого сягає індоєвропейської *n-t*, що виражає підпорядкування закону або порядку (слово *number* є однокореневим) [326, р. 124–126; 373, р. 171–200].

Із наведених вище визначень поняття номадизму випливає, що сучасний номадизм – це спроба повернутися саме до такого розуміння пошуку меж, кордонів, у яких рухливість як спосіб життя не зводилася б до певної форми варварства, дикунства або цивілізаційного (інформаційного) шуму.

Отже, звернення до «номадологічного проєкту» Жилия Дельоза і Фелікса Гваттарі, а також праць Зигмунта Баумана, Розі Брайдотті, Людмили Горбунової, Володимира Дьякова, Жака Лакана, Євгенія Новікова й Олексія Шлякова, Карла Шмітта, Мішеля Фуко та інших дослідників завдяки концептуалізації метафори «кочування» дозволило з'ясувати когнітивні можливості номадичних концептів у освітній царині та висвітлити формування специфічної культури *Homo Mobilis*. Впровадження номадичних практик призвело до руйнації осілості. Майбутнє номадизму ми вбачаємо у вільному пересуванні планетарного людства, а не в національно-територіальній цілісності. Якщо некласика розглядає людину як маргінала, то постнекласика – як **мандрівника**, що у пошуках роботи, освіти, кохання, розваг тощо постійно мігрує світом (за Володимиром Волковим).

Розглянувши два типи кочівництва з притаманними їм номадичними практиками: **Homo Mortido**, «звуження меж», «(само-)знищення людини як соціального виду – своєрідного суїциду», і **Homo Mobilis** – «розширення меж» людини запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, в

контексті «варіювання меж». Доведено, що такі практики та технології не дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини й експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості. Засвідчено «перемикання» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій з практик на людину.

Висновки до шостого розділу

Етимологічний аналіз понять «ризома», «радікс» і «гіфа» став підґрунтям нашого висновку про те, що для характеристики сучасного стану мережі доцільніше вживати останнє. Невідповідність потрактування та метафоричного вживання поняття «ризома» можна пояснити, на нашу думку, тим, що Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі обрали неадекватний термін, хоча нелінійні системи схарактеризували правильно.

У концепції «**дерева життя**» досі було втілено лінійні уявлення, натомість нині ми живемо в «**лісі життя**», тобто нелінійному суспільстві, яке ми запропонували називати *мережевим гіфа-суспільством*. Щоб населити всю земну кулю, а тепер і гіфа-простір, щоб віртуальна реальність не поглинула, не поневолила і не знищила людство, людям потрібно діяти подібно до гіфів, освоюючи її.

Аналіз складності на сучасному етапі її розвитку демонструє апгрейд упродовж постнекласичного періоду від спостережних систем через стадію середовища, що саморозвивається, з обов'язковою присутністю людини, до гіфа-простору, де зростає людиновимірність. Згодом така трансформація можливостей управління дозволить створювати середовища із задалегідь визначеними параметрами, а також спостерігати за процесами, які в них відбуваються, і контролювати їх Своєю чергою, **гіфа-простір** – це метафорична абстракція, яка розвивається у складності та становить віртуальну реальність – складник ноосфери. Це світ, який існує в комп'ютерних мережах з активним залученням суб'єктів пізнання – *спостерігачів-неономадів* (кочівників, які мандрують веб-інтернетом).

Аналізуючи історію існування людства, ми дійшли до думки, що воно постійно намагається вижити, трансформуючи номадичні практики, які, своєю чергою, змінюють і саму людину, «варіюючи її межі». Для того щоб вижити в гіфпросторі, людина має визначитись, який стан їй обрати: *Homo Mortido* (за Паулем Федерном), *Homo Mobilis* (за Джоном Уррі) чи інші. Тут варто наголосити, що людина наділена свободою вибору щодо досягнення зазначених станів: удосконалюватися, бути / залишатися самою собою, «бігти лезом», деградувати, а також прагнути життя чи смерті.

Сучасний науковий дискурс щодо майбутнього соціуму, привертає увагу дослідників щодо концепції соціальної стратифікації Жака Атталі, яку ми уточнили. До «седентарів» ми віднесли «агротів» (за Олексієм Шляковим) та «осілих» та структурували їх. Якщо седентари (осілі / агроті) віддаватимуть перевагу життю (на противагу смерті – *Homo Mortido*, за Паулем Федерном), будуть змушені постійно прагнути до набуття стану номадів і неономадів.

У наступному розділі йтиметься про класифікацію і практичне застосування людиною номадичних практик.

Результати дослідження питань шостого розділу відображено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс» [133], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [158], у статтях «Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (*Homo Mobilis*)» [114], «Апгрейд кібернетики: класика, некласика, постнекласика» [163], «Апгрейд кібернетики у гіфпросторі» [115], «Апгрейд ноосфери у сучасному науковому дискурсі» [116], «Апгрейд управління в контексті складності» [117], «Безсуб'єктне пост/не/управління: досвід в'язниць» [118], «Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті» [119], «Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти» [120], «Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у становленні нової парадигми освіти» [121], «Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті» [122; 123], «Еволюція кібернетики у сучасному науковому дискурсі» [164], «Інноваційні технології в

освітній галузі: досвід впровадження» [124], «Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми» [125], «Інноваційні технології у становленні нової освітньої парадигми» [126], «Інформаційно-комунікаційні технології в гуманітарній освіті» [126], «Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі» [127], «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти» [128], «Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності» [129], «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти» [130], «Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання» [131], «Концептуалізація номадизму і седентаризму в гіфпросторі: сучасний соціокультурний дискурс» [132], «Людина – нелюдина: філософська концепція» [134], «Мережевий філософський дискурс стосовно принципів: rhizoma vs radix vs hyrpe» [135], «Неономади в сучасному освітньому дискурсі» [136], «Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій» [166], «Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі» [137], «Номадичні практики «варіювання меж» людини: Homo Mortido vs Homo Mobilis» [138], «Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу» [139], «Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти» [140], «Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання» [141], «Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти» [142], «Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні: комунікативні та інформаційні аспекти» [143], «Практики «варіювання меж» людини в контексті державотвірних процесів» [144], «Принцип множинності Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі: рівні розуміння мереж» [145], «Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу» [146], «Розвиток мовленнєвої культури Учня (Студента) в умовах упровадження LLL-освіти» [147], «Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти» [148], «Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми» [149], «Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення» [150], «Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line-освіта як система vs on-line-освіта як мережа» [151], «Становлення сучасного освітнього дискурсу: холістичний, тоталогічний та

синергетичний підхід» [152], «Сучасний менеджмент у контексті LLL-освітньої парадигми» [153], «Сучасний менеджмент у контексті інноваційних трансверсальних компетенцій» [154], «Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві» [155], «Трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» у постнекласичному дискурсі» [156], «Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти» [157], «Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyrhe» [159], «Формування особистості в контексті соціальних трансформацій у гіфпросторі» [160], «Rhizoma, radix і hyrhe: рівні розуміння мереж» [161], «NBIC-конвергенції та E-Learning у контексті «розширення людини» та суб'єктності когнітивних процесів» [162], «Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми» [167], «Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm» [362], «Upgrade of cybernetics in modern scientific discourse» [363] та ін.

Список використаних джерел до шостого розділу:

1. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм / пер. с итал., комм. и им. указ. А. Л. Зорина. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 507 с.
2. Абушенко В. Л. Норма. *Социология* : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. Минск : Книжный Дом, 2003. С. 643–644. (Мир энциклопедий).
3. Августин Блаженный. О Граде Божием. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. 1296 с.
4. Агамбен Дж. *Номо sacer*. Чрезвычайное положение. Москва : Европа, 2011. 148 с.
5. Агамбен Дж. *Номо sacer*. Суверенная власть и голая жизнь. Москва : Европа, 2011. 256 с.
6. Агамбен Дж. *Номо sacer*. Что остается после Освенцима: архив и свидетель. Москва : Европа, 2012. 192 с.
7. Агамбен Дж. *Грядущее сообщество*. Москва : Три квадрата, 2008. 144 с.
8. Агамбен Дж. *Человек без содержания* / пер. с итал. С. Ермакова. Москва : Новое литературное обозрение, 2018. 160 с. (Серия : «Интеллектуальная история»).
9. Айер П. Жизнь транзитного пассажира / пер. Т. Чернышевой. *Русский журнал*. 1998. URL : <http://old.russ.ru/journal/persons/98-11-13/iyer.htm>
10. Аквинский Ф. О правлении государей. *Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв.* : коллективная монография. Ленинград : Наука, 1990. С. 217–244.
11. Амін Е., Тріфт Н. Виразність повсякденного міста / пер. Марти Філь. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/amin-trift.htm>
12. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Київ : Ін-т вищої освіти АПН України, 2006. 258 с.

13. Анкудинова П. М. Человек в антропном мире : философия эволюционизма XX века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : в 3 ч. Тамбов : Грамота, 2013. № 12 (38). Ч. I. С. 15–18.
14. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология : учебник для вузов. Москва : ЮНИТИ, 1999. 507 с.
15. Аристотель. Политика. *Сочинения* : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. / пер. С. А. Жебелева. 832 с. (Серия : «Философское наследие»).
16. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / пер. с фр. Г. И. Семёнова. Москва : Текст, 1993. 303 с.
17. Аттали Ж. На пороге нового тысячелетия / [пер. с англ.]. Москва : Международные отношения, 1993. 135 с.
18. Балабанова Е. С. Социально-экономическая зависимость и социальный паразитизм: стратегии «негативной адаптации». *Социологические исследования*. 1999. № 4. С. 46–57.
19. Баранцев Р. Г. Об асимптотологии. *Вестник Ленинградского университета. Серия математики, механики и астрономии*. 1976. № 1. С. 69–77.
20. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / пер. с шведского. Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.
21. Барна М. М. Ботаніка. Терміни. Поняття. Персоналії. Київ : Академія, 1997. 272 с. (Nota bene).
22. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / пер. с англ. Москва : Весь Мир, 2004. 188 с.
23. Бауман З. От паломника к туристу. *Социологический журнал*. 1995. № 4. С. 133–154.
24. Бауман З. Текущая современность / пер. с англ. ; под ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 240 с.

25. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
26. Бекарев А. М. Современный номадизм: проблемы организации и дезорганизации. *Вестник Нижегородского университета им. Н И. Лобачевского*. Серия : Социальные науки. 2009. № 4 (16). С. 25–29. (Серия : Социальные науки).
27. Беленький Н. С., Натансон Г. И. Справочный коммерческий словарь / под общ. ред. проф. Н. Г. Филимонова. Москва : Изд. Центросоюза, 1926. 351 с.
28. Белл Д. Грядущее постиндустриальное обществ. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Изд. 2. Москва : Academia, 2004. 788 с.
29. Бергсон А. Два источника морали и религии. Москва : Канон, 1994. 384 с.
30. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память. Москва : Харвест, 1999. 1408 с.
31. Бержерак Сирано де. Иной свет, или Государства и империи Луны. *Зарубежная фантастическая проза прошлых веков* / пер с лат., англ., фр. ; сост., вступ. ст. и прим. И. Семибратовой. Москва : Правда, 1989. С. 189–286.
32. Бескровный И. Номо Mobiles: шаг в сторону матрицы. *E-Learning World*. 2004. № 4. С. 25–31.
33. Бжезинский З. Между двумя веками: роль Америки в эру технотроники / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1972. 307 с.
34. Биологический энциклопедический словарь / гл. ред. М. С. Гиляров ; редкол. : А. А. Баев, Г. Г. Винберг, Г. А. Заварзин и др. Москва : Сов. Энциклопедия, 1989. 864 с.
35. Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению : монография. Одесса : Печатный дом, 2010. 372 с.
36. Бодрийяр Ж. Фатальные стратегии. Москва : РИПОЛ классик, 2017. 288 с.

37. Бородин С. Грядущая цивилизация «новых кочевников». URL : http://staretz.narod.ru/publish/nac bez i geopolitika/novie_kochevniki.htm
38. Бородин С. А. Ключ за Русь Ведическую! Москва : Национальная безопасность и геополитика России, 2010. 120 с.
39. Бородин С. А. Религиозно-духовные отправления номадизма. URL : http://staretz.narod.ru/Rounu/religya_nomadov.htm
40. Боулдинг К. Э. Экономическая наука и социальные системы. *Панорама экономической мысли конца XX столетия* : в 2 т. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2002 Т. 2. С. 907–927.
41. Братусь Б. С. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 301 с.
42. Браун Л. Р. Мир на грани. Как предотвратить экологический и экономический коллапс. Москва : АСТ-Пресс, 2013. 206 с. (Идеи для мира).
43. Бубич О. А., Гилевич Е. Г. Клиповое мышление и организация педагогического процесса в ВУЗе. *Моделирование эффективной речевой коммуникации в контексте академического и профессионально ориентированного взаимодействия* : сб. науч. ст. / под общ. ред. О. В. Луцинской, Е. В. Савич. Минск : БГУ, 2016. С. 65–71.
44. Бурков В. Н., Кондратьев В. В. Механизмы функционирования организационных систем. Москва : Наука, 1981. 384 с.
45. Вебер А. Б. Современный мир и проблема глобального управления. *Век глобализации*. 2009. № 1. С. 3–15.
46. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. *Избр. произв.* / [пер. с нем. ; под ред. Ю. Н. Давыдова]. Москва : Прогресс, 1990. 808 с. (Социологическая мысль Запада).
47. Веблен Т. Теория праздного класса / пер с англ. и вступ. ст. С. Г. Сорокиной, общ. ред. В. В. Мотылева. Москва : Прогресс, 1984. 366 с.
48. Вигнер Е. Этюды о симметрии / пер. с англ. Ю. А. Данилова, под ред. Я. А. Смородинского. Москва : Мир, 1971. 318 с.
49. Винер Н. Кибернетика и общество. Москва : Изд-во иностр. лит., 1958. 200 с.

50. Винер Н. Моё отношение к кибернетике. Её прошлое и будущее / пер. с англ. Г. Н. Поварова. Москва : Сов. радио, 1969. 24 с.
51. Виничук Н. В. Психология аномального поведения. Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. 198 с.
52. Власов А. Клинамен Гегеля и Фрэйда. URL : <http://www.topos.ru/article/ontologicheskie-progulki/klinamen-gegelya-i-freida>
53. Волков В. Н. Туризм в эпоху постмодерна. *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*. Москва : Аналитика Родис, 2012. № 1. С. 77–86.
54. Вольтер. Кандід : Філософські повісті. Харків : Фоліо, 2011. 570 с. (Серія : «Бібліотека світової літератури»).
55. Галтунг Й. Йохан – гражданин мира. По пути к миру через земной шар. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 336 с.
56. Гегель Г. Ф. Феноменология духа. Санкт-Петербург : Наука, 1992. 446 с.
57. Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и прим. В. С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с. (Серия : «Философское наследие». Т. 113).
58. Гежб Изабар. Гиромат или биокомпьютер? *Проза.ру*. URL : <https://www.proza.ru/2015/03/21/1021>
59. Гельвеций К. А. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль. 1973. Т. 1. 647 с. (Серия : «Философское наследие». Т. 57).
60. Гельвеций К. А. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1974. Т. 2. 687 с. (Серия : «Философское наследие». Т. 58).
61. Герасимова Е. М. Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз : автореф. дис... д-ра філос. наук. Київ, 2009. 36 с.
62. Гибсон У. Нейромант : фантастический роман / пер. с англ. Е. Летова, М. Пчелинцева. Москва : АСТ ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2000. 317 с.

63. Глобальне громадянське суспільство : політологічний енциклопедичний словник / уклад. : Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.
64. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. : Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник ; передм. та прим. : Т. Польська та В. Малахов. Київ : Дух і Літера, 2000. 600 с.
65. Годя М. Покоління iGen: як смартфони змінили цілу генерацію. URL : https://24tv.ua/pokolinnya_igen_yak_smartfoni_zminili_tsilu_generatsiyu_n950633
66. Гольбах П. А. Естественная политика, или Беседы об истинных принципах управления. *Избр. произв.* : в 2 т. / [пер. с фр. Т. С. Батищевой и В. С. Полонского ; под общ. ред. и со вступ. ст. Х. Н. Момджяна] ; АН СССР ; Ин-т философии. Москва : Соцэргиз, 1963. Т. 2. 563 с. (Библиотека : «Философское наследие»).
67. Горбунова Л. С. Досвід лімінальності: соціально-антропологічне обґрунтування трансформативного навчання. *Філософія освіти*. 2015. Т. 16. № 1. С. 105–132.
68. Горбунова Л. С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 710 с.
69. Грибы приморья. URL : <http://s3dk.ru/>
70. Грицанов А. А. Отклоняющееся (девиантное) поведение. *Новейший философский словарь* / [гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. Минск : Изд. В. М. Скакун, 1999. С. 498.
71. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва : Ладомир, 1994. 868 с.
72. Давыдов Д., Фишман Л. Грядущее рентное общество. *Свободная мысль*. 2015. № 5. С. 151–164.
73. Дарендорф Р. Гражданская ответственность интеллектуалов: против нового страха перед просвещением. *Полис (Политические исследования)*. 1997. № 6. С. 5–14.

74. Дебор Гі. Суспільство видовищ. *ФОРПОСТ – журнал есхатологічної перспективи*. URL : <http://www.webcitation.org/6IGtwgsEU>
75. Девяткина М. NYT назвала признаком бедности потребление цифровых услуг. *Общество*. 26 марта, 2019. URL : <https://www.rbc.ru/society/26/03/2019/5c99f7ec9a7947b8ec31c535>
76. Дейт К. Введение в системы баз данных. 8-е изд. Москва : Вильямс, 2006. 1328 с.
77. Дейт К. Д., Дарвен Х. Основы будущих систем баз данных: Третий манифест. 2-е изд. Москва : Янус-К, 2004. 656 с.
78. Делёз Ж. Логика смысла / пер. с фр. Я. И. Свирского. Москва : Академический проект, 2011. 472 с.
79. Делёз Ж. Post Scriptum к обществам контроля. *Переговоры. 1972–1990.* / пер. с фр. В. Ю. Быстрова. Санкт-Петербург : Наука, 2004. 235 с.
80. Делез Ж., Гваттари Ф. Ризома. *Философия эпохи постмодерна* : сб. переводов и рефератов. Минск, 1996. С. 6–31.
81. Делез Ж. Гваттари Ф. Тысяча плато : Капитализм и шизофрения / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского ; науч. ред. В. Ю. Кузнецов. Екатеринбург : У-Фактория ; Москва : Астрель, 2010. 895 с.
82. Делёз Ж., Гваттари Ф. Rhizoma / пер. Я. Свирского, с ил. М. Нгуи. 35 с.
83. Делінквентність. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. С. 352.
84. Деягин М. Чего мы не знаем? *Свободная мысль*. 2015. № 1. С. 37–50.
85. Диббел Дж. Теневая сеть. *В мире науки*. 2012. № 5. С. 55–61.
86. Дидро Д. Монахиня. Племянник Рамо / пер. А. Федорова, Дебора Лившица, Э. Шлосберга, Г. Ярхо. Москва : Эксмо, 2006. 592 с. (Серия : «Библиотека всемирной литературы»).
87. Долар М. Атом и пустота – от Демокрита до Лакана. *НЛО*. 2016. № 6 (130). С. 16–28.

88. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей. Санкт-Петербург: Петроглиф, 2009. 352 с.
89. Древнегреческо-русский словарь: в 2 т. / сост. И. Х. Дворецкий. Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. Т. 1. А – Л. 1045 с.
90. Дудченко В. С. Духовность и номадизм в перспективе духовной коэволюции человечества. *STUDIA UNIVERSITATIS MOLDAVIAE. Seria «Științe umanistice»* Revistă Științifică a Universității de Stat din Moldova, 2013. Nr. 4 (64). S. 106–110.
91. Дюмон Л. Homo hierarchicus. Опыт описания системы каст. Санкт-Петербург: Издат. группа «Евразия», 2001. 480 с.
92. Дюркгейм Э. Норма и патология. *Социология преступности. (Современные буржуазные теории)*. Москва: Изд-во «Прогресс», 1966. С. 39–44.
93. Емелин В. Глобальная сеть и киберкультура. Ризома и Интернет. URL: <http://emeline.narod.ru/rhosome.htm>
94. Енгельс Ф. Походження родини, приватної власності та держави. Харків: Держ. Вид-во України, 1925. 122 с.
95. Ершова-Бабенко И. В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности (Концептуальная модель): монография. Винница: NOVA KNYHA, 2005. 360 с.
96. Зельдович Я. Б. Пути и цели науки: Микромир частиц и Вселенная. *Наука и жизнь*. 1986. № 12. С. 17–23.
97. Зінченко В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Філософія освіти*. 2014. № 2. С. 108–130.
98. Зінченко В. Моделі філософії освіти в інтернаціональних формах менеджменту освіти. Специфіка континентальної європейської освітньо-наукової системи. *Філософія освіти*. 2015. № 2. С. 153–181.

99. Инновационная сложность. Парадигма сложности в перспективе философской стратегии Жюлья Делёза: материалы «круглого стола». *Философия науки и техники*. 2016. Т. 21. № 2. С. 149–181.
100. Исаева А. Н., Малахова С. А. «Клиповое мышление»: психологические дефициты и альтернативы (пространственный фокус). *Мир психологии* : науч.-метод. журнал. 2015. Т. 84. № 4. С. 177–191.
101. Кабе Э. Путешествие в Икарию. *Зарубежная фантастическая проза прошлых веков* / пер с лат., англ., фр. ; сост., вступ. ст. и прим. И. Семибратовой. Москва : Правда, 1989. С. 287–434.
102. Кампанелла Т. Город Солнца. *Зарубежная фантастическая проза прошлых веков* / пер с лат., англ., фр. ; сост., вступ. ст. и прим. И. Семибратовой. Москва : Правда, 1989. С. 131–188.
103. Камю А. Посторонний. *Сочинения* / пер. Н. Немчиновой. Москва : Прометей, 1989. С. 21–82.
104. Кант И. Метафизика нравов. *Сочинения* : в 8 т. Москва : Чоро, 1994. Т. 6. С. 224–543.
105. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / пер. с англ. под ред. В. Г. Трилиса. Киев : «София» ; Москва : ИД «София», 2003. 336 с.
106. Каптеревъ П. Ф. Исторія русской педагогіи. Изданіе второе, пересмотр. и доп. Петроградъ : Книжный складъ «Земля», 1915. 746 с.
107. Карабаев Э. Мир номадизма: прошлое и будущее. URL : <http://www.mfa.kg/articles/>
108. Карасевич А. О., Шачковська Л. С. Поппер Карл Раймунд. *Політологічна енциклопедія* : навч. посібник : у 9 т. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. Т. 5 : О, П. С. 485–489.
109. Кастельс М. Становление общества сетевых структур. URL : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1492.html
110. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту: фінська модель. Київ : Веклер, 2006. 256 с.

111. Касти Дж. Большие системы. Связность, сложность и катастрофы / пер. с англ. А. А. Пионтковского, под ред. Ю. П. Гупало. Москва : Мир, 1982. 216 с.
112. Киберпространство. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Киберпространство>
113. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3 (22). С. 109–122.
114. Книш І. В. Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (Homo Mobilis). *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* : у 3 т. (19–21 квітня 2017, м. Суми). Суми, 2017. Т. I. С. 221.
115. Книш І. В. Апгрейд кібернетики у гіфпросторі. *World scientific extent : collection of scientific articles*. Coventry, United Kingdom : Agenda Publishing House, 2017. P. 401–405.
116. Книш І. В. Апгрейд ноосфери у сучасному науковому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 450.
117. Книш І. В. Апгрейд управління в контексті складності. *Практична філософія*. 2018. № 1 (67). С. 46–55.
118. Книш І. В. Безсуб'єктне пост/не/управління: досвід в'язниць. *VERSUS*. 2018. № 1/2 (11/12). С. 16–23.
119. Книш І. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті. *Актуальні питання сучасної науки* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (30–31 травня 2015, м. Київ). Київ : МЦНД, 2015. С. 48–53.
120. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди»*. Дод. 1 до вип. 37, т. 1 (69) : темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». Київ : Гнозис, 2016. С. 80–89.

121. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Знання. Освіта. Освіченість* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2016, м. Вінниця). Вінниця : ВНТУ, 2016. С. 77–82.
122. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 2 (8). С. 25–33.
123. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ* : у 3 т. (15–19 квітня 2013, м. Суми). Суми, 2013. Т. 3. С. 200.
124. Книш І. В. Інноваційні технології в освітній галузі: досвід впровадження. *Матеріали II Міжнародної конференції «Інноваційні технології в науці та освіті : Європейський досвід»*. Дніпро ; Гельсінкі, 2018. С. 114–117.
125. Книш І. В. Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017»* (25–26 квітня 2017, м. Київ) : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський [та ін.]. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2017. Ч. 8. С. 28–35.
126. Книш І. В. Інформаційно-комунікаційні технології в гуманітарній освіті. *Актуальные научные исследования в современном мире* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (25–26 липня 2015, м. Переяслав-Хмельницький) : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 3. Ч. 2. С. 73–78.
127. Книш І. В. Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького* (20–21 квітня 2018, Мелітополь). Мелітополь, 2018. С. 74–76.
128. Книш І. В. «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового. Суми, 2018. Вип. 13. С. 89–100.

129. Книш І. В. Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності. *Нові виміри духовності на початку XXI століття* : матеріали VI Міжнар. on-line-конф. (24–25 травня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 48–49.
130. Книш І. В. «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 54–57.
131. Книш І. В. Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 18–24.
132. Книш І. В. Концептуалізація номадизму і седентаризму в гіфпросторі: сучасний соціокультурний дискурс. *Схід*. 2017. № 5 (151). С. 78–82.
133. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.
134. Книш І. В. Людина – нелюдина: філософська концепція. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2010, м. Суми). Суми : ФОП Ляпощенко Л. Г., 2010. С. 600–603.
135. Книш І. В. Мережевий філософський дискурс стосовно принципів: rhizoma vs radix vs hyrpe. *Практична філософія*. 2017. № 1 (63). С. 53–62.
136. Книш І. В. Неономади в сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2019 р.). Суми, 2019. С. 657.
137. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education: collection of scientific articles*. Nürnberg, Deutschland : Verlag SWG imex GmbH, 2017. P. 379–383.
138. Книш І. В. Номадичні практики «варіювання меж» людини: Номо Mortido vs Homo Mobilis. *Схід*. 2017. № 4 (150). С. 98–102.
139. Книш І. В. Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу (в межах конференції «Інновації в освіті: ціннісно-

компетентнісний підхід» (29 травня 2018 року)). *Філософія освіти*. 2018. № 2. С. 70–99.

140. Книш І. В. Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти. *European Humanities Studies: Education and Training*. Т. II : Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі. Slupsk, Poland, 2016. С. 4–15.

141. Книш І. В. Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* : у 3 т. (20–21 квітня 2016, м. Суми). Суми, 2016. Т. III. С. 183.

142. Книш І. В. Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти. *Актуальні питання вітчизняної юридичної науки* : матеріали Четвертої Всеукр. наук.-практ. конф. (13–14 квітня 2017, Суми). Суми, 2017. С. 13–16.

143. Книш І. В. Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні : комунікативні та інформаційні аспекти. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції* : зб. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 травня 2016 р., м. Суми). Суми, 2016. С. 231–233.

144. Книш І. В. Практики «варіювання меж» людини в контексті державотвірних процесів. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 травня 2019 р.). Суми, 2019. С. 199–201.

145. Книш І. В. Принцип множинності Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі: рівні розуміння мереж. *Антропологічні виміри філософських досліджень* : матеріали VI Міжнар. наук. конф. (13–14 квітня 2017, Дніпро). Дніпро, 2017. С. 32–36. URL : <http://conf-ampr.diit.edu.ua/>

146. Книш І. В. Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу. *Філософія науки: традиції та інновації* : наук. журнал. 2011. № 1 (3). С. 152–161.

147. Книш І. В. Розвиток мовленнєвої культури Учня (Студента) в умовах упровадження LLL-освіти. *Життя, присвячене Слову* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» до 100-річчя від дня народження професора П. П. Охріменка і 95-річчя від часу заснування СумДПУ імені А. С. Макаренка. Вип. 2. Суми, 2019. С. 268–276.

148. Книш І. В. Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти. *Інформаційні технології у професійній діяльності* : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (25 березня 2015, Рівне). Рівне : РВВ РДГУ, 2015. С. 132–133.

149. Книш І. В. Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми. *Актуальные научные исследования в современном мире*. XXII Междунар. науч. конф. (26–27 февраля 2017, Переяслав-Хмельницький) : сб. науч. трудов. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 2 (22). Ч. 8. С. 67–75.

150. Книш І. В. Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення. *Схід*. 2017. № 6 (152). С. 98–101.

151. Книш І. В. Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line освіта як система vs on-line освіта як мережа. *Вища освіта України* : теорет. та наук.-метод. часопис. 2016. № 3 (62). С. 42–49.

152. Книш І. В. Становлення сучасного освітнього дискурсу: холістичний, тоталогічний та синергетичний підхід. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2013. Вип. 4. С. 259–269.

153. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті LLL-освітньої парадигми. *VERSUS* : наук.-теорет. часопис. 2017. № 2 (10). С. 30–34.

154. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті інноваційних трансверсальних компетенцій. *Практична філософія*. 2018. № 2 (68). С. 21–28.

155. Книш І. В. Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*

«Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог» (14–16 вересня 2018, Глухів). Суми, 2018. С. 24–26.

156. Книш І. В. Трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» у постнекласичному дискурсі. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 2 (4). С. 62–72.

157. Книш І. В. Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти. *Fundamental and Applied Research: collection of scientific articles*. Melbourne, Australia, 2018. P. 100–108.

158. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари : навч. монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 359 с.

159. Книш І. В. Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyrhe. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури* : наук. журнал. 2016. Вип. 6 (15). С. 157–164.

160. Книш І. В. Формування особистості в контексті соціальних трансформацій у гіфпросторі. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2020. Вип. 15. С. 68–76.

161. Книш І. В. Rhizoma, radix і hyrhe : рівні розуміння мереж. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2017. № 12. С. 25–45.

162. Книш І. В., Верьовкіна Ж. Л. NBIC-конвергенції та E-Learning у контексті «розширення людини» та суб'єктності когнітивних процесів. *Proceedings of VIII International scientific conference «Achievements of world science»* (Aug. 12, 2017, Morrisville). Morrisville, USA, 2017. P. 36–39.

163. Книш І. В., Кочубей Н. В. Апгрейд кібернетики: класика, некласика, постнекласика. *Збірник статей, тез і доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення»* (16 листопада 2017, мм. Херсон – Житомир – Одеса – Opole). Херсон ; Житомир ; Одеса ; Opole, 2017. С. 124–129.

164. Книш І. В., Кочубей Н. В. Еволюція кібернетики у сучасному науковому дискурсі. *Фізико-математична освіта* : наук. журнал. 2017. Вип. 4 (14). С. 192–198.

165. Книш І. В., Кочубей Н. В. Інноваційні технології у становленні нової освітньої парадигми. *Proceedings of the International scientific conference «Innovative technologies in science and education. European experience»* (21–24 November, Vienna). Vienna, Austria, 2017. P. 83–88.
166. Книш І. В., Кочубей Н. В. Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій. *Вища школа : наук.-практ. вид.* 2017. № 9 (158). С. 100–115.
167. Книш І. В., Кочубей Н. В. Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми. *Інформаційні технології і засоби навчання : електр. наук. фах. вид. / гол. ред. : В. Ю. Биков – д. техн. н., проф., член-кор. АПН України.* 2017. Т. 60. № 4. С. 181–194.
168. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / пер. и коммент. Ю. А. Асеева ; вступ. ст. М. А. Кисселя ; отв. ред. И. С. Кон, М. А. Киссель. Москва : Наука, 1980. 488, [2] с. (Серия : Памятники исторической мысли).
169. Кононов Д. А., Кульба В. В., Шубин А. Н. Информационное управление: принципы моделирования и области использования. *Труды ИПУ РАН.* 2004. Т. XXIII. С. 5–29.
170. Корель Л. В. Генезис и механизм адаптаций в постсоциалистической России: теоретико-методологический поход. *Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина.* Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1999. С. 204–245.
171. Корель Л. В., Шабанова М. А., Шарнина О. В., Чистякова Ю. Б. Социальная адаптация населения Сибири к рынку. *Социологические исследования.* 1993. № 11. С. 22–27.
172. Корень. *Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 4 т. Т. 2. Вып. 3 : Кигн – Початок. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1909. 1055 с.
173. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Вызов обществу или внутренняя пустота? (Антисоциальное поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире).* Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 100–122.

174. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Если идея подменяет жизнь (Фанатическое поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире)*. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 166–188.

175. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Жизнь без «обратного питания» (Аутистическое поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире)*. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 202–216.

176. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Когда уход от настоящих эмоций становится привычкой (Аддиктивное поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире)*. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 7–99.

177. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Лицо превращается в маску (Конформистское поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире)*. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 142–165.

178. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Почему люди отказываются от жизни? (Суицидное поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире)*. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 123–141.

179. Короленко Ц. П., Донских Т. А. Ставка на лидера (Нарциссическое поведение). *Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире)*. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. С. 189–201.

180. Корсак К. Сучасна точка біфуркації світової науки і перспективи глобального майбутнього. *Вища освіта України*. 2013. № 1. С. 30–35.

181. Коулмен Д. Во власти денег. Москва : Прогресс, 1989. 416 с.

182. Кочубей Н. В. Мировоззренческий и методологический смысл понятия «нелинейность». *Практическая философия*, 2005. № 2. С. 60–65.

183. Кочубей Н. В. Синергетические концепты в нелинейных контекстах: сети, управление, образование. Saarbrücken, Deutschland : Palmarium Academic Publishing, 2013. 260 с.
184. Кочубей Н. В. Складність як концепт сучасного освітнього дискурсу. *Філософія освіти*. 2011. № 1/2 (10). С. 231–243.
185. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения. *Социология сегодня: проблемы и перспективы*. Москва : Прогресс, 1965. С. 519–550.
186. Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль за ним. *Американская социология: Перспективы, проблемы, методы* / сокр. пер. с англ. В. Воронин, Е. Зиньковский ; ред. и вступ. ст. Г. В. Осипов. Москва : Прогресс, 1972. С. 282–296. (Для научных библиотек).
187. Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій : монографія / Л. С. Горбунова, М. А. Дебич, В. В. Зінченко, І. М. Сікорська, І. В. Степаненко, О. М. Шипко. Київ : ІВО НАПН України, 2018. 226 с.
188. Кутырёв В. А. Время Mortido. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. 336 с.
189. Кутырёв В. А. Последнее целование. Человек как традиция. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 312 с. (Серия : «Тела мысли»).
190. Куцепал С. В. Світ Ж. Дельоза: ризома, сенс, нонсенс. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 54. С. 216–223.
191. Лакан Ж. Семинары. Книга 11. Четыре основных понятия психоанализа (1964). Москва : Гнозис, 2004. 304 с.
192. Лапенков В. Эволюция мифореальности. *Звезда*. 2004. № 2. С. 199–204.
193. Лебон Г. Психология народов и масс / [пер. с фр.]. Москва : АСТ, 2016. 320 с.
194. Левин Г. Д. Норма. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки* / под ред. И. Т. Касавина. Москва : Изд-во «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. С. 610–611.

195. Лем С. Магелланово облако. Москва : Детгиз, 1960. 384 с.
196. Лепский В. Е. Рефлексивные аспекты в эволюции представлений об управлении. *Рефлексивные процессы и управление* : междунар. науч.-практ. междисциплинарный журнал. 2012. № 1/2. Т. 12. С. 26–54.
197. Лефевр В.А. Стратегические решения и мораль. *Рефлексивные процессы и управление* : междунар. науч.-практ. междисциплинарный журнал. 2002. Т. 2. № 1. С. 24–26.
198. Лефевр В. А. Алгебра совести / пер. со 2-го англ. изд. с доп. Москва : Когито-Центр, 2003. 426 с.
199. Лефевр В. А. Дилемма заключённого и рефлексивная модель. *Рефлексивное управление*. Москва : Ин-т психологии РАН, 2000. С. 1–7.
200. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. Москва : Изд-во «Сов. радио», 1973. 158 с.
201. Лефевр В. А., Щедровицкий Г. П., Юдин Э. Г. «Естественное» и «искусственное» в семиотических системах. *Проблемы исследования систем и структур* : материалы к конф. : сборник. Москва : АН СССР, 1965. С. 141–149.
202. Лойелин Дж. Машины, обладающие чертами личности. *Человеческие способности машин* : сб. статей из спец. номера англ. научно-попул. журнала «Science Journal», окт. 1968 / пер. с англ. ; под ред. И. А. Полетаева. Москва : Сов. радио, 1971. С. 138–152.
203. Лок Дж. Два трактата про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ : Основи, 2001. 264 с.
204. Лукреций Кар Тит. О природе вещей. Москва : Худож. лит., 1984. 384 с.
205. Лукьяненко В. И., Хабаров М. В., Лукьяненко А. В. Homo consumens – человек потребляющий. *Век глобализации*. 2009. № 2 (4). С. 149–159.
206. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з іт. А. Перепадя. Київ : Основи, 1998. 492 с.
207. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. 2-е изд. Москва : Академический Проект, Гаудеамус, 2013. 496 с.

208. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. Москва : Кучково поле, 2007. 464 с.
209. Малоун Т. У. Труд в новом столетии. Как новые формы бизнеса влияют на организации, стиль управления и вашу жизнь. Москва : ЗАО «Олимп-Бизнес». 2006. 272 с.
210. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / пер. с англ. Т. Азарковича, Б. Скуратова. Москва : Логос, 2001. 408 с.
211. Мангейм К. Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. ; отв. ред. и сост. Я. М. Бергер и др. Москва : Юрист, 1994. 700 с. (Лики культуры).
212. Маркс К. Труды по эпикурейской философии. Москва : Либроком, 2010. 232 с.
213. Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo Intelligens. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 335–361.
214. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 873 с.
215. Мечников И. И. Этюды о природе человека. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. 290 с. (Жанр : Медицина и Здоровье).
216. Мичурин И. В. Итоги шестидесятилетних трудов по выведению новых сортов плодовых растений. Изд. 3-е. Москва : Рипол Классик, 2013. 618 с.
217. Моисеев Н. Н. Математика ставит эксперимент. Москва : Наука, 1979. 232 с.
218. Монтескьё Ш. Л. де. О духе законов. Москва : Рипол Классик, 2016. 690 с. (Серия книг PRO власть).
219. Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии. *Зарубежная фантастическая проза прошлых веков* / пер с лат., англ., фр. ; сост., вступ. ст. и прим. И. Семибратовой. Москва : Правда, 1989. С. 19–130.
220. Морен Е. Метод. Природа Природы / пер. с фр. Е. Н. Князевой. Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.

221. Мошкин В. Склонность к саморазрушению. URL : <http://www.school-obz.org/topics/psiho/004.htm>
222. Неведомська Є. О., Маруненко І. М., Омері І. Д. Ботаніка : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2012. 218 с.
223. Нейман Дж. фон. Общая и логическая теория автоматов. URL : http://db3.nsc.ru:8080/jspui/bitstream/SBRAS/9093/5/Neuman_Can_Turing.pdf
224. Нивен Л., Пурнель Д. Молот Люцифера / пер. с англ. О. Э. Колесникова. Москва : Эксмо, 2020. 704 с. (Гиганты фантастики).
225. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. Москва : Мир, 1990. 343 с.
226. Новые профессии, появившиеся за последние 10 лет. *Новые профессии XXI века*. URL : <https://projectrussia.ru/new-occupations-have-emerged-in-the-past-10-years-new-professions-of-the-xxi-century.html>
227. Норма. *Толковый словарь русского языка* : в 4 т. Т. II : Л – Ояловеть. / гл. ред. Б. М. Волин, Д. Н. Ушаков ; сост. В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, Б. В. Томашевский, Д. Н. Ушаков ; под ред. Д. Н. Ушакова. Москва : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1938. С. 593.
228. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования. XX век. Санкт-Петербург : РХГИ, 2004. 520 с.
229. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : сборник / пер. с исп. Москва : Изд-во АСТ, 2002. 509 с. (Серия : «Philosophy»).
230. Особенности строения грибов. URL : <http://www.valleyflora.ru/osobennosti-stroyeniya-gribov.html>.
231. Оукшотт М. Современные представления о политическом господстве. *Вестник Московского университета. Сер. 12 (Политические науки)*. 2009. № 1. С. 73–81.
232. Оуэн Р. Избр. соч. Т. 2 / пер. с англ. и комм. С. А. Фейгиной ; вступ. ст. В. П. Волгина. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1950. 352 с. (Серия : «Предшественники научного социализма»).

233. Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных / ред., посл. и прим. чл.-кор. АН СССР Э. А. Асратяна. Москва : Наука, 1973. 661 с. (Классики науки).
234. Пелевин В. О. Generation «П» : повести, рассказы. Москва : Эксмо, 2012. 606 с.
235. Пигров К. С. Скриптизация авось-бытия, или Апология интимного дневника. *Философские науки*. 2008. № 8. С. 98–106.
236. Питльована Л. Ю. Трактуння американської історії у наукових працях Вудро Вільсона. URL : <http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1127/Pytlovana%20L.%20THE%20INTERPRETATION%20OF%20AMERICAN%20HISTORY.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
237. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
238. Платон. Собр. соч. : в 4 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1993. 528 с. (Философское наследие. Т. 116).
239. Поваров Г. Н. Ступени сложности. *Управление, информация, интеллект*. Москва : Мир, 1976. С. 161–173.
240. Полонский В. Сознание и творчество. Ленинград : Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. 211 с.
241. Поспелов Д. А. «Сознание», «самосознание» и вычислительные машины. *Системные исследования. Ежегодник 1969*. Москва : Наука, 1969. С. 178–184.
242. Поспелов Д. А. Системный подход к моделированию мыслительной деятельности. *Проблемы методологии системного исследования*. Москва : Мысль, 1970. С. 333–358.
243. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
244. Психология : словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

245. Райх Р. Труд наций. Готовясь к капитализму XXI века. URL : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1506.html
246. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфика становления гражданского общества в Украине : монография. Одеса : Юрид. лит., 2003. 336 с.
247. Роймер Й. НОМО URBANUS. Парадокс еволюції / ред. Л. Пішко ; пер. з нід. Я. Довгополий. Київ : Вид-во Жупанського, 2017. 136 с. (Серія : «NonFiction»).
248. Ростю В. В. Стадии экономического роста / пер. В. Марченко. Нью-Йорк : Изд-во Фредерик А. Прегер, 1961. 240 с.
249. Роулэндс М. Философ на краю Вселенной. НФ-философия, или Голливуд идет на помощь: философские проблемы в научно-фантастических фильмах / пер. с англ. Н. Лебедевой, А. Ефаловой. Москва : София, 2005. 272 с.
250. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / укр. пер. з фр. та ком. О. Хоми. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
251. Савельева Е. П. Новые группы профессионалов в условиях мобильного сетевого общества. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. 14. № 3. С. 67–82.
252. Самоорганизующиеся системы : сб. докладов / Т. Н. Соколов (ред.). Москва : Мир, 1964. 435 с.
253. Секацкий А. Три шага в сторону : роман, эссе. Санкт-Петербург : Амфора, 2000. 280 с.
254. Секацкий А. К. Размышления. Эссе. Санкт-Петербург : Лимбус-пресс, 2015. 496 с.
255. Серто де М. Изобретение повседневности. Искусство делать / пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. Санкт-Петербург : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. 329 с. (Серия : «Прагматический поворот»).
256. Словник-довідник з ботаніки / П. М. Береговий, І. П. Білокінь, З. Г. Лавітська [та ін.] ; за ред. : І. П. Білоконя, О. Л. Липи. Київ : Рад. шк., 1965. 588 с.

257. Смирнов С. А. Антропология номадизма (Антропологические тренды и северный культурный код). *Человек*. 2014. № 3. С. 5–17.
258. Сноу Ч. Две культуры. Наука и человечество / ред. М. Д. Миллиончиков и др. Москва : Знание, 1970. 397 с.
259. Соловьева Г. Г. Современная западная философия (компаративистские исследования) : монография : в 2 т. / под общ. ред. З. К. Шаукеновой. 2-е изд., перераб. и доп. Алматы : ИФПР КН МОН РК, 2012. Т. 1. 316 с.
260. Солонин Ю. Н. НОМО SCIENTICUS. М. С. Каган – человек мысли и науки. *Каган М. С. Избр. труды* : в 7 т. Т. VIII, доп. : Моисей Каган во времени и пространстве. Санкт-Петербург : Петрополис. 2011. С. 10–26.
261. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
262. Сорос Дж. Советская система: к открытому обществу / пер. Т. В. Курашова. Москва : Политиздат, 1991. 223 с.
263. Социальный аутизм. URL : <https://ludamavka.livejournal.com/29180.html>
264. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. Харьков : Литагент «Фолио», 2000. 390 с.
265. Степико М. Становлення політичної нації. *Політика і час*. 2001. № 4. С. 8–15.
266. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1. С. 19–29.
267. Стёпин В. С. Теоретическое знание. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 744 с.
268. Стребков Д. О., Шевчук А. В. Фрилансеры в информационной экономике: как россияне осваивают новые формы организации труда и занятости (по результатам Первой всероссийской переписи фрилансеров): Препринт WP4/2009/02. Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2009. 76 с.

269. Тарасенко В. В. Человек кликающий: фрактальные метаморфозы. URL :
<http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/81ab34a63ee862c3c32568b100402341>
270. Толстокорова А. В. «Папы» всякие нужны: трансформации института отцовства в украинской транснациональной семье. URL :
http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2014_3/Tolstokorova_2014_3.pdf
271. Толстокорова А. В. Мы, дети галактики. Типы модальной личности в эпоху глобализации (эффект международной географической мобильности). *Свободная мысль*. 2015. № 5. С. 165–176.
272. Толстокорова А. В. Пенелопы постмодерна: модели активного ожидания в транснациональной семье украинских женщин-мигранток. *Социальные явления*. 2016. № 2 (5). С. 23–32.
273. Тоффлер Э. *Метаморфозы власти* / пер. с англ. В. В. Белокосков, К. Ю. Бурмистров, Л. М. Бурмистрова, Е. К. Комарова, А. И. Мирер, Е. Г. Руднева, Н. А. Строилова. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2003. 669, [3].
274. Тоффлер Э. *Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила* / пер. з англ. Наталки Бордукової. Харків : Акта, 2003. 688 с.
275. Тоффлер Э. *Третя Хвиля* / з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
276. Тоффлер Э. *Шок будущего* / пер. с англ. под ред. П. С. Гуревич. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2001. 560 с.
277. Трубина Е. Г. Мобильность и седентаризм в социально-теоретическом дискурсе. *Известия Уральского федерального университета. Сер. 3. Общественные науки*. 2012. № 2 (103). С. 22–34.
278. Урри Дж. *Мобильности* / пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. ст. Н. А. Харламова. Москва : Праксис, 2012. 576 с.
279. Урри Дж. *Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия* / пер. с англ. Д. Кралечкин. Москва : Издат. дом Высш. шк. экономики, 2012. 336 с. (Серия : «Социальная теория»).

280. Фетисов М. Homo Sacer. *Современная западная философия* : энциклопед. словарь / под ред. О. Хеффе, В. С. Малахова, В. П. Филатова при уч. Т. А. Дмитриева. Москва : Культ. революция, 2009. С. 200–201.
281. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ / пер. с англ. М. Яковлев. Київ : Наш Формат, 2018. 432 с.
282. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / пер. с англ. А. Константинов. Москва : Издат. дом «Классика-XXI». 2007. 421 с.
283. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. URL : <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/398.pdf>
284. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / [пер. з англ. О. Дем'янчук]. Київ : Юніверс, 2003. 166 с.
285. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 64 с.
286. Фрумкин К. Г. Глобальные изменения в мышлении и судьба текстовой культуры. *Ineternum*. 2010. № 1. С. 26–36.
287. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / пер. с англ. М. Б. Левина. Москва : ООО «Изд-во АСТ» ; ОАО «ЛЮКС», 2004. 349, [3] с. (Philosophy).
288. Фурсов А. И. Мировая капиталистическая система: новые сценарии развития (версия Жака Аттали). *Знание. Понимание. Умение*. 2014. № 1. С. 102–114.
289. Фурье Ш. Новый промышленный и общественный мир. *Избр. соч.* : в 3 т. Т. 2. Москва : Соцэкгиз, 1938–1939. 469 с.
290. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / пер. с англ. В. Р. Рокитянского. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
291. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2003. 603, [5] с. (Philosophy).
292. Харарі Ю. Н. Homo Deus. Людина божественна: За лаштунками майбутнього. Київ : BookChef, 2018. 464 с.

293. Хардт М., Негри А. Империя / пер. с англ. ; под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. Москва : Праксис, 2004. 440 с.
294. Харченко В. С. «Фрилансер фрилансеру рознь»: типологизация свободных занятых на рынке удаленной работы. *XV Международная конференция памяти профессора Л. Н. Когана «Культура, личность, общество в современном мире: методология, опыт эмпирического исследования»*, 20–23 марта 2012 г., Екатеринбург. Екатеринбург : УрФУ, 2012. С. 1015–1020.
295. Хёйзинга Й. Homo Ludens : статьи по истории культуры / пер. с гол. Д. В. Сильвестрова. Москва : Прогресс-Традиция, 1997. 416 с.
296. Хейзинга Й. Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ : Основи, 1994. 544 с.
297. Хомич А. В. Психология девиантного поведения : учеб. пособие. Ростов-на-Дону : Южно-Российский гуманитарный ин-т, 2006. URL : <http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm>
298. Хоружий С. С. Проблема постчеловека, или трансформативная антропология глазами синергической антропологии. *Философские науки*. 2008. № 2. С. 10–31.
299. Хренов Н. А. От эстетики эпохи модерна к философии искусства в ее актуальной форме. Очерк первый. URL : <http://sias.ru/publications/magazines/kultura/vypusk-1/teoriya-hudozhestvennoy-kultury/403.html>
300. Честертон Х. Г. Наполеон из Ноттинг-Хилла. *Зарубежная фантастическая проза прошлых веков* / пер с лат., англ., фр. ; сост., вступ. ст. и прим. И. Семибратовой. Москва : Правда, 1989. С. 435–588.
301. Чиркова Т. И. Проблема преодоления клипового сознания молодежи в профессиональной подготовке психологов на уровне бакалавриата. *Психологическая наука и образование* : электр. журнал. 2016. Т. 8. № 1. С. 45–61.
302. Шавель С. А. Феномен Homo patiens – человек терпеливый: социологический анализ. *Социология*. 2012. № 2. С. 108–122.

303. Шалагина Е. В. К вопросу о новой когнитивной реальности. *Вестник социально-гуманитарного образования и науки*. 2014. № 2. С. 37–41.
304. Шевчук А. В. Самозанятость в информационной экономике: основные понятия и типы. *Экономическая социология*. 2008. Т. 9. № 1. С. 51–64.
305. Шестакова И. Г. Ноосфера: материализация идеи как ключевой фактор современного прогресса. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : в 2 ч. Тамбов : Грамота, 2013. № 3 (29). Ч. I. С. 202–206.
306. Шляков А. В. Бродяжничество: социокультурный анализ. Тюмень : ТюмГНГУ, 2013. 140 с.
307. Шляков А. В. Клинамен. Основание номадизма. *Вестник Челябинского государственного университета. Философские науки*. 2018. № 9 (419). Вып. 49. С. 108–113.
308. Шляков А. В. Номадизм и агротизм. К постановке проблемы. *Человек*. 2016. № 1. С. 30–35.
309. Шляков А. В. Феномен номадизма в культуре постмодерна: дисс. ... докт. филос. наук: 24.00.01 Теория и история культуры. (философские науки). Тюмень : ФГАОУ ВО «Тюменский государственный университет», 2019. 328 с.
310. Шмитт К. Море против земли / пер. с нем. Ю. Ю. Коринца. URL : <http://russzastava.narod.ru/shmitt2.html>
311. Шмитт К. Политический романтизм. Москва : Праксис, 2015. 462 с.
312. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. Москва : Экономика, 1995. 540 с.
313. Юнг К. Г. Психологические типы / пер. с нем. Софии Лорне ; под общ. ред. В. Зеленского Санкт-Петербург : «Ювента» ; Москва : Издат. фирма «Прогресс-Универс», 1995. 718 с.
314. Ягодзінський С. М. Глобальні інформаційні мережі у соціокультурній перспективі : монографія. Київ : Аграр Медіа Груп, 2015. 276 с.
315. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы Самара : Самарский ун-т, 1995. 328 с.

316. Янг М. Возвышение меритократии. *Утопия и утопическое мышление* : антология зарубежной литературы / пер. с разн. яз. ; сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаликовой. Москва : Прогресс, 1991. С. 317–346.
317. Яровой А. В. Агон и номадизм. *Гуманитарные и социально-экономические науки*. 2009. № 4. С. 113–117.
318. Ainsworth and Bisby's Dictionary of the Fungi / P. M. Kirk, P. F. Cannon, D. W. Minter, J. A. Stalpers. 10th ed. Wallingford : Cab International, 2008. 771 p.
319. Allan G., Crow G. *Families, Households and Society*. London : Red Globe Press, 2001. 272 p.
320. Attali J. *Une brève histoire de l'avenir*. Paris : Fayard, 2011. 412 p.
321. Bachen C. *The Family in the Networked Society: A Summary of Research on the American Family*. URL : https://www.researchgate.net/publication/247877400_The_Family_in_the_Networked_Society_A_Summary_of_Research_on_the_American_Family
322. Barrett K., Greene R. The Pros and Cons of Telecommuting to a Government Gig. 2017. URL : <http://www.governing.com/columns/smart-mgmt/gov-telework-public-sector.html>.
323. Beard C. *Economic Origins of Jeffersonian Democracy*. Norwood, Mass., U.S.A. : Norwood Press, J. S. Cushing Co – Berwick & Smith Co, 1915. 227 p.
324. Beck U. *What is Globalization?* Cambridge : Polity Press, 2000. 192 p.
325. Benjamin W. *One-Way Street* / transl. by Edmund Jephcott and Kingsley Shorter. London : Verso Books, 1997. 392 p.
326. Bogue R. Apology for Nomadology. *Deleuze's Way : Essays in Transverse Ethics and Aesthetics*. URL : https://issuu.com/ryanharter2/docs/deleuze_s_way
327. Bowles N. Human Contact Is Now a Luxury Good. *The New York Times*. March 23, 2019. URL : <https://www.nytimes.com/2019/03/23/sunday-review/human-contact-luxury-screens.html>
328. Braidotti R. *Nomadic Theory*. New York : Columbia University Press, 2012. 416 p.

329. Cagen S. *Quirkyalone: A Manifesto for Uncompromising Romantics*. New York : Harper One, 2006. 176 p.
330. Caillier J. The Impact of Teleworking on Work Motivation in a U.S. Federal Government Agency. *American Review of Public Administration*. 2012. 42 (4). P. 461–480.
331. Capra F. *The Hidden Connection*. London : Harper Collins Publishers, 2002. 300 p.
332. Cox R. W. Gramsci, Hegemony and International Relation : an Essay in Method. *Millennium : Journal of International Studies*. 1983. Vol. 12. Iss. 2. P. 162–175.
333. Cresswell T. Introduction: Theorizing Place. *Mobilizing Place, Placing Mobility: the Politics of Representation in a Globalized World* / eds. : G. Verstraete, T. Cresswell. Amsterdam : Rodopi, 2002. P. 11–32. (Thamyris Intersecting: Place, Sex and Race).
334. De la réorganisation de la société européenne ou De la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique en conservant à chacun son indépendance nationale / par le comte de Saint-Simon, et par A. Thierry, son élève. URL : <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k83331f.texteImage>
335. Debord G. Theory of the Dérive. *Visual Culture: Spaces of Visual Culture*. Vol. 3. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2006. P. 77–82.
336. Drucker P. F. *Landmarks of Tomorrow: A Report on the New «Post-Modern» World*. New Jersey : Transaction Publishers, 1996. 270 p.
337. Drucker P. F. *The End of Economic Man: The Origins of Totalitarianism*. New Jersey : Transaction Publishers, 1995. 276 p.
338. Drucker P. F. *The Future of Industrial Man*. Reprint edition. New York : Routledge, 1995. 208 p.
339. Drucker P. F. *The New Society: The Anatomy of Industrial Order*. New Jersey : Transaction Publishers, 1993. 362 p.
340. Durkheim's Suicide: a Century of Research and Debate. London : Routledge, 2000. 224 p.

341. Etzioni A. *The Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York : Free Press of Glencoe, 1961. 366 p.
342. Etzioni A. *Founding a New Socioeconomics*. URL : <http://www.amitaietzioni.org/documents/A173.pdf>
343. Etzioni A. *Old People and Public Policy*. Social Policy. URL : http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rja&uact=8&ved=0CD4QFjAE&url=http%3A%2F%2Fwww2.gwu.edu%2F~ccps%2Fetzioni%2FA120.pdf&ei=U6ttVLyjG5eracuWgZAF&usg=AFQjCN Gwmm6U7_8vIMD9bUxNUAkipB0qpw&bvm=bv.80120444,d.d2s
344. Etzioni A. *The Active Society*. New Edition. New York : Free Press, 1971. 724 p.
345. Etzioni A. *Toward a New Socio-Economic Paradigm*. *Socio-Economic Review*. 2003. Vol. 1. No. 1. P. 105–118.
346. Federn P. *Ego Psychology and the Psychoses*. New York : Basic Books, 1952. 395 p.
347. Flusser V. *Nomads. The Freedom of the Migrant*. Chicago, 2003. P. 47–54.
348. Foerster H. Von. *Cybernetics of Cybernetics. Communication and Control in Society* / K. Krippendorff (Ed.). New York : Gordon and Breach, 1979. URL : http://www.uboeschstein.ch/texte/foerster_cybernetics%20of%20cybernetics.pdf
349. Fourastié J. *Le Grand Espoir du XXe siècle Progrès technique, progrès économique, progrès social*. Paris : Presses Universitaires de France, 1949. 224 p.
350. French Sh., Kneale J. *Speculating on Careless Lives: Annuitizing the Biofinancial subject*. *Journal of Cultural Economy*. 2012. Vol. 5. No. 4. P. 391–406.
351. Galtung J. V. *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. Oslo : International Peace Research Institute, 1996. 392 p.
352. Goffman E. *Asylums : Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. USA : Anchor Books / Doubleday, 1961. 386 p.
353. Goffman E. *Stigma : Notes on Management of Spoiled Identity*. New York : Simon and Schuster, 2009. 168 p.

354. Handy C. *The Age of Unreason*. London : Arrow Business Books, 1995. 217 p.
355. Harrington M., Howe I. *Socialism: Past and Future*. New York : Signet, 1992. 384 p.
356. Illich I. *Tools for Conviviality*. New York : Harper and Row, 1973. 110 p.
357. Jokinen E., Veijola S. *The Disoriented Tourist: the Figuration of the Tourist in Contemporary Cultural Critique*. *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory* / C. Rojek, J. Urry (Eds.). London : Routledge, 1998. Vol. 1. No. 3. P. 327–351.
358. Jones R., Oyung R., Pace L. *Working Virtually: Challenges of Virtual Teams*. Hershey, PA : Cybertech Publishing, 2005. 194 p.
359. Jones S. G. *CyberSociety : Computer-mediated communication and community*. London : SAGE Publications, 1995. 241 p.
360. Kahn H. *The Coming Boom: Economic, Political and Social*. Reprint edition. New York : Simon & Schuster, 1983. 240 p.
361. Kahn H., Martel L., Brown W. *The Next Two Hundred Years : A Scenario for America and the World*. New York : William Morrow & Co., 1976. 241 p.
362. Knysh I. V. *Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm*. *Cognitive technologies in education and social practice: possibilities of application* : monograph / by ed. N. V. Kochubey, M. O. Nesterova. Mauritius : Academic Publishing, 2018. P. 89–110.
363. Knysh I. V. *Upgrade of cybernetics in modern scientific discourse* *Modern engineering and innovative technologies* : international periodic scientific journal. 2019. Part 5, March. Issue № 7. P. 72–80.
364. Kyle A. S. *Continuous auctions and insider trading*. *Econometrica*. 1985. № 53 (6). P. 1315–1336.
365. Lawrence R. Samuel. *Future : A Recent History*. USA : University of Texas Press, 2009. 254 p.
366. Lyon D. *The Electronic Eye : The Rise of Surveillance Society*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1994. 270 p.
367. Lyotard J. F. *Moralites postmodernes*. Paris : Galilee, 1993. 213 p.

368. Malone T. W., Laubacher R. J. The Dawn of The E-Lance Economy. *Harvard Business Review*. 1998. No. 76 (5). P. 144–152.
369. Maps. URL : www.opte.org/maps
370. McLuhan M., Fiore Q. War and Peace in the Global Village. New York : Bantam Books, 1968. 194 p.
371. Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J. The Limits to Growth : The 30-Year Update. Vermont : Chelsea Green Publishing, 2004. 338 p.
372. Mill J. S. Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. London : Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1874. 118 p.
373. Miller Ch. L. Beyond Identity: The Postidentitarian Predicament in Deleuze and Guattari's *A Thousand Plateaus. Nationalists and Nomads: Essays on Francophone African Literature and Culture*. Chicago, 1998. 272 p.
374. Moore G. E. Cramming more Components onto Integrated Circuits. *Electronics Magazine*. 1965. URL : ftp://download.intel.com/museum/Moores_Law/Articles-Press_Releases/Gordon_Moore_1965_Article.pdf
375. Morris M. At Henry Parkes Motel. *Cultural Studies*. 1988. Vol. 2. P. 1–47.
376. Motloch J. L. Big History Understanding of Complexity, Informatics and Cybernetics. *Systemics, Cybernetics and Informatics*. 2017. Vol. 15. No. 6. P. 54–60.
377. Nilles J. M. Managing Telework : Strategies for Managing the Virtual Workforce. 1st Edition. New York : John Wiley & Sons, 1996. 352 p.
378. Parreñas R. S. Children of Global Migration: Transnational Families and Gendered Woes. *Canadian Journal of Sociology Online*. 2005. November-December. Stanford : Stanford University Press, 2005. 224 p.
379. Peccei A. One Hundred Pages for the Future: Reflections of the President of the Club of Rome. New York : Pergamon Press, 1981. 208 p.
380. Riesman D. The Lonely Crowd. New Haven, CT : Yale University Press, 1968. 392 p.
381. Rifkin J. The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era. New Edition. New York : Tarcher, 1996. 361 p.

382. Rizoma. URL : <http://www.selfproject.it/comunicarti/transitional/link/rizoma.html>
383. Robert Cox on World Orders, Historical Change, and the Purpose of Theory in International Relations. URL : <http://www.theory-talks.org>
384. Rowlands M. *The Body in Mind: Understanding Cognitive Processes* (Cambridge Studies in Philosophy). New York : Cambridge University Press, 1999. 284 p.
385. Ruspini E. *Diversity in Family Life. Gender, Relationships and Social Change*. Bristol : Policy University Press, 2014. 176 p.
386. Saco D. *Cybering Democracy: Public Space and the Internet. Electronic mediators*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2002. 296 p.
387. Saint-Simon H. L'Organisateur, 1819–1820. URL : <https://www.universalis.fr/encyclopedie/l-organisateur/>
388. Serres M. *Angels. A Modern Myth*. Paris and New York : Flammarion, 1995. 214 p.
389. Simmel G. *Simmel on Culture : Selected Writings* / D. Frisby, M. Featherstone (Eds). London : Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications Ltd, 1997. 320 p.
390. Simmel G. *Zur philosophie der kunst, philosophische und kunstphilosophische*. Potsdam : G. Kiepenheuer, 1922. 184 p.
391. Strenger C. *The Fear of Insignificance: Searching for Meaning in the Twenty-first Century*. New York : Palgrave-Macmillan, 2010. 221 p.
392. Temple W. *Christianity and Social Order*. London : Shephard-Walwyn Publishers, 1976. 128 p.
393. *The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution*. Geneva, Switzerland : World Economic Forum, 2016. 157 p.
394. Thrift N. *Movement-Space: the Changing Domain of Thinking Resulting from the Development of New Kinds of Spatial Awareness*. *Economy and Society*. 2004. Vol. 33. P. 582–604.
395. Thrift N. *Spatial Formations*. London : Sage, 1996. 367 p.
396. Thurow L., Brealey N. *The Future of Capitalism*. New York : Penguin Books, 1996. 384 p.

397. Tolstokorova A. Costs and Benefits of Labor Migration for Ukrainian Transnational Families: Connection or Consumption? *Les cahiers de l'URMIS. Circulation migratoire et insertions économiques précaires en Europe*. 2009. No 12. URL : <http://urmis.revues.org/index868.html>
398. Umpleby S. A. Reviving the American Society for Cybernetics, 1980–1982. URL : https://www2.gwu.edu/~umpleby/recent_papers/2016/2016%20CHK%20Reviving%20ASC%20in%201980s.pdf
399. Urry J. Mobile Sociology. *British Journal of Sociology*. 2000. No. 51. Issue No. 1 (January/March). P. 185–203.
400. Veblen T. The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions. New York : The Macmillan Company, 1899. 340 p.
401. Virilio P. The Lost Dimension. New York : Semiotext(e), 1991. 146 p.
402. Virilio P. The Open Sky. London ; New York : Verso, 1997. 152 p.
403. Wiener N. Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine. Paris : Hermann & Cie Editeurs ; Cambridge, Mass : The Technology Press ; New York : John Wiley & Sons Inc., 1948. 194 p.
404. Willers W. B. Learning to Listen to the Land. First Printing Edition. Chicago : Island Press, 1991. 295 p.
405. Wilson W. Congressional Government. A Study in American Politics. Boston, New York : Houghton Mifflin & Co, The Riverside Press Cambridge, 1885. 344 p.
406. Wilson W. The Study of Administration. *Discipline and History: Political Science in the United States* / J. Farr, R. Seidelman (Eds). USA : University of Michigan Press, Ann Arbor, 1993. P. 33–47.
407. Wilson W. The Truth of Matter. *Mere Literature and Other Essays*. Boston, New York : Houghton Mifflin Co., 1896. P. 161–186.
408. Zinchenko V. Humanism, enlightenment strategies and the deliberative potential of the democratic development of society. *International Journal of Social Research*. 2018-05-3001. 2018. 2:17. P. 1–14.

РОЗДІЛ 7

ВИСВІТЛЕННЯ МОБІЛЬНОСТІ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ

Європа почала «мобілізуватись» із середини ХІХ століття, коли було зроблено важливі наукові відкриття (про що йтиметься у розділі): національна пошта 1840 року («*Rowland Hill's Penny Post*») у Великобританії, заснована на винайденні марок, за які сплачували завчасно; перший телеграф (від давньогрец. *τῆλε* – далеко + *γράφω* – пишу), сконструйований російським ученим Павлом Львовичем Шиллінгом (1832), його німецькими колегами Йоганном Карлом Фрідріхом Гауссом і Вільгельмом Едуардом Вебером (1833); комерційний телеграф, винайдений англійцями сером Чарльзом Вітстоном і Вільямом Куком (1839); електромагнітний телеграф, запатентований у США Семюелем Фінлі Брізом Морзе (1840) [183]. Телеграфні апарати Шиллінга, Гаусса-Вебера, Вітстона-Кука належали до електромагнітних апаратів стрілкового типу, натомість апарат Морзе був електромеханічним.

До переліку знакових винаходів треба віднести, звичайно, фотографію, або світлопис (від грец. *φώς* (*φωτός*) – світло і *γράφω* – пишу) [299]. Першу вдалу зафіксовану світлину зробив Жозеф Нісефор Ньєпс у 1826 році. Особливо часто світлини використовували в путівниках і рекламі Луї Жак Манде Дагер у Франції (1839) та Вільям Генрі Фокс Талбот у Великобританії (1840). Згадаймо і перший путівник Карла Бедекера по р. Рейн, першу лінію залізниці та перший розклад залізничного руху [251], перше місто, збудоване для туристів (Париж), перший «пакетований» тур (1841), організований Томасом Куком за маршрутом від Лестера до Лугборо у Великобританії, перші пароплавні перевезення за розкладом («Кунард Лайн» (англ. *Cunard Line*, раніше *Cunard Steamship Line Shipping Company*)), перший залізничний готель у Йорку, перші універсальні магазини в Парижі (1843) [244, р. 42], першу систему роздільної циркуляції води та стоків (Чедвік у Великобританії) тощо. У 1852 році Томас Кук проголосив гасло, визначальне для цілої доби: «Залишатися незмінним у часи змін, коли весь світ

почав рухатися, було б злочином. Ура Подорожі – дешевій, дуже дешевій подорожі» [цит. за: 252, р. 65]. Усе це «привело до накопичення руху, за аналогією до накопичення капіталу, – повторювані рухи, або циркуляція, можливі завдяки різним взаємозалежним системам мобільності» [216, с. 84].

7.1. «Мобільний поворот» як новий спосіб осмислення номадичних практик.

«Мобільний поворот» [216; 295, р. 185–203] (від англ. *mobility turn*) сприймається як новий спосіб осмислення соціальних, політичних та економічних відносин і вивчається у різних площинах (виникнення, класифікація, історичний аналіз тощо). Так, Віктор Андрущенко [2], Валентин Молодиченко [3], Айта Сакун [184; 185], Денис Свириденко [187; 188] і Сергій Терепищій [207] розглядають його як академічну мобільність; Віра Додонова – як підгрунття розгортання номадичних практик, «постнекласичний тип соціальної раціональності» [57]; Зигмунт Бауман [6; 7, с. 44; 8, с. 141–147; 9] та Мішель Фуко [223; 224] – як практики варіативності «меж людини»; Лев Гумільов [47, с. 14, 43–45, 271], Мирослав Попович [171, с. 18–21], Марк Постер [286; 287; 288] і Михайло Степико [202] – як практики ідентифікації; Адріан Бекарев [10, с. 25] – як процеси організації та дезорганізації соціуму; П'єр Бурдьє [24, с. 103, 107–108], Маргарет Мід [143] і Аліса Толстокорова [208; 209; 210] – як габітуальні практики; Джанет Волфф [301, с. 224–239], Ева Йокінен та Йоханна Вейола [273] – як дезорієнтацію людини в соціумі; Людмила Горбунова [430, с. 25] – як спосіб мислення й освітню стратегію; Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі [54] – як горизонтальне переміщення (на площині) кочівників (номадів) та осілих (седентарів. – І. К.); Жак Лакан [125] – як процес формування «Я» у постфройдівському соціумі; Мішель Маффесолі [279] – як практики створення неоплемен; Олександр Секацький [190; 191] – як енергійність і статуарність; Пителим Сорокін [199, с. 295–296] – як вертикальне переміщення «соціального ліфта», практики недовиробництва та понадвиробництва еліти; Беверлі Скеггс

[292] – як трансформації соціуму і культури; Джон Уррі [132, с. 49–55; 216; 217; 278; 295] – як мобільність, що визначає стан сучасного суспільства; Олексій Шляков [233, с. 50] – як соціалізацію та спосіб життя людей у соціумі, а також сутність мандрівного способу життя тощо. Натомість ми спробуємо висвітлити «мобільний поворот» під кутом номадичних практик (**осілість і переміщення**, стан тіла, енергійність і статуарність, ставлення до «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікація і самоідентифікація, час і простір).

Світ седентарів, на думку Олександра Секацького, здавна був улаштований так: «або тебе вважають іншим або на тебе не зважають узагалі» [190, с. 45], а номадизм постає як «певна соціальна стратегія, що передбачає особливе ставлення до **часу**, який постійно спливає, і схильного до трансформацій **простору**» [190, с. 164]. «Номадизм для Олександра Секацького – це ексцес (від лат. *excessus*: 1) вихід, відступ, відхилення; 2) зловживання, нестриманість; надмірність, крайність... перебрання міри; вибрик, випад, гострий конфлікт; 3) *перен.* порушення норм), «абияк-буття», що спостерігається там, де з первинною абсолютною швидкістю досягається вповільнення» [цит. за: 234, с. 217]. Отже, діалектику концептів номадизму і седентаризму доречно розглядати через фундаментальні парадигми **енергійності** [190, с. 164, 209, 213, 257, 270] та **статуарності** [190, с. 45, 276, 360], що сприяє з'ясуванню атрибутивних властивостей номадизму. Узагальнення з цього приводу подано в табл. 6.1.

Джон Уррі пов'язував феномен «мобільного повороту», тобто переміщення номадичних утворень у рухливому середовищі, з реаліями західних країн, ми ж екстраполювали його на процеси, які відбувалися в Україні. Мобільність європейців було породжено переважно зовнішніми чинниками, передусім потребою подорожувати та процесами колонізації, що свідчило про відкритість держав. Натомість мобільність українців залежала від «директив згори», що свідчило про їхню ізольованість унаслідок державної політики (самодержавство, кріпацтво, тоталітаризм) і сприяло модернізації виробництва, здешевленню робочої сили тощо. Відновлення незалежності України стимулювало як зовнішню номадизацію (встановлення дипломатичних зв'язків з іншими країнами світу на

зовсім інших умовах, масова еміграція населення та ін.), так і внутрішню (пошук і використання додаткових ресурсів і середовищ, засобів контрацепції тощо).

Таблиця 6.1. – Атрибутивні властивості номадизму і седентаризму

Основні концепти	Енергійність номадів	Статуарність седентарів
Стан тіла	– тіло у рухомому кріслі (автівці) – тіло перебуває в стані спокою, а свідомість подорожує «хвилями» інтернету – реєстрація за місцем проживання неважлива – «завжди-вже-колишність» [225, с. 355–356] (покинутість), актуальність (поточного) і здатність «настати для себе» [225, с. 355–356] (майбутнього) (Мартін Гайдеггер) – «вільне падіння» [186, с. 112] (Жан-Поль Сартр)	– нерухоме – реєстрація за місцем проживання – «ти все такий самий» (Фрідріх Ніцше)
Ставлення до Іншого	звільнення від функції «Я»; «Я-розпливчастість» зустрічається з розпливчастістю Іншого	«Я» ототожнюється з «Ти», «Ви», «Воно», «Вони» тощо
Комунікації	розширюються	Втрачаються
Мораль	точка біфуркації як трамплін	крайнощі «добро – зло»
Стан соціуму	неоплемена	Зграї
Ідентифікація	не має значення, потрібна лише тим, хто запитує (нікнейми, аватари, псевдоніми, криптоніми)	потрібна, важлива (прізвиська)
Часопростір	випадіння; меж не існує	важливий для орієнтування в довкіллі

Номадичний спосіб життя змінив пріоритети та цінності у політичній, економічній і соціальній галузях. Для людей визначальною стала не прив'язаність до оселі, місця роботи та ін., а свобода пересування, спілкування тощо. Постає феномен неоплемен, що якісно відрізняються від стародавніх кочових утворень.

Дійшовши усвідомлення, що наукові відкриття через мобільність (енергійність номадів і статуарність седентарів) впливають на різні номадичні практики, далі розглянемо їх на підставі запропонованої нами класифікації.

7.2. Цінність і зміст номадичних практик, які людина може змінити.

Номадичні практики поділяються на ті, що їх людина може змінити, й ті, які людина змінити не може.

1. Практики реальних / віртуальних переміщень. «Пригода» – це переміщення (рух) живого тіла (людини чи тварини) у середовищі, супроводжуване його емоційним переживанням і пізнанням. «Це «навігація» (*way-finding*), пошук шляху, що передбачає рух усередині світу, постійна участь і підлаштування до навколишнього середовища, а не «читання карти» (*map-reading*), тобто рух поверхнею, яку подумки оглядаємо згори. На противагу цьому різновиду прогулянки простором існує ходіння за вказівниками, організоване і максимально передбачуване, або макдональдизоване» [289, р. 96–109].

Прогулянка (переміщення) без відчуття пригоди перебігає в спеціальних місцях, або таборах (*camps*), – набережною, пірсом, природним парком, парком розваг тощо. В Україні як спадок радянських часів існує інший різновид фланування – одноманітність сталінізування та хрущовування (від прізвищ генеральних секретарів КПРС – Йосипа Сталіна і Микити Хрущова). Ідеться про житлові забудови їхніх часів із дивовижною нумерацією, де під час прогулянки легко заблукати, адже в кожному місті є вулиці з однаковими назвами, будинками («сталінками» та «хрущовками»), меблями тощо (пригадаймо популярну кінострічку «Іронія долі, або З легкою парою!»). Через це, а також з ідеологічних міркувань керівні органи незалежної України розпочали тотальне перейменування міст, сіл, вулиць; до того ж будівлі численних профільних компаній і продукція приватних виробників меблів теж урізноманітнюють життя людей.

Усі пригоди поділяються на поодинокі, парні або групові (щоб побути наодинці із собою та для розвитку комунікабельності). Різновидом пригоди є подорож. **Подорожі** (від англ. *travel* – подорож, фр. *travail* – робота (Джон Уррі) [цит. за: 197, с. 37]) – це когнітивний процес освоєння середовища, що змінює відносини між відомими (відкритими, пізнаними) та невідомими (невідкритими, непізнаними) об'єктами. Як зазначалося раніше, поняття «мандрівник» у

сучасному соціокультурному дискурсі зазнало значних трансформацій: у докласичний період розвитку наукового знання так називався **воїн**, який, застосовуючи практики «сили проти сили», здійснюючи експансію, завойовував території, підкорював народи тощо; у класичний період цей термін означував **купця (торгівця)**, який, упроваджуючи практики «сили слова проти сили» та здійснюючи економічну діяльність із комерційною метою (експорт – імпорт товарів), відвідував інші країни. Згодом, за доби некласики, з розвитком дипломатичних відносин між державами це вже був **посол (дипломат)**, «особа певного статусу», який, спираючись на практики «сили комунікації» та провадячи політичну діяльність, обмінювався політичними повідомленнями. Але в усі часи існували й інші зацікавлені в мандрах особи – **мандрівники**, якими рухала цікавість, яких приваблювали сумнівні перспективи, гострі відчуття тощо. Водночас усіх об'єднувало те, що їхня діяльність була зумовлена життєвою необхідністю, авантюризмом і любов'ю до подорожей. У попередніх розділах уже розглядалися номадичні практики воїнів, торговців і дипломатів, тому доцільно акцентувати увагу на номадичних практиках мандрівників.

Дискурс подорожі, на думку Ірини Соловей, передбачає тотожність занотовувальної діяльності (продуктивності) та запису виробленого продукту (візуалізований / занотований рух: подорожні щоденники, нариси, записи тощо) відповідно до когнітивних властивостей мандрівника [197, с. 37]. Так створюється своєрідне «коло поступального руху уявлення, у межах якого буття того, хто уявляє, засвідчуючи саме себе актом уявлення, уявляється в кожному уявному предметі» [197, с. 38]. У нотатках, як зауважує Ірина Соловей, відкрите, тобто пізнане, середовище (буття) завдяки маршруту позначається координатами (маркерами), а ще не відкрите (там, де ще не було прокладено маршрут), не пізнане (не-буття), не описане, не візуалізоване, без соціального статусу, визнається таким, що не існує. «Ім'я стає автографом мандрівника, залишеним на поверхні Землі, документально засвідчуючи його присутність» [197, с. 40].

Крім географічних відкриттів, Ірина Соловей виокремлює і такий різновид руху, як **мистецькі, зокрема літературні, мандри**. Завдяки суб'єктивному

сприйняттю, когнітивним властивостям і світоглядним настановам вони визначають рух і зміст записів. У процесі викладу уявне середовище вибудовується завдяки сюжету – «подорожніх нотаток» (Олександра Радищева [175], Інни Пархоменко [164, с. 5–59], Людмили Макарової [133]), «роману мандрів» (Жан-Жака Руссо [180; 181], Жюль Верна [27; 28; 29; 30; 31; 32]), «листів мандрівника» (Миколи Карамзіна [152; 153], Інни Булкіної [23]) та ін. «Відображені мисленням «образи», шляхом втрати зв'язку із реальністю... набувають здатності до творчості, креативності та фантазії» [197, с. 41–42]. Отже, у культурному середовищі створюється своєрідний осередок, який можна віднести до «сфери літературного (та мистецького. – І. К.) вимислу (plasma), сутність якого полягає в здатності мислення уявляти не-уявне» [197, с. 42].

Потрібно зазначити, що нині почали з'являтися варіанти штучних реконструкцій природного середовища і, навпаки, декорування природного середовища під штучне. Як приклади можна згадати клівлендський «Вологий ліс», бронкський зоопарк «Світ джунглів», «Оманливі джунглі» в Омасі тощо [189, с. 42–60]. За відсутності відмінностей створений «сфальшований ландшафт» стає гіперреальним і перетворює реальність природи на недосконалу подобу самої себе. «Гіперреальність, максимально наближаючи людину до природи, не залишає простору для уяви, тобто домірковування / добудови об'єкта» [18, с. 44–45].

Особливого значення останнім часом набув **туризм** (від лат. *turnus* – рух по колу) – тимчасовий виїзд суб'єкта (туриста) з місця відносно постійного проживання з різною метою без здійснення оплачуваної діяльності в місці нетривалого перебування [218]. На підставі спонукальних мотивів у сучасному соціокультурному дискурсі виокремлюють такі види мандрів і туризму: рекреаційний, лікувальний, спортивний, екстремальний, розважальний, діловий, культурний, індустріальний тощо.

Значно розвинувся **індустріальний туризм**, а також пов'язані з ним: 1) напрями; 2) тематики в мистецтві; 3) любов; 4) діяльність; 5) субкультури; 6) види спорту: сталкерство [176], сталкінг, постпаломництво [89, с. 124], інфільтрація [89, с. 124], дігерство [51; 70], руфінг [120; 167], урбанізм [89, с. 124],

сурвівалізм [89, с. 124], індустриальна археологія [89, с. 124], психогеографія [89, с. 124] тощо. Прикладом сталкінгу можуть бути дії Остапа Бендера та К° (Адама Козлевича, Шури Балаганова і Михайла Самуїловича Паніковського), спрямовані на відбирання «хліба насущного» (не для життя, а заради щастя! – І. К.) у «золотих телят» – Олександра Корейка (роман «Золоте теля») й Іпполіта Матвійовича Вороб'янінова (роман «Дванадцять стільців», оповідання «Минуле реєстратора РАГСу») Іллі Ільфа та Євгенія Петрова [78].

На окрему увагу заслуговує ефективна, а отже, активно використовувана, практика «розкручування міст», яка справляє значний вплив на розвиток туристичної галузі. Так, Дубай, що знаходиться під владою еміра Мохаммеда ібн Рашид Аль Мактума з династії Аль Мактум, поступово перетворилося на своєрідний симулякр – ельдорадо для елітних подорожувальників. В Україні таким курортом є Буковель, решта – Березівськ, Гопри, Миргород, Моршин, Поляна, Солотвино, Сорочинці, Трускавець, Хмільник, Шаян, Черче та ін. – розраховані переважно на представників середнього класу.

Отже, якщо раніше людина освоювала природне середовище, розширюючи його межі й облаштовуючи географічні ландшафти, то нині переважає штучне конструювання природного та міського середовища. Створення симулякрів – штучних і природних об'єктів та середовищ, які останні часом є доволі затребуваними серед туристів, сприяє також появі нових спеціальностей і робочих місць, залученню фахівців тощо.

Створення спецефектів. Спеціальні ефекти – узагальнювальна назва технологічних прийомів, які використовуються у кінематографі та шоу-бізнесі (на телебаченні, в комп'ютерних іграх і симуляторах) для візуалізації. Постійне вдосконалення та поширення ІКТ сприяє залученню людей до віртуального середовища, яке «створює певну свідомість, мислення, філософію, культуру, освіту, мову, стиль поведінки», світогляд, шкалу цінностей, моральних настанов, комунікацій тощо. Тут упроваджуються численні практики, як-от: «морфінг» [13; 110, с. 227–228; 283]; «поліекран» (фото-, відео-) [110, с. 231–232]; «технообраз» [105, с. 67–70; 110, с. 242–244]; «компоузинг»

[110, с. 221; 116; 155, с. 426]; «банерна сліпота»; «імплізія» [110, с. 217; 156, с. 214]; «гіпертекст» [110, с. 203–205]; «скролінг»; «голографічне проектування» [42; 264, р. 777–778]; «лазер» [123; 124; 205]; «фотошоп»; «відеоефекти»: корекція кольору та рівнів яскравості; зниження шуму; вповільнення / прискорення (рапід) руху; масштабування; обернене знімання; використання нерухомих зображень; накладення титрів і графічних композицій; переходи, врізання; розмиття; поліпшення яскравості та чіткості відео; фільтри імітування; деформація; генерація різних текстових зображень і таблиць; деінтерлейсинг тощо [144]. До найбільш поширених **технологій створення фізичних спецефектів** належать аніматроніка, піротехніка, спеціальний грим та ін.

Необхідно зауважити, що спецефекти почали активно використовувати в новітніх елітарних, масових та комерційних художніх практиках і проєктах із II половини ХХ століття завдяки гепенінгам та акціям (випадкові глядачі – на елітарному рівні, дискотеки, шоу – на масовому). На думку колективу авторів «Кореневища», лазерно-світло-звукове середовище «розмиває межу» між залом (глядачами) та сценою (виконавцями) «на рівні психоенергетичних полів». Саме тут реалізується своєрідний «соматичний симулякр соборності» (в дусі євангельських традицій), який передбачає «повне енергетичне єднання вірян» у процесі літургійного дійства не тільки між собою, а й зі священнослужителями, божественними силами і Богом за збереження особистої самосвідомості. На відміну від соборності, шоу бракує головного – духовного складника, і людина на рівні «розкріпаченої психомоторики» втрачає відчуття своєї особистості. Отже, соборність є одним із сутнісних явищ культури, що передбачає повне єднання вірян зі збереженням особистої самосвідомості кожного, а шоу – це «продукт ПОСТ-», який призводить до втрати свого «Я» [110, с. 21].

Розглянувши позитивні та негативні аспекти впливу спецефектів і нововведень на свідомість та підсвідомість людини, переконуємося, що на перший план виходить вміння сприйняти, проаналізувати інформацію певної складності та зробити адекватний висновок. Сподіваємося, що в майбутньому

когнітивні технології спрямують на вдосконалення розумового розвитку індивіда. Наведені приклади спонукають до усвідомлення того факту, що шоу дуже приваблюють людей, переважно дітей і підлітків, що свідчить про їхню психічну незрілість. Це, на нашу думку, має стати предметом вивчення психології (впливу як на маси, так і на окрему особу), соціології, філософії, комунікативістики тощо та сприяти появі нових видів послуг, професій, робочих місць і підготовці відповідних фахівців.

Кінематографічні практики. У двотомній праці «Кіно» Жиль Дельоз пропонує концепцію кінематографу як єдності двох реальностей: 1) фізичної – як «образу-руху (дії)» [53, с. 37–288] та 2) психічної – «образу-часу» [53, с. 289–592]. Ця єдність досягається завдяки бергсонівській протяжності – враженню неперервності дії в будь-який проміжок часу (як в анімації). У класичному (довоєнному) та сучасному (післявоєнному) кіно Жиль Дельоз виокремлює **три різновиди «образу-руху»**: «образ-сприйняття», «образ-емоцію» й «образ-дію». Розглядаючи співвідношення мислення та кіно, він зауважує: «якщо класиці притаманний рух від образу до мислення, то сучасності, навпаки, від мислення до образу» [53, с. 336–337]. Породжуючи мікси (від англ. *mixed* – змішаний) під час переходів між типами образів, «образ-час» стає трансцендентальним, а ірраціональний зв'язок образів продукує ноознаки (невисловлюване, невіршуване, невідповідне, непоєднуване, неможливе), до яких починає схилитися мистецтво. Так Жиль Дельоз доходить висновку, що «кіно – ... це рух і процес мислення... у “психомеханіці” духовного автомата» [53, с. 593–594].

Досліджуючи кінематограф, необхідно звернути увагу на такі аспекти:

- реакція і думка глядача: на знімальному майданчику немає глядачів – вони перебувають по той бік екрану. Першими глядачами стають самі актори та члени знімальної групи;
- усі знають, «як знімати», про що свідчить наявність факультетів з професійної підготовки режисерів, але питання, «що саме знімати», потребує подальших досліджень.

Практики віртуальних переміщень і мандрів інтернетом. Сприяння віртуальному середовищу передбачає наявність «кліповості», що її Анастасія Ісаєва та Софія Малахова пояснюють так: «“Кліпове мислення” – це акцентований у середовищі думки простір візуальних стимулів і образів, які існують у сучасній медіасфері. Воно реалізує індивідуальне ставлення до значущих об’єктів пізнання із середовищною локалізацією. Пізнавальний процес, який здійснюється у формі *враження*, *формує* мислення, орієнтоване на різноманітні *візуальні* або складноцілісні елементи й утворення предметного середовища. На відміну від абстрактного мислення воно спрямоване на певні, одиничні об’єкти, які володіють великим змістово-смысловим обсягом і можуть актуалізувати глибинні й раціональні зв’язки особистості з *культурою*. ... Специфіка візуально-образних об’єктів мислення в медіасередовищі виявляється в різноманітності, розрізненості, фрагментарності, мерехтінні, випадковій і хаотичній полісуб’єктивності, або “кліповості”. *Візуальна думка*, яка актуалізується в медіасередовищі, виявляється дисоційованою, такою, що не реалізує відносини і працює з недоступними для впорядкування надлишками предметів, є непродуктивною, такою, що не породжує вражень і не виникає з них, невловима і не створює символи тощо. Саме така думка називається «кліповим мисленням» [83, с. 178].

2. Практики підтримки гарної фізичної форми в контексті підвищеної уваги до «ледачої осілості» (уявлення про автівку як «рухоме крісло») у **практиках зепінгу** (від англ. *zapping* – перехід) [165], **культуризмі** (англ. *bodybuilding* – культура тіла) тощо.

Організм людини (як і тварини та рослини) – це відкрите нестабільне середовище, яке постійно намагається втримати свою динамічну рівновагу, зберегти сталість, стабільність, цілісність, замкненість тощо шляхом самопідтримання, відновлення втраченої рівноваги, самовідтворення, самоорганізації, саморегуляції, метаболізму, компенсаторних процесів, інтеграції, скоординованих дій, фізико-хімічних і біологічних реакцій, пристосування, подолання спротиву зовнішнього середовища тощо. Це «управління зі зворотним

зв'язком» прийнято називати **гомеостазисом** організму (від давньогрец. *ὁμοιοστάσις* від *ὁμοιος* – однаковий, подібний + *στάσις* – стан, знерухомлення, рівновага, саморегуляція).

Ще у 1878 році французький фізіолог Клод Бернар зазначав, що «всі життєві процеси мають тільки одну мету: підтримання сталості умов життя в нашому внутрішньому середовищі – необхідний елемент вільного і незалежного життя» [цит. за : 65 (20; 72; 193)], але авторство терміна «гомеостаз» приписують американському фізіологові Волтеру Кеннону, який у 1929 році вжив його на позначення «координованих фізіологічних процесів, які підтримують більшість стійких станів організму» [255]. Сучасний французький дослідник Едгар Морен під гомеостазом розуміє «рекурсивне регулювання того, що регулює, завдяки тому, що регулює. ... це петля у петлі, що регенерує петлю, яка його генерує» [149, с. 232]. Отже, організм постійно намагається зберегти гомеостаз, але розум іноді штовхає організм до непередбачуваних протилежних дій.

У сучасній науковій літературі явище модифікації тіла людини (або бодімодифікації) має кілька дефініцій і атрибуцій, оскільки розглядається в широкому спектрі контекстів (у біологічному, психологічному, етнографічному, культурному, філософському, соціальному та ін.). Наталія Польська потрактує бодімодифікацію так: «Це штучна зміна тіла, здійснювана за естетичними, соціально-ідентифікаційними, релігійними або психологічними мотивами» [170, с. 43]. Іван Гринько пропонує використовувати дефініцію «соматичні модифікації» (від грец. *soma* – тіло) [45, с. 81, 84], тобто «навмисні порушення цілісності або зміни форми органів людського тіла, що здійснюються в межах ритуальної практики або естетичних норм і зумовлені соціокультурною системою» [45, с. 82]. Дослідник простежує етимологічну відповідність і атрибуцію таких термінів, як: «церемоніальне спотворення», «спотворення», «членоушкодження», «ритуальне членоушкодження», «болісні випробування», «випробування», «незворотні зміни», «прикрашання тіла», «тортури», «варварські операції та муки», «болісні процедури», «завдання ран», «вибивання зубів», «операції», «тілесні операції», «больові операції» тощо [45, с. 81–87].

Функціональні модифікації тіла призводять до штучних (добровільних і примусових) змін параметрів тіла / організму з метою відновлення втрачених, удосконалення вже наявних або набуття нових функцій. Такі модифікації можуть також задовольняти естетичні, фізіологічні, соціальні, психологічні та інші потреби людини й суспільства. Їх основною метою є **забезпечення гомеостазу** організму шляхом **надання** йому нових, **заміни, відтворення, вдосконалення** наявних або **видалення** функціонально та фізіологічно обмежених, заражених, хворих, недієздатних, «зайвих» (рудиментів (від лат. *rudimentum* – зачаток, першооснова), які вважаються нормою, й атавізмів (від лат. *atavus* – прапрадід), що сприймаються як відхилення) інстинктів, функцій, органів, систем або властивостей.

Дослідник Сергій Ворошилін поділяє всі модифікації тіла на дві великі підгрупи: без пошкодження тіла (зворотні), поширені в сучасному соціумі; помітні незворотні зміни тіла і заподіяння болю [35, с. 43]. Останнім часом на тлі збереження і трансформування старих з'явилося чимало нових практик штучної зміни тіла. Особливого поширення, за спостереженнями Сергія Ворошиліна, набули бодімодифікації другої підгрупи: татуювання, шрамування, скарифікація, пірсинг, модифікація зубів, тунелі (від англ. *tunnel*, старофр. *tonel*, зменш. *tonne* – бочка), мікродермали, трансдермали, імплантація, роздвоєння (сплітинг) язика, видалення або розщеплення сосків і сплюснення грудей, роздвоєння, подовження або розсічення пеніса, нуліфікація (від лат. *nullificatio* – знищення + *facio* – роблю), добровільна ампутація кінцівок, пластичні операції, схуднення, видовження шиї, деформування або трепанація черепа, вживлення чужорідних тіл, зменшення діаметра талії [35, с. 44–48], які стали частиною масової культури та культури «екстремальних груп» – неоплемен, окреслюючи / варіюючи їхні межі.

Варто зазначити, що практики модифікацій людського тіла (розфарбовування, шрамування і татуювання) існували ще в примітивних культурах Homo *sapiens*. Одним із переконливих археологічних свідчень нанесення татуювань, на думку Джона Е. Раша, стали гострі кістяні голки з

деревним вугіллям, червоною вохрою та вайдою красильною (від лат. *Isatis tinctoria*) [177, с. 74]. Сучасні ж практики бодімодіфікації сформувались у 1960–1970 роках і були нерозривно пов'язані із суб- та контркультурою, представники яких сьогодні культивують «маргінальні варіанти модифікації тіла» [35, с. 44–48]. Демократизація суспільства, поява нових технологій і розвиток медицини сприяли вдосконаленню та трансформації традиційних практик «варіювання меж» людини, а також розробці, впровадженню і поширенню нових – від тимчасових татуювань до складних хірургічних операцій зі встановлення імплантів.

Сучасні експерти вважають, що найближчим часом на інформаційне (технологічне) суспільство чекає етична легалізація практик функціональних модифікацій, а нові технічні можливості зроблять їх більш доступними та дозволять змінювати тіло порівняно безболісно. Футуролог і технічний директор у галузі машинного навчання компанії Google Рей Курцвейл передбачає, що:

- робототехніка застосовуватиметься в усіх сферах життя;
- у 2019 році переважатимуть технології «розумного» будинку, контактні лінзи дозволять занурюватись у віртуальну і доповнену реальність, а комп'ютер отримає обчислювальну потужність людського мозку;
- у 30-ті роки ХХІ століття штучний інтелект оволодіє свідомістю, а межа між людською і штучною свідомістю почне розмиватися;
- у 2045 році йтиметься про технологічну сингулярність (планета перетвориться на комп'ютер) [цит. за: 232].

Заслугове на увагу також думка голови американських компаній Tesla і SpaceX, винахідника і дослідника Ілона Маска. Він вважає, що злиття біологічного і цифрового інтелекту (штучного інтелекту, ШІ) є неминучим. Крім того, технологічні імпланти й імплантувальні технології стануть для біологічного організму засобом контролю над штучним інтелектом і захисту від нього в разі виникнення непередбачуваних ситуацій [107].

До практик функціональних модифікацій тіла людини належать «кіборгізація» [214, с. 169–176], «кріоніка» [214, с. 177–184], «завантаження особистості» [214, с. 185–187] тощо.

Серед різних видів функціональних змін тіла основними напрямками модифікацій є «протезування» [174, с. 285] й «імплантація» [79, с. 202; 80, с. 326].

Сьогодні штучні частини тіла й органи стають більш розумними та функціональними, інженери й дослідники працюють над удосконаленням біонічних протезів [14]: i-LIMB, Vebionic 3, Tibion, пристрій Ендрю Швартца [15] тощо. У 2012 році південноафриканський тесля Річард Ван Ас сам розробив і надрукував на 3D-принтері активний тяговий протез кисті, а потім разом з американцем Айваном Овеном розмістив креслення у відкритому доступі [162]. Звичайно, навіть найбільш модернізованим біонічним пристроям для кінцівок поки що не вдалося досягти рівня функціональності природних, «живих» частин тіла, однак сучасні наукові розробки вже сьогодні дозволяють досягати не просто відновлення втрачених функцій, а й покращення властивостей організму. Кіборгізація як упровадження механічних та електронних компонентів у організм живої істоти відбувається й у наш час: уживлення кардіостимуляторів, кохлеарних імплантів, ендопротезів і вже згадуване біонічне протезування. Проте хотілося, щоб увага дослідників більше концентрувалася не на втраті / заміні можливостей або частин тіла, а на запобіганні травматизації й обмеженні чи повній забороні засобів, що можуть заподіяти людині шкоду.

Науковці Олексій Турчин і Михайло Батін обстоюють ідею щодо створення «ідеальної людини» – цілісної істоти, яка поєднуватиме все найкраще, що є в сучасних людей: талановитість, стандартну зовнішність, молодість і здоров'я, раціональне знання й інтуїцію, адекватне сприйняття буття, здатність до емоційних виявів, індивідуальність тощо [214, с. 132].

Увага сучасних дослідників до практик модифікації тіла є свідченням актуальності цієї проблеми. У сучасному науковому дискурсі виокремлюються такі їх функції: маркувальна, ритуально-соціалізувальна, естетична, апотропестична, адаптивна, світоглядна, аксіологічна, комунікаційна,

психологічна, ідентифікувальна та ін. Отже, можна впевнено констатувати, що XXI століття – це доба епідемії не тільки ІКТ, а й модифікацій, а практики модифікації тіла / організму людини (тварини, рослини) є доволі актуальними та запитаними соціумом. Це, своєю чергою, в подальшому має сприяти їхньому розробленню, впровадженню, вдосконаленню й активному використанню тощо.

Тему модифікації людського тіла було висвітлено в утопічних проєктах попередніх епох. Наприклад, у «Місті Сонця» Томмазо Кампанелли шляхом «здійснюваного чиновниками штучного добору сексуальних партнерів фізичні якості жителів, які населяли сонячне місто, поліпшені настільки, що тут не стало калік та потвор, тобто істот, тілесно відчужених від більшості роду людського» [195, с. 162]. Такі ж практики пропонувались і в «Індії» перського діяча Абу Райан Біруні, «Державі» Платона, «Походженні видів...» Чарльза Дарвіна, євгеністичних розробках і працях інших дослідників.

Підсумовуючи вищевикладене, можна визначити основні тенденції подальшого розвитку і трансформації сучасних бодімомодифікаційних практик:

- перетворення бодімомодифікацій на атрибут масової культури;
- розробка й упровадження наукових, медичних, військових і виробничих технологій, що сприяють розширенню меж анестезії (від грец. *αν* – не + *αισθησις* – відчуття), а також подолання естетичних, фізіологічних, гомеостатичних та інших вад під час модифікацій;
- збільшення, вдосконалення і трансформація вже наявних і розроблення нових варіацій естетичних, медичних, психологічних, гендерних, фізіологічних, соціальних та інших бодімомодифікацій;
- привертання уваги дослідників (психологів, правників, соціологів, філософів, учителів (викладачів), вихователів тощо) та суспільства в цілому до функціональних модифікацій тіла людини.

На особливу увагу заслуговують практики «розширення меж» осіб з обмеженими фізичними можливостями, що зумовлено, на нашу думку, кількома чинниками: гуманістичними, моральними, психологічними, соціальними тощо,

тобто прагненням зробити їх, наскільки це можливо, повноцінними членами суспільства.

Практики пластичних операцій були вперше застосовані за часів панування первісних релігійних вірувань (магія (вплив на ціле через частину), тотемізм (уподібнення до тотему), шаманізм), але широкого застосування набули під час військових практик. Тут потрібно згадати про компрачикосів, або компрапекеньосів (від ісп. *comprachicos*, букв. – скупники дітей). Цей термін французький письменник Віктор Гюго в романі «Людина, яка сміється» [49] вжив на позначення злочинного угруповання торговців дітьми – контрабандистів, волоцюг і жебраків, які діяли на теренах Іспанії, Англії, Німеччини, Франції впродовж XIII – XVIII століть, задовольняючи потреби багатіїв у розвагах, угамуванні хтивості, пихи тощо. Прагнучи збагачення, вони викрадали та калічили немовлят, спотворюючи не тільки їхні тіла, а й душі. Звинувачувати тільки компрачикосів – марна справа, адже треба брати до уваги й ту обставину, яка, на жаль, доволі розповсюджена в суспільстві: якщо є попит – буде пропозиція.

Водночас якщо практики пластичної хірургії компрачикосів мали на меті задоволення попиту суспільства на «хліб» (матеріальне) і «видовища» (духовне), то у подальшому вони виявилися запитаними у військовій справі. Для одних (вояків) ці практики набували вигляду реабілітації після повної або часткової втрати органу (-ів), натомість для інших ставали «жовтим білетом», що дозволяв уникнути «повернення боргу» вітчизні, отримати певні права, переваги, матеріальні блага тощо.

Доречно, на нашу думку, згадати й післяопераційні шрами, подані в художній літературі, наприклад, повісті Михайла Булгакова «Собаче серце»: «Чому у вас шрам на лобі, будьте ласкаві, пояснити цій дамі, – вкрадливо запитав Пилип Пилипович.

Шариков зіграв ва-банк:

– Я на колчаківських фронтах поранений, – прогавкав він» [22, с. 130]. А скільки таких «поранених героїв» (не часів Михайла Лермонтова, а наших), що вихваляються своїми «бойовими подвигами», зараз?

Людина, на наше переконання, ніколи не буде повністю задоволена власною зовнішністю (як і взагалі нічим, ніким і ніколи), тому нині практики зміни свого тіла (пластичні операції, бодібілдинг тощо) набули значного поширення й виконуються як за лікарськими приписами, так і з естетичних міркувань, хоті або примхи. До речі, чоловіки, як правило, незадоволені тими частинами свого тіла, які, на їхню думку, замалі, натомість жінки – тими, які завеликі. Тут доречно згадати також практики мобінгу, зумовлені заздрістю чи страхом перед більш прогресивними та перспективними колегами і спрямовані на їх усунення від чесної конкуренції. Гірка іронія: щоб у сучасному суспільстві не стати жертвою мобінгу, потрібно дотримуватися правила «трьох “б”»: бути «(рос.) больным, бедным и бездарным» (хворим і бідним нездарою).

Створення і функціонування «Тіла без органів» (ТБО), «Тіла без Простору» (ТБП), «Людини без властивостей» – це, на думку Володимира Кутирьова, «наслідок процесу глобалізації, доведеної до свого логічного завершення» [121, с. 73].

28 листопада 1947 року Антонен Арто, автор концепції «театру жорстокості» (від фр. *théâtre de cruauté* – крюттичний театр), «Театру Альфреда Жаррі», оголосив війну органам. У радіопостановці «Pour en finir avec le Jugement de Dieu» («Покінчити з Божим судом») він сформулював свою знамениту тезу: «Зв'яжіть мене, якщо хочете, але немає нічого більш беззмістовного, ніж орган», яку відразу ж почали активно вживати західні інтелектуали. Дослідник Мераб Мамардашвілі влучно описав життя Арто: «Так він був улаштований. Це тіло без шкіри, повністю оголене для ударів зовнішнього світу, для будь-яких вражень. (Уявіть собі, весь час «жити» зі здертою шкірою!) Ось так і жив Арто» [135, с. 14–18; 136].

Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі докладно схарактеризували ТБО у шостому плато «Як створити собі ТБО» своєї праці «Тисяча плато». Спочатку вони

вказували на те, що будь-яке «актуальне» тіло має або виражає набір рис, навичок, рухів, афектів тощо. Проте водночас у кожного «актуального» тіла є також і «віртуальний» вимір – великий запас потенційних рис, відносин, афектів, рухів тощо. Саме це джерело можливостей вони назвали «ТБО». Для того щоб «зробити себе ТБО», активуючи / актуалізуючи ці можливості, потрібно експериментувати з собою за допомогою зв'язку з іншими тілами / ТБО. Цей процес Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі назвали «становленням» [54, с. 269] на прикладах «тоналю» (тотемної тварини) та «нагвалю» (чаклуна, шамана, здатного перетворюватися на тотемну тварину) [54, с. 269–270; 254].

У ширшому потрактуванні поняття ТБО вони акцентували на віртуальному вимірі реальності взагалі, називаючи її «планом консистенції» [54, с. 262] або «планом іманентності» [54, с. 256]. Таке ТБО пронизане матерією, якій притаманні постійні «трансформації», «різновекторні потоки», «необмежені інтенсивності» або «номадичні сингулярності», «божевільні» або «ефемерні частки» [54, с. 256–264]. Думка про те, що наш світ складається з «відносно стабільних сутностей» (тіл або буття), є помилковою, адже насправді «ці тіла складаються з безлічі потоків, що мають різновекторний і різношвидкісний рух» [54, с. 256–264]. Саме цей «рідноподібний субстрат» Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі назвали «ТБО» [54, с. 263–264], актуалізуювши питання про розширення можливостей людського тіла шляхом перетворення себе на ТБО [54, с. 248–275]. Зазначена тема й досі залишається дискусійною.

Заслужують на увагу й **практики створення тіла без властивостей**, висвітлені у статті Сергія Труньова та Валентини Палькової [213, с. 35–40] на прикладах створення образів «Homo soveticus» у міфології часів сталінської культури. Вони ґрунтуються на ідеї служіння суспільству, партії та державі [213, с. 36] жінок і чоловіків у таких варіаціях: «подолання / розширення простору» [213, с. 36], «подолання відсталості природної матерії» [213, с. 36], «виховання надлюдських якостей» [213, с. 36–37], «набуття надприродних тілесних якостей» [213, с. 36], «достатності можливостей надорганізованого людського тіла» [213, с. 36], «подолання фізичної неповноцінності» (тілесної

недосконалості) [213, с. 37], «трудового» [213, с. 36], «військового та героїчного служіння» [213, с. 36], «дієтологічного очищення організму» [213, с. 37], «очищення середовища (об'єкта) існування» [16, с. 92], морального вдосконалення й ідеологічного «зомбування», «подання жіночого тіла як тіла без властивостей» [213, с. 37], створення неосім'ї тощо. Інакше кажучи, за тогочасними стандартами потрібно було мати «квартиру, тачку та собачку».

Особливість «жіночого служіння», порівняно із «чоловічим», на думку Сергія Труньова та Валентини Палькової, виявлялась у здатності жінки брати участь у виробництві не тільки товарів / техніки і / або продуктів харчування, послуг тощо, а й дітей. Їх (ре-)продукцію в подальшому намагалися звести до вирощування у пробірках і андрогінності (від давньогрец. *άνδρας* – чоловік і *γυνή* – жінка) соціуму, зумовлених зміною акцентів у гено- та фенотипах людей: маскулінізації (від лат. *masculinus* – чоловік, самець) жінок і фемінізації (від лат. *femina* – жінка, самиця) чоловіків. «Головною метою всіх зазначених вище видів служіння людей інтересам держави була демонстрація розквіту соціалізму, примноження багатства, харчового достатку й чисельності населення» [213, с. 36–37]. Ці процеси продовжували закладати підвалини трансгуманізму і сприяли його розвитку.

У пострадянському суспільстві відбулося принципове зміщення пріоритетів з виробництва товарів на споживання послуг. Як зазначають сучасні дослідники, «людину-виробника» почала витісняти «людина-споживач» із властивими їй тілесністю, способом мислення, потребами, цінностями, «метазвичками» («звички змінювати звички» [6, с. 118]) тощо. Водночас, за концепцією Жана Бодрійяра, споживання почало означати вже не достаток матеріальних благ, а достаток (навіть надлишок. – І. К.) інформаційних знаків [17, с. 214]; на думку Стюарта Майлза, воно «стало одним зі способів конструювання свого «Я» з метою самореалізації та самоактуалізації» [281], «позбувшись, на думку Еріха Фромма, будь-яких обмежень у середовищах, де все стає товаром» [222]. Це закономірно спричинилося до перенасичення людини інформацією, що відразу ж викликало захисну реакцію організму – «кліповість». Так відбувається перехід людини на

інший щабель розвитку (від традиційного до інформаційного), і саме LLL-освіта, на нашу думку, завдяки лімінальності має допомогти їй здійснити цей перехід швидше, мінімізувавши стрес і травматизм, а також адаптуватись і самореалізуватись у постійно оновлюваному плинному інформаційному середовищі.

Порівнюючи радянську та пострадянську культуру в межах споживацького принципу, можна побачити таку закономірність: головним для першої є демонстрація результатів героїчного виробництва – знаків недоторканого достатку, що проявляється у «рифленні» (за Жилем Дельозом) / шрамуванні тіла (що нагадує нам седентарні практики), а для другої – приховування «шрамів» життєвого досвіду шляхом «розгладжування» / консервування молодості та краси тіла завдяки практикам модифікації тіла / організму (подібні до номадичних практик) тощо.

Образ людини «Homo consumers» Сергій Трунцов і Валентина Палькова пов'язують із міфологією суспільства споживання, що постає на підставі практик «служіння власному тілу» [213, с. 38], «споживання» [6, с. 118–119], «створення образу сексуального тіла», «приховування» набутого життєвого та сексуального досвіду [213, с. 38–39], «консервування тіла» [213, с. 38–39], «демонстрація знаків надлишкового життя» [213, с. 39], перебування в стані «статевозрілої дитини» [213, с. 38–39]. «Подвиги подолання середовища» [195, с. 39] трансформуються від туризму до «агресивних» видів спорту [213, с. 39].

Отже, як зазначають Сергій Трунцов і Валентина Палькова, якщо в культурі сталінського періоду подвиг подолання матерії знаходив свою кульмінацію у виробничій діяльності, то в культурі суспільства споживання кульмінацією є сам процес споживання. Розширення фізичних можливостей організму полягає в споживанні дедалі більшої кількості продуктів, послуг, сексу, інформації тощо. Водночас необхідно зауважити, що споживання «розумних» речей виключає сам процес роздумів про те, як їх споживати. Споживання матерії спрямоване на створення досконалого тіла, метою якого, своєю чергою, є виробництво задоволення. До того ж жіноче тіло набуває в культурі суспільства достатку

дедалі більшого значення. Незалежно від специфіки товару, що рекламується, головним є оголене жіноче тіло, прикметною ознакою якого в сучасній культурі є:

- 1) сексуальність (жодним чином не пов'язана з ідеєю (ре-)продукції);
- 2) законсервованість у часі та вітальна надмірність [213, с. 39–40].

Наведемо кілька прикладів щодо ТБО в сучасному житті. По-перше, вагітна жінка, народжуючи дитину, «звільняється» від «органу» – дитини, але в неї прокидається інстинкт материнства. По-друге, якщо людина внаслідок травми втрачає кінцівку, в неї виникає своєрідне відчуття – «фантомний біль». Його описують як відчуття, якого зазнає особа щодо кінцівки чи органу, що фізично не належать до тіла. Втратити кінцівку можна через ампутацію або вроджену ваду [258, р. 219–232], проте фантомний біль також може виникати через розрив нервів або пошкодження спинного мозку. Найчастіше ці відчуття реєструють після ампутації руки чи ноги, проте вони можуть виникати після видалення грудей чи будь-якого внутрішнього органу. Сила болю варіюється залежно від порогу чутливості людини.

Термін **«фантомна кінцівка»** вживається на позначення будь-якого чуттєвого явища (крім болю), що має місце у відсутній кінцівці або її частині. Уперше цей термін ужив американський невролог Сайлас Вейр Мітчелл у 1871 році [266, р. 251–269]. Він зазначав, що «тисячі примарних кінцівок полюють на стількох же гарних солдатів, регулярно катуючи їх» [260, р. 399–404]. Проте вперше фантомний біль задокументував французький військовий хірург Амбруаз Паре ще в 1551 році. Живим прикладом прояву цього явища може бути актор Павло Луспекаєв, який, позбувшись залежності від наркотиків, які вживав для тамування болю, почав малювати для себе ескізи протезів [138]. Так людський організм реагує на втрату кінцівки або органу.

Існує ще один різновид фантомного болю, пов'язаний з аналізатором, функція якого різко знижена або відсутня. Йдеться про зорові галюцинації сліпих і слухові – глухих, уперше описані Шарлем Бонне, проте вони не належать до справжніх галюцинацій.

Заслуговує на увагу і бинтування ніг (від кит. trad. 纏足, упр. 缠足,: *chánzú* – зв’язана ступня), що практикувалося в Китаї переважно в аристократичному середовищі у X – XX століттях. Від розміру ступні, яка називалася «золотим лотосом», залежали соціальний статус, престиж, імідж і «коштовність» нареченої. Вважалося, що аристократка, яка має високий соціальний статус, має бути «безсилою», нездатною до пересування (за уявленнями номадів, торкатися землі огидно і негідно) без сторонньої допомоги, що надавало їй привабливості, адже здорові недеформовані ноги асоціювались із селянською (седентарною) працею і «підлим походженням». Мислення аристократичних жінок нагадувало їхні недорозвинені кінцівки. Їх учили готувати, вести господарство, вишивати взуття для «золотого лотоса» та задовольняти забаганки чоловіків. Останні пояснювали необхідність інтелектуального і фізичного обмеження жінок прагненням убезпечити їх від збочень, хтивості та розпусти. Китайці вірили в те, що жінки розплачуються за гріхи, вчинені в минулому житті, й ці практики мають урятувати їх від жаху ще однієї такої реінкарнації.

Відгомони подібних номадичних практик можна зустріти й у фольклорі різних народів, наприклад, у неадаптованих казках братів Грімм [150]. Так, старша сестра Нечепури, щоб узутися замале для неї взуття, відтягла собі ножем великий палець, а середня – кусок п’ятки, адже мати переконала їх, що «королеви пішки не ходять» [150] (їхні кінцівки не торкаються землі), що є свідченням на користь привілейованого (номадичного) становища. Проте сестер Нечепури, які в такий спосіб трансформували свої кінцівки, вже не можна віднести і до нижнього (седентарного) світу: «Увесь черевичок-то у крівці: ніжці, видно, бракує в ньому місця» [150]. Насправді дівчата свідомо маргіналізувалися: відтявши частини ніг і втративши здатність торкатися землі, вони «випали» із звичного седентарного середовища, так і не потрапивши до омріяного номадичного. Натомість для Нечепури маленький черевичок став справді «щасливим квитком»: вона потрапила до вищого (номадичного) світу і побралась із принцом [150].

Такий різновид практик Андреа Дворкін назвав «гіноцидом» (*gynocide*, від грец. *gyneco* > *guné* – жінка; *gynoecium* (у ботаніці) жіночі частини квітки; *gynoscions* – наявність досконалих жіночих квітів, що зрослися) жінок [52] на противагу «геноциду» (від грец. *γένος* – рід, плем'я та лат. *caedo* – вбиваю), цілеспрямованим практикам знищення народів.

Валері Соланас у «Маніфесті Товариства за Знищення Чоловіків» [196] обстоює протилежні практики, спрямовані проти чоловіків, називаючи їх «неповноцінними жінками» [196], «душевними каліками» [196], «егоцентриками, не здатними на любов, дружбу, прихильність або ніжність» [196], «ізолюваними самотніми істотами, не здатними на якісь стосунки з іншими» [196]. «Їхніми реакціями керують нутроці, а не мозок» [196]; «інтелігентність для них є інструментом потягів та прагнень» [196]; вони «психологічно слабкі» [196], «не здатні переживати духовну пристрасть, духовний контакт» [196], «ходячі викидні, які хиріють вже на генній стадії» [196], «напівживі оцупки» [196], «препаскудні дідугани або недалекі простаки, які перебувають на нічийній (маргінальній – І. К.) території між людиною та мавпою, хоча їхнє становище гірше, ніж у мавпи» [196] тощо.

Стара як світ проблема, що існувала, існує й існуватиме надалі, призводячи до маскулінізації жінок і фемінізації чоловіків. Хоча, на думку деяких дослідників [11; 38; 113], у сучасному світі останнім часом відзначаються виразні тенденції андрогінності, що засвідчує хоча б поява на світових подіумах моделей-андрогінів і зростання їхньої популярності.

Розглянемо номадичні практики бодімомодифікації, які призводять до «звуження меж» людини. Передусім ідеться про «сталінські самовари», як цинічно називали інвалідів з ампутованими кінцівками та «краником» унизу, зовні схожих на цей пристрій. Таких осіб нараховувалося понад 460 тисяч, і їхня доля була настільки важкою, що на адресу радянської влади лунали цілком обґрунтовані звинувачення у геноциді щодо своїх воїнів-переможців. Існують і офіційні документи на підтвердження актуальності цієї проблеми [58; 215].

Соціокультурний дискурс щодо «сталінських самоварів» акцентує увагу на відповідальності держави за забезпечення гідного життя колишніх військових з інвалідністю, їхній приреченості на страдницьке існування, швидку смерть або навіть страту. Деякі зі скалічених, не витримуючи численних випробувань, починали пиячити та вживати наркотики; збиваючись у зраї, ставали асоціальними й аморальними суб'єктами (жебракками, шахраями, здирниками, злодіями, грабіжниками тощо); кінчали життя самогубством. Злидні були для СРСР абсолютно неприйнятним явищем, і гасло «Жебраків у нас немає» звучало гордо, але не мало нічого спільного з реальним станом речей [137, с. 158].

Обурені громадяни повсюди зверталися до органів місцевої влади зі скаргами на протиправні дії «сталінських самоварів» [66; 137], і незабаром переважна більшість уже відчувала до них не співчуття, а огиду та зневагу. Радянська влада, що розглядала цю категорію людей з інвалідністю як «антигромадські, паразитичні елементи» [228: ЦДООСО, ф. 4, оп. 49, спр. 130, арк. 32], зрештою була змушена вжити дієвих заходів щодо їх соціальної адаптації та соціалізації [201]. Виходом із ситуації, що склалася на той час, стало створення притулків для людей з інвалідністю («звуження меж») і протезування («розширення меж» людини).

Точних даних про кількість створених за радянських часів притулків для інвалідів немає. Одним із найвідоміших став заклад на острові Валаам (1950–1984 роки). Про умови перебування у ньому «сталінських самоварів» яскраво і переконливо свідчать добірка графічних робіт художника Геннадія Доброва [201], низка літературних творів («Валаамський зошит» Євгенія Кузнецова, «Бунташний острів» Юрія Нагібіна, «Неперспективні люди з острова Валаам» Миколи Ніконорова, «Пречудовий острів» Юрія Бондаренка), кінострічка Геннадія Земеля «Бунт катів» тощо. Отже, паралельно відбуваються два процеси: «звуження меж» людей з інвалідністю та «розширення меж» митців.

Феномен протезування пов'язаний із тим, що воно сприяє впровадженню практик «варіювання меж» людини: як це не парадоксально, з одного боку, їх «звуження» (поступова суб'єктивізація, відсторонення і зрештою відчуження), а з

іншого – «розширення» завдяки набуттю нових можливостей. Одночасно варто наголосити на низькій якості та замалій кількості тогочасних протезів, що свідчить про нерозвиненість цієї галузі в цілому і брак відповідних фахівців зокрема. Інших номадичних практик соціальної адаптації та соціалізації людей з інвалідністю за тих часів радянська влада не застосовувала (або не мала), що побіжно свідчить і про низький рівень розвитку гуманітарних наук, особливо соціології.

Після розпаду СРСР номадичні практики бодімомодифікації значно трансформувались. Як засвідчують численні джерела, ситуацію із соціальною занедбаністю інвалідів собі на користь активно використовує криміналітет. Так, у ромському кримінальному середовищі поширені практики отримання прибутків від організованого жебрацтва «мадонна з малям», «багатодітні погорільці», «сліпі», «біженці зі Сходу» тощо. Роми не гребують вербуванням калік, хворих на дитячий церебральний параліч та ін. Через зростання «попиту» та складності залучення цього контингенту сучасні компрачкоси практикують і штучне його «створення»: попередньо за допомогою наркотиків чи алкоголю позбавляючи своїх жертв здатності до опору, ампутують їм кінцівки або спотворюють у інший спосіб. Азербайджанці залучають до злочинної діяльності професійних акторів і психологів, які за допомогою гриму і фахових прийомів вичавлюють із пересічного громадянина сльозу (і монету) [206, с. 102]; чимало довірливих стали здобиччю «таджицьких екзотів» – прокажених. Але марно звинувачувати ромів, азербайджанців, таджиків тощо, адже, за ринковим законом, якщо є попит, то буде й пропозиція.

Водночас існує й чимало прикладів успішної соціальної адаптації та соціалізації людей з інвалідністю, чий позитивний досвід надихає кидати виклик долі та перемагати за найнесприятливіших обставин. Це спонукає людей з інвалідністю до саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації. Британський музикант Рік Аллен, австралійський мотиваційний оратор, меценат і письменник із вродженим синдромом тетраамелії Ніколас Вуйчич, російський іконописець Григорій Журавльов, німецький оперний, камерний і джазовий співак Томас

Квастгоф, артист цирку і власник луна-парку в Пратері Микола Кобельков, казахський художник Каріпбек Куюк, військовий льотчик Олексій Маресьєв (чия життєва історія спонукала письменника Бориса Польового до створення «Повісті про справжню людину»), радянсько-латвійський гресмейстер Михайло Таль, китайська громадська діячка Лей Цін'яо, начальник штабу резервної армії нацистської Німеччини Клаус фон Штауффенберг (який скоїв невдалий замах на Адольфа Гітлера, відображений у кінострічці 2008 року «Операція «Валькірія»), японський адмірал Ісороку Ямамото [168] та ін. – кожне з цих імен стало синонімом перемоги людського духу і найвищих досягнень.

Отже, питання про реакцію людського організму на формування / пересадку / набуття нових органів і систем («human enhancement», «homo cognoscens»), завжди залишалось актуальним, але науковий дискурс щодо «розширення меж» людини помітно актуалізувався саме останнім часом.

Розглянувши номадичні практики «варіювання меж» тіла на прикладі бодіמודифікацій, ми дійшли висновку, що вони призводять до «розширення меж» людини, забезпечуючи гомеостаз організму та задовольняючи естетичні потреби особи й суспільства. Щодо практик «звуження меж» людини, то вочевидь, не можна покладати всю відповідальність тільки на владу, яка, на думку деяких дослідників, не впроваджує ефективних практик соціальної адаптації та соціалізації інвалідів. Наведені нами приклади засвідчують, що тільки сама людина може і повинна зробити визначальний вибір: впасти на дно, «звужуючи межі», залишитися самою собою, сприймаючи своє становище як належне, чи піднятися на вершину, «розширюючи межі», постійно займаючись саморозвитком і прагнучи до самореалізації.

3. Практики утилізації відходів. Секонд-хенд – це налагоджена бізнес-структура, що займається збиранням, сортуванням, зберіганням, транспортуванням і реалізацією речей, які були у вжитку. Є кілька категорій таких речей: «сток» (євросток); «сгеат» (вершки [155, с. 479–480]), «екстра» і «люкс» [230]. На запитання, чому люди купують товари секонд-хенд, можна почути такі відповіді: «Немає вітчизняної альтернативи», «Висока якість»,

«Низька ціна» тощо. Виникає закономірне запитання, чому Україна, країна-переможець із великим ресурсним потенціалом, цілком спроможна забезпечити населення товарами харчової та легкої промисловості (які, до речі, затребувані та швидше окупаються), змушена вбиратися в «обноси Європи»? Заради справедливості треба зауважити, що ці процеси відбуваються не тільки в нашій державі, про що, до речі, йдеться у фільмі «Наша оселя – Земля».

Переробка відходів – діяльність, яка передбачає збирання, транспортування, розміщення, зберігання, знешкодження, захоронення, знищення, утилізацію, перероблення відходів з метою отримання сировини, енергії, виробів і матеріалів [59; 106, с. 32–37]. Незабаром, на наше переконання, постане потреба перероблення й утилізації інформаційних відходів, про що вже йшлося у романі-антиутопії Джорджа Орвела «1984».

4. Практики трансформації аксіологічних цінностей (зміна пріоритетності цінностей: матеріальні ↔ духовні).

Сучасність позначена катастрофічним занепадом духовних цінностей, причому люди однаково втратили повагу і до життя, і до смерті. Показовим тут є соціально-психологічно-філософський роман Федора Достоєвського «Злочин і кара» [61], п'ятсот сторінок якого присвячено сповіді вбивці. Хтось у наш час так розмірковував про свої дії? Куди поділося все ЛЮДСЬКЕ в людині?

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Фрідріха Ніцше щодо «суперечності цінностей» [154, с. 554–555], особливо духовних, «моралі для панів і моралі для рабів» [154, с. 381]. Саме тому філософ проголосив «нову вимогу» (часу й особисту): «нам необхідна критика моральних цінностей, сама цінність цих цінностей має бути поставлена одного разу під сумнів» [154, с. 412].

Згідно з теорією американського соціолога Рональда Інглгарта, всі цінності поділяються на «матеріалістичні» (безпека або гроші) [271, р. 19–48] і «постматеріалістичні» (самореалізація, взаємодопомога або благодійність) [271, р. 19–48]. До того ж, як слушно зауважує соціолог Євген Головаха, у 1970-х роках у країнах Європи переважали матеріалісти (за домінантними цінностями), але через тридцять років усе змінилося. В Україні нині переважають матеріалісти.

Якщо така тенденція збережеться, то, за прогнозами Євгена Головахи, через 30–40 років у нашій країні сформується «постматеріалістичне суспільство» [120].

Протилежної думки дотримуються дослідники Вікторія Бриндза та Руслан Савчинський. Спираючись на результати досліджень SOCIS (2015), вони визначили, що «рівень культурного середовища українського суспільства можна схарактеризувати як “виживання”» [21]. Виходячи з їхніх досліджень, можна зробити висновок, що в сучасному суспільстві домінують базові потреби та зумовлені ними цінності, а основним визначником дій і ставлень є безпека [21].

Як бачимо, картина не така вже й похмура. Вона дає поживок для роздумів про те, чому ми вважаємо й поводимося так чи інакше. Можна дійти висновку, що українське суспільство водночас долає і виклики, пов'язані з безпекою (виживання), і виклики, пов'язані з розвитком (гідність, якість життя). Для того щоб підготувати людину до існування у такому соціумі, потрібна інша освіта, завданням якої має бути формування системи цінностей, спрямованої на природовідповідність, толерантність [94], колективізм тощо. І в цьому контексті може стати релевантним упровадження якісно нової освіти.

5. Лінгвістичні практики. Скільки і яких саме слів або скільки мов потрібно людині для спілкування?

Поліглотиами [134, с. 24] були Клеопатра, яка знала 10 мов; кардинал Джузеппе Каспар Меццофанті – 60, письменниця і перекладачка з Угорщини Като Ломб – 15, фізик Нікола Тесла – 8, російський письменник Лев Толстой – 15, український перекладач Микола Лукаш – 20, британський лінгвіст, журналіст, розвідник Гарольд Вільямс – 80, письменник і перекладач з Угорщини Іштван Дабі – 103, Віллі Мельников – 104 та ін. [115].

Не варто забувати біблійну оповідь про «Вавилонську вежу». Бог, зробивши зарозумілих людей різномовними, посіявши сум'яття і безлад, завадив їм збудувати цю споруду в Шинсарському краю (Книга Буття 11: 6–9) [12, с. 19]. Згодом утрату єдиної мови вдалося певною мірою компенсувати завдяки перекладачам-посередникам, розвитку риторики та герменевтики і налагодженню мереж комунікаційних практик.

На противагу поліглотам є особи з дуже обмеженою комунікаційною практикою. У славетному сатиричному романі Іллі Ільфа й Євгенія Петрова «Дванадцять стільців» (1927) подається «словник» «людоджерки Елочки» з 30 слів, за допомогою яких вона могла висловити будь-яку думку [78, с. 162–163]. Щоб у сучасному глобалізованому й інформаційному світі не стати Елочкою-людоджеркою, потрібно вивчати мови. Володіння іноземними мовами завжди було і буде прикметною рисою культурної й освіченої людини.

Водночас у будь-якому соціумі є табуйовані слова та вирази, які можуть викликати в учнів (студентів) неприємні спогади, емоції або й образити їх. Нині на особливу увагу освітян заслуговують такі: «хвороба», «смерть», «суїцид», «насильство», «тероризм», «війна», «вбивство», «розлучення», «безхатченко», «проститутка», «п'янкі напої / алкоголь», «наркотичні засоби» тощо, не кажучи вже про ненормативну лексику. Саме тому ми пропонуємо запровадити заборону на їх вживання, на якій неодноразово наголошувалось у сучасному освітньому та науковому дискурсі. Дослідники пропонують уводити «новомову» [46], «новояз», «двозначність» [160], «нооглосарій» [111, с. 45–48] та ін., що свідчить про увагу до проблеми внормування нинішнього понятійного апарату.

6. Освітні практики. Освіта – це рух від неосвіченості до освіченості, від незнання до знання (згадаймо Сократове «Я знаю, що нічого не знаю, але інші не знають і цього»).

Максим Матусевич в історичному нарисі «Розширюючи кордони Чорної Атлантики: Студенти-африканці як радянські модерністи» реконструює крос-культурну взаємодію в Радянському Союзі доби «відлиги». Долаючи ізоляцію попередніх часів, тоді почалась активна освітня кампанія, орієнтована на африканські країни, і ця спроба скерувати масовий рух людей та ідей у певне річище спричинила несподівані результати. Як зазначає Максим Матусевич, «ці молоді африканці зламали зсередини ізоляціонізм країни свого перебування; знайомлячи сторону, що приймає, з ритуалами та практиками глобального номадизму, вони тим самим знайомили її з модернізмом» [280, р. 329]. Багато «агентів культурної модернізації» (студентів-африканців) були прикро вражені

низьким рівнем культури, проявами расизму, бюрократизму і догматизму, натомість їхні однолітки, долучені до новинок політики, музики та моди, створили «неавторитарну міжнародну молодіжну культуру» з використанням альтернативних поведінкових моделей [280, р. 348]. Цей досвід, на наше переконання, потрібно враховувати під час роботи зі студентами, які приїждять до України на навчання, щоб вони, розчарувавшись, не обрали закладів вищої освіти інших країн.

У сучасному світі відбувається подібний глобальний рух, що змушує освітню галузь перетинати межі набутих знань і навичок, притаманні економічному дискурсу 1960-х років [44, с. 378], у межах якого формувалися «частково обдаровані» (псевдогенії) [39, с. 5], «напівзнайки» тощо. Дмитро Лихачов з цього приводу зазначав: «Немає нічого небезпечнішого за напівзнайство! Напівзнайки впевнені, що вони знають усе або принаймні найголовніше і діють нахабно та безкомпромісно. Скільки людей було викинуто цими напівзнайками на вулицю!» [131, с. 5]. Справді, логіка курника – водночас і доказ, і прокляття обдарованості.

Нині, як зазначають Наталія Кочубей та Інна Книш, нагальною є потреба «зміни пріоритетів освітньої галузі – підготовки фахівця, коло знань якого не буде обмежене лише раз і назавжди заданими вузькопрофільними дисциплінами, це має бути працівник, здатний сприймати зміни, впливати на них, а також змінювати самого себе, тобто набувати нових навичок і вмінь, навчатись упродовж усього життя» [101, с. 185].

7. Утечі, імміграція й еміграція через певні соціальні чи природні обставини. Для того щоб зрозуміти сутність цих процесів, спершу потрібно навести деякі дефініції.

Утечі. Суб'єкти: жертви переслідувань (біженці). Причини: расові, національні, громадянські, релігійні, політичні й інші суперечності та міркування, що викликають обґрунтовані побоювання за своє життя тощо. Наслідки: втечі. «Біженці не можуть або не бажають скористатися захистом своєї країни й перебувають поза її межами» [68].

Існують принципові відмінності між **імміграцією** («прибуттям громадян інших держав до країни їх перебування або проживання» [69]) та **еміграцією** (переселенням (виїздом) зі своєї батьківщини до іншої країни). Постає закономірне запитання: чи чекають на нас інші держави? Напевно, тут найдоречнішими будуть рядки Булата Окуджави, присвячені Павлові Луспекаєву, що зіграв роль Павла Верещагіна в кінофільмі «Біле сонце пустелі» (1970): «Ваше благородіє, госпожа чужбина, / Жарко обнімала ты, да только не любила. / В ласковые сети постой, не лови...» (рос.) («Ваше благородіє, пані чужино, / Палко обіймала ти, та тільки не любила. / У ласкаві тенета стривай, не лови...»).

Утечі / еміграції поділяються на зовнішні: від збудників хвороб (під час епідемій, докладно розглянутих у другому розділі), від стихійних лих (виверження, землетруси, повені тощо), від лихих людей (роман «Парфумер. Історія одного вбивці» Патріка Зюскинда [75]) та внутрішні (самозаглиблення). Поняття «внутрішня еміграція», на думку Богдана Пилипушко, передбачає певний дуалізм: «по-перше, це фізичне перебування у державі, зумовлене неможливістю фізичної еміграції через об'єктивні або суб'єктивні причини. По-друге, це внутрішня незгода з політикою, ідеологією, діями держави і брак можливостей, з огляду на репресивні заходи влади, безперешкодно цю незгоду висловити» [166, с. 19].

Характерними ознаками «**внутрішньої еміграції**» є дистанціювання, сублімація, активація тощо [166, с. 19]. Прикладами «внутрішньої еміграції» є моделі поведінки людей, які не підтримували тоталітарну ідеологію: в Німеччині – Адольфа Гітлера (1933–1945 роки) [4, с. 43 (цит. за: 166, с. 20)]; в Італії – Беніто Муссоліні (1943–1945 роки) [246, с. 231 (цит. за: 166, с. 20)]; в Іспанії – Франсіско Франко (1938–1973 роки) [270 (цит. за: 166, с. 20)]; у СРСР – радянської влади (1917–1921 (авторитарно-тоталітарний), 1929–1956 (тоталітарний), 1956–1985 (послаблення ознак класичного тоталітаризму, але режим вважався тоталітарним)) [227, с. 341 (цит. за: 166, с. 20)] та ін.

Митців, які за радянських часів працювали в умовах «внутрішньої еміграції», Євген Ланюк об'єднав у п'ять груп: «1) явні дисиденти, які жертвують усім

заради правди (наприклад, Василь Стус); 2) митці, що внутрішньо не сприймали тоталітаризм (Максим Рильський, Володимир Сосюра); 3) митці, які ніколи не розчаровувались в режимі і вірили в нього, попри явну злочинність режиму (Максим Горький, Олександр Фадєєв); 4) кар'єристи, яким абсолютно байдуже, про що писати чи що оспівувати; 5) «Валленроди» (від імені однойменного героя Адама Міцкевича)» [127].

Перші дві категорії митців працювали «у шухляду» [166, с. 19]. Так, з одного боку, практики «звуження меж» створювали несприятливі умови для творчої діяльності. Водночас, намагаючись «розширити межі», ці діячі створювали (дуже часто власним коштом) шедеври, що стали надбанням світової культури, непорівнянні з так званими «творами» решти діячів, які мали визнання, фінансувалися та підтримувалися панівними колами (тобто виконували «державне / приватне замовлення»). Але час усе розставляє на свої місця, на жаль, тільки часто (якщо не завжди) запізно.

8. Практики сексуальних стосунків, зради (друзів, когось із подружжя, батьківщини тощо), під час яких людина перебувала в стані ейфорії. До них можна віднести «соціальну зраду» [74]; зрадливість як рису характеру людини; «адюльтер» [1] тощо. Така розмаїтість різновидів зради свідчить про те, що суспільство хворе.

Зрадити можна не тільки свій народ, вітчизну, а й рідних, друзів, кохану людину. Останній різновид зради знайшов широке відображення в усній народній творчості – прислів'ях і приказках, піснях, казках, цій темі присвячено безліч літературних творів. Зраду називають «ударом нижче поясу», «ударом у спину», підступним, забороненим учинком. Зрадник, як правило, має такі моральні вади: безпринципність, лицемірність, підлість, підступність, ненадійність, невдячність, віроломність, користолюбство, мстивість і боягузтво. Наведені вади притаманні насамперед зрадникові інтересів держави. Той, хто зраджує коханій людині, має і специфічну моральну ваду – схильність до перелюбу. На зраду штовхають різні обставини: страх (смерті або катувань), матеріальна зацікавленість, розбещеність,

мстивість, амбітність, прагнення до просування «соціальним ліфтом» тощо (наприклад, Жюльєн Сорель у романі Стендаля «Червоне і чорне») тощо.

Інше трактування проблеми зради пропонує Анатолій Пипич. Досліджуючи ідею ставлення людей до людей, людей до не-людей, не-людей до людей, він розглядає практики «підставити обидві щоки», «опір матеріалу» та доходить висновку, що рано чи пізно в обох випадках гарантована «зрада» не-людини. Тому він пропонує розраховувати на «відповідальність людини перед людиною» завдяки спробі створити «алгоритми совісті та відповідальності», а також «тренуванню гуманного і відповідального ставлення до людей», які необхідно додати в «поведінкові програми не-людей», зазначаючи, що досі цього зробити не вдалося [167, с. 146–147].

«Одна справа, якщо йдеться про стосунки між людьми, інша – якщо ми говоримо про життя людини. Це абсолютна цінність, але чи будь-яке життя можна вважати такою цінністю? А якщо йдеться про життя НЕ-ЛЮДИНИ? До цієї категорії можна віднести людей із типом психіки нижче за тваринний, наприклад, «серійних» убивць. Є злочини, які позбавляють тих, хто їх скоїв, права називатися ЛЮДЬМИ. Ідеться не лише про масові вбивства, адже трапляється, що моральне право на життя втрачає і той, хто вбив лише одну людину. Та чи набувають НЕ-ЛЮДИ юридичного права на заслужену смерть? Що вони відчують після скоєння найтяжчого злочину, позбавивши життя іншу людину? Чи бажають власної смерті? Ні. І НЕ-ЛЮДИ бояться смерті. Якщо особа знає, що за навмисне вбивство за обтяжувальних обставин згідно із чинним законодавством може бути фізично знищена, але свідомо йде на злочин, вона, як і самогубець, незалежно від волі держави, позбавляє себе такого права. Серійні вбивства, вбивства немовлят, убивства з особливою жорстокістю в суспільстві й навіть у кримінальному світі сприймаються як скоєні НЕ-ЛЮДЬМИ» [96, с. 603]. Ця зрада стосується життя людини. Де ж пролягає межа між ЛЮДИНОЮ І НЕ-ЛЮДИНОЮ?

Християнство дає людині, яка скоїла зраду, можливість спокутувати цей гріх шляхом покаяння і молитви. Немає прощення тільки за так звані «смертні гріхи»

[211, с. 194]. Але подвійна зрада (Христа і Творця (що дає та забирає життя) Юди Іскаріота презентує інший різновид зрад у стосунках між людьми – як «інтелектуальну рефлексію» [74].

Отже, зради розглядають у різних аспектах: сімейні, кланові, партійні, державні, релігійні, етнічні, расові тощо. Спільною рисою, що об'єднує всі ці різнопланові бінарні стосунки, є те, що в кожному з них за уставним значенням використовується категорія віри в усіх довірчих процесах, що можуть виникати. А віра детермінує стовідсоткову передбачуваність результатів довірчих процесів. Тому в разі невідповідності отриманого результату очікуванням і оперують категорією зради.

9. Практики ведення щоденника, сторінки в інтернеті, блогу. Ще в далекому 1837 році російський письменник Володимир Одоєвський у незавершеному романі «4338-й рік. Петербурзькі листи» [158] описав майбутнє, передбачивши появу блогів і взагалі інтернету [81].

Прикладом Єви Адамс, яка написала щоденник із 500 томів, письменник Олександр Зінов'єв проілюстрував сучасний стан соціальних мереж [73, с. 14] і те, скільки там подібної «інформації» та копіпасти. У 2002 році професор Сет Ллойд оприлюднив формулу оцінювання кількості інформації у Всесвіті й дійшов висновку, що наш Всесвіт може вмістити 10^{90} бітів [77, с. 100], тобто обмежений обсяг. Отже, маємо вагомі підстави для припущення, що не тільки зараз існує проблема продукування, пошуку, розуміння, усвідомлення, використання, зберігання інформації, очищення її від «інформаційного шуму», а й у майбутньому може виникнути проблема інформаційного перевантаження, що призведе до нагальної потреби утилізації інформації.

10. Масова істерія. Суспільне життя людей сповнене нелогічних або й абсурдних проявів. Глобальні політичні експерименти ХХ століття неодноразово призводили до трагедій цілих народів через суперечності між ідеями та їх утіленням. Одночасно великі маси людей, об'єднавшись, робили речі, несумісні зі здоровим глуздом, яких би ніколи не вчинили поодинці, а потім наївно жахались і стверджували, що вони нічого не знали / не розуміли. Саме з цим феноменом

пов'язаний особливий художній напрям – «театр абсурду», в п'єсах якого відбувається те, чого начебто ніколи не може бути.

У творі Ежена Йонеско «Носороги» мовиться, що на вулицях провінційного містечка почали з'являтися носороги, на яких перетворювалися його мешканці. Цей метафоричний образ унаочнює втрату людьми людської подоби, що, своєю чергою, є закономірним наслідком тоталітарного суспільного устрою. Усвідомивши те, що уникнути «масового психозу» можна, зберігши людяність, головний герой Беранже встояв, але не втішився: «... Я повинен був своєчасно піти за ними. Тепер надто пізно – який жаль! Я чудовисько, чудовисько! Мені вже не стати носорогом, ніколи, ніколи!» [82].

Критик Самарій Великовський, зіставляючи роман Альбера Камю «Чума» [86] з «Носорогами» Ежена Йонеско [82], влучно визначає відмінність між цими творами: «“Чума” вчить: обстоюй свою гідність, не ставай на коліна, хоч як важко те зробити... а “Носороги” вчать: обстоюй – не обстоюй, усе одно стоятимеш рачки... Йонеско вважає, що рід людський здебільшого складається з потенційного бидла» [26]. Можна навести дотичні приклади, згадавши «частково обдарованих» («неправдивих геніїв») Вільяма Гірша [39], «Левіафан» Томаса Гоббса [40], «бісів», «наших» й «Івана-Царевича» Федора Достоєвського [60, с. 364–387, 395], «героїв недоліків» Миколи Гоголя [41, с. 681], «погань» і «напівпогань» Всеволода Іванова [76, с. 52], «лжевчених» Веніаміна Каверіна [84, с. 623–624], «моську» та «собак» Івана Крилова [114, с. 61], «низьку», «безчесну», «позбавлену людяності» «малу людину» Конфуція [109, с. 24, 30, 32], «лідерів вітчизняного формалізму» Олександра Куляпіна й Ольгу Скубач [118, с. 217], «напівзнаюк» Дмитра Лихачова [131, с. 5], «чудовиськ», «розумних дурнів», «трутнів», «блюдолизів», «хижих Сцилл» і «Целен», «Лістригонів, що пожирають народи» Томаса Мора [148, с. 27, 32, 33, 42], «Старшого брата» і «громадянина Океанії» Джорджа Орвелла [160], «гендлярів від науки» та «невмілих учителів-скоморохів» Феофана Прокоповича [139, с. 158], «зайвих людей» Фрідріха Ніцше [154, с. 36], «князів з грязюки» Омара Хайяма [159; 226], «людців» («маніяків») Олександра Ширинського-Шихматова [229, с. 406],

«демонів» Карла Густава Юнга [238, с. 66–135]), «Воно» (ні сіло, ні впало)» – народна мудрість тощо.

Заради чого все це? Чого ж насправді вони прагнуть: влади, грошей, визнання, кар'єрного зростання, задоволення? Невже це варте стількох змарнованих людських життів, понівечених і зламаних доль?! Коли вже винайдуть ліки від жадоби, лихослів'я, кумівства тощо?!

На жаль, таких потвор було і залишається дуже багато. Доки «пани чубляться», номади і неономади знаходять своє місце, спокій, реалізують креативні здібності, досягають визнання і знаходять у віртуальному середовищі однодумців, об'єднуючись у неоплемена.

Водночас можна або залишити все так, як є («людина, закинена в цей світ», як у Жана-Поля Сартра), й тільки адаптуватися, засвідчувати здатність до метаморфоз (як Ставрогін у «Бісах» Федора Достоєвського [60]) або залишатися самою собою, а отже, незрозумілою, відкиненою, забутою, зацькованою напівзнайками та «закаляною послідом» (не своїм, а цих напівзнайок). І знову, на превеликий жаль, той самий курник... «Жодне суспільство не може знищити людський відчай, жодні політичні сили не можуть звільнити людину від страждання жити, від страху, від нашого жадання абсолюту» [цит. за : 117].

11. Практики уподібнення людини механізму. Думка порівняти машину з людським тілом уперше з'явилась у Рене Декарта. Жульєн Офре Ламетрі, розвиваючи його думку щодо концепції руху [126, с. 238], висунув якісно нову, діаметрально протилежну аристотелівській. Постає питання щодо меж, які постійно «розмиваються» та «варіюються» внаслідок усіляких трансформацій, модифікацій, метаморфоз, ускладнення якісних та кількісних властивостей. Хто ж насправді є творцем «усього суцього»: Бог, людина, машина тощо?

Як зазначає Євгенія Леденьова, вихідним пунктом для міркувань Жульєна Офре Ламетрі та Рене Декарта були прості механізми, саме тому нинішні й тодішні дефеніції та атрибуції поняття «машина» докорінно змінилися й об'єднують тільки дуже загальні, теоретичні положення. «Ми можемо говорити про “шрам”, залишений картезіанством, який наполегливо намагається зростися:

винесений поза межі універсуму суб'єкт (завдяки якому в Рене Декарта з'являється образ машини) здатний поставитися до свого тіла як до машини, розглянути універсум як машину, відсторонений від усього суцього, тільки мислячий... (нехай з тими чи іншими застереженнями, залишається основою як філософського, так і природничонаукового дискурсу) – ось цей “шрам”. Жульєн Офре Ламетрі ж унаслідок своєї “нефілософічності”, свого «здорового прагматизму» до цього “шраму”, схоже, не чутливий. Проте і в нього образ машини й далі вабить і переливається безліччю граней. І, правда, чи може живе бути машиною, чи може машина бути живою – відчувати, мислити, говорити?» [129].

Уподібнення рухів людини до механізму яскраво висвітлено в п'єсах Ежена Йонеско «Голомоза співачка» (1948), «Стільці» (1951), «Жертва обов'язку» (1952), «Амедей, або Як його позбутися?» (1953), «Майбутнє – в яйцях», «Новий пожилець», де люди, безликі та роботоподібні, схожі на маріонеток, розмовляють збіднілою мовою, даремно намагаючись висловити власні думки, живуть у гротесковій атмосфері та беруть участь у діях, що не розвиваються (рухаються по колу, ведуть до абсурдної, пародійної розв'язки або спричиняють доведення поведінки до автоматизму).

12. Практики аутопоезису (від грец. *auto* – сам + *poiesis* – створення, виробництво). Цей термін уведений Умберто Матураною і Франсиско Варелою (1972) на «позначення саморозбудови, самовідтворення живих істот, унікальних тим, що їхня організація породжує як продукт їх самих без поділу на виробника і продукт» [140]. Дослідження останніх років довели, що саморозбудовуватися, самовідтворюватися можуть не тільки живі істоти, а й неживі (штучно створені) системи, мережі та середовища.

Приклади: розмноження живих організмів; питання «Що з'явилося раніше – курка чи яйце?» (що є виробником, а що продуктом?); реплікація ДНК; модель розуму (psynet-модель): думки, почуття й інші ментальні сутності є аутопоезисними (самогенерувальними) системами всередині «системи магів» (Бен Герцель [265]); розрізнення живого і неживого (Лінн Маргуліс [250, с. 5–8]);

дослідження соціальних мереж та інтернет-простору (Ніклас Луман [122]); самовідтворення автоматів (Джон фон Нейман [151]); автономія як основна властивість автопоетичних систем (Олена Князева [104, с. 204–206]); «ризوما» Жилья Дельоза і Фелікса Гваттарі [50; 51] та ін.

13. Соціальна мобільність. Питирим Сорокін зауважує: «Під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід суб'єкта або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції до іншої» [199, с. 373]. Він розрізняє два типи соціальної мобільності – «горизонтальну» (або переміщення: перехід суб'єкта або соціального об'єкта з однієї соціальної групи до іншої, розташованої на одному рівні) та «вертикальну» (стосунки, що виникають під час переміщення суб'єкта або соціального об'єкта з однієї соціальної групи до іншої) [199, с. 373-375].

Залежно від напрямку Питирим Сорокін виокремлює два типи вертикальної мобільності – висхідну і спадну, тобто «соціальне піднесення» (дві форми: проникнення суб'єкта з нижнього щабля на вищий; створення суб'єктом нової групи та проникнення всієї групи на вищий рівень, де вже існують свої групи) і «соціальний спуск» (дві форми: падіння суб'єкта з високої соціальної позиції на нижчу, без руйнування вихідної групи, до якої він раніше належав; деградація соціальної групи в цілому, зниження її рангу на тлі інших груп або руйнування її соціальної єдності) [199, с. 373-375].

Кількісно розрізняються «інтенсивність» (вертикальна соціальна дистанція або кількість щаблів, які суб'єкт проходить у своєму висхідному або низхідному русі за певний час) і «загальність вертикальної мобільності» (чисельність суб'єктів, які змінили свій соціальний статус у вертикальному напрямку за певний час). «Абсолютна кількість» таких суб'єктів дає «абсолютну загальність вертикальної мобільності» в структурі населення країни; «співвідношення» таких суб'єктів і всього населення – відносну загальність вертикальної мобільності [199, с. 376]. «Поєднуючи інтенсивність і відносну загальність вертикальної

мобільності в певній соціальній сфері, можна отримати сукупний показник вертикальної економічної мобільності даного суспільства» [199, с. 376].

Концепцію Питирима Сорокіна доцільно подати у вигляді таблиці (табл. 7.2.) у порівнянні з номадами та неономадами.

Таблиця 7.2. – Соціальна мобільність (за Питиримом Сорокіним) [199, с. 295–296]

Соціальні інституції	Представники еліти	Представники низів	Представники номадів і неономадів
Армія	гинуть (зменшуються кількісно); засвідчують неспроможність керувати (деградують якісно)	просуваються вгору (за заслуги) – зростають кількісно і якісно; гинуть (зменшуються кількісно)	цікавляться не справжніми військовими діями, а віртуальними іграми та кібератаками
Церква	здатні просуватися вгору суспільними сходами (зростають якісно і кількісно)	здатні просуватися вгору суспільними сходами (зростають якісно і кількісно); нездатні (єретики, віль-нодумці, відступники) відсіваються (зменшуються кількісно і зростають якісно)	здійснюють віртуальне паломництво святими місцями (зростають якісно і кількісно); паломництво (індивідуальне або групове) переживають за межами храму, без контролю з боку священнослужителів та громади (зростають якісно і кількісно)
Школа (недовиробництво і понадвиробництво)	соціальний безлад і нестабільність (перевантажений реальний (соціальний) простір)	соціальний безлад і нестабільність (перевантажений реальний (соціальний) простір)	LLL-освіта (вільний віртуальний простір)
Урядові групи, політичні організації та партії	заради кар'єри, місця передаються у спадок	не розглядаються як варіант просування суспільними сходами вгору (перевантажені елітою)	створюють спільноти (неоплемена) на короткий час для виконання проєкту, а потім розсіюються (водночас зникає потреба обіймати посади, розраховані на представників еліти)
Професійні організації	здатні до управлінської діяльності (зростають кількісно і якісно); утворюють скелет організації	здатні до підлеглих (зростають кількісно, деградують якісно); нездатні до управлінської діяльності; утворюють периферію організації	не створюють тривалих проєктів; утворюють периферію організації

Організації зі створення матеріальних цінностей як канали соціальної циркуляції	протириччя між знатністю і багатством нетривалі (збідніла верхівка за допомогою насильства й шахрайства привласнює статки, багатії скуповують привілеї або домагаються їх)	не мають ні знатності, ні багатства (можуть отримати їх завдяки власним заслугам, фортуні, шантажу, підкупу тощо)	не мають ні знатності, ні багатства, але працюють над цим
Сім'я	міцні та стабільні сімейні стосунки	слабкі та нестабільні сімейні стосунки	не створюють жодних тривалих стосунків

Проаналізувавши концепцію Питирима Сорокіна, ми дійшли висновку, що запропонована ним система «шкільного (університетського) сита» притаманна суспільству виробників і споживачів. Збільшуючи чисельність випускників шкіл і університетів на тлі зниження якості освіти, держава не здатна їх працевлаштувати [102, с. 136]. Отже, за Питиримом Сорокіним, саме школи й університети готують потенційно невдоволених членів суспільства, які критикують чинну владу, сприяють її поваленню та готові очолити радикальний революційний або опозиційний рух тощо. Щоб запобігти можливим негативним наслідкам «понадвиробництва» еліти (псевдоеліти), необхідно, на переконання Питирима Сорокіна, надати їй відповідне місце, зробити вимоги щодо навчання більш жорсткими або використати будь-який інший «соціальний фільтр» [91; 92]. Замість загальнодержавної користі подальше збільшення чисельності випускників шкіл і університетів – бакалаврів, магістрів, докторів філософії тощо – тільки завдасть шкоди [199, с. 414–419].

14. Гендерні практики: «гермафродитизм» [37; 267]; «синдром Морріса», або синдром нечутливості до андрогенів [192]; «гендерквір» [296]; «квір» [87]; «гетеросексизм» [256; 274]; «гомофобія» [268; 297]; «gay-friendly» [36]; «трансгендерність» [200; 212]; «агендери» [298], «андрогени» [240], «бігендери», «гендерквіри» [243; 253; 300], інтерсексуали, трансвестити, транссексуали тощо.

Процес індивідуалізації складний та різноманітний, і ступінь розвитку індивідуальності у тому чи іншому суспільстві неможливо визначити безвідносно до того, про які саме властивості (індивідуально-природні, особистісні, соціальні

тощо) йдеться та як вони корелюють одна з одною. Історія і потенціал індивідуальної самореалізації кожної людини закладені як поза нею, так і всередині неї, вони у світі «між» (між людиною і природою, людиною й іншими людьми, людиною й історією людства, «Я» всередині самої людини). У первісному суспільстві з нерозвиненим розподілом праці вирішальне значення мали індивідуально-природні особливості, а в класовому – пов'язані з розподілом праці та соціальних функцій.

Історичний процес має не прямолінійний, а нелінійний характер. До того ж особистісні відмінності виникають на межі соціальних та індивідуально-природних, вони не долають їх автономного існування, створюючи «парадокс індивідуальності» [204, с. 367–368]. Цей термін у науковий обіг увів Люсьєн Сев. «Кожен індивід своєрідний, а отже, індивідуальна своєрідність – це факт загальний, факт соціальний. Проте цей соціальний факт полягає в уродженій різноманітності індивідів. Утім, оскільки кожен індивід є індивідом тільки тією мірою, якою він своєрідний, своєрідність становить неодмінну умову індивідуальності; однак з огляду на те що індивідуальність є фактом соціальним і загальним, своєрідність індивіда виявляється несуттєвою» [204, с. 367–368].

Як бачимо, індивідуально-природні та соціальні властивості людини відрізняються тільки в абстракції, навіть така «природна» властивість, як статева належність і відповідна поведінка індивіда, теж детермінується потрійно: 1) її біологічним станом; 2) системою розрізнення чоловічих і жіночих ролей у суспільстві (культурі); 3) статевою ідентифікацією індивіда, тобто інтеграцією у його свідомості та самосвідомості перших двох аспектів [108, с. 114].

На жаль, у сучасному соціальному середовищі існує й таке явище, як **трансфобія**, тобто вороже ставлення до трансгендерів і транссексуалів, що призводить до відрази, ненависті, агресивної поведінки, фізичного та психічного насильства, дискримінації тощо. Причини: сексизм («Дівчина для биття: жінка-транссексуалка про сексизм і цапів-відбувайлів жіночності» Джулії Серано [291], маскуліність жінок, фемінність чоловіків, продовження гомофобії та мізогінії (Джоді Нортон [282, р. 139–164]).

15. Практики маскарладу, карнавалу, змїни масок, ідентифікації. Люди ховалися і продовжують ховатися за масками, змїнивши їх на псевдоніми, криптоніми, нікнейми, у в'язничному середовищі – прїзвиська [85]. Наприклад, Жиль Дельоз і Фелїкс Гваттарі, працюючи над «Анти-Едипом», використовували псевдоніми, щоб приховати справжні імена. Таке рішення вони пояснювали тим, що полишили імена за звичкою, щоб, своєю чергою, залишитися непізнаваними (зрозуміло, йдеться про пізнання того, що спонукає їх діяти, відчувати, мислити), а ще тому, що їм так хотілося («Ми – вже не ми») [54, с. 6].

Свого часу Мішель Монтень вдався до спроби відокремити своє «Я» від визначеної соціальної ролі: «Потрібно сумлінно грати свою роль, але водночас не забувати, що це лише роль, яку нам довірили. Маску і зовнішню подобу неможливо робити сутністю, чуже – власним. Ми не вміємо відрізнити сорочку від шкіри. Достатньо посипати борошном обличчя, не посипаючи ним одночасно і серце... Пан мер і Мішель Монтень ніколи не були однією й тією самою особою, й між ними завжди пролягала чітко визначена межа» [147, с. 291]. Мішель Монтень і його послїдовники були впевнені в тому, що вони стають «вищими» за свої соціальні функції, проте мине час, і людям почне здаватися, що «соціальні ролі» відчужуються від них, перетворюючи їх на маріонеток.

Щодо маскарладу і масок, які постійно надягає та змїнює людина, докладні приклади наведено в романі Оноре де Бальзака «Шагренева шкіра», драмі Михайла Лермонтова «Маскарлад», опереті Йоганна Штрауса «Летюча миша», романі «Золоте теля» Іллі Ільфа та Євгенія Петрова [78, с. 333], у фільмах «Маска», «Відок» тощо. Отже, як переконуємося, ця тема є досить актуальною і практично невичерпною з огляду на вивчення «варіювання меж» людини.

16. Практики упровадження ІКТ, які спричиняють номадошок, номадофобію та номадоманію; мобілошок, мобілофобію та мобіломанію.

Номадошок, номадофобія, номадоманія. На наше переконання, доцільно ввести ці поняття на позначення стану, який переживають люди, переходячи від осілості до номадизму. Саме поняття номадизму сприймається як втеча / відхід від реальності та життєвих турбот (цьому, зокрема, сприяє й релігія, закликаючи

скоритися долі, покiрливо страждати та терпiти). У людей, якi, подолавши номадошок i номадофобiю, покинули свої домiвки та стали мобiльними, вiдбувається змiна цiннiсних орієнтирiв, на вiдмiну вiд тих, хто не зважився на це, залишаючись у стані номадошоку i номадофобiї. Живий приклад – зона АТО / ООС на тимчасово окупованих теренах Схiдної України [19; 173], де люди зазнають фiзичних i душевних страждань, гинуть, так i не залишаючи свої оселі та майно. Прикро, але якщо раніше гинули за метал (куплети Мефістофеля з опери Шарля Гуно «Фауст» (акт 1, сцена 3) [48]), то тепер – за майно.

Седентари все вимiрюють за матерiальною шкалою цiнностей, натомiсть для номадiв майно нiчого не варте, адже в них iнша шкала цiнностей – духовна. Чи не завелику цiну ми платимо за речі? Та бiльшості людей подобаються змiни, якi вiдбуваються в сучасному соціумі. Вони адекватно сприймають процеси, якi дають їм нові додатковi можливості, – так i виникає номадоманія.

Мобiлошок, мобiлофобiя i мобiломанія. Багатьом важко сприймати, осмислювати та розуміти процеси, зумовлені поширенням iнформаційно-комунікаційних технологій, що вiдбуваються в сучасному свiті. Люди старшого вiку (поколiння «Iкс» та «Iгрек»), якi так i не навчилися (або ледь навчилися) користуватися мобiльними пристроями, комп'ютерами, банкоматами тощо, переживають мобiлошок i мають стійку мобiлофобiю. Натомiсть сучасні дiти («поколiння Зет», «люди Альфа»), якi змалку опановують iнформаційно-комунікаційні технології, швидше пристосовуються до реалій сучасного життя. Виникає парадокс: якщо раніше, до появи iнформаційно-комунікаційних технологій, люди, прокинувшись, шукали речі (шкарпетки, труси тощо), частини тiла (голову, обличчя у дзеркалі), розмірковували, «звiдки вирости чи куди вросли руки», місце («Де Я?»), намагались iдентифікувати товариша чи подругу («Хто Ти?»), то тепер, прокинувшись, перш за все шукають мобiльний телефон, планшет тощо. Можна впевнено констатувати, що вiдбулася переоцiнка цiнностей: виникла **мобiломанія**.

17. Практики створення неоплемен. Неоплемена – це тимчасові соціальні групи, що iнтенсивно об'єднуються заради конкретної мети, а потім

розпадаються, повертаючись до звичайного соціального життя. Тут доречно навести приклади спільнот готів, згадати гангстерські неоплемена, байкерів, «Outlaws MC», «Mongols», «Hells Angels», «Psy-Tribe», «Moon-Tribe» тощо [146].

До позитивних якостей неоплемен відносимо можливість швидко змінювати своє оточення і під час мандрів пізнавати інші культури; незалежність від місця (простір розширюється та стискається), графіка роботи (час); проєктний характер роботи, розширення перспектив кар'єрного зростання в нетрадиційних офісних компаніях; розширення кола онлайн-комунікацій. До негативних аспектів належать нестабільна заробітна платня; інтернет-залежність; відсутність постійного кола офлайн- і онлайн-спілкування; обмеженість кар'єрного зростання у традиційних офісних компаніях; проблеми зі здоров'ям через неправильний режим дня; безвідповідальність; уразливість (реальна та віртуальна).

У науковий обіг термін «неоплемена» увів Мішель Маффесолі в праці «Час змін: зниження індивідуалізму в постмодерністських товариствах» [279]. Порівнюючи субкультури з первісними племенами, він визначив їхні спільні риси: наявність певної території, захист її кордонів, комплекс своєрідних ритуалів, зневажливе ставлення до «чужинців». Ці субкультури, як і сучасні неоплемена, всіляко намагаються протидіяти соціальному негативу щодо атомізації та людському прагненню до об'єднання із собі подібними.

На думку Зигмунта Баумана, сучасні люди можуть швидко зібратись у плем'я і так само швидко розсіятися. На позначення цього явища він вжив вислів «гардеробне суспільство», що складається з «фланерів», «блукачів», «подорожувальників» і «гравців» [8, с. 141–147]. У праці «Субкультури чи неоплемена?» [245, р. 599–617] Енді Беннет вдався до спроби замінити застаріле, на його переконання, поняття «субкультура» новим – «неоплемена». Їх сутність він з'ясував на прикладі плинних тимчасових об'єднань поціновувачів міської танцювальної музики.

Звернімо увагу й на те, що в сучасному світі внаслідок поширення інформаційно-комунікаційних технологій з'явилися «**номадичні предмети**», які почали широко використовувати як седентари, так і номади, перетворюючись на

неономадів, на чому наголошують Жак Атталі [5, с. 46–47, 59, 65] та Вільям Мітчелл [145].

Сучасні дослідники [247; 249, р. 507–528; 257, р. 17–31; 259, р. 149–160; 293; 294 та ін.], використовуючи нелінійні методи, розглядають номадизм як «нове підґрунтя соціального порядку», що спричинило ефект «греблі, яка вибухнула» [71, с. 164], в академічному середовищі. Простір і час перетворюються на анахронізм і легко долаються в реальному та віртуальному середовищі завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій, які забезпечують щодо них «ефект компресії» [6, с. 7; 209, с. 172]. До того ж важливою стає можливість «перманентної конективності» соціального простору, яка створює «парадокс інверсії юмівських концентричних кіл спадного співчуття» [25, с. 6]. Унаслідок цього почуття загальності та прихильності близького кола спілкування (сім'я, друзі, сусіди) не слабшають зі зростанням відстані (місто, країна, світ у цілому), як це відбувається в традиційному світі, який складається переважно із седентарів. Як бачимо, завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям відбувається зближення найбільш віддалених кіл спілкування. Це також уможлиблює формування сімейних зв'язків без: сексуальних стосунків і дітей, спільної домівки, чоловіка, який працює, і постійного партнера, «біологічного» тіла з його фізіологічними потребами [290]. Виникають нові конфігурації сімей, які відображають процес адаптації номадів, неономадів і седентарів до нових умов співжиття / співіснування в «глобальному люднику» [73]. Водночас офіційне укладання шлюбу стає «метафорою й індикатором глобалізації особистого життя» [242, с. 73].

18. Практики створення підприємств («газелі» [194; 235; 236, с. 92–109]). Ще в 1980-х роках американський економіст Девід Бьорч зауважив, що робочі місця й інноваційні ідеї в економіці створюють саме підприємства малого та середнього бізнесу, які потім виростають і стають великими корпораціями. Він поділив усі компанії на «слонів», «левів», «газелей» і «мишей». Точками зростання економіки Девід Бьорч уважав саме «газелі», прибуток яких збільшується щонайменше на 20 % упродовж не менше чотирьох років поспіль. За

розрахунками американського економіста, динамічні компанії становлять незначну частку в економіці США (приблизно 3 %), однак на них припадає від 50 до 70 % зростання ВВП і зайнятості [248].

До переваг компаній-«газелей» належать такі: динаміка їхніх оборотів апроксимується експоненціальним трендом ($R^2 = 0,99$) [235] здійснення активної науково-дослідної діяльності; орієнтація на ринковий успіх; визначальна роль лідера, який здебільшого є засновником компанії, обіймає посаду генерального директора й одночасно очолює науково-технічний напрям.

Проте існує й ціла низка проблем: середній вік лідера (54 роки) – найбільш продуктивний, але, щоб вийти на «новий рівень», він має в запасі лише 10–15 років; лідер відіграє дуже значну роль у житті компанії, а тому варто замислитися про «перерозподіл обов'язків»; нагальна потреба підготовки «другого ешелону» топ-менеджерів [64]; «порядок передачі влади» від лідера його наступникові; необхідність постійного вдосконалення внутрішньокорпоративних процедур і корегування бізнес-планів; більшість керівників таких фірм вийшли зі стартапів, тому часто й надалі використовують методи, притаманні малому, а не середньому і, тим більше, не великому бізнесу; не маючи рішень, адекватних викликам часу, вони не можуть ідентифікувати проблеми та розбіжності, що виникають, унаслідок чого часто демонструють зайву амбітність, самовпевненість і неготовність працювати на випередження [178].

Розглянувши феномен компаній-«газелей», ми з'ясували, що Україна перебуває на перехідній стадії розвитку, яка характеризується посиленням ролі неконтрольованих людьми тенденцій, що спонукають їх до соціальних перетворень в усіх галузях, зокрема в економічній. Зарубіжна наукова думка переконливо доводить провідну роль «газелей» у розвитку економіки. З огляду на це, маючи на меті економічний поступ, Україні вкрай необхідно спрямовувати зусилля на розвиток і підтримку інноваційної підприємницької діяльності, запроваджувати кластерну політику й започатковувати підготовку майбутніх підприємців на засадах LLL-освіти з урахуванням передового світового досвіду [103, с. 276].

19. Практики зміни наукових парадигм. У ХХ столітті кумулятивістській моделі розвитку науки Карла Поппера протиставляється модель зміни наукових парадигм упродовж наукових революцій Томаса Куна.

Карл Поппер у праці «Логіка наукового дослідження» [172] спробував розв'язати **«філософські проблеми демаркації»** (від лат. *demarcatio* – розмежування), тобто відділення наукового знання від ненаукового. Зростання наукового знання філософ розглядав як окремих випадок загальних процесів суспільних змін, припускаючи органічну єдність емпіричного та теоретичного рівнів знання, а також гіпотетичний характер і природну схильність до помилок будь-якої науки. Вивчаючи процес накопичення наукового знання (наукової «космології» [172, с. 40, 570, 667]), Карл Поппер довів, що не існує особливого методу філософії, а є лише «метод раціональної дискусії» на засадах **«принципу індукції»** [172, с. 46–50, 195] із чіткою постановкою питань і критичним аналізом запропонованих рішень. На противагу **«принципу верифікації»** (від пізньолат. *verificatio* – підтвердження; лат. *verus* – істинний, *facio* – роблю) він запропонував **«принцип фальсифікації»** [172, с. 62–65] (від лат. *falsificatio*, від *falsifico* – підробляю; італ. *falsificare* – підробляти), тобто принципової спростовності будь-якого твердження.

Томас Кун у праці «Структура наукових революцій», проаналізувавши історію науки, визначив кілька стадій її «стрибокподібного» розвитку завдяки «науковим революціям»: «допарадигмальна», «нормальна» («парадигмальна») та «екстраординарна» («позапарадигмальна», «наукова революція») наука [119]. Можна стверджувати, що вдосконалення, приріст і номадизація знання відбуваються тільки в періоди розвитку нормальної науки, кожний з яких формує унікальне світорозуміння.

Отже, підґрунтям нашої класифікації номадичних практик є антропний принцип, тобто ми розглядаємо їх із погляду буття людини, виокремлюючи практики, які людина може змінити (за бажанням або з примусу), і ті, що вона (поки що) змінити не може.

До першої групи номадичних практик ми відносимо: реальні / віртуальні переміщення; підтримку гарної фізичної форми; утилізацію відходів; аксіологічні; лінгвістичні та багато інших. Проаналізовані номадичні практики засвідчують свою цінність і зміст, дозволяють окреслити шляхи подальшої діяльності щодо розробки та використання практик «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі. Але сьогодні людина спроможна змінити не всі практики. Розглянемо деякі з них докладніше.

7.3. Соціокультурний дискурс щодо перспектив трансформації номадичних практик, які людина (поки що) змінити не може.

1. Історія: минуле – теперішнє (мить між минулим і майбутнім) – майбутнє (фантазії, плани) – для седентарів, географія (як простір і середовище) – для номадів. Саме ці практики і є об'єктом нашого розгляду. Можна стверджувати, що, скільки б не впроваджували практики «варіювання меж» людини, вона все ж таки сама будує своє життя, повсякчас роблячи вибір.

2. Практики фізіологічного переміщення: «вагітність», «пологи», «життя після народження»: «0–4 тижні – новонароджений; 4 тижні – 1 рік – немовля; 1–3 роки – раннє дитинство; 3–7 років – дошкільний вік; 7–10 / 12 років – молодший шкільний вік; 10–17 / 18 років (дівчата), 12–17 / 18 років (хлопці) – підлітковий вік; 17–20 / 21 рік – юнацький вік; зрілий вік: 1-й період – жінки 20–35 років, чоловіки 21–35 років; 2-й період – жінки 35–55 років, чоловіки 35–60 років; 55 / 60–75 років – літній вік; 75–90 років – старечий вік; 90 років і більше – довгожителі, смерть» [34]. Звісно, ця класифікація не є універсальною. Людство (поки що) не може, хоча й намагається (на певний час) зупинити старіння.

3. Психічні розлади. Варто розірвати зв'язок індивіда із зовнішнім середовищем, ізолювавши його, як одразу активізуються процеси автокомунікації. Про це свідчить дослід із сурдокамерою, проведений Олегом Кузнєцовим і Володимиром Лебедевим [128]. Такі прояви супроводжують і психічні розлади – синдром відчуження, дереалізацію, деперсоналізацію,

абалієнцію, роздвоєння (розтроєння) особистості [128]. Нас цікавить не психіатрична природа цього явища, а логіка переходу від норми до патології.

Чим складніша і різноманітніша діяльність індивіда, чим диференційованішою й тоншою стає його самосвідомість, тим складніше підтримувати внутрішню узгодженість і стійкість «Я». Людська свідомість має для цього цілу низку захисних засобів (механізмів), які свого часу описав Зигмунд Фройд: «витіснення», «реактивна формація», «проєкція», «заміщення», «раціоналізація» [263, р. 43].

4. Практики двійництва. Важлива в цьому контексті тема двійництва з'являється вже на перших сторінках діалогії Льюїса Керролла «Пригоди Аліси в Країні Чудес. Крізь дзеркало і що там побачила Аліса, або Аліса в Задзеркаллі», афірмацією чого може бути одна фраза, що характеризує героїню: «Ця мала химерниця страх любила вдавати двох осіб водночас» [88]. Таких самих «двійників» отримують у «пласкому» світі Жюльєн Дельоза «суб'єкт» і «смысл». Французький філософ виявляє значне зацікавлення темами двійництва і плаского світу, тому логічно вмотивованою є апеляція до розвідки Жана Бодрійєра «Символічний обмін і смерть» (1976), де він використовує «**образ ножа**» (двійник звичайного ножа), лезо якого не має товщини, і саме він використовується у пласкому світі (ще один двійник – щодо світу об'ємного!). Такий ніж не зношується, оскільки має справу не зі звичайним об'ємним світом, а з «внутрішньою, логічною організацією ритму та інтервалів» [18].

Розглянемо образ ножа, який має досить давню історію, і пригадаймо:

- зображення **граматики** у вигляді цариці біля дерева пізнання із ножем і батогом (для виправлення помилок);
- «**лезо Оккама**», що відсікає будь-що у раціональному світі;
- «**ніж Ліхтенберга**», що не має ні леза, ні руків'я і становить собою певний логічний парадокс, але «саме він має право циркулювати тілом у символічно-фантазматичних побудовах психоаналізу» [цит. за: 220, с. 20–128].

Отже, аналізуючи трансформацію терміна «ніж» / «лезо», теоретики модулярного підходу когнітивістики (Джеррі Фодор [262]), на противагу символному (Ален Ньюел, Герберт Саймон [157]) та нейронно-мережевому (конекціонізм, Девід Румельхарт і Девід Макклелланд [284]) напрямом, припускають, що в сучасному світі доречно вести мову про образ **армійського мультифункціонального ножа**, що має безліч функцій і відповідних інструментів: ножиці, штопор, шило, пінцет, напилек, зубочистку, гачок, кільце для ключів, пасатижі, відкривачку, пилку тощо. У сучасних моделях є вбудовані карти пам'яті, електронний рідинно-кристалічний годинник, електронний альтиметр, світлодіод, лазерна указка, цифровий MP3-плеєр тощо. Цей образ армійського мультифункціонального ножа можна використовувати, на нашу думку, для характеристики людей з «кліповістю». Ці люди мають таку властивість, як поліфункціональність: можуть одночасно займатися кількома справами, швидко перемикаючись з одного виду діяльності на інший, погано зосереджуючи увагу на одному предметі, ситуації чи справі.

Ще однією метафорою, якою можна скористатися для пояснення образу сучасної універсальної людини, є «паспарту» (від фр. *passé partout* – проходить усюди) як ключа («розгладження» простору в номадів) від усіх замків («рифлення» простору в седентарів) (однойменний персонаж роману Жюль Верна «Навколо світу за вісімдесят днів» [31] чи телевізійного шоу «Форт Байяр» (фр. Fort Boyard); граф Монте-Крісто з однойменного роману Олександра Дюма [62; 63] тощо).

Так, теоретики модулярного підходу когнітивістики подають людське пізнання як набір «модулів», що функціонують паралельно і незалежно один від одного. Такими ж міркуваннями, на нашу думку, керуються й люди з «кліповістю». Отже, сучасна людина, що прагне нормально жити та функціонувати в сучасному світі, має бути паспарту в подібні армійського мультифункціонального ножа.

5. Практики зміни поколінь. Нейл Гау й Вільям Штраус, дослідивши п'ятнадцять поколінь людей, виокремили певні закономірності. Проаналізувавши

історію людства з XV століття до нашого часу, вчені створили «Теорію XYZ» та з'ясували, що розвиток поколінь повторюється кожні 80 років [203]: «покоління GI» (1900–1922); «мовчазне покоління» (1923–1942); «бемі-бумери» (1943–1965), «Покоління Ікс» (1965–1985) [112], «покоління П», «Покоління Ігрек» (1986–2000) [269; 285], «покоління трофеїв» [241], «Покоління Зет» (народжені після 2000 року) [169], «покоління Minecraft» [169] та ін.

Кожне із зазначених поколінь змінювало попереднє в часі, а також формувалося (завдяки світогляду), діяло (створюючи матеріальні та духовні цінності) та потребувало, на нашу думку, нових умов життя, культури, політики, освіти, виховання, ресурсів тощо. Практики, які діяли впродовж кожного періоду існування певного покоління, збагачували та трансформували культурні, політичні, соціальні, економічні й інші чинники попередників, а також закладали підвалини для наступників.

6. Практики переміщення у спогадах, уяві, сні, мареннях, нав'язливі стани тощо. Сни і марення є продуктами людської підсвідомості, що різняться фізіологічною природою виникнення. З медичного погляду, сон – це природний стан організму, свідчення його здорового функціонування, натомість **безсоння** сигналізує про збій у його роботі. **Марення** є наслідком фізіологічного або психічного порушення. В обох випадках людина бачить видіння, але вві сні вони вважаються природним явищем, а в мареннях є показником небезпеки.

У оповіданні «Сон» Франца Кафки подано опис сновидіння – «**віщого сну**» [277, р. 157]. У ньому віддзеркалюється не тільки нове просторово-хронологічне середовище, а й інший тип взаємин і зв'язків, **виникає «квазіреальність»**, яка існує в чотирьох видах: наївному (фентезі), просунутому (фантастика), серйозному (незрозуміле, що виглядає як зрозуміле, але насправді таким не є) та досконалому (що виглядає гранично натурально і природно, але не піддається поясненню) [33]. Подібною є ситуація «**переходу квазіреальності в дійсність**», зображена в романі «Процес» [275, s. 5].

У праці «Принципи психології» Вільям Джеймс зазначає, що «людське відчуття реальності є лише суб'єктивне ставлення до нашого емоційного життя та

життєдіяльності. ... Усе, що збуджує та стимулює наш інтерес. ... Назвати річ реальною – означає засвідчити, що ця річ перебуває в певних «стосунках» із нами. ... Водночас існує багато різних «систем реальностей», кожна з яких має свою особливу структуру й окремий стиль існування» [272, р. 282–286]. Ще Вільям Джеймс називає їх «**субуніверсумами**» і наводить як приклади світів: відчуттів або фізичних речей (як найвищу реальність), науки, ідеальних відносин, «ідолів роду», міфології та релігії, індивідуальних переконань, повного божевілля та дивацтв [272, р. 290–322]. Схожий субуніверсум змальовано в оповіданні Франца Кафки «Перевтілення» [276].

Отже, на прикладі сновидінь, зображених у літературних творах, ми бачимо, що завдяки сомнологемам і сомнологічним образам відбувається трансформація свідомості героїв, що віддзеркалюється в значній кількості смислів та символів, які на підсвідомому рівні дешифрують духовний досвід попередніх поколінь.

Сон у фольклорі (міфах, легендах, переказах, казках, піснях тощо) становить феномен колективної свідомості (передається від людини до людини, від покоління до покоління), а також наративів, коли моделює прихований контекст і загальний смисл твору. Прикладом «**сновидіння-антиутопії**» може бути легенда «Des Hackelberg Traum» братів Грімм [261, с. 141].

Отже, людям сняться сні, які стосуються їхньої щоденної діяльності та пов'язаних із нею переживань, вражень, пережитих незадовго до сну. З вивчення й аналізу снів розпочався психоаналіз («Тлумачення сновидінь» [221] Зигмунда Фрейда), а потім вони знайшли використання у практиках психотерапії. Сновидіння є результатом «**імагінативної** (від фр. *image* – образ) **активності**» підсвідомого. Метою снів є донесення її до свідомості сновидця, корегування його уявлень про дійсність і запобігання їх перетворенню на нав'язливі думки [219; 221]. Такої позиції дотримувався і Карл Густав Юнг [237; 238; 239].

Нав'язливі думки можуть спричинити маячення. «Маячення виникає тільки на патологічній основі та відрізняється від уявлень, заснованих на помилковій чи неповній інформації, конфабуляцій, догм, ілюзій або інших ефектів сприйняття» [67; 141, с. 784; 142; 163; 179; 198].

У літературі описано цікаві прояви нав'язливих ідей. Так, персонаж гумористичній повісті Джерома К. Джерома «Троє у човні (не кажучи про пса!)» на ім'я Джей, прочитавши медичну енциклопедію, не просто дійшов висновку, що хворіє на всі відомі хвороби (від танців святого Віта (хореї) допологових кольок), а й поставив діагнози друзям: Джорджеві – дифтерит, Гаррісові – інфлюенцу [56].

Отже, механізми порушення мозкової діяльності, що призводять до марень, поки що повністю не з'ясовано, однак навіть за найскладнішої стадії бувають моменти «просвітлення» (адекватного сприйняття навколишнього світу, послідовного мислення тощо), після яких людина знову може повернутися до свого світу. Саме цей світ, який одночасно не існує для одних та існує для інших, є релевантним для сучасного дослідження і наукового дискурсу. Ось чому психомоторика людини універсальна, всеосяжна та різнобічна, і завдяки їй людина спроможна розв'язувати різноманітні життєво важливі завдання, тому що її справжнє буття – це діяльність, а не рабська залежність від обставин.

7. Практики потоку свідомості – один із прийомів постмодерної літератури, що є проявом екстремальної форми внутрішнього монологу (душевне життя, переживання, афекти, асоціації тощо) та засобом безпосереднього зображення психіки людини як складного й плинного процесу.

Вільям Джеймс уважав, що «свідомість – це потік, річка, в якій думки, переживання, асоціації, спогади постійно перебивають одне одного й нелогічно, спонтанно перетинаються» [272, р. 292]. Поняття розвинулося під впливом ідей Анрі Бергсона, який у «Творчій еволюції» провів паралелі між нескінченним творчим потоком природи та художньою творчістю [161, с. 295–302].

У літературі «потік свідомості» розробляли Семюел Річардсон, Жан-Жак Руссо, Лоренс Стерн, Стендаль, Лев Толстой, Федір Достоєвський, Михайло Коцюбинський, Вірджинія Вулф, Джеймс Джойс, Микола Хвильовий та ін. «Потоку свідомості», як зазначає Галина Давиденко, притаманні: значна увага до духовного життя особистості; підвищена емоційність; відсутність чіткої послідовності; спонтанність виникнення думок і образів; поєднання свідомого та несвідомого, безперервність внутрішньої діяльності особистості; раціонального та

чуттєвого; зменшення ролі автора на користь «Я» героя; глибокий психологізм [50]. «Стилістично “потік свідомості” проявляється в синтаксичній неупорядкованості мовлення, використанні невластивих прямої мови, оповідної манери, ремінісценцій, ліричних відступів тощо» [50] і віддзеркалює життя мозку (асоціації, передчуття, сновидіння тощо) на рівнях свідомості та підсвідомості [50].

Отже, до виокремленої нами другої групи номадичних практик, які людина (поки що) не може змінити, належать фізіологічні переміщення; психічні процеси; двійництво; зміна поколінь; переміщення у спогадах, уяві, вві сні, мареннях, мріях; потік свідомості та ін.

Описані номадичні практики, дозволяють людині окреслити шляхи своєї подальшої діяльності, встановити кордони, розширити ресурси «варіювання меж» і визначити перспективи трансформування цих практик. Тому, на нашу думку, номадичні практики можуть стати в пригоді за потреби розгляду й осмислення процесів та явищ, які відбуваються в суспільстві.

У контексті нашого дослідження можна зробити висновок про те, що вивчати сучасне суспільство, яке виходить за свої межі, лише на седентарних засадах уже неможливо. На часі переорієнтування світоглядних позицій людства на сприйняття суспільства як номадичного і мобільного утворення.

Висновки до сьомого розділу

Дослідивши різновиди номадизму на підставі культурологічного, філософського, соціологічного й історичного концептів, ми зробили спробу класифікувати соціальні практики, поділивши їх за антропним принципом на:

1) номадичні практики, які людина може змінити (за бажанням або з примусу): реальних / віртуальних переміщень; підтримка гарної фізичної форми; утилізація відходів; аксіологічні; лінгвістичні; освітні; втеча, імміграція, еміграція (втеча від певних соціальних або природних обставин); масова істерія;

уподібнення людини механізму; аутопоезисні; соціальна мобільність (за Питиримом Сорокіним [199, с. 295–296]); гендерні; маскарад, карнавал; маски, ідентифікація (прізвиська, псевдоніми, нікнейми, аватари); впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, які спричиняють номадошок, номадофобію та номадоманію; мобілошок, мобілофобію та мобіломанію; неоплемен; створення підприємств; зміна наукових парадигм;

2) **номадичні практики, які людина (поки що) не може змінити:** минуле (історія) – теперішнє – майбутнє (фантазії, плани) для седентарів, географія (як простір і середовище) для номадів; фізіологічне переміщення; психічні розлади; двійництво; зміна поколінь; переміщення у спогадах, уяві, вві сні, мареннях, мріях; потік свідомості.

На підставі викладеної вище класифікації ми дійшли висновку, що номадизм прийшов у життя людей надовго, про що свідчать його прояви в усіх сферах їх життєдіяльності. Ми не претендуємо на унікальність, універсальність і вичерпність своєї класифікації, тому що вона, як і решта, маючи переваги, не позбавлена й певних недоліків. До її переваг передусім належать простота, зумовлена застосуванням одного критерію, і висвітлення природи номадизму на підставі не кількісних, а якісних ознак. До недоліків можна віднести, по-перше, певну обмеженість класифікації, а саме домінування номадизму майже без зіставлення із седентаризмом і неономадизмом, а по-друге, суб'єктивність зазначеного критерію, що є антропоцентричним. Саме людина, як стверджував ще Протагор, має бути мірою всіх речей (*homo mensura*) та істини. Об'єктивно ж оцінить нас лише час.

Номадизм, седентаризм і неономадизм змінювали й змінюють пріоритети та цінності в політичній, економічній і соціальній галузях. Для людей визначальним чинником стало не тяжіння до домівки, місця роботи, а свобода пересування, комунікації тощо. Постає феномен неоплемен, що якісно відрізняються від стародавніх кочових племен, які населяли терени України.

Результати дослідження проблематики шостого розділу відображено в одноосібній монографії «Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс»

[95], у одноосібній навчальній монографії «Філософія освіти: номади і седентари» [98], у статтях: «Апгрейд кібернетики у гіфа-просторі» [90], «Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад» [91], «Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції номад у концепції Питирима Сорокіна» [102], «Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад у концепції Питирима Сорокіна та Мішеля Фуко» [92], «Експлорація управління в контексті складності» [93], «Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект» [94], «Інноваційні підприємницькі структури: світовий і вітчизняний досвід» [103], «Людина – нелюдина: філософська концепція» [96], «Мережевий філософський дискурс стосовно принципів: rhizoma vs radix vs hyphe» [97], «Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми» [101], «Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyphe» [99], «Rhizoma, radix і hyphe: рівні розуміння мереж» [100] та ін.

Список використаних джерел до сьомого розділу:

1. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. Практический справочник. Москва : Русский язык, 2011. 568 с.
2. Андрущенко В. Академічна мобільність в українському просторі вищої освіти : реалії, виклики та перспективи розвитку. *Вища освіта України* : теорет. та наук.-метод. часопис. 2016. №2 (61). С. 5–11.
3. Андрущенко В., Молодиченко В. Академічна мобільність: проблема реалізації в Україні і в світі. *Вища освіта України* : теорет. та наук.-метод. часопис. 2010. № 1. С. 34–42.
4. Арндт Х. Люди за темних часів. Київ : Дух і Літера, 2008. 318 с.
5. Аттали Ж. На порозі нового тисячелеття: [пер. с англ.]. Москва : Международные. отношения, 1993. 135 с.
6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. Москва : Весь Мир, 2004. 188 с.
7. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2005. 390 с.
8. Бауман З. От паломника к туристу. *Социологический журнал*. 1995. № 4. С. 133–154.
9. Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ.; под ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 240 с.
10. Бекарев А. М. Современный номадизм: проблемы организации и дезорганизации. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2009. № 4 (16). С. 25–29. (Серия : Социальные науки).
11. Берн Ш. Гендерная психология. Санкт Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. 320 с.
12. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового заповіту / Пер. проф. І. Огієнка. Київ : Українське біблійне товариство, 2003. 1375 с.
13. Білка. *Словник сленгу «Мислово»*. URL : <http://myslovo.com/?dictionary=%d0%b1%d1%96%d0%bb%d0%ba%d0%b0>

14. Біонічне протезування учасникам АТО робитимуть в Україні. *ZN,UA*, 7 серпня, 2015. URL : <https://dt.ua/TECHNOLOGIES/ukrayina-pochinaye-virobnictvo-kiberruk-dlya-protezuвання-uchasnikiv-ato-180981.html>
15. Біонічний протез : історія створення, принцип роботи. *Likar.net.ua*. URL : <http://likar.net.ua/novunu/1847-bonchniy-protez-storya-stvorenniya-princip-roboti.html>
16. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла: [сб. эссе] / Пер. с фр. Л. Любарской, Е. Марковской. Москва : Добросвет, 2000. 257 с.
17. Бодрийяр Ж. Система вещей / Пер. с фр. С. Зенкина. Москва : Изд-во РУДОМИНО, 2001. 220 с.
18. Бодрийяр Ж. Символічний обмін і смерть / Пер. Л. Кононовича. Львів : Кальварія, 2004. 376 с.
19. Бойко М. Замість АТО – ООС : що змінюється? *Вголос*. 02.05.2018. URL : http://vgolos.com.ua/articles/zamist_ato_oos_shcho_zminyuietsya_314102.html
20. Большая медицинская энциклопедия, в 35 томах / Под ред. А. Н.Бакулева. 2-е изд. Москва : Изд-во: Медгиз. 1958. Т. 7 : Гинатрезия – Горение. 1119 с.
21. Бриндза В., Савчинський Р. Чи ми приречені? Що потрібно знати про цінності українців та їх зміну. *Життя : українська правда*. 23 жовтня 2017. URL : <https://life.prawda.com.ua/columns/2017/10/23/227073/>
22. Булгаков М. А. Собр. соч. : в 5 т. Т. 2. Дьяволиада; Роковые яйца; Собачье сердце; Рассказы; Фельетоны / Редкол.: Г. Гоц, А. Караганов, В. Лакшин и др. Москва : Худож. лит., 1992. 751 с.
23. Булкіна І. Подорожанин і Домосид, або Листи українського мандрівника. Критика : міжнародний огляд книжок та ідей. *Часопис*, Вересень, 2012. URL : https://krytyka.com/ua/articles/podorozhanyn-i-domosyd-abo-lysty-ukrayinsko-ho-mandrivnyka?domain_switch=full
24. Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. : А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.

25. Вебер А. Б. Современный мир и проблема глобального управления. *Век глобализации*. 2009. № 1. С. 3–15.
26. Великовский С. И. Грани «несчастливого сознания»: Театр, проза, философская эссеистика Альбера Камю. Москва : Искусство, 1973. 240 с.
27. Верн Ж. Собр. соч. : в 12 т. Т. 1 : Пять недель на воздушном шаре. С Земли на Луну. Вокруг Луны. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1954. 712 с.
28. Верн Ж. Собр. соч. : в 12 т. Т. 2 : Путешествие к центру Земли. Путешествие и приключения капитана Гаттераса. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1955. 688 с.
29. Верн Ж. Собр. соч. : в 12 т. Том 3 : Дети капитана Гранта. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1955. 644 с.
30. Верн Ж. Собр. соч. : в 12 т. Т. 4 : Двадцать тысяч лье под водой. Москва : Гос. Изд-во худож. лит., 1956. 468 с.
31. Верн Ж. Собр. соч. : в 12 т. Том 6 : Вокруг света в восемьдесят дней. В стране мехов. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1956. 656 с.
32. Верн Ж. Собр. соч. : в 12 т. Т. 11 : Властелин мира. Драма в Лифляндии. В погоне за метеором. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1957. 616 с.
33. Вишня Лев. Четыре уровня квазиреальности. *Проза.ру*. URL : <https://www.proza.ru/2017/11/11/1626>
34. Вікові періоди життя людини. URL : <http://www.uarp.org/news/1462446560>
35. Ворошилин С. И. Самоповреждения и влечения к модификации тела как парциальные нарушения инстинкта самосохранения. *Суицидология*. 2012. № 4 (9). С. 40–52.
36. Гей-френдлі. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Гей-френдлі>
37. Гермафродитизм. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Гермафродитизм>
38. Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.
39. Гирш В. Гениальность и вырождение. Санкт-Петербург: ФЭРИ-В, 2005. 226 с.

40. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. : Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник ; передм. та прим. : Т. Польська та В. Малахов. Київ : Дух і Літера, 2000. 600 с.
41. Гоголь Н. В. Избр. соч. [сост., вступ. ст. П. А. Николаева ; прим. А. Б. Щербакова]. Москва : Худож. лит., 1987. 703 с. (Библиотека учителя).
42. Голографія. *Енциклопедія Кольера*. URL : <http://www.endic.ru/colier/Golografija-2342.html>
43. Горбунова Л. С. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 3. Епістемологічна позиція. *Філософія освіти*. 2011. № 1/2 (10). С. 17–34.
44. Горбунова Л. С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики: монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 710 с.
45. Гринько И. А. Соматические модификации: к вопросу о терминологии и атрибуции. *Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология*. 2009. № 3. С. 81–87.
46. Громовий В. Маразм № 7 Шкільна новомова. URL : <http://education-ua.org/ua/blogs/tema-1/785-likvidovujemo-marazmi-v-shkilnij-osviti-marazm-7-shkilna-novomova>
47. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. Москва : Айрис-пресс, 2008. 384 с. (Серия : «Библиотека истории и культуры»).
48. Гуно Ш. Фауст. Опера в четырёх действиях с прологом. Либретто Ж. Барбье и М. Карпе. URL : <http://libretto-oper.ru/gounod/faust>
49. Гюго В. Человек, который смеётся / Пер. с фр. Б. К. Лившиц. Москва : Эксмо, 2016. 672 с.
50. Давиденко Г. Й., Стрельчук Г. М., Гричаник Н. І. Історія зарубіжної літератури ХХ століття: навч. посібник. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Центр учб. літ., 2009. 488 с.

51. Давыдов Д. Диггерство как субкультура // Шагаю по Москве. URL : <https://moscowsteps.com/diggerstvo-kak-subkultura>.
52. Дворкин А. Гиноцид, или китайское бинтование ног. URL : <http://n355317.narod.ru/lib/dvorkin.htm>
53. Делез Ж. Кино / Пер. с фр. Б. Скуратова; науч. ред. и вступ. ст. О. Аронсон. Москва : Ад Маргинем, 2004. 623 с.
54. Делез Ж. Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского; науч. ред. В. Ю. Кузнецов. Екатеринбург : У-Фактория; Москва : Астрель, 2010. 895 с.
55. Делез Ж., Гваттари Ф. Ризома. *Философия эпохи постмодерна* : сб. переводов и рефератов. Минск, 1996. С. 6–31.
56. Джером К. Д. Троє у човні (не кажучи про пса!) / Пер. з англ. О. Негребецького. Київ : Знання, 2014. 238 с.
57. Додонова В. І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності : Монографія. ДонНУ. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. 345 с.
58. Доклад МВД СССР в Президиум ЦК КПСС о мерах по предупреждению и ликвидации нищенства. 20.02.54. URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1007415>
59. Документальный фильм «Вещи по кругу» из цикла «Вопрос времени». URL : http://video.sibnet.ru/video769963-Veschi_po_krugu_Vopros_vremeni_Nauka_2_0/
60. Достоевский Ф. М. Бесы : роман. *Собр. соч.*: в 15 т. Т. 7. Ленинград : Наука, 1990. С. 7–664.
61. Достоевський Ф. Злочин і кара / Пер. І. Сергєєва. Київ : Вид-во Либідь, 2015. 672 с.
62. Дюма А. Полн. собр. соч. : в 100 т. Москва : Изд. Арт-Бизнес-Центр, 1992. Т. 14. 650 с.
63. Дюма А. Полн. собр. соч. : в 100 т. Москва : Изд. Арт-Бизнес-Центр, 1992. Т. 15. 550 с.

64. Ермак С. Созидательные разрушители. *Эксперт*. 2012. № 25. URL : <http://expert.ru/ural/2012/25/sozidatelnyie-razrushiteli/>
65. Жегунова Г. П. Гомеостаз. *Фармацевтична енциклопедія*. URL : <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/3024/gomeostaz>)
66. Жирнов Е. «Указания даны, а условия не созданы». Как милиционеры за собственный счет боролись с нищенством. *Коммерсантъ*. URL : <https://www.kommersant.ru/doc/2276048>
67. Жмуров В. А. Ясперса триада признаков бреда. Большая энциклопедия по психиатрии (ru). *Национальная психологическая энциклопедия*. 2-е изд. Москва : Джангар, 2012. 864 с.
68. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
69. Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001 № 2491-III]. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 41. Ст. 197. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012491.html
70. Заманов И. Урбанистические субкультуры. Диггеры. / Studlive.by, 2012. URL : <http://studlive.by/projects/urbanisticheskie-subkulturyi-diggeryi.html>.
71. Запорожец О. От манифеста к тексту. *Социологическое обозрение*. 2012. Т. 11, № 3. С. 164–168.
72. Здоровье матери и ребенка : энциклопедия / Под ред. акад. Е. М. Лукьяновой. Киев : Украинская энциклопедия» имени М. П. Бажана, 1993. 702 с.
73. Зиновьев А. А. Глобальный человек. Москва : Алгоритм; Эксмо, 2006. 448 с. (Серия : «Философский бестселлер»).
74. Зрада (соціальна). URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Зрада_\(соціальна\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Зрада_(соціальна))
75. Зюскінд П. Парфуми: історія одного вбивці: роман / Пер. з нім. І. С. Фрідріх. Харків : Фоліо, 2005. 288 с.
76. Иванов В. В. «У». Дикие люди: Рассказы / вступит. ст. Т. В. Ивановой, В. А. Каверина. Москва : Книга, 1988. 310 с.

77. Идальго С. Жёсткий диск планеты. *В мире науки*. 2014. № 4. С. 99–102.
78. Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев. Золотой теленок : романы. Одесса : Маяк, 1990. 608 с.
79. Имплантат. *Большой толковый словарь русского языка* / гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт; Рипол классик, 2008. 1534 с.
80. Имплантация. *Толковый словарь русского языка* / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. Москва: Азъ, 1992. С. 326.
81. Интернет и блоги предсказал Владимир Одоевский в 1837 году. URL: <https://lenta.ru/news/2005/10/03/odoevsky/>
82. Ионеско Э. Носороги. Пьесы. / Пер. с фр. Е. Суриц, М. Кожевникова, Н. Мавлевич, Л. Завьялова. Москва : Текст, 2016. 272 с. (Серия : «Классика»).
83. Исаева А. Н., Малахова С. А. «Клиповое мышление» : психологические дефициты и альтернативы (пространственный фокус). *Мир психологии* : науч.-метод. журнал. 2015. Т. 84. № 4. С. 177–191.
84. Каверин В. АСобр. соч. : в 8 т. Т. 3 : Два капитана : роман. Москва : Худож. лит., 1980–1983. 634 с.
85. Как в тюрьме дают прозвище – «погоняло»? URL : <https://zen.yandex.ru/media/ariuri/kak-v-tiurme-daiut-prozvisca--pogonialo-5ae4a76d4826773d1f54bfda>
86. Камю А. Чума. Харьков : Фолио, 2012. 462 с. (Шкільна бібліотека української та світової літератури).
87. Квір. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Квір>
88. Керрол Л. Аліса в Країні Чудес / Пер. з англ. В. Корнієнка; за ред. І. Малковича; передм. О. Забужко. URL : http://ae-lib.org.ua/texts/carroll_alices_adventures_in_wonderland_ua.htm
89. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму : навч. посібник. Київ : Знання, 2011. 334 с. (Вища освіта ХХІ століття).

90. Книш І. В. Апгрейд кібернетики у гіфпросторі. *World scientific extent : collection of scientific articles*. Coventry, United Kingdom : Agenda Publishing House, 2017. P. 401–405.
91. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2019. Вип. 13. Ч. 2. С. 52–58.
92. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад у концепції Питирима Сорокіна та Мішеля Фуко. *Практична філософія*. 2019. № 2 (72). С. 58–70.
93. Книш І. В. Експлорація управління в контексті складності. *Problems of Modern Science : collection of scientific articles*. Namur, Belgium : Fadette Editions, 2018. P. 151–156.
94. Книш І. В. Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності* : IV Міжнар. наук.-теорет. конф. (1–2 жовтня 2015, м. Житомир). Житомир, 2015. С. 264–266.
95. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.
96. Книш І. В. Людина – нелюдина : філософська концепція. *Держава і право : проблеми становлення і стратегія розвитку* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.- практ. конф. (15–16 травня 2010, м. Суми) / Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ. Суми : ФОП Ляпощенко Л. Г., 2010. С. 600–603.
97. Книш І. В. Мережевий філософський дискурс стосовно принципів : rhizoma vs radix vs hyrhe. *Практична філософія*. 2017. № 1 (63). С. 53–62.
98. Книш І. В. Філософія освіти : номади і седентари : навчальна монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018 359 с.
99. Книш І. В. Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyrhe. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури* : наук. журнал. 2016. Вип. 6 (15). С. 157–164.

100. Книш І. В. Rhizoma, radix і hyphe : рівні розуміння мереж. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2017. № 12. С. 25–45.
101. Книш І. В., Кочубей Н. В. Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми. *Інформаційні технології і засоби навчання* : електр. наук. фах. вид. / Ін-т інформ. технологій і засобів навчання АПН України, Ун-т менеджменту освіти АПН України ; гол. ред. : В. Ю. Биков – д. техн. н., проф., член-кор. АПН України. 2017. Т. 60. № 4. С. 181–194.
102. Книш І. В., Кочубей Н. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції номад у концепції Питирима Сорокіна. *Perspectives of research and development* : collection of scientific articles. Dublin, Ireland : SAUL Publishing Ltd, 2017. P. 132–137.
103. Книш І. В., Кочубей Н. В., Несветов О. О. Інноваційні підприємницькі структури: світовий і вітчизняний досвід. *Science and practice: innovative approach* : collection of scientific articles. Paris, France : Les Editions L'Originale, 2017. P. 273–276.
104. Князева Е. Синергийные взаимодействия в социальных сетях, или Как наука о сетях становится инструментом эффективного построения социальной жизни. *Людина в складному світі* : зб. наук. праць / за ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестерової ; вступ. слово В. П. Андрущенко. Суми : Університетська книга, 2017. С. 198–212.
105. Коклен А. Эстетика перед лицом технообразов / пер. с фр. Н. Б. Маньковской. *Декоративное искусство*. 2002. № 1. С. 67–70.
106. Колерова В. Полезные НЕископаемые. *Бизнес-журнал*. 2015. Ноябрь, № 11 (235). С. 32–37.
107. Колесниченко А. Илон Маск : Человеку предстоит слиться с машиной. URL : http://news.liga.net/world/news/ilon_mask_cheloveku_predstoit_slitsya_s_mashinoy
108. Кон И. С. Открытие «Я». Москва : Политиздат, 1978. 367 с. (Серия : «Над чем работают, о чём спорят философы»).

109. Конфуций. Уроки мудрости. *Сочинения*. Москва : Эксмо ; Харьков : Фолио, 2007. 958 с.
110. Корневище 2000. Книга неклассической эстетики / редкол. : В. В. Бычков, Н. Б. Маньковская. Москва : Ин-т философии РАН, 2000. 333 с.
111. Корсак К., Корсак Ю. Нооглосарій як засіб позитивізації майбутнього й нових цілей вищої освіти. *Вища освіта України*. 2014. № 2. С. 42–48.
112. Коупленд Д. Generation Икс / [пер. с англ. В. Ярцева]. Москва : АСТ Москва, 2009. 358 с. (Альтернатива).
113. Красова Е. Ю. Андрогиния // Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой. Москва : Региональная общественная организация «Восток-Запад : Женские Инновационные Проекты» : Информация XXI век, 2002. 256 с.
114. Крылов И. А. Слон и Моська. *Полн. собр. соч.* / под ред. Демьяна Бедного. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1946. Т. 3 : Басни. Стихотворения. Письма. 620 с.
115. Кто такой полиглот? URL : <http://www.uzdevumi.lv/p/krievu-valoda/10-klase/klub-poliglot-11873/re-d43b2b31-b51f-4384-a3bd-3050e57d5032>
116. Кукулин И. Машины зашумевшего времени: как советский монтаж стал методом неофициальной культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2015. 536 с. (Серия : Научная библиотека).
117. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посібник / М. М. Закович та ін. Київ : Знання, 2009. 589 с.
118. Куляпин А. И., Скубач О. А. Мифология советской повседневности в литературе и культуре сталинской эпохи : монография / отв. ред. И. В. Сидантьев. Москва : Языки славянской культуры, 2013. 240 с. (Серия : Коммуникативные стратегии культуры).
119. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. ; сост. В. Ю. Кузнецов. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2003. 605, [3] с. (Серия : Philosophy).

120. Куриленко О. Соціолог Євген Головаха : З проблемою «Росія» нам жити довго. URL : <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>

121. Кутырёв В. А. Последнее целование. Человек как традиция. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 312 с. (Серия : «Тела мысли»).

122. Лавренчук Е. А. Аутопойезис социальных сетей в интернет-пространстве : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Москва, 2011. 20 с.

123. Лазермен NEW. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=dk7Hs-gfK50>

124. Лазерные шоу на зданиях в Харькове. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=H3eg37BdNQ8>

125. Лакан Ж. Инстанция буквы, или Судьба разума после Фрейда / пер. с фр. А. К. Черноглазова, М. А. Титовой. Москва : Рус. феноменологическое об-во ; Логос, 1997. 184 с.

126. Ламетри Ж. О. Человек-машина. *Сочинения* / пред., прим. В. М. Богуславского ; пер. с фр. Э. А. Гроссман и В. И. Левицкого. Т. 88. 2-е изд. Москва : Мысль, 1976. 551 с. (Серия : «Философское наследие»).

127. Ланюк Є. Доля митця в тоталітарному режимі (На прикладі львівських композиторів Василя Барвінського та Андрія Нікодемівича). *ZBRUC*, 09.05.2013. URL : <https://zbruc.eu/node/6983>

128. Лебедев В. В., Кузнецов О. Н. Психология и психопатология одиночества. Москва : Медицина, 1972. 336 с.

129. Леденева Е. В. Человек-машина (между Ламетри и Декартом). *Журнальный клуб Интелрос «Credo New»*. 2010. № 3. URL : http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo_03_2010/7110-chelovek-mashina-mezhdu-lametri-i-dekartom.html

130. Литвинова А. А. Кто такие руферы? Прогулки Карлсонов XXI века. URL : <https://shkolazhizni.ru/world/articles/54890/>

131. Лихачёв Д. С. О русской интеллигенции. *Новый мир*. 1993. № 2. С. 3–9.

132. Лэш С., Урри Дж. Хозяйства знаков и пространства (введение) / пер. с англ. М. С. Добряковой. *Экономическая социология* : электр. журнал. 2008. Т. 9. № 4. С. 49–55. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/hozyaystva-znakov-i-prostranstva-vvedenie/viewer>
133. Макарова Л. Путешествие из Москвы в Петербург. Путевые заметки. Москва : Издат. решения, 2018. 60 с.
134. Максименко О. В. Навчальний посібник для студентів старших курсів з усного перекладу : теорія, вправи, тексти. Вінниця : НОВА КНИГА, 2008. 168 с.
135. Мамардашвили М. Метафизика Арто. *Московский наблюдатель*. 1994. № 4. С. 14–18.
136. Мамардашвили М. К. Метафизика Арто. Театр и его двойник. Санкт-Петербург ; Москва : Симпозиум, 2000. 444 с.
137. Мамяченков В. Н. Борьба органов правопорядка с «антиобщественными, паразитическими элементами» в начале 1950-х годов (на материалах Свердловской области). *Научный диалог*. 2016. № 8 (56). С. 157–170.
138. Марченко О. Тетяна Ланіна, театральний критик, автор книжки «Павло Луспекаєв» : [авт. прогр. О. Марченко «Імена». 22 березня 2005]. URL : <http://imenatv.com/heroes/luspekaev.htm>
139. Матеріали для історії руської церковної життя. *Труди Київської Дух. Академії*. 1865. № 1, январь. 477 с. URL : <http://kdais.kiev.ua>
140. Матурана У. Р., Варела Ф. Х. Древо познания: Биологические корни человеческого понимания / пер. с англ. Ю. А. Данилова. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 224 с.
141. Маячення. *Словник української мови* : в 11 т. Т. 4 : І – М / [ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко]. Київ : Наук. думка, 1973. С. 784.
142. Медичний російсько-український словник. Київ : ВАТ «Поліграфкнига», 2008. 174 с.
143. Мид М. Культура и мир детства : избр. произв. / пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; ред. пер. и коммент. В. И. Беликова ; сост., авт. послесл.

и отв. ред. И. С. Кон. Москва : Наука, 1988. 430 с. (Серия «Этнографическая библиотека»).

144. Миславський В. Н. Кінословник : терміни, визначення, жаргонізми / Харк. держ. Ун-т мистецтв ім. М. П. Котляревського [та ін.]. Харків : [б. в.], 2007. 318 с.

145. Митчелл У. Дж. Я++: Человек, город, сети. Москва : Изд-во Strelka Press, 2012. 328 с.

146. Молодёжные субкультуры. URL : <http://www.spbdeti.org/id1729/printversion>

147. Монтень М. Опыты : в 3 кн. Кн. 3. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1960. 499 с. (Серия : Литературные памятники).

148. Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии. *Зарубежная фантастическая проза прошлых веков* / пер с лат., англ., фр.; сост., вступ. ст. и прим. И. Семибратовой. Москва : Правда, 1989. С. 19–130.

149. Морен Е. Метод. Природа Природы / пер. с фр. Е. Н. Князевой. Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.

150. Настоящие сказки братьев Гримм. Полная версия. Москва : Алгоритм, 2016. 912 с.

151. Нейман Дж. фон. Теория самовоспроизводящихся автоматов / закон. и отред. А. Бёрксом ; пер. с англ. В. Л. Стефанюка ; под ред. и с предисл. В. И. Варшавского. Москва : Либроком, 2010. 384 с. (Серия : Науки об искусственном).

152. Николай Михайловичъ Карамзинъ, по его сочиненіямъ, письмамъ и отзывамъ современниковъ. Матеріалы для біографіи, съ примѣчаніями и объясненіями М. Погодина. Ч. 1. Москва : Типографія А. И. Мамонтова, 1866. 407 с.

153. Николай Михайловичъ Карамзинъ, по его сочиненіямъ, письмамъ и отзывамъ современниковъ. Матеріалы для біографіи, съ примѣчаніями и объясненіями М. Погодина. Ч. 2. Москва : Типографія А. И. Мамонтова, 1866. 540 с.

154. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. / ред. К. А. Свасьян ; пер. с нем. Ю. М. Антоновского, Н. Полилова, К. А. Свасьяна, В. А. Флёровой. Т. 2. Москва : Мысль, 1996. 829 с. (Философское наследие. Т. 126).

155. Новый большой англо-русский словарь : в 3 т. / под ред. Ю. Д. Апресяна, Э. М. Медниковой. Москва : Рус. яз., 1993–1994. Т. I. 832 с.

156. Новый большой англо-русский словарь : в 3 т. / под ред. Ю. Д. Апресяна, Э. М. Медниковой. Москва : Рус. яз., 1993–1994. Т. II. 828 с.

157. Ньюэлл А., Шоу Дж., Саймон Г. Моделирование мышления человека с помощью электронно-вычислительных машин. *Хрестоматия по психологии. Психология мышления* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. А. Спиридонова, М. В. Фаликман. Москва : АСТ ; Астрель, 2008. 672 с.

158. Одоевский В. Ф. 4338-й год. Петербургские письма. Москва : Огонёк (акционерное издательское общество), 1926. 64 с. (Серия : Библиотека «Огонёк»).

159. Омар Хайям и его величайшая мудрость тысячелетий. URL : <https://mizrahiigor.wordpress.com/2015/07/14/омар-хайям-и-его-величайшая-мудрость-т/>

160. Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет : роман и худож. публицистика. Москва : Прогресс, 1989. 386 с.

161. Осадчук Р. Анрі Бергсон і література. *Бергсон А. Творча еволюція* / пер. з фр. Р. Осадчука. Київ : Вид-во Жупанського, 2010. С. 295–302. (Серія : Лауреати Нобелівської премії).

162. Отец напечатал руку для сына. URL : <https://scientificrussia.ru/articles/otets-napechatal-ruku-dlya-syna>

163. Парнас Дж. Дело Брейвика и «conditio psychiatrica». *Независимый психиатрический журнал*. 2013. № 3. С. 16–17.

164. Пархоменко І. Сирія далека й близька. Подорожні нотатки київського мистецтвознавця. *Відлуння віків*. 2010. № 2 (13). С. 55–59.

165. Пелевин В. О. Generation «П» : повести, рассказы. Москва : Эксмо, 2012. 606 с.

166. Пилипушко Б.А. «Внутрішня еміграція» митця в умовах тоталітарної дійсності (на прикладі досвіду Олександра Аксініна) : дис ... канд. мистецтвознав. : 26.00.01 – теорія та історія культури, 26 – культурологія, Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва. Київ : [б.в.], 2018. 216 с.

167. Пипич А. Практична складність суспільних стосунків і становлення сучасної соціальної науки. *Людина в складному світі* : зб. наук. праць / за ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестерової ; вст. слово В. П. Андрущенка. Суми : Університетська книга, 2017. С. 142–178.

168. «Пока человек дышит, у него есть надежда»: чего добиваются люди без рук и ног, но с умом и упорством. URL : https://radiokp.ru/poka-chelovek-dyshit-u-nego-est-nadezhda-chego-dobivayutsya-lyudi-bez-ruk-i-nog-no-s-umom-i_nid24893_aub6au

169. Поколение Minecraft: Как компьютерная игра стала новым Lego для детей всех возрастов. URL : <https://vc.ru/15107-minecraft-generation>

170. Польская Н. А. Взаимосвязь склонности к модификациям тела с копинг-стратегиями. *Вопросы психологии*. 2007. № 6. С. 43–53.

171. Попович М. Нариси історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.

172. Поппер К. Логика и рост научного знания : избр. работы / пер. с англ. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. докт. филос. наук В. Н. Садовского. Москва : Прогресс, 1983. 302 с.

173. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях : Закон України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

174. Протезирование. *Энциклопедический словарь медицинских терминов* : в 3 т. / гл. ред. Б. В. Петровский. Москва : Сов. энциклопедия, 1982. Т. 1 : А – Йореса способ. С. 285.

175. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву. Вольность. Санкт-Петербург : Наука, 1992. 674 с.

176. Разумова М. Сталкеры – кто это такие? Значение слова «сталкер» и история его появления. URL : <http://fb.ru/article/147690/stalkeryi---kto-eto-takie-znachenie-slova-stalker-i-istoriya-ego-poyavleniya>

177. Раш Дж. Э. История культуры татуировок, скарификации, клеймения и вживления имплантов. Санкт-Петербург : ИГ «Весь», 2011. 192 с. (География эзотерики).

178. Розмирович С. Российские технологические «газели» на распутье: опыт наблюдений за компаниями рейтинга «ТехУспех» 2014 – 2016 гг. *Стимул: журнал об инновациях в России*. URL : <https://stimul.online/articles/analytics/rossiyskie-tekhnologicheskie-gazeli-na-raspute/>

179. Російсько-український медичний словник: матеріали до української медичної термінології / ред. ком. : проф. О. В. Корчак-Чепурківський (голова) [та ін.]; упоряд. д-р мед. М. А. Галин ; Київський губернiальний відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти. Київ, 1920. 164 с.

180. Руссо Ж.-Ж. Избр. соч. : в 3 т. Т. 2 : Юлия, или Новая Элоиза / пер. с фр., ред. пер. Л. Е. Пинский. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1961. 768 с.

181. Руссо Ж.-Ж. Избр. соч. : в 3 т. Т. 3 : Исповедь, Прогулки одинокого мечтателя / пер. с фр., ред. пер. Л. Е. Пинский. Москва : Гос. Изд-во худож. лит., 1961. 728 с.

182. Руфинг. URL : <http://topgorod.com/macho/sport-i-ekstrim/6743-rufing.html>.

183. Рыжов К. 100 великих изобретений. Каким был первый телеграф. URL : <http://www.thingshistory.com/istoriya-telegrafa-elektroximicheskij-elektroliticheskij-telegraf/>

184. Саун А. В. Знання і навчання в синергетичній парадигмі. *Гілея : наук. вісник*. 2015. Вип. 97. С. 276–279.

185. Саун А. В. Современное философское познание в парадигмах когнитивного опыта. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. № 60. С. 127–133.

186. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии / пер. В. И. Колядко. Москва : Республика, 2000. 639 с.
187. Свириденко Д. Б. Виртуальная академическая мобильность в контексте глобализации высшего образования. *Intercultural communications (Межкультурные коммуникации)* : междунар. науч.-период. изд. 2014. № 23. С. 94–99.
188. Свириденко Д. Б. Идея університету в ХХІ столітті: контекст академічної мобільності. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : [зб. наук. праць ; вип. ХХХІІ]. Київ : Міленіум, 2014. С. 36–42.
189. Сейнс К. Зоопарки, искусственные влажные леса и имитация: миры в бутылке *Массовая культура: современные западные исследования* : сб. статей. Ч. I / пер. с англ. Н. Эдельман; отв. ред. и предисл. В. В. Зверевой; послесл. В. А. Подороги. Москва : Фонд науч. исследований «Прагматика культуры», 2005. С. 42–60.
190. Секацкий А. Прикладная метафизика : эссе. Санкт-Петербург : ТИД Амфора, 2005. 414 с.
191. Секацкий А. Три шага в сторону : роман, эссе. Санкт-Петербург : Амфора, 2000. 280 с.
192. Синдром Моррица. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Синдром_Моррица
193. Словарь физиологических терминов / под ред. акад. О. Г. Газенко. Москва : Наука, 1987. 448 с.
194. Смирнов В. П. Теоретическая основа современных исследований предпринимательства. URL : <https://cyberleninka.ru/article/v/teoreticheskaya-osnova-sovremennyh-issledovaniy-predprinimatelstva>
195. Смирнов И. П. Бытие и творчество. Санкт-Петербург : Канун, 1996. 192 с.
196. Соланас В. Маніфест Товариства за Знищення Чоловіків. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/solanas.htm>
197. Соловей И. В. Конституирование туризма в круге пребывания: пространство, время, знание : учеб. пособие. Москва ; Ижевск : Ин-т компьютерных исследований, 2014. 268 с.

198. Сонник Г. Т., Напрєєнко О. К., Скрипніков А. М. Психіатрія: підруч. для студ. стоматол. ф-тів вищ. мед. навч. закл. III – IV рівнів акредитації. Київ : Здоров'я, 2003. 445 с.
199. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
200. Социальная работа с людьми, практикующими однополые сексуальные отношения. Теория. Методики. Лучшие практики / сост. Л. Гейдар ; под ред. М. Андрущенко. Киев : Междунар. Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине, 2009. 196 с.
201. Сталинские «самовары» // Всё о Второй мировой : исторический, научно-образовательный сайт о Второй мировой войне, 05.03.2020. URL : <https://wwii.space/Сталинские-самовары/>
202. Степико М. Т. Українська ідентичність : феномен і засади формування / Нац. Ін.-т стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
203. Стець Н. Коротко про теорію поколінь. URL : <http://iqholding.com.ua/articles/korotko-pro-teoriyu-pokolin>
204. Сэв Л. Марксизм и теория личности / пер. с фр. И. С. Вдовиной и Э. А. Гроссман ; ред. и вступ. ст. проф. Г. А. Курсанова. Москва : Прогресс, 1972. 584 с.
205. Танец Лося из фильма «Шаг вперед». URL : <https://www.youtube.com/watch?v=og55tn-НСck>
206. Теохаров А. К. Организованное попрошайничество: история, понятие и признаки. Lex russica (Русский закон). № 8 (153), август 2019. С. 99–110.
207. Терепиций С. О. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс. 2016. 309 с.
208. Толстокорова А. В. «Папы всякие нужны»: трансформации института отцовства в украинской транснациональной семье. URL : http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2014_3/Tolstokorova_2014_3.pdf
209. Толстокорова А. В. Мы, дети галактики. Типы модальной личности в эпоху глобализации (эффект международной географической мобильности). *Свободная мысль*. 2015. № 5. С. 165–176. URL : http://www.intelros.ru/pdf/svobodnay_misl/2015_05/11.pdf

210. Толстокорова А. В. Пенелопы постмодерна: модели активного ожидания в транснациональной семье украинских женщин-мигранток. *Социальные явления*. 2016. № 2 (5). С. 23–32.
211. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
212. Трансгендерність. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Трансгендерність>
213. Трунёв С. И., Палькова В. С. Homo soveticus и homo consumens: подвиги производства и потребления (философский анализ). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 13. С. 35–40.
214. Турчин А. Е., Батин М. А. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? Москва : ВИНОМ, Лаборатория знаний, 2013. 263 с.
215. Указ Президиума ВС СССР от 23 июля 1951 г. «О мерах борьбы с антиобщественными, паразитическими элементами». URL : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=29889#01577174804529884>
216. Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. ст. Н. А. Харламова. Москва : Праксис, 2012. 576 с.
217. Урри Дж. Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия / пер. с англ. Д. Кралечкин. Москва : Издат. дом Высш. шк. экономики, 2012. 336 с. (Серия : «Социальная теория»).
218. Устименко Л. М., Афанасьев І. Ю. Історія туризму : навч. посібник для вищ. навч. закладів культури і мистецтв III – IV рівнів акредитації. Київ : Альтерпрес, 2005. 320 с. (Серія : «Бібліотека професійного менеджера»).
219. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / пер. с нем. Г. В. Барышниковой ; лит. ред. Е. Е. Соколовой, Т. В. Родионовой. Москва : Наука, 1989. 455 с.
220. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Художник и фантазирование / [общ. ред., сост., вступ. ст. Р. Ф. Додельцева, К. М. Долгова ; пер. с нем. Р. Ф. Додельцева, А. М. Кесселя, М. Н. Попова]. Москва : Республика, 1995. С. 20–128.

221. Фрейд З. Толкование сновидений : монография / пер. с нем. Минск : Попурри, 1997. 576 с.
222. Фромм Э. Душа человека. Москва : Республика, 1992. 429 с. (Серия : Мыслители XX века).
223. Фуко М. Наглядати та карати : народження в'язниці / пер. з фр. Петро Тарашук. Київ : Основи, 1998. 392 с.
224. Фуко М. *Theatrum philosophicum*. URL : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/fuko/theatrum.php
225. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков : Фолио, 2003. 503, [9] с. (Philosophy).
226. Хайям О. Рубаи. Полн. собр. Москва : РИПОЛ классик, 2017. 608 с. (Серия : Мудрая книга в подарок).
227. Хейт А. Анна Ахматова. Поэтическое странствие : Дневники, воспоминания, письма. Москва : Радуга, 1991. 383 с.
228. ЦДООСО – Центр документации общественных организаций Свердловской области. Ф. 4. (Обком КПСС). Оп. 49. Д. 130. Лл. 32–33 ; Оп. 50. Д. 114. Л. 85 ; Оп. 83, Д. 263. Л. 5.
229. Чалый М. Б'флоцерковская гімназія. *Кієвська старина*. 1900. № 12. С. 401–430.
230. Что такое секонд хенд: история создания и 5 видов товара. URL: <http://biznesprost.com/interesno/chto-takoe-sekond-hend.html>
231. Шанский Н. М., Боброва Т. А. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов. 7-е изд., стереотип. Москва : Дрофа, 2004. 398, [2] с.
232. Шестоперов Д. Бессмертие – это только начало. URL : <https://www.gazeta.ru/tech/2016/03/30/8148083/immortality-and-other.shtml>
233. Шляков А. В. Бродяжничество : социокультурный анализ. Тюмень : ТюмГНГУ, 2013. 140 с.
234. Шляков А. В. Феноменологические аспекты номадизма. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и*

искусствоведение. Вопросы теории и практики : в 2 ч. Тамбов : Грамота, 2012. № 1 (15). Ч. I. С. 216–218.

235. Юданов А. Ю. «Быстрые» фирмы и эволюция российской экономики. URL : <http://www.yudanov.ru/actual/124/>

236. Юданов А. Ю. Носители предпринимательства: фирмы-газели в России. *Вопросы экономической политики*. 2010. № 5. С. 92–109.

237. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / пер. с нем. И. Булкина. Киев : AirLand, 1994. 405 с.

238. Юнг К. Г. Избранное / пер. с нем. под общ. рук. Е. Б. Чистякова, Г. А. Бутузова, М. А. Собуцкого. Минск : Попурри, 1998. 448 с.

239. Юнг К. Г. Человек и его символы / под ред. К. Г. Юнга ; пер. на рус. яз. под общ. ред. В. Зеленского. Санкт-Петербург : Б.С.К., 1996. 454 с. (Межиздат. серия «Б-ка аналитической психологии», Информ. центр психоаналит. культ.).

240. 12 знаменитых андрогинов. URL : http://www.glamour.ru/celebrity/glamourama/63416_androginy

241. Alsop R. *The Trophy Kids Grow up : How the Millennial Generation is Shaking up the Workplace*. Hardcover : Jossey-Bass, 2008. 272 p.

242. Beck U. *What is Globalization?* Cambridge : Polity Press, 2000. 192 p.

243. Beemyn B. G. *Genderqueer. GLBTQ. An Encyclopedia of Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender, and Queer Culture*. Chicago : GLBTQ Inc, 2008. URL : http://www.glbtqarchive.com/ssh/genderqueer_S.pdf

244. Benjamin W. *The Arcades Project*. Cambridge, Mass : Belknap Press, 1999. 1073 p.

245. Bennett A. Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship between Youth, Style and Musical Taste. *Sociology*. 1999. Vol. 33. No. 3 (August). P. 599–617.

246. Berghaus G. *Futurism and Politics: Between Anarchist Rebellion and Fascist Reaction, 1909–1944* / Günter Berghaus. Providence, RI : Berghahn Books, 1996. 326 p.

247. Bergmann S., Sager T. *The Ethics of Mobilities: Rethinking Place, Exclusion, Freedom and Environment*. London : Ashgate, 2008. 296 p.
248. Birch D. *The Job Generation Process : a Report, Prepared by the Massachusetts Institute of Technology Program on Neighbourhood and Regional Change for the Economic Development Administration*. US Department of Commerce. Washington – Cambridge, Mass : MIT Press, 1979. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1510007
249. Blok A. Mapping the Super Whale : Towards a Mobile Ethnography of Situated Globalities. *Mobilities*. 2010. Vol. 5. No. 4. P. 507–528.
250. Bopry J., Brier S. Foreword: The Ages of Francisco Varela. *Cybernetics & Human Knowing*. 2002. Vol. 9. No 2. P. 5–8.
251. Bradshaw's Railway Time Tables and Assistant to Railway Travelling, London : Shepherd and Sutton, and Wyld, Charing Cross, 1839. 28 p.
252. Brendon P. *Thomas Cook : 150 Years of Popular Tourism*. London : Secker and Warburg, 1991. 372 p.
253. Brill S. A. Pepper R. *The Transgender Child : A Handbook for Families and Professionals*. San Francisco : Cleis Press, 2008. 252 p.
254. Brinton D. G. *Nagualism : A Study in Native-American Folk-lore and History*. PHILADELPHIA: MacCalla & Company, Printers, Dock Street. 1894. 65 p.
255. Cannon W. B. *The Wisdom of the Body*. New York : W.W. Norton & Company, Inc. 1932. 312 p.
256. Corsini R. J. *The Dictionary of Psychology*. New York: Publishing Office: Brunner, Mazel, 1999. 1156 p.
257. Cresswell T. Towards a Politics of Mobility. *Environment and Planning D: Society and Space*. 2010. No. 28, pp. 17–31.
258. Giummarra M. J., Gibson S. J., Georgiou-Karistianis N., Bradshaw J. L. Central Mechanisms in Phantom Limb Perception: The Past, Present and Future. *Brain Research Reviews*. 2007. № 54 (1). P. 219–232.
259. D'Andrea A., Luigina C., Gray B. Methodological Challenges and Innovations in Mobilities Research. *Mobilities*. 2011. No. 2. Vol. 6, P. 149–160.

260. Deep Brain Stimulation for Phantom Limb Pain. *Journal of Clinical Neuroscience*. 2005. Vol. 12. No. 4. P. 399–404.
261. Deutsche Sagen / herausgegeben von den Brüdern Grimm. Auflage : 2. Frankfurt : Deutscher Klassiker Verlag, 1994. 1073 s.
262. Fodor J. A. *The Modularity of Mind*. Cambridge, MA : MIT Press, 1983. 145 p.
263. Freud S. *The Problem of Anxiety*. New York : Norton, 1936. 126 p.
264. Gabor D. A New Microscopic Principle. *Nature*, 1948. Vol. 161. P. 777–778.
265. Goertzel B. *From Complexity to Creativity. Computational Models of Evolutionary, Autopoietic and Cognitive Dynamics*. New York : Plenum Press, 1996. 376 p.
266. Halligan P. W. Phantom Limbs: The Body in Mind. *Cognitive Neuropsychiatry*. 2002. No. 7 (3). P. 251–269.
267. Hermaphrodite. URL : <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hermaphrodite>
268. Homophobia – definition of homophobia in the Medical Dictionary. URL : <https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/homophobia>
269. Howe N., Strauss W. *Millennials Rising: the Next Great Generation*. New York : Knopf Doubleday Publishing Group, 2009. 432 p.
270. Illie P. *Literature and Inner Exile: Authoritarian Spain, 1939–1975*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1981. 207 p.
271. Inglehart R., Baker W. Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*. 2000. No. 1. P. 19–48.
272. James W. *Principles of Psychology*. 1981. 716 p.
273. Jokinen E., Veijola S. The Disoriented Tourist : the Figuration of the Tourist in Contemporary Cultural Critique. *Touring Cultures : Transformations of Travel and Theory / C. Rojek, J. Urry (Eds)*. London : Routledge, 1998. Vol. 1. No. 3. P. 327–351.
274. Jung P. B., Smith R. F. *Heterosexism : An Ethical Challenge*. New York : SUNY Press, 1993. 248 p.
275. Kafka F. *Der Prozess*. Köln : Anaconda Verlag, 2004. 208 s.
276. Kafka F. *Die Verwandlung*. Frankfurt am Mein : Fischer Verlag, 2007. 140 s.

277. Kafka F. Tagebücher. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 2002. 157 s.
278. Lash S, Urry J. The End of Organized Capitalism. Madison, Wisconsin : University of Wisconsin Press, 1987. 392 p.
279. Maffesoli M. Le temps des tribus : Le déclin de l'individualisme dans les sociétés postmodernes. Paris : La Table Ronde, 2000. 330 p.
280. Matusevich M. Expanding the Boundaries of the Black Atlantic : African Students as Soviet Moderns. *Ab Imperio*. 2012. No. 2. P. 325–350. URL : http://www.academia.edu/1876129/Люди_пути_Номадизм_сегодня._Введение_приглашенного_редактора_к_форуму_Остранение_номадизма
281. Miles St. Consumerism as a Way of Life. London : Sage, 1998. 174 p.
282. Norton J. Brain Says You're a Girl, But I Think You're a Sissy Boy : Cultural Origins of Transphobia. *International Journal of Sexuality and Gender Studies*, 1997. No. 2 (2). P. 139–164.
283. P. OVIDI NASONIS METAMORPHOSEON LIBER VNDECIMVS. URL : <http://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.met11.shtml>
284. Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Human Cognition : in two volumes / David E. Rumelhart, James L. McClelland and the PDP Research Group. Eighth printing. Cambridge, MA : London, England : The MIT Press, 1986. 576 p.
285. Pedró F. The New Millenium Learners : Challenging our Views on ICT and Learning. OECD-CERI, 2006. 17 p.
286. Poster M. Global Media and Globalization. *New Literary History*. University of Virginia. 2008. Vol. 39. No. 3. P. 685–703.
287. Poster M. The Mode of Information and Post-modernity. *Communication Theory Today* / D. Crowley, D. Mitchell (Eds). Cambridge; Malden, MA : Polity Press, 1994. P. 173–192.
288. Poster M. The Mode of Information : Post-structuralism and Social Context. Cambridge; Malden, MA : Polity Press, 2007. 286 p.

289. Ritzer G., Liska A. «McDisneyization» and «Post-Tourism» : Complementary Perspectives on Contemporary Tourism. *Touring Cultures : Transformations of Travel and Theory*. London; New York : Routledge, 1997. P. 96–109.
290. Ruspini E. *Diversity in Family Life. Gender, Relationships and Social Change*. Bristol : Policy University Press, 2014. 176 p.
291. Serano J. *Whipping Girl : A Transsexual Woman on Sexism and the Scapegoating of Femininity*. Berkeley : Seal Press, 2016. 432 p.
292. Skeggs B. *Class, Self, Culture (Transformations)*. London : Routledge, 2004. 215 p.
293. Squire V. *The Contested Politics of Mobility*. New York : Routledge, 2012. 256 p.
294. *The Mobilities Paradigm. Discourses and Ideologies / edited by Marcel Endres, Katharina Manderscheid, Christophe Mincke*. London : Routledge, Taylor & Francis Group, 2016. 248 p.
295. Urry J. *Sociology Beyond Societies*. London : Routledge, 2000. 255 p.
296. Usher R. *North American Lexicon of Transgender Terms*. San Francisco : GLB Publishers, 2006. 64 p.
297. Weinberg G. H. *Society and the Healthy Homosexual*. New York : St. Martin's Press, 1972. 150 p.
298. What is Neutrois? URL : <http://neutrois.com/what-is-neutrois/>
299. Willmann T. *Das finstere Tal*. München : Liebeskind Verlag, 2010. 320 s.
300. Winter C. R. *Understanding Transgender Diversity : A Sensible Explanation of Sexual and Gender Identities*. United States : Create Space Independent Publishing Platform, 2010. 186 p.
301. Wolff J. *On the Road Again : Metaphors of Travel in Cultural Criticism*. *Cultural Studies*. 1993. Vol. 7. P. 224–239.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено основні результати, що відображають суть концепції дисертаційної роботи. Дану концептуалізацію номадизму в соціокультурному дискурсі присвячено висвітленню номадичних і седентарних практик як феноменів сучасного наукового дискурсу, які мають важливе теоретичне значення і значний потенціал практичного застосування.

1. Розглянуто наукові та соціокультурні аспекти актуалізації номадичних практик у сучасному суспільному житті й освітній галузі. Виявлено їхні особливості, наголошено на неможливості розглядати номадів і седентарів окремо, з'ясовуючи, хто головний, а хто другорядний.

Здійснено історичний і зіставний аналіз розвитку соціуму, який засвідчив, що в седентарному суспільстві завжди є номади, а у номадичному – седентари. Доведено, що номадизм являє собою складне явище, яке розвивається історично і географічно (у часі та просторі), потребує певних соціальних підвалин, тощо. Саме тому постає необхідність розглядати седентарів і номадів не як антагоністів, а у взаємозв'язку та взаємодії, окреслюючи перспективи їх подальшого співіснування в сучасному мережевому гіфа-суспільстві.

Наголошено, що седентарні та номадичні практики сприятимуть осмисленню номадизації та седентаризації з таких позицій, що розгортаються у складності: 1) світоглядних – як певна сукупність переконань, принципів бачення та розуміння світу, місця особистості у ньому, її життєвої позиції, поведінкових і діяльнісних програм на підставі свідомості з апріорними компонентами – архетипами як складниками ментальності та менталітету (в загальнолюдському значенні); 2) онтологічних – як певний спосіб життя; 3) гносеологічних – як певні теоретичні уявлення; 4) аксіологічних – як система духовних, моральних, етичних, естетичних та інших цінностей, взаємозв'язки між ними, а також із соціокультурними чинниками й особистістю людини на підставі прийнятих у суспільстві принципів, норм, канонів, ідеалів, значень тощо; 5) психологічних – на основі чинників (мотивація, сприйняття, переконання, ставлення тощо), що

сприяють формуванню психіки номадів та седентарів (у якості їх менталітету), що розгортаються у складності.

Під седентарними практиками запропоновано розуміти процеси, що перебігають у нерухомому середовищі та призводять до статуарності, освоєння (вкорінення), ретериторизації, впорядкування (рифлення), заперечення руху та змін, а під номадичними – процеси, що відбуваються у рухливому середовищі: освоєння (нетривалого перебування), ковзання поверхнею, ухилення, вислизання, детериторизації, впорядкування (розгладження) та зміни середовища існування завдяки практикам лімінальності, «варіювання меж» людини та маргінальності.

2. На підставі осмислення процесів, які перебігали у західноєвропейських країнах і в Україні, доведено, що на Заході відбувалася головним чином примусова номадизація населення, а в Україні – седентаризація. Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, проявлялись у країнах Західної Європи у *докласичний період* – ідеться про початок великих географічних відкриттів, колонізації й експропріації, хрестові походи, епідемії та карантин (названі події та явища мали стихійний характер); у *класичний* – тривали великі географічні відкриття, колонізація й експропріація, династичні війни, епідемії та карантин (але вони вже були цілеспрямованими); у *некласичний* – практики, зумовлені науково-технічною революцією та війнами, більш технологічними, ніж раніше. У цей час в Україні переважно впроваджувалися практики примусової внутрішньої седентаризації. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій у *постнекласичний період* і відкриттям існування реальних, віртуальних та інших середовищ з'явилися передумови для спільного облаштування і використання номадичного простору.

3. У європейському соціокультурному дискурсі розглянуто соціальні й освітні номадичні практики вагантів; до їхніх попередників запропоновано віднести індійських садху, ромів касты «дім», японський «добрий народ» і самураїв, яничарів Османської імперії, циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів. З'ясовано, що всі вони значно випередили свій час, насамперед щодо номадичних практик здобуття освіти впродовж усього життя.

Їхній побут, освіченість і номадичні практики значною мірою вплинули на процеси примусової номадизації, що переважали на теренах Західної Європи.

Констатовано, що, з'явившись у XI столітті та розповсюдившись європейським континентом, у XV столітті ваганти й інші номади почали поступатися своїми позиціями, проте не зникли остаточно, а трансформувались і прикликали до життя нових послідовників – українських вагантів (XVII – XVIII століття), які, звісно, мали певну специфіку.

4. Номадичні практики «варіювання меж» людини запропоновано розглядати як: «вихід за межі», вдосконалення завдяки «лімінальності»; «звуження меж» аж до деградації; інваріантність, самозбереження. Ці процеси сприяли закладенню основ та, у подальшому, розвитку ідей трансгуманізму.

Зазначено, що номадичні практики було започатковано: у *докласичний період* – циркумцеліонами, лицарями, труверами, трубадурами та мінезингерами (освіта впродовж усього життя, створення неоплемен, габітуальні, куртуазного кохання та ін.); у *класичний період* – вагантами та номадичною верхівкою (створення «нової породи людей шляхетного виховання»); у *некласичний період* – номадичною верхівкою та седентарами; у *постнекласичний період* – радянською владою (військового комунізму, нової економічної політики, репресій тощо), седентарами, номадами та неономадами (створення віртуальних та інших середовищ).

5. Продовжено розгляд номадів у станах маргінала, мандрівника, Номо Mortido і Номо Mobilis. Підкреслено, що *некласика* сприймає людину як маргінала, а *постнекласика* – як мандрівника, що постійно пересувається у пошуках роботи, освіти, розваг тощо. Констатовано, що впровадження номадичних практик спричинилося до руйнації осілості. На підставі аналізу номадизму, за яким майбутнє людства, визначено перспективи його розвитку: не в національно-територіальній цілісності, а у вільному пересуванні планетарного людства. Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Доведено, що такі технології та практики не дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також

експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості. Так відбувається «перемикання» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій з практик на людину.

Наголошено, що у ситуації можливого «виходу за межі» людина підноситься на більш високий шабель розвитку й удосконалюється завдяки практикам «лімінальності», або, навпаки, її «межі» «звужуються» (аж до деградації), або вона залишається самою собою. Тут визначальною є свобода вибору (у точці біфуркації) особи.

6. Продовжено і поглиблено концептуалізацію понять «номадизація» і «седентаризація», з'ясовано їх вплив на розуміння соціальних і дискурсивних номадичних практик у контексті української культури.

Засвідчено прагнення номадів до осілості (седентаризації) з метою вкорінення, досягнення спокою, статуарності, стабільності тощо, а седентарів – до кочівництва (номадизації) як шляху звільнення від поневолення, здобуття свободи тощо, а у подальшому – і до «мобільного повороту». Наголошено на становленні номадичного і седентарного світогляду, відповідних систем цінностей, ідентифікації, комунікації тощо. Зауважено, що українські номади та седентари, відновивши у 1991 році незалежність України, змогли «розширитися».

7. Досліджено розвиток номадичних освітньо-виховних практик і практик антипедагогіки як сукупності та підґрунтя номадичних практик у різні періоди розвитку наукового знання:

– у *докласичний період* – традиційні «школи грамоти» для седентарів мали на меті розвиток фізичних, але не розумових властивостей людини; функціонували також інноваційні школи «книжного вчення» для номадів, які мали здобувати освіту впродовж усього життя;

– у *класичний період* – номадичні практики, запроваджені литовськими, польськими, румунськими та російськими номадами, сприяли виокремленню трьох освітньо-виховних парадигм: 1) латинофільської (С. Полоцький, С. Медведєв та ін.) та 2) грекофільської (І. і С. Ліхуди та ін.) для номадичної

еліти; 3) старообрядницько-начотницької (протопоп Аввакум та ін.) для седентарного простолюдю;

– у *некласичний період* – на теренах, які перебували у складі Російської імперії, провідними освітньо-виховними номадичними практиками для седентарів були обрусіння, служіння, послух і покора. Натомість на теренах, куди розповсюджувалася влада Австрійської імперії, українське населення зазнавало онімечення й полонізації (Східна Галичина), онімечення й румунізації (Буковина), мадяризації (Закарпаття). Освітньо-виховні практики для дітей переважної більшості номадичної верхівки взорувалися на усталені світські канони, а не на культ знань;

– у *постнекласичний період* у західноєвропейському соціумі були поширені освітньо-виховні номадичні практики та практики антипедагогіки. Їх представники переймалися проблемою неспроможності та суперечностями методик і технік застарілої освітньої системи (застосування номадичних практик, спрямованих на задоволення потреб системи, яка безперервно виробляє бідність: штампування соціально кастрованих людей-гвинтиків, які мали сприймати своє неблагополучне становище як належне, та узгодження поведінкових практик із суспільними потребами). З одного боку, це спричинило невдоволення та протести проти шкільної системи певної частини освічених людей, з іншого – зазначені номадичні практики шляхом нав'язування певної шкали цінностей, ідеології та формування своєрідного світогляду в подальшому було втілено в радянській педагогіці.

Розглянуто офлайн-освіту як систему, онлайн-освіту як мережу, що виникає завдяки впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій і номадичних практик у всі галузі людського життя, та змішане навчання. Визначено їхні переваги та недоліки, наголошено на проблемах, які виникають під час застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. Зі здобуттям країнами незалежності відзначаються тенденції щодо «звільнення» шкіл від впливу церкви, держави тощо. Паралельно відбувається перенесення акцентів із нав'язаних і наперед визначених освітньо-виховних номадичних практик на

самоорганізаційні. Доведено, що LLL-освіта виникла на межі офлайн-освіти як системи й онлайн-освіти як мережі. Уточнено взаємодоповнюваність номадичних практик щодо концепції розвитку освіти в постнекласичний період за умови їх комплексного використання й актуалізації, що сприяє узгодженню соціальних, природничих, культурологічних, етичних та гуманістичних аспектів наукового знання і людської діяльності.

8. Здійснено етимологічний аналіз понять «ризом», «радікс» і «гіфа», встановлено відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі. З'ясовано, що з огляду на необхідність опису сучасного стану мережі більш точним є поняття «гіфа». Тому приклад Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі щодо «дерева життя» як утілення уявлень про суспільство має поступитися місцем «лісу життя» – нелінійному, мережевому гіфа-суспільству. Продукуючи інформацію, знання та надаючи послуги, воно потребує нових номадичних практик, до кола яких належать: практики використання інформаційно-комунікаційних технологій і середовищ, створення неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні (LLL-освіти, яка має ґрунтуватися на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання), габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Наведені практики спрямовані на формування номадичного світогляду, мислення у складності та певної шкали цінностей для більш плідної життєдіяльності людини у різноманітних середовищах. У гіфа-середовищі дуже важко провести межу між номадами та седентарами, оскільки воно постійно піддає їх трансформаціям.

9. На прикладі інтернету висвітлено уявлення про сучасну мережу як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем сучасних соціальних та дискурсивних номадичних практик. Зазначено, що сучасна мережа має всі ознаки гіфа-простору, визначено її роль та актуалізацію у соціальних і дискурсивних практиках. На підставі розгляду складності на сучасному етапі її розвитку засвідчено апгрейд, який його супроводжує впродовж постнекласичного періоду (за В. Кутирьовим): від спостережних систем (суб'єкт – суб'єкт) до середовища, що саморозвивається (суб'єкт-полісуб'єктного), з

обов'язковою наявністю людини (номада чи седентара), гіфа-простору (введення спостерігача-неономада (спостерігачів-неономадів), користувача (користувачів-неономадів), суб'єкта (суб'єктів) пізнання в людиновимірні комбіновані мережі (суб'єкт-полісуб'єктне середовище), де зростає людиновимірність (суб'єкт – суб'єкт) безсуб'єктного пост/не/управління. Згодом завдяки новим науковим відкриттям така поліваріантність дозволить створювати середовища із заздалегідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик управляти процесами, що в них відбуваються. Своєю чергою, запропоновано розглядати гіфа-простір як метафоричну абстракцію, яка розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складники Ноосфери. Це світ, що існує в комп'ютерних мережах із активним залученням спостерігачів-неономадів (кочівників, які мандрують інтернет-сайтами), тобто суб'єктів пізнання. Гіфа-простір постає середовищем, де розгортаються і розвиваються номадичні та седентарні практики.

10. На прикладі західних країн розглянуто феномен «мобільного повороту», розкрито його сутність як переміщення номадичних утворень у рухливому середовищі. Запропоновано вживати цей термін на означення процесів, що відбуваються в Україні. Як приклади номадичних практик наведено такі: осілість і переміщення, стан тіла, енергійність та статуарність, ставлення до «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікація та самоідентифікація.

У XIX столітті Європа почала мобілізуватися завдяки активному впровадженню винаходів у всі сфери життя. Отже, мобільність європейця було породжено більше зовнішньою номадизацією, тобто потребою подорожувати та процесами колонізації, що свідчило про відкритість держави. Натомість мобільність українця поставала за інших умов, пов'язаних із закритістю держави (самодержавство, закріпачення, тоталітаризм), і була зумовлена здебільшого директивами згори. Це сприяло модернізації виробництва, здешевленню робочої сили тощо. Відновлення незалежності України спричинило як зовнішню номадизацію (встановлення дипломатичних зв'язків з іншими державами на зовсім інших умовах, еміграція населення тощо), так і внутрішню (пошук та

використання внутрішніх ресурсів і середовищ, поширення ефективних засобів контрацепції тощо).

Номадичний спосіб життя змінив пріоритети та цінності у політичній, економічній і соціальній галузях. Для людей визначальною стала не прив'язаність до оселі, місця роботи, а свобода пересування, спілкування тощо. Постає феномен неоплемен, що якісно відрізняються від стародавніх кочових утворень.

11. Різновиди номадичних практик згруповано за такими ознаками: ті, що людина може змінити, і ті, які не може (поки що). Запропонована класифікація виходить із антропного принципу і жодним чином не претендує на вичерпність – вона лише дозволяє виявити й окреслити їх цінність, зміст і шляхи подальшої діяльності щодо розробки й упровадження номадичних практик «варіювання меж» людини, визначити перспективи їх розвитку та застосування, а також оприявлення у соціокультурному дискурсі. Водночас номадичні практики можуть бути використані під час розгляду й осмислення процесів і явищ, які відбуваються в суспільстві.

Усвідомлено, що вивчати сучасне суспільство, що виходить за свої межі, лише із седентарних позицій неможливо. Є слушна нагода переорієнтувати світоглядні позиції людства щодо розгляду суспільства як номадичного і мобільного утворення.